

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XVI

ВІННИЦЯ
2009

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XVI

ВІННИЦЯ
2009

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 16. Серія: Історія: Збірник наукових праць /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2009. – 250 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 27 серпня 2009 р. (протокол № 1).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П.С. Григорчук – кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор);
Ю.А. Зінько – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);
В.М. Даниленко – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
О.П. Ресніт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
Ю.І. Поп – доктор історичних наук, професор;
І.М. Романюк – доктор історичних наук, професор;
О.П. Іваницька – доктор історичних наук, професор;
О.К. Струкевич – доктор історичних наук, професор;
М.М. Кравець – доктор історичних наук, професор;
В.О. Корнієнко – доктор політичних наук, професор;
С.І. Дровозюк – доктор історичних наук, професор;
Ю.В. Легун – доктор історичних наук, професор;
Ю.С. Степанчук – кандидат історичних наук, доцент.

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32,
Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського,
Інститут історії, етнології і права. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Л.В. Баженов – доктор історичних наук, професор;
М.А. Журба – доктор історичних наук, професор;
С.С. Падалка – доктор історичних наук, професор.

ISBN 966-

© Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського, 2009.

З М І С Т

Історія України

Кривошея В.В., Степанчук Ю.С.

МОСКОВСЬКА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ
КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ЩОДО ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВЛАДИ У СЕРЕДИНІ
XVII СТ. 8

Кононенко В.П.

ВПЛИВ «НЕЩАСЛИВОГО ШВЕДСЬКОГО РОКУ» НА ПОЛІТИЧНУ СВІДОМІСТЬ
СВІТСЬКОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ ГЕТЬМАНЩИНИ 13

Струкевич О.К.

ІДЕЯ СОБОРНІСТІ У СПРИЙНЯТТІ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНСЬКОЇ
КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ 18

Степанчук Ю.С.

НИЩЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ ГЕТЬМАНЩИНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ СИСТЕМОГО
НАСТУПУ ЦАРСЬКОГО УРЯДУ НА УКРАЇНСЬКУ АВТОНОМІЮ 22

Зваричук Е.О.

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО
САМОДЕРЖАВСТВА ЩОДО РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА
ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX СТ. .. 29

Гуз А.М.

ЕВОЛЮЦІЯ ШКІЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XIX – XX СТ. 33

Трембіцький А.М.

НАУКОВО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ЧЕХІВСЬКОГО 39

Кахно І.В., Ніколіна І.І.

РОЗВИТОК ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ УСРР НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. XX СТ. 49

Онiпко Т.В.

ВИКОРИСТАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ
УКРАЇНИ У ПРОВЕДЕННІ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ У
ПЕРІОД НЕПУ 52

Мазур І.В.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ТА ЙОГО ТРАНСФОРМАЦІЯ У
ГУБЕРНСЬКИХ ЦЕНТРАХ УКРАЇНИ В 1920-1926 РР. 58

Тригуб О.П.

ПОМІСНИЙ ОБНОВЛЕНСЬКИЙ СОБОР УПЦ 1925 Р.: РІШЕННЯ ТА ЇХ
РЕАЛІЗАЦІЯ 64

Гiнда В.В.

ОРГАНІЗАЦІЯ СПОРТИВНОГО ЖИТТЯ В ОКУПОВАНІЙ НІМЦЯМИ УКРАЇНІ
(1941-1944 РР.) 72

Наукові записки

<i>Гальчак С. Д.</i> СТАНОВИЩЕ «СХІДНИХ РОБІТНИКІВ» НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	78
<i>Мазило І. В.</i> СТАН СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЗАЛІЗНИЧНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ 1943-1950-Х РР. І ЇЇ ВІДБУДОВА	83
<i>Романець Л. М., Романюк І. М.</i> ОПЛАТА ПРАЦІ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ	87
<i>Левчук К. І.</i> УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ У СОЦІАЛЬНОМУ ЗАХИСТІ ПОСТРАЖДАЛОГО ВІД ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ НАСЕЛЕННЯ (1991–1996 РР.)	89
<i>Нікітюк О. В.</i> ПІДГОТОВКА ВІЙСЬКОВИХ ФЕЛЬДШЕРІВ ДЛЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1997-2007 РР.)	96

Історія Поділля

<i>Кримська О. М.</i> ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ВІННИЦІ - ПОВІТОВОГО МІСТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	103
<i>Соломонова Т. Р.</i> БІБЛІОТЕЧНА МЕРЕЖА ПОДІЛЬСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЄПАРХІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	109
<i>Корзун О. В.</i> ДОСЛІДНА СПРАВА ДЛЯ ПОТРЕБ ТВАРИННИЦТВА В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	113
<i>Вітюк О. О.</i> ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА РЕВОЛЮЦІЙНИХ КОМІТЕТІВ ПОДІЛЛЯ	119
<i>Яценко О. В.</i> УЧАСТЬ КООПЕРАЦІЇ У ВСТАНОВЛЕННІ ВЛАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ НА ПОДІЛЛІ У 1917–1918 РР.	123
<i>Ладаняк І. А.</i> ЗАХОДИ БІЛЬШОВИКІВ ЩОДО ПЕРЕБУДОВИ КООПЕРАЦІЇ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА РАДЯНСЬКИЙ ЛАД (1920 – 1921 РР.)	128
<i>Котик Ю. В.</i> ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКИХ ПОДАТКОВИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНІ У ДОБУ «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)	133

Серія: ІСТОРІЯ

Григорчук П.С., Тучинський В.А.

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ НА
ПОЧАТКУ 20-Х РР. XX СТ. **138**

Кузьмінець Н.П., Зінченко О.В.

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СУДОВОЇ СИСТЕМИ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ
1920-Х РР. **142**

Рекрут В.П.

З ХРОНІКИ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»: ДОЛЯ ПОДОЛЯНИНА В.Д. КУЗЬМЕНКА **146**

Салата О.О.

ПЕРІОДИЧНИЙ ДРУК ВІННИЧЧИНИ В УМОВАХ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ
ОКУПАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ГАЗЕТИ «ВІННИЦЬКІ ВІСТІ»)..... **151**

Петрова А.І.

СТАНОВИЩЕ Й ДОЛЯ ФОЛЬКСДОЙЧЕ В ГЕНЕРАЛЬНІЙ ОКРУЗІ
ВОЛИНЬ-ПОДІЛЛЯ (1941-1944 РР.) **156**

Пилипак М.А.

ВЕСІЛЬНИЙ ОБРЯД ПОДІЛЛЯ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД **161**

Барташук О.Ю.

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ФІКСАЦІЯ КАЛЕНДАРНОЇ ОБРЯДОВОСТІ ПОДІЛЛЯ
В XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ) **164**

Всесвітня історія

Кравчук О.М.

ЧЕХОСЛОВАЦЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО СУДЕТСЬКИХ НІМЦІВ В ОЦІНЦІ
Т.Г. МАСАРИКА (1918-1935 РР.) **170**

Піковська Т.В.

ЕВОЛЮЦІЯ ПРОГРАМИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ
НА ЗАКАРПАТТІ В 1920-1938 РР. **172**

Годлевська В.Ю.

ПРОБЛЕМА БАСКСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ІСПАНСЬКОЇ
СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ (1982-1996 РР.) **176**

Кукотенко О.О.

ЕВОЛЮЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ІТАЛІЇ В РЕГІОНІ БЛИЗЬКОГО СХОДУ
Й СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я У ПОСТЫПОЛЯРНИЙ ПЕРІОД **180**

Історіографія та джерелознавство

Довгань С.О. ЖИТЛО СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	187
Кривошия О.В. ЕВОЛЮЦІЯ ВНУТРІШНЬОЇ СТРУКТУРИ ЗАПОВІТІВ	190
Сидорук С.А. ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ВІННИЦЬКОЇ ТА ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ РЕКРУТСЬКОЇ ПОВИННОСТІ НАСЕЛЕННЯ ВІННИЧЧИНИ	194
Філінюк А.Г. ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ВІННИЦЬКОЇ ТА ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.	198
Лукашук В.С. ЧАСОПИС «ВОЛЫНСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ВОЛИНСЬКОГО РЕГІОНУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	204
Лиса О.І. ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІ ПРОБЛЕМИ.....	207
Косаківський В.А. ПРИВАТНІ АРХІВИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ (НА МАТЕРІАЛАХ МІСТЕЧКА ЧЕЧЕЛЬНИК)	211
Венгерська В.О. ВЛАДНИЙ КАЛЕЙДОСКОП 1918 Р.: ПОЛІТИКА ТА СУСПІЛЬСТВО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВОЛИНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ)	216
Телячий Ю.В. ОСОБОВИЙ ФОНД ГЕОРГІЯ НАРБУТА В НАЦІОНАЛЬНОМУ ХУДОЖНЬОМУ МУЗЕЇ УКРАЇНИ (М. КИЇВ) ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ЙОГО БІОГРАФІЇ 1917–1920 РР.	223
Бінцаровська Г.Д. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ПОДІЇ НА ВІННИЧЧИНІ 1917-1920 РР. В ІСТОРІКО-КРАСЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	227
Коляструк О.А. ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ В СУЧАСНІЙ ЗАХІДНІЙ НАУКОВІЙ ТРАДИЦІЇ	231

Рецензії

СХІДНЕ ПОЛІЛЛЯ В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО (БЕРЕЗЕНЬ 1917 Р. – ГРУДЕНЬ 1918 Р.): ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ ТА МАТЕРІАЛІВ. УПОРЯДНИКИ: ЗАВАЛЬНЮК К.В., СТЕЦЮК Т.В. – ВІННИЦЯ, 2008. – 208 С.	238
КОРНОВЕНКО С.В. БЛИЙ РУХ ПІВДНЯ РОСІЇ: АГРАРНА ПОЛІТИКА УРЯДІВ А. ДЕНКІНА, П. ВРАНГЕЛЯ (1919 – 1920 РР.) – ЧЕРКАСИ, 2009. – 440 С.	239
МЕЛЬНИЧУК О.А. СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (20–30-ТІ РР. ХХ СТ.) – ВІННИЦЯ: ЕДЕЛЬВЕЙС І К, 2009. – 372 С.	241
РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЮ: У ДВАЦЯТИ СЕМИ ТОМАХ. ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ. (РЕДАКЦІЯ ТОМУ: Л.М. СПІРІДОНОВА (ГОЛОВА), В.П. ЛАЦИБА, С.С. НЕШИК ТА ІН.) – КН. 2. – ВІННИЦЯ: ДЕРЖАВНА КАРТОГРАФІЧНА ФАБРИКА, 2007. – 848 С.	243
Відомості про авторів	245

Історія України

УДК 94 (477) «17/18»

В.В. Кривошея, Ю.С. Степанчук

МОСКОВСЬКА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ЩОДО ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВЛАДИ У СЕРЕДИНІ XVII СТ.

У статті досліджуються зміни поглядів політичної еліти Гетьманщини стосовно влади гетьмана, пов'язаних із російською політикою в Україні у 1654-1657 рр.

Ключові слова: гетьманська форма правління, договірні статті, царський уряд, козацька старшина.

Проблема зміни політичних поглядів козацької старшини в умовах наступу російського царату на українську автономію хоча й немає спеціальних досліджень, проте є близькою до теми українсько-російських політичних відносин другої половини XVII ст., яка викликає особливу зацікавленість у вітчизняних науковців. Сучасні професійні історики В. Брехуненко [1], А. Бульвінський [2], О. Горобець [3], О. Гуржій [4], В. Кривошея [5], Ю. Мицик [6], С. Плохій [7], В. Смолій [8], В. Степанков [9], О. Струкевич [10], Т. Чухліб [11] та багато ін. здійснили великий внесок у розвінчування імперських та радянських міфів про політичні відносини царської Росії та козацької України періоду України-Гетьманщини.

Мета даного дослідження полягає у тому, щоб на основі нових джерельних та історіографічних даних зробити спробу дослідити, як відповідно до політичних змін, пов'язаних із московською політикою в Україні, відбувалися зміни у позиціях козацької старшини стосовно гетьмана та його владних повноважень протягом 1654-1657 рр.

Однією з історичних і водночас автентичних форм державного управління в Україні є гетьманська форма управління. Поставши з царини звичаєвого права Запорозької Січі, влада гетьмана на середину XVII ст. перетворилася на легітимну державну інституцію, визнану тодішньою світовою громадськістю. Польський дослідник Л.Кубаля стверджував, що «...не було і дня, щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів і посланців і не посилав їх» [12, с. 132]. Йому віддавалися почесні, рівнозначні почесням монарху. За свідченням П. Ласка, котрий побував у козацькій Україні, «у тих краях і церквах немає короля і не чути про іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким» [13, с. 232].

Сам Хмельницький, який почував себе справжнім головою незалежної держави, гетьманську посаду прирівнював до посади руського князя. «Правда то есть, – говорив він про себе польським послам, – жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем є єдиновладцем і самодержцем руським» [14, с. 15].

Найголовніші віхи еволюції влади гетьмана від виборного глави козацтва до одноособового володаря держави й процесу зародження ідеї українського монархізму добре висвітлено у праці В.С.Степанкова «Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.)». На думку історика, нова форма правління, хоча й трималася в основному на титанічній постаті великого гетьмана та вузького кола його однодумців, мала свої перспективи [9, с. 28].

Однак подальший розвиток політичних реалій практично не дав шансу на реалізацію ідеї українського монархізму. На наш погляд, природний шлях трансформації гетьманської влади був перерваний втручанням у внутрішні справи України нового гравця на політичній карті Східної Європи – Московської держави. Росію ніколи не влаштував ні виборний чи спадковий гетьманат, ні олігархічна чи охлократична форма правління в Україні. Від самого початку відносин між обома державами задум обмеження та повного знищення гетьманської влади в Україні для російських монархів стає державною доктриною наступності, яка остаточно була реалізована Катериною II у другій половині XVIII ст.

На час укладання союзу із Україною Москва, яка насамперед дбала лише про свої геополітичні інтереси, мала вже достатній досвід нейтралізації етноеліти підкорених народів. Росія до середини XVII ст. без особливих затрат матеріальних та людських ресурсів поширила свої територіальні володіння, приєднавши Сибір, Приамур'я, вийшла до берегів Льодовитого та

Тихого океанів, розпочала експансію на Камчатку та Курильські острови. [15, с. 282] Тому, як зазначає дослідник Р. Бжеський, «..Московщині був чужий український народ, вона дбала лише про свої, московські, інтереси та раділа з ослаблення українців» [16, с. 58].

Для уряду Олексія Михайловича, як і для урядів Швеції, Пруссії, Австрії, Угорщини, Молдовії та ін., наявність міцної гетьманської влади в Україні було доконаним фактом, у законності походження якої ніхто не сумнівався. Це підтверджується у договорі 1654 року, де владу гетьмана зовсім не обмежено – гетьман одержує свою владу за вибором Війська Запорозького і має її «доживотньо». З тексту «Березневих статей» видно, що царя треба було тільки повідомляти про обрання нового гетьмана: «а кого гетмана оберуть и о том писати» [17, с. 110]. Однак, всупереч усім письмовим та усним домовленостям, незважаючи на протести Хмельницького, царський уряд намагався дискредитувати гетьманську владу та перейняти на себе частину її повноважень. Дипломатичне лукавство стосовно України Москва почала виявляти ще у 1648 р., коли Б. Хмельницький офіційно звернувся до Москви з проханням надати військову допомогу. Крім царя, гетьман посилав листи найвпливовішим російським політикам: патріарху Никону, боярам Морозову, Милославському, Пушкіну тощо [18, с. 15]. У відповідь лунали лише обіцянки та виправдання про неможливість розірвання мирного договору з Польщею. У цьому аспекті російський історик В. Ключевський політику Москви характеризував так: вона «протягом шести років з незворушливою цікавістю спостерігала, як справа Хмельницького, зіпсована татарами під Зборовом та Берестечком, хилилася до упаду, як Україна спустошувалася союзниками-татами та усобицею, і нарешті, коли Україна вже знищилася до решти, її прийняли під свою високу руку» [19, с. 22].

Певну безтактовність до влади гетьмана виявили й московські послы у ході переговорів у Переяславі. Хмельницький поставив перед посланцями вимогу, щоб вони склали за царя присягу про те, що Москва захищатиме Військо Запорозьке і збереже права та привілеї козацького стану. Боярин Бутурлін, який очолював делегацію, відмовився присягати, бо «того, что за великого государя веру учинити, николи не бывало и впредь не будет...» [20, с. 3]. Московські посланці стояли на тому, що «піддані тільки присягають Царям, а Царям не личить присягати підданам, і що коли польські королі присягали на умови з козаками, то тільки тому, що польські королі невіри і не самодержці, і що коли прості козаки просять, щоб цар заприсягнув, то старшина мусить пам'ятати милість великого государя, що ради християнської православної віри і святих божих церков зволився прийняти козаків під свою велику руку, а тому мусить привести на вірність цареві військо запорожське, а нерозумних людей, себто простих козаків, – вдержувати од непотрібних розмов» [21, с. 3].

У сучасній вітчизняній історіографії переважає думка, що гетьман Хмельницький завжди сприймався старшиною як харизматичний лідер, відомий своїм безжальним гнівом, без санкції якого практично нічого не діялося. Згадаймо хоча б його до військової старшини на військовій нараді під Замостям « Панове полковнику! Тут на війні мій один голос – усім наказ! До послушенства всі ждати моїх наказав!» [22, с. 21]. На нашу думку, таке сприйняття Хмельницького його соратниками характерне лише до 1654 року. В умовах війни, коли козацька Україна від'єдналася від Польщі й не мала іншого сюзерена, гетьман залишався єдиним гарантом майнових та політичних прав козацької старшини. Трансформація ставлення до Хмельницького як до поручителя старшинських посад та маєтностей сталася відразу після появи нового, більш могутнього військово-політичного партнера у війні з Польщею – Московського царства. Сподіваючись на тотожність минулих взаємин із польськими королями, козацька старшина сприйняла московського царя як нового покровителя. У ході переяславських переговорів із московськими послами їхні представники наполягали: «... дайте нам письмо за своєю рукою, чтобы вольностям и правам и маєтностям быть по прежнему для того, чтобы всякому полковнику было что показать, приехав в свой полк. А прежде сего как у них бывали договоры с королем и с паны радами и им де даван договор за сенаторскими руками, а вы де присланы с полной мочью и о том всю мочь имеете. А будет они такого письма не дадут, и стольникам и дворянам ехать не для чего, для того, что всем людям в городах будет сумленье» [23, с. 247]. Натомість послы давали лише різні обіцянки від імені царя – підтвердити всі права і вольності та дати більше, ніж одержали вони будь-коли від польських королів. Навіть генеральний писар І.Виговський був переконаний, що, перейшовши під «крепкую руку царя» цар «дасть свыше прошения нашего» [23, с. 553].

Переконлива зверхність московських послів над гетьманським оточенням, їхні щирі обіцянки від імені царя призвели до того, що до Бутурліна, без відома гетьмана, прибула

.....
делегатія старшини з проханням затвердити їх на різних державних посадах. Дослідниця Н. Полонська-Василенко називає цих людей: батько і брат І. Виговського, батько майбутнього гетьмана І. Мазепи, посол до Москви у 1649 та 1653 рр. Силуян Мужилівський зі своїми родичами та інші [19, с. 25].

У найближчі місяці до Москви розпочалося справжнє «паломництво» української знаті з метою підтвердження царем їхніх прав і вольностей. Зважаючи на те, зазначають історики В. Смолій та В. Степанков, що чимало пред ставників козацької старшини через голову Б. Хмельницького спромоглися одержати від московського уряду царські грамоти на маєтки, нехтування нею на місцях соціально-економічних інтересів не лише селян, а й козаків зумовлювали загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві [8, с. 99]. Ілюстрацією до зазначеного є задокументовані факти про те, що близькі до гетьмана старшини (полковник П. Тетеря) ховали одержані царські грамоти, закопували їх у землю, щоб не довідався гетьман, та випрошували собі маєтки поза межами України, «опасаясь от Войска Запорожскаго» [17, с. 112].

Отже, на початковому етапі українсько-російських взаємини, частина козацької старшини в особі російського царя стала вбачати надійного гаранта власних маєтностей та державних посад. Довіра до гетьманської влади, яка до цього часу була подібним поручителем, помітно знижується. Надалі ми бачимо, що царський уряд успішно блокує владні прерогативи гетьманського уряду на всіх адміністративних, військових, зовнішньополітичних та інших напрямках і намагається встановити повний контроль за діяльністю гетьмана та козацької старшини. Наприклад, в 1655 р. царський уряд не пропускає через Московщину українських послів до Швеції. У наказі Бутурліну від 3 липня 1655 р. уряд Олексія Михайловича наголошував на необхідності всілякими способами відмовляти гетьмана і старшину від дипломатичних контактів із шведським королем, але робити це рекомендувалося так, аби «вони того собі в образі не ставили, що ми посланців в Свєю відпустити не вказали» [3, с. 37]. У цьому ж році з'явився указ царя про доповнення його титулу «всієї Великої і Малої Русі самодержця» новими словами: «Великий князь Литовський и Бєлья Руси, Волинський и Подольський» [20, с. 22]. Щодо козацького війська, то кроком на шляху до поступового контролю над збройними силами Гетьманщини з боку Москви стало його перейменування у «Войско его царского величества Запорожское». Царський уряд зобов'язувався надсилати війську платню, продовольство, військове спорядження тощо, козаки ж повинні були брати участь в усіх військових діях, які розпочинала Московська держава. [24, с. 237]

Невдоволення необхідністю приносити присягу цареві теж породили недовіру до гетьмана та його політичного курсу серед старшини, особливо серед духовенства, міщан та інших некозацьких верств населення. Загальновідомо, що із числа суто військової козацької старшини відкритий протест проти присяги, а отже, й гетьманові, виявили знамениті полковник І. Богун та кошовий І. Сірко. Частина козаків брацлавського й уманського полків теж висловилися проти московської протекції, а козаки Кропивнянського і Полтавського полків царських урядників «кьями побили». Відомо, що не присягали й запорожці [12, с. 148]. У даному випадку безпосередньою причиною розколу українського суспільства та погіршення авторитету гетьманської влади було безкомпромісне намагання царського уряду швидко привести до присяги як гетьмансько-старшинські кола, так і рядове населення Гетьманщини.

«Політикою безпідставних претензій» щодо владних повноважень гетьмана, – так можна назвати подальшу політику Москви, що проводилася до самого дня смерті Б. Хмельницького. Уряд Олексія Михайловича звинувачував гетьмана та козацьку верхівку у порушенні присяги нелояльності щодо суверена, лякав карою божою за неправду й відступництво від даного цареві слова; Москва не приховувала свого незадоволення тим, що всіма королівськими, монастирськими й панськими містами, містечками та маєтками володіли гетьман і Військо Запорозьке, а всі прибутки з них ішли гетьману, а не царю; докоряли гетьманському урядові і за те, що Б. Хмельницький спілкується з іноземними послами, зокрема шведськими та угорськими, без царського на те указу; що гетьман не забезпечує російського війська у Києві квартирами; московський посол Старков докоряв гетьманові за те, що він листи скріплював своєю печаткою, а не печаткою, надісланою йому царем і тощо [2, с. 4]. Варто виділити окремо претензії московської сторони до української політики на території Білорусії, яку козацька старшина вважала неподільним політичним й етнічним утворенням (народом руським) із єдиною ідеологією та єдиним господарством на чолі із Б. Хмельницьким. Москва

.....
вимагала у гетьмана негайного припинення прийняття у підданство населення білоруських земель, виведення з відти козацьких залог тощо [25, с. 569].

Джерела повідомляють про гостру розмову між Бутурліним та Б. Хмельницьким, яка мала характер суперечки. Російський посол дорікав гетьманові за самостійні дії, закидав йому «пиху», протиставляв йому, «простому чоловікові», «божого помазаника» – царя. Хмельницький також «відповідав сердито» і закидав цареві «немилосердя» [25, с. 569].

Потужний удар по авторитету гетьманської та старшинської влади був завданий росіянами у ході віленських переговорів восени 1656 р. Царські представники не допустили до них гетьманське посольство Гапоненка, «власне як псів до церкви Божої» [25, с. 556]. Демонстративно ігноруючи його присутність, вони, на відміну від поляків, відмовлялися від спілкування з ним й підкреслюючи їхню зайвність, навіть не сповістили про зміст укладеного перемир'я. Слушною, з цього приводу, є думка М.Грушевського, що військо й особливо старшина були незвичайно подразнені тим, що Москва трактувала про них без них. Сей факт став постійним аргументом проти московської політики, проти лояльності до Москви, проти орієнтування на Москву. На сей доказ московського автократизму і грубого непошановання прав війська – що цар розпоряджається козаками і українцями взагалі, наче своєю худобою – «немов якимись безсловесними», не переставали нагадувати козакам усі, хто підбивав їх проти Москви, і він твердо ліг в політичній свідомості України, як вічна осторога проти московської невірності, московської зради проти козацтва і України» [26, с. 1252].

Віленський мир Росії із Польщею став не тільки своєрідним політичним тестом для українсько-російських відносин, а й для козацької старшини – найближчих соратників гетьмана. Незважаючи на різку реакцію Б.Хмельницького на перемир'я, частина старшини приховано не погоджувалася з його думкою про те, що «Треба отступить от руки царского величества» [25, с. 556]. На той час серед найближчого оточення гетьмана виокремилася і дуже зміцнилася група старшин, яка ні за яких обставин вже не збиралася змінювати проросійську орієнтацію. Так почувши про рішення гетьмана, батько писаря І.Виговського О.Виговський із властивою для подібних доносів гіперболізацією писав російському послові Ф.Бутурліну: «А гетьман Богдан Хмельницький, як шалений, що втратив розум, закричав: уже, діти, про те не печальтеся, я знаю як учинити: треба відступити від руки царської величності, де Вишній Владика звелить бути – не тільки під християнським государем, хоч під бусурманом!» [27, с. 325]. Виправдовуючи перед послом свого сина, який був присутнім на старшинській раді, О.Виговський доводить, що тільки писар своїми проханнями зумів Хмельницького втихомирити (там само). Згодом й інші старшини повідомляли царській уряд про хід переговорів між гетьманом та Семигородським князем Ракоцієм: «А домовленість, государю, у гетьмана у Богдана Хмельницького з Ракоцієм угорським є така: міста по Віслу і в яких жили руські люди благочестиві і церкви були, і тим бути містам твоєї царської величності Війська Запорізького» [25, с. 557].

Однак вірних соратників Б. Хмельницький мав набагато більше. Тільки, схоже, що їхня безмежна відданість продовжувала ґрунтуватися на страхові перед деспотичним характером керівника держави. Наприклад, А. Жданович, вислухавши докори московського посла Івана Желябужського (літо 1657 р.), чому, мовляв, старшина не повідомляла до Москви про плани гетьмана щодо зведення на польський престол Дьєрдя II Ракоці, відказав, що всі «супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де і промовив, і той би живим не був». Таку ж думку російські дипломати почули влітку того ж самого року під час переговорів з українським посольством від його членів – переяславського полковника П. Тетері та інших осіб, коли заговорили про неправомірні дії гетьмана. Українські послы заявили, що нехай росіяни самі скажуть про це Б.Хмельницькому, а «їм всього цього гетьманові вимовити не можна». Водночас московських дипломатів запевнили, що гетьман «володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять» [8, с. 95]. П. Тетеря скаржився, що гетьман безконтрольно веде фінансові справи, і вимагав, щоб російські бояри спонукали його «зібрати полковників, осавулів, всю старшину і зробити раду» [27, с. 236].

Хвороба, яка остаточно підкосила Б.Хмельницького навесні 1657 року, сприяла посиленню сепаратистських настроїв серед козацької старшини, на чолі яких став генеральний писар І.Виговський. Ще при житті гетьман довідався, що незважаючи на те, що гетьманська булава вже знаходилася у його малолітнього сина Юрія, усі важелі влади в Україні почав перебирати на себе І.Виговський. Під страхом смертної кари І. Виговському довелося лукавити й переконувати гетьмана у неправдивості подібних чуток [28, с. 189]. Також не без сприяння

царських агентів, відчувши послаблення гетьманської влади, своє незадоволення виявила Запорозька Січ. Звіди лунають погрози «...йти на гетьмана и на писаря, и на полковников, и на иных начальних...» [29, с. 21].

У роки гетьманування І.Виговського військова старшина Запорозької Січі, увірувавши в запевнення царського уряду про визнання Коша правочинним суб'єктом українсько-московських відносин, висловлювалася на користь того, щоб «...царского величества воеводы у них в городах были» та щоб «без воли великого государя самим нам гетманов не пременят...», а «обрав гетмана, вскоре слать послов до его царского величества бити челом о подтверждение на гетманство...» [28, с. 188-189].

Після смерті Хмельницького Москва почала робити все, аби в Україні не прийшов до влади подібний харизматичний лідер. Ще у середині лютого 1657р. одержавши інформацію про хворобу гетьмана, уряд Олексія Михайловича доручив стольнику В. Кікіну, будучи в Україні, «... провідувати, кого Військом Запорозьким хочуть вибирати на його, Богданове, місце гетьманом: чи писаря Івана Виговського, чи іншого кого, чи про гетьмана хочуть послати бити чолом до великого государя, кого їм государ пожалує, повелить вчинити гетьманом» [30, с. 27].

Доки булава знаходилась у руках Богдана, – зауважує дослідник В. Степанков, – російська еліта, настановлюючись на його потужну протидію й враховуючи міцність гетьманської влади, діяла вкрай обережно, уникаючи відвертого протистояння. Однак після його смерті у серпні 1657 р. ситуація почала змінюватися докорінно. Скориставшись тимчасовим послабленням верховної влади й загостренням соціально-політичних суперечностей у козацькій Україні, вона почала наполегливо добиватися впровадження воевод до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Корсуня й інших міст та надання їм права втручатись у судові справи, права контролювати збір податків і видатки з гетьманської скарбниці тощо [20, с. 26].

Історик А. Яковлів, досліджуючи українсько-московські договори періоду Гетьманщини, доводить, що після смерті Б. Хмельницького Москва почала по-новому тлумачити умови виборів гетьмана в Україні. З дослівного тексту договору 1654 р. випливає, зазначає дослідник, що повідомляти царя треба було тільки після обрання гетьмана, а не перед обранням. Проте у середині 1657 р. Москва інтерпретувала цю умову так, що Військо Запорозьке повинно повідомляти царя перед тим, як обирати гетьмана [17, с. 110]. Тому коли І. Виговський повідомив Москву про своє обрання, цар цього обрання не визнавав до тих пір, поки не відбулися нові вибори у Переяславі у присутності царського посла [17, с. 110].

Варто зазначити, що відверте нехтування Росією гетьманської влади й прагнення її підпорядкувати, не могло не викликати масового спротиву з боку самих гетьманів та козацької старшини. Так на Корсунській козацькій раді восени 1657 р. І. Виговський заявив російському послу: «вам де надобно такой гетман, чтоб взял за хохач и водить». [31, с. 128] Невдовзі І.Виговський серед причин розриву з Москвою у своєму зверненні до європейських монархів називає повне ігнорування влади гетьмана на території України: «.. Й військо московське з князем Григорієм Ромадановським, нібито на допомогу прислане, до самого Переяслава дійшло і Гетьману підкоритися відмовилося» [32, с. 28].

Виходячи за хронологічні рамки задекларованої теми, зауважимо, що й подальша політика царського уряду щодо гетьманської влади в Україні мала сутодискредитаційний та агресивний характер. Стратегія імперського ставлення до інституту гетьманства, сформована урядом Олексія Михайловича, дала підставу іншому російському цареві Петру I цинічно заявити: «Как всем известно, что со времени первого гетмана Б.Хмельницкого, даже до Скоропадского, все гетманы являлись изменниками». [17, с. 113]

Отже, на початковому етапі інкорпорації України-Гетьманщини до складу Російської держави відбувалася й трансформація поглядів козацької старшини стосовно прерогатив гетьманської влади. Утім, частина козацької еліти відмовлялися погоджуватися з українською політикою російського царизму й відчайдушно захищала інтереси українського політичного тіла.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. – К., 2005.
2. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. – 1997. - № 6.
3. Горобець В.М. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. – 2000. – № 1.

4. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996.
5. Кривошея В.В. Шляхетсько-козацькі родини та їх доля. – К., 1999.
6. Мищик Ю.А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. // Український історичний журнал. – 2003. - № 6.
7. Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимізації гетьманської влади в Україні // Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. III. – К., 1994.
8. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернатива, 1997.
9. Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – №4.
10. Струкевич О. Політико – культурні орієнтації еліти Ураїни –Гетьманщини (інтегральний погляд на питання).– К.: Інститут історії України, 2002.
11. Чухліб Т.В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки // Український історичний журнал. – 2003. – №4.
12. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва // Український історичний журнал. – 1992. – №4.
13. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1965.
14. Воссоединение Украины с Россией: В 2-т. – Т. 2.
15. Сахаров А.Н., Буганов В.И. История России с древнейших времен до конца XVII века. – М.: «Просвещение», 1995.
16. Бжеський р. Переяславська умова в планах Б. Хмельницького та «переяславська легенда» // Розбудова держави. – 2004. – №1-3.
17. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. // Дзвін. – 1991. – № 4.
18. Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. – 2004. – № 3.
19. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 2.
20. Степанков В.С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Український історичний журнал. – 2003. – № 6.
21. Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654-1876) // Пам'ять століть. – 2002. – №5.
22. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія. – Мюнхен, 1954, Львів, 1994.
23. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – Т. X. – СПб., 1877.
24. Історія держави і права України. /За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина/. – К., Видавничий дім «Ін Юре», 2000. – Т.1.
25. Акты ЮЗР. – СПб., 1862. – Т.3.
26. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., Наукова думка, 1996. – Т. IX. – Ч. 2.
27. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, Видавництво «Світ». – 1990.
28. Акты ЮЗР. – Т.VII.
29. Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993.
30. Горобець В.М. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст. // Український історичний журнал. – 2005. – №4.
31. Акты ЮЗР. – Т.IX.
32. Звернення (Універсал) від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, у якому пояснюються причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.) // Пам'ять століть. – 1997. – № 3. – С. 28.

Кривошея В.В., Степанчук Ю.С. МОСКОВСКАЯ ПОЛИТИКА В УКРАИНЕ И ТРАНСФОРМАЦИЯ ВЗГЛЯДОВ КАЗАЦКОЙ СТАРШИНЫ ОТНОСИТЕЛЬНО ГЕТМАНСКОЙ ВЛАСТИ В СЕРЕДИНЕ XVII СТ.

В статье исследуются изменения взглядов политической элиты Гетманщины относительно власти гетмана, связанных с русской политикой в Украине в 1654-1657 гг.

Ключевые слова: гетманская форма правления, договорные статьи, царское правительство, казацкая старшина.

Krivoheya V.V., Stepanchuk Y.S. THE RUSSIAN POLICY AND THE TRANSFORMATION OF LOOKS OF COSSACK PETTY OFFICER IN RELATION TO HETMAN POWER IN THE MIDDLE OF THE XVII CENTURY.

In the article the changes of looks of political elite of Hetmanshina in relation to power of hetman are explored, related to the Russian policy in Ukraine in 1654-1657.

Keywords: hetman form of rule, contractual articles, imperial's government, cozacks petty officer.

УДК 94(477) «1708/1728»:321.17

В.П. Кононенко

ВПЛИВ «НЕЩАСЛИВОГО ШВЕДСЬКОГО РОКУ» НА ПОЛІТИЧНУ СВІДОМІСТЬ СВІТСЬКОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ ГЕТЬМАНЩИНИ

В статті досліджується вплив повстання Івана Мазепи проти Петра I на розвиток політичної свідомості світської інтелектуальної еліти Гетьманщини. Автор пропонує схему інтелектуальної історії Гетьманщини, за якою політична свідомість козацьких інтелектуалів розвивалася паралельно з інституційною ліквідацією української автономії. Післяполтавський «козацький автономізм» став наслідком внутрішнього розвитку української еліти та її пристосування до нових умов життя в імперії.

Ключові слова: Гетьманщина, вітчизна, козацькі інтелектуали, «вольності», козацький автономізм, війна «маніфестів».

Війна маніфестів зими 1708–1709 рр. та Полтавська битва 27 червня 1709 р. увійшли в тогочасні рукописні твори як «нещасливий шведський рік». У сучасній українській та світовій історіографії досить детально вивчені події повстання Івана Мазепи та їхні наслідки. Однак вплив на свідомість козацької еліти, багатий на історичні події та інтелектуальні рефлексії невеликого проміжку часу з кінця жовтня 1708 р. до кінця червня 1709 р., залишається маловивченим. До нових історичних праць, які в тому чи іншому аспекті висвітлюють дане питання, належать дослідження С. Плохія [17,18], В. Смолія та В. Степанкова [9], О. Субтельного [19], О. Струкевича [10], Т. Таїрової-Яковлевої [11] та ін. Значні успіхи у висвітленні подієвої історії Гетьманщини роблять постановку питання впливу «нещасливого шведського року» на політичну свідомість козацьких інтелектуалів назрілою в сучасному розвитку української ранньомодерної історіографії.

Метою статті є дослідження змін у свідомості світської інтелектуальної еліти Гетьманщини, що сталися внаслідок виклику нової політичної реальності після поразки виступу Мазепи. Хронологічними межами розвідки є проміжок часу від «зміни» Мазепи до початку толерування української автономії в епоху «палацових» переворотів (1708–1727 рр.).

Наслідки «війни маніфестів» 1708–1709 рр. Перші новоутворення в політичній свідомості козацької еліти, які зближували автономну Україну та Московську державу, сталися ще до Полтавської битви. Це трапилося протягом війни «маніфестів» зими 1708–1709 рр., яка яскраво засвідчила політичну свідомість суспільства Гетьманщини. Інтелектуальне протистояння між шведсько-українським та російсько-українським воєнно-політичними таборами не тільки показало «вольності» як основу українського суспільства раннього нового часу, але й спричинило появу нових термінів у мові козацької еліти. Так розширилося вживання слова «отчизна», яке до «пропагандистської війни» мало використовувалося, та ввійшло в ужиток поняття піклування про «отчизну нашу малоросійську» [11, арк. 2;13, с. 220].

Як відомо, перехід українського гетьмана на бік шведського короля був несподіванкою для російського царя. Петро I, після «зміни» Івана Мазепи, у листі до Ф. А. Апраксіна емоційно писав про українського гетьмана як про нового Іуду, відступника, який порушив клятву та зрадив власних людей [19, с. 133]. Але російський цар швидко зорієнтувався в тій ситуації. Україна дізналась про повстання І. Мазепи саме з грамоти Петра I від 28 жовтня 1708 р., в якій він оголошував, що український гетьман, забувши страх Божий та хресне цілування, перейшов до короля шведського, вчинив договір з Станіславом Лещинським, щоб віддати «малоросійський народ» під польську владу, а православну церкву перевести в унію, та запропонував старшині вибрати собі нового гетьмана за «правами своїми» [6, арк. 17 зв.]. Нововведенням в російсько-українських стосунках стала ідеологічна зміна у формулюванні Петром I свого ставлення до суспільства Гетьманщини: В маніфесті від 1 листопада 1708 р. російський цар писав: «понеже нам, яко государю и оборонителю Малоросийского краю, надлежит отеческое попечение о вас имети...» [7, с. 241–242], тобто російський монарх

In the article the changes of looks of political elite of Hetmanshina in relation to power of hetman are explored, related to the Russian policy in Ukraine in 1654-1657.

Keywords: hetman form of rule, contractual articles, imperial's government, cozacks petty officer.

УДК 94(477) «1708/1728»:321.17

В.П. Кононенко

ВПЛИВ «НЕЩАСЛИВОГО ШВЕДСЬКОГО РОКУ» НА ПОЛІТИЧНУ СВІДОМІСТЬ СВІТСЬКОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ ГЕТЬМАНЩИНИ

В статті досліджується вплив повстання Івана Мазепи проти Петра I на розвиток політичної свідомості світської інтелектуальної еліти Гетьманщини. Автор пропонує схему інтелектуальної історії Гетьманщини, за якою політична свідомість козацьких інтелектуалів розвивалася паралельно з інституційною ліквідацією української автономії. Післяполтавський «козацький автономізм» став наслідком внутрішнього розвитку української еліти та її пристосування до нових умов життя в імперії.

Ключові слова: Гетьманщина, вітчизна, козацькі інтелектуали, «вольності», козацький автономізм, війна «маніфестів».

Війна маніфестів зими 1708–1709 рр. та Полтавська битва 27 червня 1709 р. увійшли в тогочасні рукописні твори як «нещасливий шведський рік». У сучасній українській та світовій історіографії досить детально вивчені події повстання Івана Мазепи та їхні наслідки. Однак вплив на свідомість козацької еліти, багатий на історичні події та інтелектуальні рефлексії невеликого проміжку часу з кінця жовтня 1708 р. до кінця червня 1709 р., залишається маловивченим. До нових історичних праць, які в тому чи іншому аспекті висвітлюють дане питання, належать дослідження С. Плохія [17,18], В. Смолія та В. Степанкова [9], О. Субтельного [19], О. Струкевича [10], Т. Таїрової-Яковлевої [11] та ін. Значні успіхи у висвітленні подієвої історії Гетьманщини роблять постановку питання впливу «нещасливого шведського року» на політичну свідомість козацьких інтелектуалів назрілою в сучасному розвитку української ранньомодерної історіографії.

Метою статті є дослідження змін у свідомості світської інтелектуальної еліти Гетьманщини, що сталися внаслідок виклику нової політичної реальності після поразки виступу Мазепи. Хронологічними межами розвідки є проміжок часу від «зміни» Мазепи до початку толерування української автономії в епоху «палацових» переворотів (1708–1727 рр.).

Наслідки «війни маніфестів» 1708–1709 рр. Перші новоутворення в політичній свідомості козацької еліти, які зближували автономну Україну та Московську державу, сталися ще до Полтавської битви. Це трапилося протягом війни «маніфестів» зими 1708–1709 рр., яка яскраво засвідчила політичну свідомість суспільства Гетьманщини. Інтелектуальне протистояння між шведсько-українським та російсько-українським воєнно-політичними таборами не тільки показало «вольності» як основу українського суспільства раннього нового часу, але й спричинило появу нових термінів у мові козацької еліти. Так розширилося вживання слова «отчизна», яке до «пропагандистської війни» мало використовувалося, та ввійшло в ужиток поняття піклування про «отчизну нашу малоросійську» [11, арк. 2;13, с. 220].

Як відомо, перехід українського гетьмана на бік шведського короля був несподіванкою для російського царя. Петро I, після «зміни» Івана Мазепи, у листі до Ф. А. Апраксіна емоційно писав про українського гетьмана як про нового Іуду, відступника, який порушив клятву та зрадив власних людей [19, с. 133]. Але російський цар швидко зорієнтувався в тій ситуації. Україна дізналась про повстання І. Мазепи саме з грамоти Петра I від 28 жовтня 1708 р., в якій він оголошував, що український гетьман, забувши страх Божий та хресне цілування, перейшов до короля шведського, вчинив договір з Станіславом Лещинським, щоб віддати «малоросійський народ» під польську владу, а православну церкву перевести в унію, та запропонував старшині вибрати собі нового гетьмана за «правами своїми» [6, арк. 17 зв.]. Нововведенням в російсько-українських стосунках стала ідеологічна зміна у формулюванні Петром I свого ставлення до суспільства Гетьманщини: В маніфесті від 1 листопада 1708 р. російський цар писав: «понеже нам, яко государю и оборонителю Малоросийского краю, надлежит отеческое попечение о вас имети...» [7, с. 241–242], тобто російський монарх

оголошував себе захисником Гетьманщини та підкреслював своє піклування про неї. У подальшому Петро I та його оточення домоглися ще більших успіхів як у військовому, так і в ідеологічному плані. На територію Гетьманщини було введено 10 драгунських полків, знищено Батурин, конфісковано маєтки прихильної до Івана Мазепи козацької старшини. В інформаційному відношенні Петро I, «стративши» чучело Мазепи, організувавши анафему гетьману з вуст церковної української ієрархії та провівши вибори Скоропадського, захопив ініціативу в «пропагандистській війні» зими 1708 – 1709 рр.

У маніфесті російського царя «до всієї старшини і Війська Запорозького» від 1 листопада 1708 р. стало показовим використання мови «вольностей» козацької еліти: «Мы, Великий Государь, Наше Царское Величество, обещаем вам, верным нашим подданным, тому вольными гласы новообранному Гетману, тако ж и Генеральной Старшине, Полковникам, Ясаулам, Сотникам, и всей полковой Старшине и всему войску Запорожскому, Нашим, Царского Величества, словом все вольности, права и привилегии, которые вы от времени принятия блаженныя и достохвальныя памяти отца Нашего, Великого Государя, Царя и Великого Князя, Алексея Михайловича всея Великия, и Малыя, и Белья России Самодержца, под свою высокодержавную руку, Гетмана Богдана Хмельницкого, с войском Запорожским и со всем Малороссийским народом...» [15, с. 175–176].

Обрання нового гетьмана стимулювало ідеологічну війну між Петром I та Карлом XII й Іваном Мазепою. Шведський король у своєму розпорядженні мав друкарські верстати з кириличним шрифтом та розповсюдив декілька антимосковських прокламацій ще до переходу на його бік Мазепи. З отриманням у свої руки довірених осіб Івана Мазепи, шведське військове керівництво одержало можливість розповсюдити власні маніфести та пояснити українцям свою присутність в Гетьманщині. Саме такі обставини зробили війну «маніфестів» найбільшим інтелектуальним змаганням за голови та душі українців у XVIII ст.

В антимосковських прокламаціях Карла XII та Івана Мазепи наголошувалось на намаганні Петра I ліквідувати козацьке військо, знищити традиційні «права та вольності», переселити українців за Волгу. Водночас запевнялося, що шведський король захищатиме «малоросійські вольності» та православну церкву [19, с. 133]. Характерною рисою маніфесту Карла XII «малоросійському народу» від 16 грудня 1708 р. було використання зрозумілої для центральноєвропейського нобілітету мови «вольностей»: «Войско Запорожское и народ малоросійській в оборону нашу принять, яко теж публичным сим Универсалом же приняслимо оглашаем, з тым намерением, яко его и их от неправого и неприязного московского панования, при помощи Божой, боронити хотим и поты охраняти и защищати обещаем, пока утесненный народ, низвергший, отвергший ярмо московское, до давных своих приидет вольностей» [3, с. 679]. Використання мови «прав та вольностей» та ідеї захисту православної церкви Карлом XII дуже занепокоїло російське військове керівництво. О. Меншиков в листі до Петра I писав, що необхідно організувати видання антимазепинських прокламацій, використавши широкі можливості друкарні Києво-Печерської Лаври [19, с. 133]. Важливо, що у відповідь шведсько-українським прокламаціям пішли додаткові запевнення з російського боку про дотримання «малоросійських вольностей». У Маніфесті від 6 листопада 1708 р. цар завіряв: «Сей же коварственный неприятель наш хочет в тех же своих престительных письмах внушить народу Малороссийскому, будто б оного прежние права и вольности от нас, великого государя, ущерблены... дабы мыслили о своих прежних и старых волностях» [8, с. 18]. Окрім того, маніфест Петра I проголошував захист від шведів як спільну справу російського царя та козацької еліти: «Ни по каким универсалам короля Шведского, ни вора изменника Мазепы на продажу и так не привозити... дабы ево при храбрых войсках наших, Великороссийских и Малороссийских, с помощью Божию... победить и Малороссийской край, отчизну свою... от намеренного порабощения освободить...» [8, с. 20].

Карл XII та Мазепа продовжували обіцяти суспільству Гетьманщини захист «малоросійських прав та вольностей» і православної церкви від «московського ярма» [19, с. 133–134]. Відповіддю російської пропаганди було твердження, що козацькі вольності постійно зберігалися, а якщо в деяких містах під час війни знаходилися військові гарнізони, то після її завершення вони будуть виведені. З російських маніфестів випливає, що цар прекрасно розумів головну суспільно-політичну цінність «малоросійського народу», тому він «зобов'язував» себе дотримуватися «вольностей» в обмін на лояльність українців [8, с. 18–19; 7, с. 276–284]. Також в російських маніфестах було дано відсіч ідеї шведського захисту православної церкви: «Под игом (шведським – В. К.) его стениящих православных церквей и

.....
подданных наших благочестивых, ис которых многие насильно в Лютеранскую веру превращены... А в церквах благочестивых войска Шведские, в поругание православию, лошадей своих ставят» [8 с. 17]. У Маніфесті Петра I до запорожців від 21 січня 1709 р. російський цар писав, що Мазепа, на відміну від нього, хоче зламати традиційні вольності та підпорядкувати Україну полякам [18, с. 279]. Російські маніфести представляли Петра I у звичному для центральноєвропейських еліт образі як захисника прав та вольностей «малоросійського народу» і, окрім того, як головного охоронця «отчизны», «оборонителя всея Малыя России» [6 арк. 17 зв.; 15, с. 175 – 176].

Новообраний гетьман Іван Скоропадський у своєму власному маніфесті запевняв козацьку еліту та поспільство, що цар обіцяв зберегти традиційні «вольності» та гарантувати «наші права» [19, с. 131]. Важливо, що навіть у присязі нового гетьмана російському царю від 6 листопада 1708 р. підтверджувалося, що українсько-російські взаємини мали розвиватись «по постановленним статтям, каковы стоялись у перваго гетмана Войска Е. Ц. В. Запорожского, Богдана Хмельницкого, на которых он со всем войском и с народом малороссийским поддался под высокодержавнейшую руку... Алексея Михайловича» [15, с. 182–183].

Обидві сторони змагалися за серця та голови українців, проголошуючи себе захисниками козацьких «прав та вольностей» і православної віри. Інформаційна війна між Петром I та Скоропадським, з одного боку, і Карлом XII та Мазепою – з іншого, значною мірою перейшла в сферу віри, де російські маніфести мали безперечну перевагу, оскільки релігійному суспільству було важко уявити захист православ'я «лютеранським королем». Війна «маніфестів» зими 1708–1709 рр. засвідчила значимість ідей та уявлень «вольностей» у суспільстві Гетьманщини і продемонструвала визнання українських «прав та вольностей» російськими та шведськими військово-політичними керівництвами як основи суспільно-політичного устрою Гетьманщини.

Вплив Полтавської битви. Постполтавська Гетьманщина стала іншою: церковні та світські інтелектуали інакше дивилися на Російську державу та свою Гетьманщину. Полтавська битва розкрила очі на дійсний політичний стан у Центрально-Східній Європі. Важливо, що ця вирішальна подія кардинально не змінила відносин між центральною владою та автономними державними утвореннями. Однак поразка Карла XII та Івана Мазепи під Полтавою змінила розвиток політичної свідомості української еліти. Ореол слави «Полтавської вікторії», який вплинув на подальше формування російської імперської політичної свідомості, спричинив глибокі зміни в козацькому автономістському світогляді [16 с. 10–257]. Визначні події в повсякденній свідомості сприймаються як завершені явища. А для історичного пізнання важливо, як певна подія вплинула на свідомість людей минулого. У XVIII ст. такою переломною точкою стала Полтавська битва.

Після повстання Івана Мазепи в свідомості прихильників козацького автономізму зародилося відчуття провини у зраді православної держави, господар якої був протектором їхньої батьківщини – Малоросії. Реалії життя змушували відсторонюватись того, що ще недавно було захистом прав та вольностей [12, арк. 3, 6]. Саме в цей час розвивається «козацьке літописання», яке виправдовує Гетьманщину як окремішню державу з історією, яка простягалася до напівміфічних скіфів та хозар. Таким був твір-компіляція Григорія Граб'янки, який на основі історичного тексту кінця 70-х рр. XVII ст., в якому були присутні ідеї «хозаризму», створив відомий «літопис». Механічне зіставлення різних ідей «скіфського» та «хозарського» походження козацтва свідчить, що для козацького інтелектуала було важливим довести стародавність коренів козацької історії, а не реальне минуле [1, с. 278–281]. Військовий канцелярист Стефан Савицький також в цей час ставить питання про необхідність написання козацької історії, оскільки церковна історія не враховувала інтереси світської еліти Гетьманщини. Візія історії козацькими інтелектуалами наголошувала на «вольностях» Війська Запорозького та всього народу малоросійського, але визнавала московського/російського протектора.

Політика Петра I на обмеження української автономії, пониження статусу київського митрополита до архієпископа сприяли поверненню української старшини до обґрунтування своїх автономістських поглядів у шатах малоросійської ідеології [2, с. 273–336]. Ця форма козацького автономізму стала єдиною дозволеною формою політичної ідеології та обмежувалася кордонами Російської імперії. Так П. Полуботок – послідовний автономіст – не підтримував відносин з еміграційним гетьманом П. Орликом. Полуботок був цілковито вірним російському цареві, але не усвідомлював суспільно-політичне життя Гетьманщини поза

межами традиційних прав, а тому так їх завзято захищав [14, арк. 4]. Після Полтавської битви козацьке суспільство відійшло від традиційної до того орієнтації на декількох протекторів.

Окремі представники козацької еліти в період гетьманування Івана Скоропадського намагалися відстояти традиційне суспільно-політичне життя. Так переяславська старшина в серпні 1721 р., в дусі легального обґрунтування традиційного життя військовими канцеляристами, відстоювала свої «права та вольності». Козацькі старшини хотіли бачити полковником «кого мы, полчане, похочем, вольными голосами», «з наших же малороссийских людей» [4, арк. 306]. Наказний гетьман П. Полуботко у своєму зверненні до Сенату зі скаргою на зловживання Колегії аргументував свої вимоги договором Б. Хмельницького [9, с. 269]. У листі цього поборника козацького автономізму до Я. Лизогуба від 5 вересня 1722 р. навіть простежується використання нової російської політичної риторики для захисту «вольностей»: «яко для публычного всей Малоросіи интересу всем нам обще присутствовать и трудытся надлежит по указу Императорскаго Величества» [5, с. 117].

У процесі пристосування козацького автономізму в обрамленні малоросійської ідеології до реалій новонародженої Російської імперії виникли нові символи. Так найбільш визначним символом козацької еліти цього періоду стало творення культу Богдана Хмельницького та його підвищення до статусу малоросійського героя. Козацькі інтелектуали поставили видатного гетьмана в підмурок сприймання свого минулого. Важливо, що «Літопис Самовидця» (1703 р.) ще не містить бачення особливого місця Богдана Хмельницького в козацькій історії, «Літопис Граб'янки» (1710 р.) зробив же гетьмана центральною постаттю української ранньомодерної історії. У 10–20-ті рр. XVIII ст. було написано значну кількість віршів, присвячених Б. Хмельницькому. Серед них вірші студентів Києво-Могилянської Академії Андрія Герасимовича (1719–20 рр.) та Гната Бужановського (1729 р.)

Отже, козацький автономізм від Полтавської битви до скасування гетьманства розвивався паралельно з інституційною ліквідацією автономії козацької держави. «Війна маніфестів» принесла в українське суспільство нову ідею, за якою російський цар був захисником «малоросійської вітчизни». Післяполтавський «козацький автономізм» став пристосуванням традиційного центральноєвропейського світогляду людей, які мали владу в Гетьманщині, до нових умов життя в імперській державі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бовгиря А. Козацьке історіописання // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 250 – 302.
2. Горобець В. «Волимо царя східного» Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: Критика, 2007. – 476 с.
3. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська Академія», 2006. – С. 679.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського. – Ф. II. – Спр. 1657. – Арк. 306.
5. Маркевич Н. Акты, поясняющие историю Малороссии. – б. м., р. вид.
6. Відділ рукопису Російської національної бібліотеки. – Ф. 816. – Оп. 1. Спр. – 774. – Арк. 17 зв.
7. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.-Л., 1948. – Т. 8. – Вып. 1. – 458 с.
8. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах / Л.Г. Мельник. – К.: ІЗМН, 1997. – 170 с.
9. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея: еволюція, становлення, реалізація. – К., 1997. – 323 с.
10. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 536 с.
11. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М.: Молода гвардія, 2007. – 278 с.
12. Центральний державний архів у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 981. – Арк. 1 – 6.
13. ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 110. – Арк. 1 – 2.
14. ЦДАУК. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 245. – Арк. 1 – 4.
15. Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М., 1859. – Кн. 1. – Ч. II. – 376 с.
16. Englund P. The Battle of Poltava: The Birth of the Russian Empire – London, 1992. – 287 p.
17. Plochy S. Tsars and Cossacs. A Study in Iconography. – Cambridge, Harvard University Press, 2002. – 102 p.
18. Plochy S. The invention of Russia // The Origins of the Slavic Nation. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. – Cambridge university press, 2006. – P. 250 – 298.
19. Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500 – 1715. – Kingston and Montreal, 1986. – 270 p.

Кононенко В.П. ВЛИЯНИЕ «НЕСЧАСТЛИВОГО ШВЕДСКОГО ГОДА» НА ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ СВЕТСКОЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ЭЛИТЫ ГЕТМАНЩИНЫ.

В статье исследуется влияние перехода украинского гетмана Мазепы к Карлу XII на политическое сознание казацких интеллектуалов Гетманщины. Автор представляет модель интеллектуальной истории Гетманщины, согласно которой политическое сознание казацких интеллектуалов развивалось не смотря на постепенную институционную ликвидацию украинской автономии. Послеполтавский «казацкий автономизм» был следствием внутреннего развития светской украинской элиты в процессе ее приспособления к политическим ценностям Российской империи.

Ключевые слова: Гетманщина, отчизна, казацкие интеллектуалы, «вольности», казацкий автономизм, война «манифестов».

Kononenko V.P. INFLUENCE «UNHAPPY SHWEDISH YEAR» ON POLITICAL CONSCIENCES OF HETMANATE SECULAR INTELLECTUAL ELITE.

Recently much attention has been given to the study of Cossack's political consciences in early modern Ukraine. In the paper new facts of Cossack intellectuals' political ideas and imaginations after Ivan Mazepa rebellion were presented and discussed. The author has taken studies development social-political thought of Hetmanate which presented in the texts of Cossack intellectuals. It is hope that present investigation to improve this scientific problem.

Keywords: Hetmanate, motherland, Cossack intellectuals, freedoms, Cossack autonomizm, «manifestoes war».

УДК 930.85:(477.5) «17-18»

О.К. Струкевич

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ У СПРИЙНЯТТІ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Стаття присвячена поглядам української політичної еліти періоду Гетьманщини щодо збереження політичної, територіальної та етнокультурної єдності українських земель.

Ключові слова: соборність, державні інституції, гетьманський уряд, політична цілісність, козацька еліта, військово-політична протекція.

Останнім часом з'явилися роботи, що безпосередньо підпорядковані розгляду даної теми. Це, зокрема, дослідження В.С. Степанкова, спрямовані на аналіз теми соборності у політиці Б.Хмельницького [1], зусиль П. Дорошенка у справі збереження цілісності України наприкінці 60-х рр. XVII ст. [2] Об'єднавча політика Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка у контексті тієї обставини, що ліво- і правобережні гетьмани мали різних монархів-протекторів, проаналізував Т.В. Чухліб [3].

Сьогодні наукова історична громадськість отримала змогу познайомитися з працею Т.Олексюка. В темі соборності автор виділяє цілий ряд аспектів, а серед них і ті, що є складовою соціокультурного фону історичного минулого, а саме: суспільно-політичний та етнокультурний [4, с. 71]. Окремо в територіальному аспекті він виділяє роль козацтва XVII ст. та України-Гетьманщини у становленні тогочасного територіального розселення українців [4, с. 84].

У даній статті пропонується розглянути питання соборності у політико-культурному аспекті, охарактеризувати соборність як політичну цінність, яка впливала на визначення тогочасної української внутрішньої та зовнішньої політики.

Її виокремлення із більш загальної, базової цінності «суверенітет» передусім пов'язане з її самоочевидністю, наочністю та природно-історичним прагненням еліти зібрати під власні знамена території, заселені своїм етносом. Дана орієнтація супроводжувала українську еліту і за часів найбільшої могутності держави, і за часів втрати будь-якої спроможності її самостійної реалізації.

Орієнтація на соборність лежала біля самих витоків Української козацької держави. Вже восени 1648 р. гетьманський уряд звернувся до турецького султана з пропозицією

Кононенко В.П. ВЛИЯНИЕ «НЕСЧАСТЛИВОГО ШВЕДСКОГО ГОДА» НА ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ СВЕТСКОЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ЭЛИТЫ ГЕТМАНЩИНЫ.

В статье исследуется влияние перехода украинского гетмана Мазепы к Карлу XII на политическое сознание казацких интеллектуалов Гетманщины. Автор представляет модель интеллектуальной истории Гетманщины, согласно которой политическое сознание казацких интеллектуалов развивалось не смотря на постепенную институционную ликвидацию украинской автономии. Послеполтавский «казацкий автономизм» был следствием внутреннего развития светской украинской элиты в процессе ее приспособления к политическим ценностям Российской империи.

Ключевые слова: Гетманщина, отчизна, казацкие интеллектуалы, «вольности», казацкий автономизм, война «манифестов».

Kononenko V.P. INFLUENCE «UNHAPPY SHWEDISH YEAR» ON POLITICAL CONSCIENCES OF HETMANATE SECULAR INTELLECTUAL ELITE.

Recently much attention has been given to the study of Cossack's political consciences in early modern Ukraine. In the paper new facts of Cossack intellectuals' political ideas and imaginations after Ivan Mazepa rebellion were presented and discussed. The author has taken studies development social-political thought of Hetmanate which presented in the texts of Cossack intellectuals. It is hope that present investigation to improve this scientific problem.

Keywords: Hetmanate, motherland, Cossack intellectuals, freedoms, Cossack autonomizm, «manifestoes war».

УДК 930.85:(477.5) «17-18»

О.К. Струкевич

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ У СПРИЙНЯТТІ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Стаття присвячена поглядам української політичної еліти періоду Гетьманщини щодо збереження політичної, територіальної та етнокультурної єдності українських земель.

Ключові слова: соборність, державні інституції, гетьманський уряд, політична цілісність, козацька еліта, військово-політична протекція.

Останнім часом з'явилися роботи, що безпосередньо підпорядковані розгляду даної теми. Це, зокрема, дослідження В.С. Степанкова, спрямовані на аналіз теми соборності у політиці Б.Хмельницького [1], зусиль П. Дорошенка у справі збереження цілісності України наприкінці 60-х рр. XVII ст. [2] Об'єднавча політика Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка у контексті тієї обставини, що ліво- і правобережні гетьмани мали різних монархів-протекторів, проаналізував Т.В. Чухліб [3].

Сьогодні наукова історична громадськість отримала змогу познайомитися з працею Т.Олексюка. В темі соборності автор виділяє цілий ряд аспектів, а серед них і ті, що є складовою соціокультурного фону історичного минулого, а саме: суспільно-політичний та етнокультурний [4, с. 71]. Окремо в територіальному аспекті він виділяє роль козацтва XVII ст. та України-Гетьманщини у становленні тогочасного територіального розселення українців [4, с. 84].

У даній статті пропонується розглянути питання соборності у політико-культурному аспекті, охарактеризувати соборність як політичну цінність, яка впливала на визначення тогочасної української внутрішньої та зовнішньої політики.

Її виокремлення із більш загальної, базової цінності «суверенітет» передусім пов'язане з її самоочевидністю, наочністю та природно-історичним прагненням еліти зібрати під власні знамена території, заселені своїм етносом. Дана орієнтація супроводжувала українську еліту і за часів найбільшої могутності держави, і за часів втрати будь-якої спроможності її самостійної реалізації.

Орієнтація на соборність лежала біля самих витоків Української козацької держави. Вже восени 1648 р. гетьманський уряд звернувся до турецького султана з пропозицією

.....
прийняти під свою протекцію «...Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією (галицькою) Руссю аж по Віслу...» [5, с. 626-627] Підкреслимо, що дана цінність на початку Національно-визвольної революції не існувала у вигляді надбання лише окремих елітарних осіб чи груп. Так, Б.Хмельницький активно оперував нею у пропагандистській роботі з армією. Виступаючи у похід проти Польщі, 6 травня 1649 р. гетьман ставив перед українськими збройними силами завдання розгромити ворога, щоб добитися визволення Руської держави, територія якої простяглася б від Перемишля до Московського кордону [6, с. 12]. Отже, ідея соборності була настільки поширеною, що гетьман вважав за можливе її використовувати для пояснення мети своєї діяльності представникам найширших верств українського суспільства.

Як показали дослідження В.Смолія та В.Степанкова, реалізація ідеї соборності залишалася одним з провідних рушіїв політики Великого Гетьмана до останнього його подиху [6, с. 94-93]. Не виходила вона з поля зору й усіх без виключення наступних володарів гетьманських клейнодів та їх оточення.

Одним з яскравих проявів даної ціннісної спрямованості стали протести української еліти проти Андрусівського перемир'я та Вічного Миру, які узаконювали територіальний поділ України між польською та російською коронами. Факт розділення старшинство сприймало виключно як шкоду для Української держави. Так, категорично негативно у листі від 1 грудня 1669 р. до повноважних послів у Андрусові оцінював укладені домовленості П.Дорошенко. Він, зокрема, вважав, що з укладенням перемир'я Україна «нині поділена і розірвана на шматки... і того заради в кровопролиття зануритися примушеною є» [7, с. 96]. Я.Лизогуб у листі 1669 р. до переяславського полковника Р.Дмитрашка-Райчі висловлював впевненість, що ні П.Дорошенко, ні Д.Многогрішний не бажали б «того утверджувати роздвоєння між Україною, яким ніхто з українських людей в майбутні часи користі не здобуде, те чужим народам на користь» [8, с. 115].

Як засвідчують документи, цінністю соборності члени родини Дорошенків не лише легітимізували свої політичні акції, але й підпорядковували їй власні вчинки, дарма що вони могли суперечити їх приватним інтересам та амбіціям. Так, коли цар через свого посланця Ф.Бобровича запропонував П.Дорошенку поставити його брата Андрія гетьманом Лівобережжя, «щоб жили в любові, він за Дніпром, а брат на цьому боці Дніпра, кожен своєму государю служачи», Петро відмовився. Як повідомляв посланець, царська стаття виявилася неприйнятною – «противною» для українців, оскільки «вони всі на тому, щоб обидва боки Дніпра разом були» [8, с. 28].

Заради збереження єдності П.Дорошенко у травні 1669 р. Д.Многогрішного з пропозицією «зі мною про цілість країни і людей звели надійно листа передати і у майбутньому листуватися, а я від себе тобі обіцяю братську любов і від мого місця повне сприяння» [8, с. 188]. Дане звертання вагоме для нас тим, що показує, наскільки сильною була дана орієнтація. Адже П.Дорошенко звернувся до Д.Многогрішного після того, як останній виламався з-під влади Чигирини і отримав клейноди з рук московського царя. Д.Многогрішний, зі свого боку, на початку 1672 р. теж висловлював ідею підданства царю обох гетьманів, щоб таким способом подолати розділення України [9, с. 644].

Орієнтацією на соборність пояснювали свій зовнішньополітичний вибір початку 1673 р. старшини, очолені П.Дорошенком. Провідники правобережної еліти вважали, що іншого виходу як бути у підданстві турецького султана у них просто не існує. Причиною цього вони називали «мирну постанову» царя з королем, яку, врешті-решт, вони не могли прийняти тому, «що споконвіку в розділенні вони не бували, а нині одна без іншої сторони бути не хочуть» [10, с. 166].

Цілком можливо, що одним з мотивів складення П. Дорошенком клейнодів перед І. Самойловичем, була спроба обійти умови Андрусівської змови і реалізувати ідею об'єднання обох берегів Дніпра, адже, як пояснював у березні ще 1673 р. Р. Дмитрашко-Райча піддячому С. Щоголеву, таким чином «задніпровські міста взяті і віддані будуть з-під держави турецького султана, а не з-під й. к. в-ті руки» [10, с. 191]. Висловлену думку підтверджує також зображення І. Самойловичем себе й П.Дорошенка учасниками спільної справи возз'єднання України. У листі, написаному у березні 1677 р., до І.Сірка гетьман переконував кошового, що його вимога до П. Дорошенка про складення клейнодів ставилася «не для тимчасової слави моєї, тільки для з'єднання православного народу нашого і сил війська запорозького і возвеличення розореної України» [11, с. 93].

Той же І. Самойлович підвладну Гетьманщину називав «українським малоросійським куточком» [12, с. 119], підкреслюючи таким чином факт її розділеності. 8 вересня 1676 р. він дякував Богу за те, що «вітчизну нашу розторжену Україну привів під єдиного монарха і регімент в об'єднання» [13, с. 140], а 1 грудня 1682 р. в інструкції В. Кочубею, як послу до царя, не втримався від емоційного: «Однак цей увесь край Дніпра (Правобережжя – О.С.) стоїть нам в пам'яті нашої» [14, с. 17].

Гарним прикладом, що підтверджує високе місце соборності у системі тогочасних цінностей та норм, може слугувати звинувачення, висунуте на початку 1677 р. І. Самойловичем проти П. Рославця, котрий здійснив спробу передати Стародубський полк у безпосереднє володарювання російського царя, за зразком слобідських полків. Отже, вибудовуючи своє звинувачення, І. Самойлович не називав наміри стародубського полковника найстрашнішим злочином щодо себе як особистості чи як гетьмана. Найбільшу провину того він вбачав у підриві єдності та спокою суспільства: «... А що більше, і всю Малу Росію Україну, яка нині, промислом Божим і щастям вашим государським, у бажаній вже процвітає єдності, до шкідливого заколоту, і військо запорозьке, у розділенні того часу бувше, і весь народ малоросійський до більшого кровопролиття привести хотіли...» [12, с. 5]. Як свідчить сумнозвісний донос генеральних старшин на Самойловича, він, незважаючи на укази монарші та статті Вічного миру, не віддавав сіл «посожських», «поки самі Поляки за велінням Государським відібрали» [15, с. 298].

Цінністю соборності активно оперували й інші суб'єкти української політики. Свої наміри початку 1668 р. щодо приєднання до Гетьманщини Слобідських полків І. Брюховецький розглядав як «турботи про цілість України вітчизни» [16, с. 41]. А свої листи-заклики до боротьби з Москвою він, щоб подолати можливі сумніви, підкріплював заявами саме про наявність домовленостей щодо спільного виступу з Правобережжям: «...Оскільки з братією нашою тієї сторони нам вчинилася згода» [16, с. 40]. Відомо, що до складу Правобережжя він подумки включав не лише Поділля, але й Волинь, «Підгір'я» та інші «Малоросійські землі» [17, с. 375].

Пропонуючи свої варіанти здобуття військово-політичної протекції для Гетьманщини, саме ідеєю соборності намагалися привернути до себе союзників і гетьман М. Ханенко [9, с. 227], і «гетьман військ Запорозьких» П. Суховій [8, с. 221-222]. З цінністю соборності узгоджував свою політичну діяльність й П. Іваненко (Петрик), котрий у статтях з кримським ханом наголошував: «...І чигиринська сторона з усіма містами має бути під владою війська запорозького доти, доки Хмельницький з ордою завоював від поляків» [14, с. 397]. До того ж, Петрик був єдиним з усіх представників політичної еліти свого часу, хто висловлювався за включення до складу України-Гетьманщини й Слобожанщини [18, с. 235].

До теми соборності зверталася й старшина П. Орлика як у «Покірному меморіалі запорозького війська» до Карла XII [19, с. 115], так і в Конституції, причому в останній дане питання піднімалося одним з перших, одразу після пункту про захист православної віри [15, с. 245-246]. Втративши правий берег, українські гетьмани, ніколи не відмовлялися від титулування: «обох боків Дніпра гетьман", хоча, звичайно, усвідомлювали, що станнім, хто мав підстави так титулуватися, був І. Мазепа. Це чітко фіксувала, наприклад, праця Г. Грабянки. Завершуючи її «Реєстром гетьманів...» гадяцький полковник ретельно вказував аж до «гетьманом поставленого Івана Скоропадського», хто після Б. Хмельницького досягав реального поширення своєї влади на обидва береги Дніпра. На фоні даних історичних знань, безперечно, поширених у середовищі старшинства Гетьманщини XVIII століття, особливо виразним, демонстративно-показовим, виглядає титулування К. Розумовського «Гетьман всієї Малої Росії обох сторін Дніпра» [20, арк. 24]. Факти подібного самотитулування І. Скоропадським, Д. Апостолом й К. Розумовським, на думку істориків держави і права, були засобом нагадування гетьманами, «що вони не відмовляються від своїх законних прав на Правобережжя» [21, с. 224]. Цей висновок можна поширити й на підлеглих гетьманам старшин, що підтверджується, зокрема, таким відомим історичним документом як «Прохання малоросійського шляхетства» 1763 р. Адресуючи його російській імператриці, представники української еліти не пропустили випадку підкреслити, що обравши протектором Олексія Михайловича, Б. Хмельницький «всю Малу Росію до всеросійської імперії приєднав» [22, с. 89], а потім нагадати про «відступлення, спочатку Андрусівськими договорами, а потім трактатом Вічного миру задніпровської України полякам» [22, с. 95].

Орієнтації на соборність себе проявляли й у чіткому географічному визначенні українських територій. Після Б. Хмельницького це робив П. Дорошенко. Приймаючи протягом грудня 1667 – квітня 1668 рр. російських послів, він підкреслював, що під тим боком України слід розуміти не лише території, підвладні його регіменту, але й «Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир, ті головні міста князівства Руського» [9, с. 241].

У договорі з турецьким султаном він вказував, що український – «руський народ» живе не лише під його гетьманським регіментом, «але й в інших межах та кордонах, це з одного боку Перемишль, Самбір і від граду Києва і далі навіть на 12 миль, а з другого боку від річки Вісли, а з іншого третього боку, від Німана, а з четвертого боку, це від Сівська і Путивля, все є козаки» [9, с. 167].

На широкі й достатньо чітко зафіксовані географічні кордони України вказував також І. Самойлович. Відрядивши наприкінці 1682 р. посольство до Москви, гетьман зобов'язав його керівника нагадати, що Україна піддалася царю, перебуваючи «в досконалії своїй повноті не тільки від Польської землі по річку Случ і по місто Кам'янець, а від Волоської землі по річку Дністро широта її простягалася, але і від Литви вглиб свої широко мала кордони». Окремо він підкреслював, що до «тогобічної Дніпра сторони» мають належати «Поділля, Волинь, Підгір'я, Підляшшя і вся Червона Русь, в яких славні і старовинні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Ізяслав, Корець та інші знаходяться» [14, с. 16]. Очевидно, що гетьман не полишав сподівань, принаймні в історичній перспективі, повернути ці території. Тому й включив до інструкції фразу: «Проте залишаємо тее до щасливішого часу» [14, с. 17].

І хоча орієнтації на соборність поступово втрачали свої географічні маркери та номенклатуру, обмежуючись формулюваннями про «єдність обох берегів Дніпра», вони назавжди залишились зафіксованими у політико-культурному комплексі української еліти завдяки «козацьким літописам» і особливо найпоширенішому з них – «Літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки» [23, с. 68].

Підводячи підсумки публікації, скажемо, що політична цінність соборності спочатку чітко усвідомлювалася як об'єднання навколо державних інституцій усіх етнічних українських територій. Вона виступала провідним гаслом політики Б.Хмельницького, П.Дорошенка. Її, в більшій чи меншій мірі, враховували у своїй політиці та політичних символах усі інші гетьмани, незважаючи на постійне зведення даної орієнтації від рівня актуалізації конкретної географічної покордонної номенклатури до рівня традиційних згадок про єдність обох берегів Дніпра.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблема соборності Української держави (1648 – 1657 рр.) // Богдан Хмельницький та його доба. – К., 1996.
2. Степанков В. Боротьба Петра Дорошенка за збереження цілісності козацької України (друга половина 1668 – 1669 рр.) // Український історичний збірник. – Випуск 5. – К., 2003.
3. Чухліб Т.В. Спроби об'єднання Лівобережної та Правобережної України за умови визнання їхніми гетьманами різних протекцій // Його ж. – Гетьмани і Монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. – К., 2003.
4. Олексіук Т. Соборна Україна. – К., 2004.
5. Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657). – К.: Вид-во Академії Наук УРСР, 1961.
6. Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: проблема державотворення. – К.: Інститут історії України НАН України, 1993.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі: Акты ЮЗР). – Т. 9. (1668 – 1672). – СПб., 1877.
8. Акты ЮЗР. – Т. 8. (1668 – 1669; 1648 – 1657). – СПб., 1875.
9. Акты ЮЗР. – Т. 9. (1668 – 1672). – СПб., 1877.
10. Акты ЮЗР. – Т. 11. (1672 – 1674; прибавл. 1657). – СПб., 1879.
11. Акты ЮЗР. – Т. 12. (1675 – 1676). – СПб., 1882.
12. Акты ЮЗР. – Т. 13. (1677 – 1678). – СПб.: Тип. М. Эттингера, 1884.
13. Акты ЮЗР. – Т. 5. (1633–1699). – СПб., 1853.
14. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков – Т. 1. – Владимир, 1903.
15. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. – Часть I. 1649 – 1687. – М., 1858.
16. Акты ЮЗР. – Т. 7. (1657 – 1663; 1668 – 1669). – СПб., 1872.
17. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – Т. 3. – К., 1898.

18. Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Світ, 1990.
19. Покірний меморіал запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції – зареєстрований у королівській канцелярії 22 жовтня 1709 // Возняк М.. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник / Ред. Р. Смаль-Стоцький // Праці Українського наукового інституту. – Т. 46. – Серія історія: Кн. 5. – Варшава, 1938. – Т. 1.
20. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі: ІР НБУВ) – Ф.І. Літературні матеріали. – Од. зб. 53764. Диариуш Генеральной войсковой канцелярии 1750 г. – 23 арк.; Там само. – Од. зб. 53766 – 53968. Документы о жизни и деятельности гетмана графа К.Разумовского – универсалы, указы, ордера и т.д. Оригиналы и копии.
21. Музиченко П. Історія держави і права України: Навч. Посібник. – 2-е вид. випр. і доп. – К.: Знання, 2000.
22. Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии // Укр. іст. журн. – № 7- 8.
23. Грабянка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.

Струкевич О.К. ИДЕЯ СОБОРНОСТИ В ВОСПРИЯТИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ УКРАИНСКОГО КАЗАЦКОГО ГОСУДАРСТВА.

Статья посвящена взглядам украинской политической элиты периода Гетманщины относительно сохранения политического, территориального и этнокультурного единства украинских земель.

Ключевые слова: соборность, государственные учреждения, гетманское правительство, политическая целостность, казацкая элита, военно-политическая протекция.

Strukevich O.C. THE IDEA OF CATHEDRAL IN PERCEPTION OF POLITICAL ELITE OF THE UKRAINIAN COSSACK STATE.

The article is devoted to the looks of the Ukrainian political elite of period of Hetmanshina in relation to saving of political, territorial and etnocultural unity of Ukrainian earths.

Keywords: cathedral, state institutions, hetman government, political integrity, cossacks elite, military-political patronage.

УДК 94 (477) «17/18»

Ю.С. Степанчук

НИЩЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ ГЕТЬМАНЩИНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ СИСТЕМОГО НАСТУПУ ЦАРСЬКОГО УРЯДУ НА УКРАЇНСЬКУ АВТОНОМІЮ

Досліджуються форми та методи ослаблення збройних сил України царським урядом у другій половині XVII-XVIII ст. та обмеження прерогатив гетьмансько-старшинського управління козацьким військом.

Ключові слова: збройні сили Гетьманщини, царський уряд, українська автономія, Північна війна, військові походи, козацька старшина.

У ході Національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького поряд із іншими державними інституціями було сформовано й українське національне військо, котре стало потужним фактором консолідації українського народу та осередком українського державотворення. Проте статус козацького війська у сформованій Хмельницьким державі почав змінюватися після Переяславської ради 1654 р. З цього часу Москва намагається усякими способами нейтралізувати політичну активність військової старшини та ослабити боездатність національних збройних сил України.

Мета даної статті є на прикладі системного обмеження боездатності козацьких військ Гетьманщини висвітлити особливості наступу царського уряду на українську автономію.

Сьогодні тема інкорпорації українських земель до складу Російської імперії має належну історіографію. Завдяки працям сучасних істориків В. Брехуненка [1], А. Бульвінського [2], В. Горобця [3], З. Когута [4], О. Кресіна [5], Ф. Левітаса [6], Л. Мельника [7], І. Стороженко [8], О. Сокирка [9] та багато ін., справедливо відтворена історія нищення царським урядом державних, економічних та духовно-культурних інституцій України-Гетьманщини у другій половині XVII-XVIII ст.

18. Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Світ, 1990.
19. Покірний меморіал запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції – зареєстрований у королівській канцелярії 22 жовтня 1709 // Возняк М.. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник / Ред. Р. Смаль-Стоцький // Праці Українського наукового інституту. – Т. 46. – Серія історія: Кн. 5. – Варшава, 1938. – Т. 1.
20. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі: ІР НБУВ) – Ф.І. Літературні матеріали. – Од. зб. 53764. Диариуш Генеральной войсковой канцелярии 1750 г. – 23 арк.; Там само. – Од. зб. 53766 – 53968. Документы о жизни и деятельности гетмана графа К.Разумовского – универсалы, указы, ордера и т.д. Оригиналы и копии.
21. Музиченко П. Історія держави і права України: Навч. Посібник. – 2-е вид. випр. і доп. – К.: Знання, 2000.
22. Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии // Укр. іст. журн. – № 7- 8.
23. Грабянка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.

Струкевич О.К. ИДЕЯ СОБОРНОСТИ В ВОСПРИЯТИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ УКРАИНСКОГО КАЗАЦКОГО ГОСУДАРСТВА.

Статья посвящена взглядам украинской политической элиты периода Гетманщины относительно сохранения политического, территориального и этнокультурного единства украинских земель.

Ключевые слова: соборность, государственные учреждения, гетманское правительство, политическая целостность, казацкая элита, военно-политическая протекция.

Strukevich O.C. THE IDEA OF CATHEDRAL IN PERCEPTION OF POLITICAL ELITE OF THE UKRAINIAN COSSACK STATE.

The article is devoted to the looks of the Ukrainian political elite of period of Hetmanshina in relation to saving of political, territorial and etnocultural unity of Ukrainian earths.

Keywords: cathedral, state institutions, hetman government, political integrity, cossacks elite, military-political patronage.

УДК 94 (477) «17/18»

Ю.С. Степанчук

НИЩЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ ГЕТЬМАНЩИНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ СИСТЕМОГО НАСТУПУ ЦАРСЬКОГО УРЯДУ НА УКРАЇНСЬКУ АВТОНОМІЮ

Досліджуються форми та методи ослаблення збройних сил України царським урядом у другій половині XVII-XVIII ст. та обмеження прерогатив гетьмансько-старшинського управління козацьким військом.

Ключові слова: збройні сили Гетьманщини, царський уряд, українська автономія, Північна війна, військові походи, козацька старшина.

У ході Національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького поряд із іншими державними інституціями було сформовано й українське національне військо, котре стало потужним фактором консолідації українського народу та осередком українського державотворення. Проте статус козацького війська у сформованій Хмельницьким державі почав змінюватися після Переяславської ради 1654 р. З цього часу Москва намагається усякими способами нейтралізувати політичну активність військової старшини та ослабити боездатність національних збройних сил України.

Мета даної статті є на прикладі системного обмеження боездатності козацьких військ Гетьманщини висвітлити особливості наступу царського уряду на українську автономію.

Сьогодні тема інкорпорації українських земель до складу Російської імперії має належну історіографію. Завдяки працям сучасних істориків В. Брехуненка [1], А. Бульвінського [2], В. Горобця [3], З. Когута [4], О. Кресіна [5], Ф. Левітаса [6], Л. Мельника [7], І. Стороженко [8], О. Сокирка [9] та багато ін., справедливо відтворена історія нищення царським урядом державних, економічних та духовно-культурних інституцій України-Гетьманщини у другій половині XVII-XVIII ст.

Першим кроком на шляху до поступового контролю над збройними силами Гетьманщини з боку Москви стало перейменування українського війська у «Войско его царского величества Запорожское». Царський уряд зобов'язувався надсилати війську платню, продовольство, військове спорядження тощо, козаки ж повинні були брати участь в усіх воєнних діях, які розпочинала Московська держава [10, с. 237]. Проте вже у квітні 1654 р. Москва відмовилася сплачувати козакам платню, обґрунтувавши це тим, що цар воює за визволення України і що його скарбниця несе великі витрати. Відмова платити рядовим козакам призвела до скорочення українського війська [10, с. 238].

Намагаючись повернути раніше захоплені Польщею землі та апелюючи до умов союзницького договору, Москва почала вимагати участі українських козаків у власних військових проєктах. Так на бажання російського уряду Б.Хмельницький вислав у Білорусію 18 тис. козаків під командуванням ніжинського полковника І.Золотаренка. Спільні російсько-українські воєнні дії, що розпочалися у квітні 1654 р., мали на меті нанесення головного удару по Литовському князівству вздовж лінії Смоленська. Козацько-російські війська захопили Гомель, Бихівський, Кричевський і частину Могилівського повітів, а в липні 1655 р. – Вільну. Під контролем російсько-українських військ знаходилися північно-східна й східна частини Білорусі [11, с. 59].

Успішні спільні військові дії в Білорусії виявили серйозні проблеми українсько-московських відносин. Факти свідчать, що на звільнених від польських військ територіях виникло своєрідне двовладдя: українці створювали свою адміністрацію, росіяни – свою. На цьому ґрунті дві сторони вступали в гострі суперечки [12, с. 16].

Поширення гетьманської влади на окремі території Білорусії та Литви не відповідало планам московського уряду. Козацький контингент у Білорусії набув значної чисельності й заважав царському уряду в проведенні ним на цій території кріпосницької політики. Не добившись від Б.Хмельницького виведення козацьких військ з Білорусії, Москва вирішила це зробити сама. Для цього в Смоленську було сформовано загін на чолі з воєводою Змеєвим, який змусив вивести українських козаків зі Смоленського, Дубровенського, Оршанського та Могильовського повітів [13, с. 3].

Використання збройних сил Гетьманщини у своїх геополітичних інтересах з одночасним їх ослабленням Росія майстерно поєднувала і у наступні десятиліття. Це чітко простежується у текстах українсько-російських договорів періоду Руїни. Другі Переяславські та Глухівські статті забороняли гетьману без згоди царя призначати та звільняти полковників, гетьман не мав права виступати в походи і повинен був іти з військом, куди накаже цар [14, с. 32]. У 1672 р. за Конотопськими статтями Росія домоглася й ліквідації «охочекомонного» війська – важливої опори гетьманської влади [15, с. 72].

Найбільш методичним у відношенні нищення військової могутності Гетьманщини був російський цар Петро I. Лише у перше десятиріччя його царювання українські козаки на чолі із гетьманом І.Мазепою провели одинадцять великих військових походів у складі російської армії з метою захоплення степових земель Кримського ханства та виходу Росії до Чорного моря, зокрема, на Очаків, Акерман, Буджак, Кизи-Кермен, Азов та ін. [16, с. 56].

Українських козаків, як правило, відправляли на найважчі ділянки бойових дій, де вони, гинучи тисячами, виявляли при цьому зразки військової звитяги. Так у складі російської армії під час другого азовського походу перебував 15-тисячний український корпус полковника Лизогуба. Українські війська, як зізнався Петро I, відіграли в здобутті Азова вирішальну роль [17, с. 111].

Значне виснаження збройних сил Гетьманщини відбулося у ході Північної війни, коли Москва воювала зі Швецією за вихід до Балтійського моря. Вже у перший рік війни, під час облоги міста Нарви разом з російським військом було 12 тис. українських козаків. Козаки не приховували свого невдоволення тим, що їх послали на Північ, бо за Переяславським договором козацьке військо мало захищати кордони й інтереси лише своєї держави [18, с. 160].

Уже на початку війни 4 грудня 1700 року Петро I призначив командиром псковських військ, до складу яких входили козацькі полки, Бориса Шереметьєва. Уперше наказний гетьман (Іван Обидовський), який перебував не в головній армії (її звичайно очолював сам цар), підпорядковувався російському воєначальнику. Відтепер царські директиви з визначенням цілей і характеру дій адресувалися виключно російським воєначальникам [19, с. 101].

Згодом декілька тисяч козаків було відряджено до гирла Неви та її далеких околиць. Відомо, що вони мучилися там до 1705 р., беручи участь як у бойових операціях, так і в

Наукові записки

будівництві Петербурга, голодували, конали від холоду і хвороб у незвично вологому кліматі, до того ж постійно зазнавали кривд з боку російської адміністрації [18, с. 202].

Крім північного вектору бойових дій, українські регулярні війська постійно посилали захищати західні кордони майбутньої Російської імперії. Зокрема у 1703 р. за наказом Петра I гетьман І.Мазепа відправляє 12-тисячний корпус під проводом полковника Маклашевського у Білорусію. Українці мали надати підтримку польському королеві Августу – союзнику московського царя [17, с. 138].

Весною ж 1704 р. 40-тисячна українська армія вирушила вглиб Польщі на допомогу партії короля Августа Саксонського проти партії С.Лещинського [17, с. 141].

У загарбницьких планах російської геополітики Річ Посполита завжди була суперником Російської держави. Ослаблення Польщі – заповітна мрія російських монархів. Втручаючись у внутрішні справи, царський уряд дбав не про спокій та добробут цієї держави, а про власні інтереси. За джерелами можна прослідкувати, як протягом XVIII століття при першій нагоді царський уряд завжди відправляв на територію Польщі козацькі війська, посилюючи. У такий спосіб, ворожнечу між українцями та поляками. Яскравим прикладом таких суджень є відправлення до Польщі у 1732 р. українського корпусу з 11 тис. козаків під проводом генерального обозного Я.Лизогуба на підтримку сина Августа II, кандидата на польський королівський престол [16, с. 90].

Варто відзначити, що на початковому етапі Північної війни значну допомогу росіянам у справі залучення козацького війська до воєнних дій за межами України надавав І. Мазепа. Є відомості, що і Мазепа послав свого племінника А.Войнаровського на чолі 5-тисячного загону добірних козаків у район військових дій російської армії, а Стародубський полк – до Бихова, щоб козаки несли там гарнізонну службу. Ще один козацький загін наприкінці червня 1707 р. було відряджено до Полонного (Волинь) у розпорядження фельдмаршала Шереметьєва [18, с. 196]. До речі, висвітлюючи з патріотичних позицій діяльність І.Мазепи, важко пояснювати факт, коли за наказом Петра I війська гетьмана жорстоко придушили антипольське повстання на Правобережжі під проводом полковника С.Палія, який був заарештований і засланий до Сибіру [20, с. 345].

Практика нищівного використання українських військових підрозділів за межами Гетьманщини продовжилася й після смерті Петра I. Так у 1725–1727 рр. відбувся сумнозвісний Гилянський похід. За офіційними відомостями, з 6800 козаків тільки 646 повернулися додому [16, с. 82].

У черговій російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. крім участі козаків у воєнних діях, Україна змушена постачати продовольство, вози, коней, волів для обозу, погоничів. У першому невдалому поході на Крим загинуло з голоду 12 тис. козацьких коней. [16, с. 93] За неповними підрахунками економіка краю зазнала збитків на суму 1,5 млн. крб., в боях загинуло 34,2 тис. українців [21, с. 287].

А при наступі російських військ на Очаків та Азов, в якому брали участь 50 тис. українських козаків, загинуло близько 10 тис. українців. Козаки втратили 40 тис. коней [16, с. 94].

Головнокомандуючий російськими військами фельдмаршал Мініх писав цариці Анні, що російські генерали, які командували військом в Україні, дбали тільки про свої маєтки й про доходи з цих маєтків. Мініх скаржився, що козаки від тяжкої служби розбігалися, тисячами втікали до Польщі, Криму, Туреччини й там ставали на службу проти Росії. У давні часи, – зазначив Мініх, гетьманські козаки могли виставити в поле до ста тисяч людей, а в 1735 р. їх ледве можна зібрати й двадцять тисяч. Мініх нарікав, що у війні проти турків від українських козаків не було ніякої користі, й він рівняв їх із мишами, які тільки дурно хліб їдять під час походу [17, с. 166].

Військовою доблестю прославляючи, проте, російську зброю вкрили себе українські козаки у Семилітній війні між Росією і Пруссією, що відбувалася з 1756 по 1763 рр. Лише у перший рік війни Україна вислала 8 тис. погоничів-селян, більша частина яких загинула в поході [16, с. 97].

Підступним способом ослаблення збройних сил Гетьманщини була дискредитація та знищення неугодної царському уряду козацької військової старшини. Так у 1660-х рр. були звинувачені у антимосковській діяльності і заслані до Сибіру: колишній овруцький полковник Децик, київський полковник Попкевич, баришівський сотник Переяславського

.....
полку І.Воробей, осавул Ніжинського полку Л.Бути, писар Переяславського полку Ф.Тризна та ін [22, с. 49].

Невдовзі до Сибіру після тортур був засланий Д.Многогрішний та кошовий І.Сірко, який висунув претензії на гетьманську булаву [23, с. 78].

Така доля спіткала й гетьманів П. Дорошенка та І. Самойловича. Перший був вивезений до Москви, другий – з родиною засланий до Тобольська. Син І. Самойловича, який виявив опір при арешті, після тортур був страчений у Севську. Величезні гетьманські скарби поділено на дві частини: половину взято до Москви, а половину передано до військового скарбу [20, с. 359].

Після того як гетьман І. Мазепа здійснив свій історичний вибір і перейшов на сторону шведів, царський уряд почав із особливою люттю нищити інституції української державної автономії та переслідувати непокірну йому військову козацьку еліту. Після героїчної оборони гетьманської столиці Батурина в містечку Лебедин було організовано спеціальний суд над прихильниками гетьмана І. Мазепи. Як оповідає український літописець, «багато старшин й козаків, запідозрених у прихильності до І. Мазепи, тому що вони не прибули до Глухова на вибори нового гетьмана, вишукувано по домах і віддано на різні тортури: колесували, четвертували, вбивали на палю, а вже зовсім за іграшку вважалося вішати й рубати голови. Тортурами примушували до того, що люди самі признавали себе винними, а потім уже їх карали смертю» [17, с. 152]. Там же було страчено (колесуванням) наказного гетьмана Д.Чечеля, керівника оборони Батурина [24, с. 160].

У відповідь на перехід запорожців на бік Мазепи російські війська знищили Запорозьку Січ на о. Базавлук. Кошовий отаман Степаненко писав гетьманові І. Скоропадському: «голови лулено, шиї до плахи рубано, вішано й інші тиранські смерті завдано... мертвих із гробов не тилко товариство, но і чернецов одкопувано, голови оним утинано, шкури лулено і вішано». Січові будинки було спалено, взято артилерію, амуніцію. У полон попало 26 курінних отаманів та 250 козаків; з них 156 страчено на горло, решту відправили до Сибіру [25, с. 235].

Хоча Петро І й пообіцяв амністію козацькій старшині, яка повернеться від І. Мазепи, але після полтавської перемоги цю амністію скасував. Представників козацької старшини – Чуйкевича, Максимовича, Зеленського, Кандибу, Кожуховського, Гамалію та інших «мазепинців» – заслано до Сибіру, а маєтки їх конфісковано. На полковників Стародубського, Чернігівського, Ніжинського були призначені росіяни. На полковника Гадяцького призначено серба Милорадовича; на полковника Прилуцького – Г. Галагана, який допоміг росіянам зруйнувати Січ [16, с. 82].

Згодом до України із Бендер повернулися полковники Горленко, Максимович, Ломиковський та ін. Незважаючи на їх повну «повинну» перед царем, всі вони були заарештовані й заслані до Сибіру [18, с. 39].

Така ж доля спіткала й небожа гетьмана І. Мазепи – А. Войнаровського. Царські заарештували його у Гамбургу й після допитів у Петербурзі А.Войнаровський з сім'єю був висланий до Якутська [26, с. 123].

Трагедією для частини української козацької старшини завершилося звернення наказного гетьмана П. Полуботка до Сенату зі скаргою на зловживання Малоросійської колегії. Посилаючись при цьому на договір з Московією Б.Хмельницького, Полуботок порушив клопотання про обрання гетьмана «вільними голосами». Розлючений цим С. Вельямінов викликав його до себе й накинувся з відвертими погрозами: «Я бригадир і президент, а ти що таке переді мною? Ніщо. Ось я вас зігну так, що й інші луснуть. Государ наказав перемінити ваші давнини і вчинити з вами по-новому!» [21, с. 269].

. Цар наказав заарештувати П.Полуботка, всю старшину, що була з ним (15 осіб), і всіх українців, що підписали петицію. Полуботок, реєнт генеральної канцелярії Володковський та полковник Переяславський Карпека померли у Петропавлівській фортеці. Інших після смерті Петра І, звільнено, але інтерновано в Петербурзі. Відпущено в Україну лише тих, хто мав синів, а синів узято заручником [16, с. 85].

Після цього Україною прокотилася хвиля арештів. Було схоплено Д. Апостола і генеральну старшину В. Жураківського та Я.Лизогуба, котрі очолювали гетьманський уряд, їх завезено до Петербурга і кинуті у Петропавлівську фортецю [27, с. 46]. Лише після смерті Петра І, згідно з маніфестом імператриці Катерини І, окремим українським старшинам, у тому числі й миргородському полковнику Д.Апостолу, наказано було жити із сім'ями у Петербурзі: «...за те вышпоказанные от старшин вины и преступления наших указов и

чинимые к малороссийскому подлому народу обиды и разорения... надлежали сослать в ссылку на вечное житъе в Сибирские города, а движимые и недвижимые их имена взять на наше величество; однако ж Мы... указали жить им в Петербурге с женами и детьми безсъездно...». Після приведення до присяги на вірність царському уряду, миргородський полковник Д.Апостол був відпущений на Лівобережжя. Замість нього заручником у Петербурзі залишився його син Петро [28, с. 97].

Лист Київського воєводи Д. Голіцина канцлерові Г. Головкіну ілюструє механізм розпалювання ворожнечі між верхівкою козацької старшини: «Задля нашої безпеки на Україні треба насамперед посяти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то, надіюсь, буде приходити з доносами. При цім не треба поводитись із донощиками суворо; якщо двоє прийдуть із брехливим доносом, але коли з ним обійтись ласкаво, то третій прийде вже з правдивим доносом, а гетьман з старшиною будуть боятись. Як раніше я до вас написав, так і тепер кажу: треба, щоб в усіх полках були полковники, незгодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі справи їх будуть нам відкриті» [21, с. 226].

Нестерпним тягарем на плечі збройних сил України лягли повинності, пов'язані із будівництвом судноплавних та іригаційних каналів на території Російської держави. Важкі роботи призвели не тільки до втрати боєздатності козацького війська, а й до значних демографічних втрат серед продуктивного чоловічого населення України. Нижченаведена статистика свідчить про масштаби виведених з Гетьманщини людських ресурсів. Наприклад, у 1716 р. на вимогу царського уряду на будівництво каналу між Волгою і Доном вислано 10 тис. українських козаків під проводом генерального хорунжого І. Сулими [17, с. 165]. У 1721 за наказом царського уряду на спорудження Ладозького каналу вислано 12 тис. козаків на чолі із П.Полуботком, а під Дербент – 10 тис. козаків на чолі з Д.Апостолом [18, с. 29]. 9 лютого 1722 року з'являється царський указ про висилку 10 тис. козаків на будівництво Ладозького каналу і 10 тис. – Донського. Полковник Черняк, який був на роботах на Ладозі, так описував становище козаків у своєму донесенні російському сенатові: «При Ладозі у каналній роботі велике число козаків хворих знаходиться, і що раз, то більше умножаються тяжкі хвороби – найбільше вкоренилася гарячка й опух ніг, і мруть з того, одначе приставні офіцери, не вважаючи на таку нужду бідних козаків, за повелінням господина бригадира Леонтієва без жадного бачення немилостиво б'ють при роботі палками, – хоч і так вони її не тільки вдень і вночі, а навіть і в дні недільні і празничні одправляють – без спочинку до неї приганяють. Боюся я отже, щоб козаків тут не погубити як торік – що їх хіба третя частина в минулім році до дому вернулася, тому попереджаю сенат сім покірнішим своїм писанням і рабсько прошу: благоволіть не допустити моєї команди погинути до кінця при каналній роботі і аби не була переведена на інші місця для зачинання іншої роботи – сам Бог бачить, нема ким її робити, бо всі козаки в силі своїй дуже ослаблі і ледве живі» [20, с. 391].

Крім «каналних» робіт, збройні сили України постійно використовувалися й на інших трудомістких військових та господарських проектах. Інтенсивне залучення козаків до тяжких робіт спостерігається на початковому етапі Північної війни. Історик Б.Крупницький доводить що за планами царського уряду Київ і Смоленськ мали стати основними пунктами оборони в російській прикордонній зоні. Поза ними споруджувалась ціла мережа укріплень. Турботи про захист кордонів України лягали на плечі І.Мазепи. Цар вимагав од нього прискорити спорудження Київської фортеці, а також відбудову укріплених пунктів на кордоні з Польщею. Протягом літніх місяців козаки займалися важкими земляними роботами, живучи власним коштом, а тим часом їхні господарства занепадали. На роботи до Києва стягувалися з усієї Гетьманщини козацькі й добровільні полки. Прохання гетьмана полегшити становище цих людей цар нехтував [18, с. 196].

Після завершення Північної війни козацьке військо стало зайвим і небезпечним у політичних планах Росії щодо України. Напередодні впровадження Першої малоросійської колегії з України було вислано понад 20 тис. козаків на Каспійське море, на р. Сулак, будувати фортецю св. Христа [20, с. 398].

У 1731 р. з метою захисту Росії від турецько-татарських військ на південних кордонах Гетьманщини почалося будівництво Української укріпленої лінії (від Дніпра до Сіверського Дінця). Зведення захисної лінії вимагало величезних матеріальних та людських ресурсів. При цьому, Гетьманщина була основним постачальником сировини, робочої сили та

.....

козаків для несення вартової служби. Автор «Історії Русів» зазначає, що кожного року на будівництві Української лінії працювали 20 тис. козаків і 10 тис. посполитих. Згодом російський уряд наказав вислати на лінійні роботи до р. Орелі 10 тис. козаків і 10 тис. посполитих під командуванням полковника П.Апостола [17, с. 166].

Ще від часів Б.Хмельницького верховним головнокомандуючим українського війська вважався гетьман. Ротація генеральної військової старшини, полковників, сотників відбувалася тільки за його санкції. Планомірні намагання підпорядкувати козацьке військо царському правлінню бачимо наприкінці XVII – початку XVIII ст. Згідно з новим положенням Коломацького договору, царський уряд почав наказним чином зміщувати з посад деяких старшин та полковників. Зокрема, було зміщено генерального осавула В.Себина, полковників Л. Полуботка та Д. Райчу [5, с. 324].

У липні 1706 р., коли О. Меншикова з кавалерійським авангардом було відряджено на Волинь стежити за ворогом, Петро I підпорядкував йому І.Мазепу у воєнному відношенні. Це розпорядження глибоко вразило гетьмана, бо досі він як голова автономної Української держави корився лише наказам царя [18, с. 194]. В іншому випадку, все той же О. Меншиков самочинно, навіть не питаючи верховного головнокомандуючого українською армією, наказав білоцерківському полковникові разом зі своїм військом вирушити в похід [18, с. 196].

Спробою безповоротно підпорядкувати козацькі війська своїй владі є спеціальний царський указ 1706 р., за яким була сформована Українська дивізія, куди увійшли всі козацькі полки Лівобережжя та Слобідської України. Командування дивізією здійснював царський генерал, йому підпорядковувався український гетьман [8, с. 92].

У листопаді 1708 р. за наказом Петра I гетьманом Лівобережної України було обрано І. Скоропадського, а його сина – П.Скоропадського – відправлено заручником до Петербургу. Згідно з традицією І.Скоропадський після обрання звернувся до Петра I з проханням затвердити «статті». Відповідь була такою: «український народ з ласки царя має стільки вольностей, як ні один народ на світі» [29, с. 300]. Хоча право гетьмана керувати внутрішніми справами України й підтверджувалося царською грамотою від 5 січня 1710 р., за якою гетьману дозволялося «всякое воинские и гражданские в Малой России дела управлять по войсковым правам, по прежнему обыкновению и постановленным пунктах...», царський уряд одночасно спрямовував діяльність гетьмана і всієї старшинської адміністрації в потрібному йому напрямі. По суті, гетьманська адміністрація перетворилася на виконувача наказів російського царя. Як бачимо з вищевикладеного матеріалу, ці накази суперечили переяславським домовленостям Б. Хмельницького з Москвою [18, с. 54].

Після смерті І. Скоропадського цар своїм указом знищив владу гетьмана як верховного вождя козацького війська, передавши команду над військом генералові М.Голіцину, який був головнокомандуючим усіх московських військ в Україні [18, с. 55]. Разом з цим указом з'явилося розпорядження про можливість призначити російських офіцерів на полкові уряди. Так на полковництво в Стародубський і Чернігівський полки було призначено колишніх російських комендантів І. Пашкова та М.Богданова [30, с. 32].

У 30-60 роках XVIII ст. з боку царського уряду була проведена ціла низка реформ стосовно українського національного війська, мета яких – ослаблення військової козацької старшини та ліквідація будь-яких автономних ознак збройних сил України. За царським указом від 8 серпня 1734 р. кількість значкових товаришів у 10 полках мала не перевищувати 420 осіб, а саме: у Ніжинському, Стародубському, Чернігівському, Лубенському, Полтавському і Переяславському полках по 50 осіб, а в Київському, Миргородському, Прилуцькому і Гадяцькому – по 30. Водночас зазначалося, що значкових товаришів, які не ввійшли до цієї кількості, слід записати рядовими козаками [31, с. 131]. Невдовзі реєстрових козаків Гетьманщини було поділено на бойовий склад (виборних козаків) та допоміжний (підпомічники). Виборні козаки відбували військову службу, тоді як бідніші підпомічники виконували допоміжні обов'язки: збирали й постачали провіант, коней, худобу; займались доставкою пошти; навіть обробляли землю за відсутності виборних козаків. Реєстром (компутом) був встановлений лише 20-ти тисячний склад виборних козаків [8, с. 92].

Одним із останніх ударів по самобутній системі українського національного війська був указ імператриці Катерини II, за яким лівобережне козацтво повністю переводилося на російські воєнні статuti [30, с. 39]. Це фактично розв'язало П. Рум'янцеву руки в питаннях військової дисципліни й забрало козаків ще одне стародавнє право, коли козака міг судити тільки суд рівних (тобто козаків) за своїми власними законами [4, с. 106]. Взнявши за зразок

російську армію, генерал-губернатор П. Румянцев сформував спеціальний загін із козаків, належним чином озброєний та обмундирований, для охорони архіву Малоросійської колегії, генерального суду і скарбниці. Коли хто з козаків відмовлявся виконувати таку регулярну службу, П. Рум'янец наказував їх бити «без пощади». Він наказав, щоб тих козаків, котрі не підкоряються своїм командирам, сікли різками, а впертіших – позбавляли козацького стану та реєстрували як селян [4, с. 106].

Можна констатувати, що драматична історія національного війська періоду Гетьманщини обірвалася 9 липня 1783 р., коли Військова колегія видала указ про ліквідацію збройних сил України – козацького війська. З 10 гетьманських і 3 компанійських утворено 10 регулярних карабінерних полків з 6-річним терміном служби. На козаків поширилося наймення «солдати». У цих полках заведено сувору військову дисципліну: сам П. Рум'янец наказував бити їх «нешадно плетьми і киями» за найменшу провину [17, с. 206].

Зазначимо, що збройні сили Гетьманщини сформувалися в умовах Національної революції середини XVII ст. За свідченнями іноземних джерел, козацьке військо було найбоєздатнішим військом Європи на той час. Однак у зв'язку із новими геополітичними трансформаціями Україна поступово підпадає під вплив молодого, але експансіоністської Московської держави. Тому ліквідація царським урядом державних інституцій України-Гетьманщини, зокрема національних збройних сил, стало питанням часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. – К., 2005.
2. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. – 1997. – № 6; Його ж - Українсько-російська війна 1658-1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003.
3. Горобець В.М. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь // Український історичний журнал. – 1998. – №1; Його ж - Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. – 2000. – №1; Його ж - Московський договір гетьмана І.Брюховецького 1665 р. // Український історичний журнал. – 2003. – №6; Його ж - Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформація регіональних геополітичних процесів // Український історичний журнал. – 2005. – №4.
4. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. – К.: Основи, 1996.
5. Кресін О. Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції XVIII ст. Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003.
6. Левітас Ф. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. 2006. – березень (№ 3).
7. Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. – 2004. – №3; Його ж - Економічна політика царизму щодо Гетьманщини (перша чверть XVIII ст.) // Історія України. – 1997. – листопад (№ 43); Його ж - Наступ уряду Петра I на українську культуру // Історія України. – 1997. – грудень (№45); Його ж - Наступ царату на державний суверенітет Гетьманщини (XVIII сторіччя) // Розбудова держави. – 1998. – №1-2.
8. Стороженко І.С. Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1998. – №1.
9. Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст.) Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003; Його ж - Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.: Наукове видання. – К.: Темпора, 2006.
10. Історія держави і права України. /За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина/. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2000. – Т.1.
11. Ковкель І.І., Ярмусик Э.С. История Беларуси. С древнейших времен до нашего времени. – Минск: «Аверсэв», 1998.
12. Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. – 2004. – № 3.
13. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. – 1997. – № 6.

14. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках. Договори Юрія Хмельницького року 1659 // Український історичний журнал. – 1993. – № 11-12.
15. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках. Договори за гетьманування І. Самойловича 1672 та 1674 рр. // Український історичний журнал. – 1994. – № 4.
16. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К.: Либідь, 1993. – Т. 2.
17. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1992.
18. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О.Струкевича/. – К.: Грамота, 2008.
19. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.: Наукове видання. – К.: Темпора, 2006.
20. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Репринтне відтворення видання 1913 року, 1990.
21. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. – К.: Альтернативи, 1997.
22. Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Київська старовина. – 1992. – № 4.
23. Мельник Л. Гетьман Іван Самойлович // Київська старовина. – 1996. – № 1.
24. Кривошея В., Кучер В. Полковник Дмитро Чечель // Київ. – 1998. – № 3-4.
25. Крип'якевич І. Історія українського війська. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. – Ч.1.
26. Радовський В. Допит Войнаровського, небожа Івана Мазепи // Дзвін. – 1992. – № 7-8.
27. Шевчук В. Данило Апостол і його реанімаційні зусилля щодо збереження козацької держави // Розбудова держави. – 1994. – № 1.
28. Герасименко Н.О. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727–1734 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 3.
29. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Лыбидь, 1990.
30. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. – №1.
31. Панашенко В. Значкові товариші // Київська старовина. – 1999. – № 4.

Степанчук Ю.С. ЛИКВИДАЦИЯ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ ГЕТМАНЩИНЫ КАК ЭЛЕМЕНТ СИСТЕМНОГО НАСТУПЛЕНИЯ ЦАРСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА НА УКРАИНСКУЮ АВТОНОМИЮ.

Исследуются формы и методы ослабления вооруженных сил Украины царским правительством во второй половине XVII-XVIII ст. и ограничение прерогатив гетманско-старшинского управления казацким войском.

Ключевые слова: вооруженные силы Гетманщины, царское правительство, украинская автономия, Северная война, военные походы, казацкая старшина.

Stepanchuk Y.S. LIQUIDATION OF MILITARY POWERS OF HETMANSHINA LIKE THE ELEMENT OF SYSTEM OFFENSIVE OF IMPERIAL'S GOVERNMENT ON THE UKRAINIAN AUTONOMY.

Forms and methods of weakening of military powers of Ukraine are explored by imperial's government in the second half of the XVII-XVIII century and limitation of prerogatives of petty hetman-officer management by a cossack army.

Keywords: military powers of Hetmanshina, imperial's government, Ukrainian autonomy, North war, soldiery hikes, cossack petty officer.

УДК 94(477.4) «17/18»:26

Е.О. Зваричук

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА ЩОДО РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX СТ.

У статті проаналізовано особливості державно-правової політики російської влади стосовно до Римо-Католицької церкви, охарактеризовано центральні законодавчі акти самодержавства прийняті наприкінці XVIII – впродовж першої третини XIX ст., а також спрямовані на обмеження впливу римо-католицьких священиків на місцеве населення.

Ключові слова: римо-католицька церква, канонізм, єпархія, клір, російський царат.

Питання державно-правової політики Російської імперії щодо Римо-Католицької церкви (РКЦ), на жаль до сьогодні залишається однією з маловивчених проблем. Водночас, окремі аспекти означеного питання знайшли своє відображення у працях Н.Д. Кузнецова [1],

14. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках. Договори Юрія Хмельницького року 1659 // Український історичний журнал. – 1993. – № 11-12.
15. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках. Договори за гетьманування І. Самойловича 1672 та 1674 рр. // Український історичний журнал. – 1994. – № 4.
16. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К.: Либідь, 1993. – Т. 2.
17. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1992.
18. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О.Струкевича/. – К.: Грамота, 2008.
19. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.: Наукове видання. – К.: Темпора, 2006.
20. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Репринтне відтворення видання 1913 року, 1990.
21. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. – К.: Альтернативи, 1997.
22. Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Київська старовина. – 1992. – № 4.
23. Мельник Л. Гетьман Іван Самойлович // Київська старовина. – 1996. – № 1.
24. Кривошея В., Кучер В. Полковник Дмитро Чечель // Київ. – 1998. – № 3-4.
25. Крип'якевич І. Історія українського війська. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. – Ч.1.
26. Радовський В. Допит Войнаровського, небожа Івана Мазепи // Дзвін. – 1992. – № 7-8.
27. Шевчук В. Данило Апостол і його реанімаційні зусилля щодо збереження козацької держави // Розбудова держави. – 1994. – № 1.
28. Герасименко Н.О. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727–1734 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 3.
29. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Лыбидь, 1990.
30. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. – №1.
31. Панашенко В. Значкові товариші // Київська старовина. – 1999. – № 4.

Степанчук Ю.С. ЛИКВИДАЦИЯ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ ГЕТМАНЩИНЫ КАК ЭЛЕМЕНТ СИСТЕМНОГО НАСТУПЛЕНИЯ ЦАРСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА НА УКРАИНСКУЮ АВТОНОМИЮ.

Исследуются формы и методы ослабления вооруженных сил Украины царским правительством во второй половине XVII-XVIII ст. и ограничение прерогатив гетманско-старшинского управления казацким войском.

Ключевые слова: вооруженные силы Гетманщины, царское правительство, украинская автономия, Северная война, военные походы, казацкая старшина.

Stepanchuk Y.S. LIQUIDATION OF MILITARY POWERS OF HETMANSHINA LIKE THE ELEMENT OF SYSTEM OFFENSIVE OF IMPERIAL'S GOVERNMENT ON THE UKRAINIAN AUTONOMY.

Forms and methods of weakening of military powers of Ukraine are explored by imperial's government in the second half of the XVII-XVIII century and limitation of prerogatives of petty hetman-officer management by a cossack army.

Keywords: military powers of Hetmanshina, imperial's government, Ukrainian autonomy, North war, soldiery hikes, cossack petty officer.

УДК 94(477.4) «17/18»:26

Е.О. Зваричук

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА ЩОДО РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX СТ.

У статті проаналізовано особливості державно-правової політики російської влади стосовно до Римо-Католицької церкви, охарактеризовано центральні законодавчі акти самодержавства прийняті наприкінці XVIII – впродовж першої третини XIX ст., а також спрямовані на обмеження впливу римо-католицьких священиків на місцеве населення.

Ключові слова: римо-католицька церква, канонізм, єпархія, клір, російський царат.

Питання державно-правової політики Російської імперії щодо Римо-Католицької церкви (РКЦ), на жаль до сьогодні залишається однією з маловивчених проблем. Водночас, окремі аспекти означеного питання знайшли своє відображення у працях Н.Д. Кузнецова [1],

А.П. Попова, [2;3], П. Щербальського [4], Ф.Г. Овсієнко [5], І.К. Смолича [6], О.А. Лиценбергер [7], Б. Кумора [8], А.Д. Толстого [9] тощо. Проте, названі наукові доробки в більшості випадків залишають поза своєю увагою саме проблематичність становлення державно-правових відносин між римо-католицьким духовенством та російським самодержавством, законодавче закріплення та обмеження економічного, суспільного, духовного статусу Римо-Католицької церкви в Російській імперії, а також спроби царату створити автономну, непідвладну Ватикану Римо-Католицьку церкву, яка на 100% відповідає самодержавним стандартам.

Відзначимо, що підвалини державно-правової політики щодо римо-католицького духовництва в Україні, зокрема Правобережжі, заклала Катерина II. Внаслідок поділів Речі Посполитої, під владу російського самодержавства на Правобережній Україні потрапили цілком організовані дві римо-католицькі єпархії: Луцька та Кам'янецька. Перед царатом постало доволі важке завдання, а саме, розробити відповідну політику та знайти найбільш оптимальний варіант взаємостосунків з римо-католицьким кліром. Пошук законодавчого вирішення окресленої проблеми забрав доволі багато часу, усе XIX та початок XX ст., однак так і не був завершений.

До вироблення засад ліберально-обмежувальної політики кінця XVIII – першої третини XIX ст. діяльності РКЦ російську владу спонукало декілька причин: по-перше, таку значну кількість інаквовіруючого населення та духовництва вже неможливо було контролювати лише зовнішнім наглядом; по-друге, самодержавство, розуміючи впливовість римо-католицького кліру, на приєднаних землях потребувало його допомоги як фактору стримування протидії політиці русифікації; по-третє, розгортання прихованого конфлікту між Ватиканом та самодержавством, коли перші бажали продовжувати контролювати римо-католицький клір та населення, а другі не могли зрозуміти, як мешканці Російської імперії будуть мати ще один орган керування окрім православного государя, призвело до формування багатополярного вектору державно-правових відносин. Тому, з одного боку законодавчі акти кінця XVIII–початку XIX ст. носили стриманий, ліберальний характер, з іншого вони обмежували можливості римо-католицького духовництва, як у плані підпорядкування так і у економічній, суспільній та духовній діяльності.

Треба відзначити, що перед російською владою постало декілька завдань. Спершу на приєднаних територіях Правобережної України, потрібно було організувати адміністративне керування римо-католицьким кліром та католиками. Потім спробувати огородити їх від впливу Ватикану та поступово підпорядкувати самодержавству.

Відтак у січні 1782 р. за розпорядженням Катерини II було створено Білоруську (Могилівську) римо-католицьку архієпископію, головою якої призначено єпископа Б.Сестриневича, який отримав право керувати монастирями, костьолами, призначати та зміщати священників. Водночас 3 лютого 1784 р. Катерина II, порушуючи всі канони Римо-Католицької церкви, своєю грамотою надає всю повноту влади над римо-католицькими монахами Б.Сестриневичу [10].

Логічним продовженням політики подвійних стандартів став трактат, підписаний 11 (22) липня 1793 р. у м. Гродно з королем Польщі, який проголосив, що Римо-Католицька церква, яка вступала під владу Російської імперії, отримує всі права та привілеї, а римо-католицькому духовенству надаються всі громадянські права, і йому дозволено користуватися своїми маєтками та безперешкодно виконувати духовні треби [11, с. 40]. Імператриця запевнила представників РКЦ, що вона і її нащадки залишать непорушними головні засади римської віри [12, с. 314]. Разом з тим Катерина II не була зацікавлена у посиленні Римо-Католицької церкви на щойно приєднаних до Росії територіях як фактору політичної опозиції самодержавству та ідеолога польського опозиційного руху. Допускаючи існування латинського кліру в межах Росії, Катерина II заборонила йому безпосередньо підпорядковуватися Ватикану [13, с. 242; 14, с. 328; 15, с. 242].

Положення трактату було підтверджено у Маніфесті від 30 жовтня 1794 р.. Катерина II з одного боку офіційно надавала римо-католикам право на необмежене публічне віросповідання і законне володіння своїм майном, з іншого – позбавляла права підпорядковуватись будь-якій владі із закордону. Поряд з цим окреслювала вимоги до римо-католицьких священників: знання російської мови, прийняття присяги на вірність російському самодержавству (обов'язково до виконання), заборона монахам жити за рахунок подаяння [16].

Також Катерина II була проти відкриття офіційного представництва (нунціатури) Святого Престолу у Петербурзі. Водночас вона, незважаючи на заборону діяльності єзуїтів Климентом XIV, дозволила їм мешкати і працювати в Україні, зокрема на Правобережній Україні. Таким чином Катерина II неофіційно ввела в юридичну практику Російської імперії ігнорування офіційних документів і розпоряджень Святого Престолу та наголосила, що папські булли можуть набрати чинності лише з дозволу верховної російської влади.

Відтак Катерина II заклала правові підвалини, генеральну лінію взаємовідносин РКЦ з російською владою, вперше спробувала обережно обмежити вплив римо-католицького кліру на населення Правобережної України та підпорядкувати їх російській владі.

Павло I, незважаючи на певні розбіжності в поглядах на політику щодо римо-католицьких священників з Катериною II, загалом зберіг стратегічну лінію спрямовану на підкорення РКЦ владі імператора. Відтак 3 лютого 1797 р. за наказом Павла I створюється при юстиц-колегії департамент римо-католицьких справ [17]. Наступного року департамент відокремлюють від колегії і підпорядковують архієпископу Б. Сестриневичу. Одночасно відбувається збільшення римо-католицьких епархій з чотирьох до шести.

Водночас 3 листопада 1798 р. за сприянням Павла I та при активній участі Б. Сестриневича Сенат приймає закони: «Про закриття з'їздів монахів римо-католицького віросповідання на капітули для вибрання чинів в різні монастирські студії», «Про надання архієреям права призначати на посади та оглядати монастирі» [18], а також «Регламент для церков і монастирів римо-католицького віросповідання в Російській імперії» [19]. Зазначені закони значно обмежували права монарших орденів, зобов'язували їх віддавати частину прибутку на утримання лікарень, богаділень та училищ, всю повноту влади над ними передали єпископам.

Треба відзначити, що на відміну від Катерини II, Павло I законодавчим актом від 7 березня 1799 р. на офіційному рівні встановив пряме підпорядкування підвладного римо-католицького духовенства російським законам та розпорядженням [20].

Відтак за короткий час свого правління Павло I зробив рішучі кроки у бік посилення контролю діяльності РКЦ, остаточно ліквідував самостійність монастирського життя римо-католицьких орденів, підпорядкувавши їх єпископам, а також вперше на офіційному рівні проголосив, що головою всіх церков в Російській імперії є імператор.

Олександр I, посівши російський престол, залишив без змін вироблені його попередниками правові засади взаємовідносин самодержавства та РКЦ.

Хоча імператор ставився відносно неупереджено до Римо-Католицької церкви, він став одним з перших керівників, хто зробив рішучі кроки у бік контролювання всіх сфер діяльності римо-католицьких священників. Зокрема 13 листопада 1803 р. вищим органом управління римо-католицьким духовництвом в Російській імперії стала Римо-Католицька духовна колегія. Очолював колегію архієпископ Могилівський, місцевими органами влади управління в кожній епархії ставали духовні консисторії. Треба відзначити, що її головним завданням було вирішення внутрішніх економічних, суспільних, духовних проблем з огляду російського права. Відтак створення колегії мало на меті частково позбавити єпископів влади, а також зблизити державні інтереси з римо-католицьким канонічним правом. Фактично колегія стала підзвітною та підконтрольною самодержавству державною установою. Додатково відзначимо, що сама колегія була виборним органом, і пропорційно складалась з духовенства та представників державних органів влади [21].

Водночас у 1802 р. указом російського імператора для покращення стосунків з Ватиканом в Римі створювалось постійне представництво Російської імперії, а з серпня 1804 р. архієпископу Могилівському дозволялось управляти російським римо-католицьким духовенством, як білим так і чорним, без будь-яких зносин з Римським Папою [10].

Заснування міністерства духовних справ на чолі з кн. Голіциним дало змогу кардинально змінити ставлення урядових установ до РКЦ. Зокрема, §141, 143, 144 закону від 24 листопада 1817 р. зосереджували в руках імператора і сенату всю повноту влади над римо-католицькими священниками [22, с. 814-835]. Також розпорядженням від 13 (27) березня 1820 р. він вислав єзуїтів за кордони Російської імперії [23, с. 113-119]. А також закон від 28 серпня 1815 р. підпорядковував католицький клір цивільним судам [24, с. 268-273].

Таким чином внутрішня політика Олександра I була спрямована на створення чіткої адміністративної організації Римо-Католицької церкви в Російській імперії, а також на надання

архієпископу Могилівському усієї повноти духовної влади, яка б за суттю не поступалась владі Святого Отця.

Микола І, в свою чергу, продовжив роботу, розпочату своїм попередником. До польського повстання 1830-31 рр. він спромігся втілити в життя декілька постанов. Дві з них мали на меті поширити впливовість царату на канонічний бік діяльності Римо-Католицької церкви. Закон від 21 вересня (5 липня) 1826 р. зобов'язував католицьких священників надсилати до Головного управління духовних справ закордонних віросповідань канонічні запити та пропозиції [25, с. 1000-02]. 4 (18) грудня 1826 р. було прийнято урядову постанову, за якою категорично заборонялося в римо-католицьких епархіях проведення урочистих поховань та процесій [26, с. 1273-74]. З того часу представники латинського кліру змушені були з'ясовувати і затверджувати не тільки проблеми свого економічного та суспільного життя, а погоджувати з царизмом і канонічні питання.

Відтак російська влада наприкінці XVIII – в продовж I третини XIX ст. робила все можливе для того, щоб «узгодити» власне законодавство з канонічним правом РКЦ. Однак самодержавство не бажало бачити в римо-католицьких священниках рівноправного суб'єкта правовідносин. Царат кардинально порушуючи канони РКЦ в жодному разі не зрадив своїм державним інтересам. Така державно-правова політика спонукала римо-католицьке духовництво до активної участі в польському повстанні 1830-31 рр., а це викрило очевидне: римо-католицькі священники Західного краю, зокрема Правобережної України, стали на шлях захисту власних інтересів, а саме повної незалежності від російської влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кузнецов Н.Д. Управление делами иностранных вероисповеданий в России в его историческом развитии. – Ярославль, 1898.
2. Попов А. Последняя судьба папской политики в России. 1847-1867 // Вестник Европы, 1896. – № 1-3.
3. Попов А. Сношения России с Римом, с 1847 по 1850 гг. // Журнал Министерства Народного Просвещения, 1870. – №№ 1-3, 5-7, 12.
4. Щербальский П. История русского конкордата // Русский Вестник, 1871. – № 4.
5. Овсиенко Ф.Г. Католицизм в России // История религий в России: Учебник / Под. общ. ред. О.Ю. Васильевой, Н.А. Трофимчука. – М., 2004.
6. Смолич И.К. История Русской Церкви. 1700-1917 // История Русской Церкви. – Кн. 8. – Ч. 2. – М., 1997.
7. Лиценбергер О.А. Римско-Католическая Церковь в России. История и правовое положение. – Саратов, 2001.
8. Кумор Б. свящ. Российский конкордат от 3 августа 1847 г. // Чаплинский Б. История церкви в России. – СПб., 2000. – С. 124-128.
9. Толстой Д. Римский католицизм в России. Историческое исследование. – СПб., 1876, Т. 2. – С. 230-244.
10. Тихонов А.К. Власти и католическое население России в XVIII-XIX веках // Вопросы истории. – 2004. – № 3. – С. 140-146.
11. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К. : Наукова думка, 1978. – 191 с.
12. Полное Собрание Законов Российской империи (ПСЗРИ). – Собр. 1., Спб. : Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1830. – Т. 23. – № 17141. – С. 314.
13. О разрыве дипломатических отношений между папским престолом и императорским кабинетом и уничтожении конкордата // Подольские Епархиальные Ведомости. – Каменец-Подольский. – 1867.-№ 7. – С. 242.
14. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. – К., 1991. – 116 с.
15. Иезуиты и их отношение к России. Письма к иезуиту Мартынову – Ю.Ф. Самарина. – М. : Тип. Лазаревского института, (А.Мамонтов), 1866. – С.240-273.
16. ПСЗРИ – Собр. 3., Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1908. – Т. 23. – С. 257-258.
17. ПСЗРИ – Собр. 3., Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1908. – Т. 24. – ст. 17836.
18. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1830. – Т. 25. – №18733. – С. 435-436.
19. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1830. – Т. 25. – №18734. – С. 436-438.
20. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1830. – Т. 25. – №18892. – С. 589.

21. ПСЗРИ. – Собр. 3. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1908. – Т. 25. – ст. 550б.
22. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1830. – Т. 34. – №2710б. – С. 814-834.
23. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1830, Т. 37. – №.28189. – С. 113-119.
24. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1830. – Т. 25. – №18892. – С. 589.
25. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1830, Т. 1. – №.593. – С.1000-1002.
26. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1830, Т. 1. – №.726. – С. 1273-1274.

Зваричук Е.О. ОСОБЕННОСТИ ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ РУССКОГО САМОДЕРЖАВИЯ ОТНОСИТЕЛЬНО РИМО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В КОНЦЕ XVIII – В ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIX СТ.

В статье проанализировано особенности государственно-правовой политики русской власти относительно Римско-Католической церкви, характеризованы центральные законодательные акты, принятые в конце XVIII – на протяжении первой трети XIX вв., а также направление на уменьшение влияния римско-католических священников на местное население.

Ключевые слова: римско-католическая церковь, канонизм, епархия, клир, российский царат.

Zvarichuk E.O. FEATURES Of GOSUDARSTVENNO-PRAVOVOY POLICY Of RUSSIAN AUTOCRACY IN RELATION TO RИМО-CATHOLIC CHURCH ON RIGHT-BANK UKRAINE At The End Of XVIII – In FIRST THIRD HИH ST.

In the article the features of gosudarstvenno-pravovoy policy of Russian power are analysed in relation to the Rimsko-katolicheskoy church, harakterizirovani central legislative acts accepted at the end of HVIII – during the first third HИH vv., and also direction on reduction of influencing of rimsko-katolicheskikh priests on the local population.

Keywords: rиmo-catholic church, kanonizm, diocese, klir, Russian tsarat.

УДК 94(477) «18/19»:371

А.М. Гуз

ЕВОЛЮЦІЯ ШКІЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – XX СТ.

В статті досліджено еволюцію шкільної правової освіти в Україні в контексті розвитку середньої освіти

Ключові слова: патріарх, правова освіта, репресії, університет.

Сучасна українська шкільна правова освіта є продуктом тривалого й неоднозначного процесу розвитку. Це зумовлено складним характером державно-правового будівництва на Україні й особливостями її суспільно-політичного устрою на тому чи іншому етапі.

На першому етапі головними осередками правової освіти в Україні були юридичні факультети університетів [1]. Одні з цих університетів виникли і діяли тривалий час на землях України, які входили до складу Російської імперії (Харківський – 1805 р., Київський – 1834 р. і Новоросійський (Одеський) – 1865 р.), а інші (Львівський – 1661 р. і Чернівецький – 1875 р.) – на українських територіях, якими володіли Польща, Австро-Угорщина чи Румунія [2]. За відсутності суверенної державності на Україні правова освіта в університетах розвивалася загалом у тих же організаційних формах і на тих же правових засадах, що й в університетах Росії та інших країн.

Патріархом українських університетів був і залишається Львівський університет. Це один з найстаріших університетів у всій Східній Європі. У складі цього університету із самого початку його утворення був і юридичний факультет. Отже, можна вважати, що саме із заснування Львівського університету веде свій початок українська правова освіта. Юридичні

21. ПСЗРИ. – Собр. 3. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1908. – Т. 25. – ст. 550б.
22. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1830. – Т. 34. – №2710б. – С. 814-834.
23. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1830, Т. 37. – №.28189. – С. 113-119.
24. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1830. – Т. 25. – №18892. – С. 589.
25. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1830, Т. 1. – №.593. – С.1000-1002.
26. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1830, Т. 1. – №.726. – С. 1273-1274.

Зваричук Е.О. ОСОБЕННОСТИ ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ РУССКОГО САМОДЕРЖАВИЯ ОТНОСИТЕЛЬНО РИМО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В КОНЦЕ XVIII – В ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIX СТ.

В статье проанализировано особенности государственно-правовой политики русской власти относительно Римско-Католической церкви, характеризованы центральные законодательные акты, принятые в конце XVIII – на протяжении первой трети XIX вв., а также направление на уменьшение влияния римско-католических священников на местное население.

Ключевые слова: римско-католическая церковь, канонизм, епархия, клир, российский царат.

Zvarichuk E.O. FEATURES Of GOSUDARSTVENNO-PRAVOVOY POLICY Of RUSSIAN AUTOCRACY IN RELATION TO RИМО-CATHOLIC CHURCH ON RIGHT-BANK UKRAINE At The End Of XVIII – In FIRST THIRD XIX ST.

In the article the features of gosudarstvenno-pravovoy policy of Russian power are analysed in relation to the Rimsko-katolicheskoy church, harakterizirovani central legislative acts accepted at the end of HVIII – during the first third XIX vv., and also direction on reduction of influencing of rimsko-katolicheskikh priests on the local population.

Keywords: rиmo-catholic church, kanonizm, diocese, klir, Russian tsarat.

УДК 94(477) «18/19»:371

А.М. Гуз

ЕВОЛЮЦІЯ ШКІЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – XX СТ.

В статті досліджено еволюцію шкільної правової освіти в Україні в контексті розвитку середньої освіти

Ключові слова: патріарх, правова освіта, репресії, університет.

Сучасна українська шкільна правова освіта є продуктом тривалого й неоднозначного процесу розвитку. Це зумовлено складним характером державно-правового будівництва на Україні й особливостями її суспільно-політичного устрою на тому чи іншому етапі.

На першому етапі головними осередками правової освіти в Україні були юридичні факультети університетів [1]. Одні з цих університетів виникли і діяли тривалий час на землях України, які входили до складу Російської імперії (Харківський – 1805 р., Київський – 1834 р. і Новоросійський (Одеський) – 1865 р.), а інші (Львівський – 1661 р. і Чернівецький – 1875 р.) – на українських територіях, якими володіли Польща, Австро-Угорщина чи Румунія [2]. За відсутності суверенної державності на Україні правова освіта в університетах розвивалася загалом у тих же організаційних формах і на тих же правових засадах, що й в університетах Росії та інших країн.

Патріархом українських університетів був і залишається Львівський університет. Це один з найстаріших університетів у всій Східній Європі. У складі цього університету із самого початку його утворення був і юридичний факультет. Отже, можна вважати, що саме із заснування Львівського університету веде свій початок українська правова освіта. Юридичні

факультети мали також Харківський, Київський і Новоросійський університети. Звичайно, про правову освіту населення України у XIX столітті говорити навряд чи можна. Адже у Російській імперії заборонялася навіть рідна мова.

Проблеми шкільної правової освіти почали досліджувати ще у другій половині XIX – на початку XX ст. Оскільки українські землі входили до складу Російської імперії, то ці дослідження проводилися у контексті права всіх громадян на освіту, освіту рідною мовою тощо. Їх здійснювали безпосередні учасники навчального процесу школи, тобто учителі та громадські діячі того часу. Дуже часто це поєднувалося в одній особі.

Історіографія дослідження зазначеної проблеми представлена історико-педагогічними поглядами відомих українських громадських діячів і педагогів. Історичний екскурс у досліджувані нами аспекти шкільної правової освіти показує, що українські національні ідеї щодо права на освіту, зокрема, містить спадщина Т. Г. Шевченка. Взірцем правозахисної діяльності небезпідставно вважається Леся Українка, яка стверджувала, що «найбільш вільною державою можна вважати таку, де люди мають всі людські та суспільні права, які тільки встановлені у світі».

Літературно-філософському осмисленню права нації на мову, культуру в контексті боротьби за народну школу, з якої згодом визріла ідея національної школи, присвятили свої твори Г. С. Сковорода, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, П. О. Куліш, М. П. Драгоманов І. Я. Франко, М. М. Коцюбинський та інші.

Аналіз історико-педагогічного доробку Б. Д. Грінченка дозволяє виділити такі найфундаментальніші його ідеї, що безпосередньо віддзеркалюють і зміст правової освіти. По-перше, розроблена ним концепція національно-патріотичного виховання містить оригінальні підходи до формування рис громадянина, які він в активній практичній діяльності керівника київської «Просвіти» намагався втілити в життя. По-друге, важко переоцінити і сьогодні доробок Б. Д. Грінченка у розробці правових засад української системи освіти та громадсько-правового виховання учнівської молоді. По-третє, як редактор впливового видання «Громадська думка» (пізніше «Рада»), він наполегливо сприяв формуванню активної громадянської позиції народних учителів в Україні [3].

На важливість формування правових та моральних цінностей у молоді вказували в своїх працях прогресивні українські діячі Г. Г. Ващенко, Ю. Дзерович, О. В. Духнович, М. О. Корф, І. І. Огієнко, П. Д. Юркевич та інші [4].

Узагальнення деяких історико-педагогічних аспектів проблеми змісту правової освіти особистості актуалізує доробок у цьому плані С. Ф. Русової [5].

У часи Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. уряди Центральної ради, Української держави П. Скоропадського та Директорії також приділяли увагу будівництву нової української загальноосвітньої школи [6]. На початку квітня 1917 р. у м. Києві відбувся I-й Всеукраїнській учительській з'їзд, який запропонував центральній Раді створити Головну українську шкільну раду [7]. Центральна Рада відреагувала на ці пропозиції й створила шкільну комісію, до складу якої увійшла вся рада Всеукраїнського товариства шкільної освіти. У червні 1917 року на базі цієї комісії була створена Генеральна шкільна рада при Генеральному секретаріаті освіти. Ця комісія і працювала над розробкою плану єдиної школи в Україні, проект якої був схвалений II-м Всеукраїнським учительським з'їздом [7, с. 469-470]. Крім того, ще 15-20 грудня 1917 року в м. Києві відбулася нарада земських і міських діячів у справі організації народної освіти в Україні. Вона проходила під керівництвом Генсекретарства освіти і мистецтва УНР. На цьому зібранні було схвалено план реорганізації управління освітньою сферою. На цій нараді обговорювалися питання формування демократичних засад в управлінні шкільними закладами, ролі у цій справі народних учителів.

У період діяльності Міністерства освіти й мистецтв Української держави питання загальноосвітньої школи також були дуже актуальні, адже реформування стосувалися й цієї галузі. У травні 1918 р. відбулася нарада представників земств, міст і Міністерства народної освіти. Ця нарада обговорила питання запровадження в Україні єдиної школи. Також міністерством освіти й мистецтв на чолі з М. П. Василенком робилася спроба вироблення нового плану шкільного управління [8]. Значимо, що важливу роль в освітньому житті цього періоду відігравали відомі українські педагоги: А. І. Лещенко, О. Ф. Музиченко, С. Ф. Русова, П. І. Холодний. Особливо варто відзначити освітню діяльність С. О. Сірополка [7].

З приходом до влади Директорії й відновленням Української Народної Республіки Міністерство народної освіти, очолюване А. В. Крушельницьким, продовжило роботу в напрямку національного шкільного будівництва [9].

У цей же період уряди чимало уваги приділяли й українізації загальноосвітніх шкіл [10].

Отже, реформа середньої освіти в УНР проводилася з урахуванням досягнень прогресивної тогочасної вітчизняної та зарубіжної педагогічної думки й базувалася на підвалинах будівництва незалежної Української держави.

Після невдалої боротьби за національну державу в 1917–1920 рр. і встановлення більшовицької диктатури розпочався новий етап українського радянського державотворення. Зміни проводилися і в освітній галузі. У грудні 1917 року у м. Харкові було проголошено радянську владу. Радянський уряд доручив займатися освітою Секретаріату народної освіти, який у січні 1918 р. був реорганізований у Народний комісаріат освіти [11]. На місцях діяли волосні, повітові та губернські відділи народної освіти. Секретаріат запровадив в усіх школах виборність керівних посад. Шляхи перебудови народної освіти висвітлювалися у «Віснику Української Народної Республіки» [12]. 25 січня 1919 р. Робітничо-селянський уряд України задекларував державну політику в галузі народної освіти. Зокрема, створення єдиної трудової школи, відкриття доступу робітникам і селянам до вищої та спеціальної освіти, організація народних університетів, запровадження навчання у школах рідною мовою і знищення будь-якого національного гніту [13]. 22 січня 1919 р. урядовим декретом церква була відокремлена від держави і школи. 25 січня 1919 р. уряд видав Декрет «Про передачу всіх навчальних закладів у відання відділу освіти». У 1919–1920 рр. було прийнято ще низку важливих нормативних актів держави, направлених на шкільне будівництво в радянській Україні [11].

У 1922 р. відносини в галузі організації і розвитку освіти на Україні одержали нормативне закріплення у формі Кодексу законів про народну освіту УРСР [14]. Відповідно до нього головним завданням професійної освіти була визначена підготовка всіх видів кваліфікованої робочої сили, необхідної для відновлення народного господарства й державного будівництва. Кодексом визначалося три типи професійної освіти: професійна школа, технікум, інститут. Управління розвитком освіти у республіці покладалося на Народний комісаріат освіти УРСР, який був також зобов'язаний організовувати і спрямовувати наукову діяльність у республіці. Безпосередньо ці функції покладалися на Науковий комітет комісаріату.

Наприкінці 20-х рр – на початку 30-х рр. ХХ ст. накреслилася тенденція до збільшення загальноосвітніх закладів, з'являються професійні загальноосвітні навчальні заклади, потреба у яких викликана індустріалізацією та колективізацією. У ці ж роки була розгорнута боротьба з ліквідації неписьменності в Україні. У такий спосіб були створені умови для переходу повсюдно до загальної початкової освіти і впровадження неповної середньої освіти. Однак усі ці зміни велися у процесі зміцнення тоталітарного режиму, який заважав вільному розвитку української школи.

Командно-адміністративна система пожинала наслідки негативного ставлення до правової освіти, допущених помилок і прорахунків у її організації. Певне прозріння прийшло тільки в середині 30-х рр. ХХ ст. 5 березня 1935 р. було прийнято постанову ЦВК і РНК СРСР «Про заходи щодо розгортання і поліпшення правової освіти». Відповідно до цієї Постанови та з метою поліпшення справи підготовки кадрів для органів суду, прокуратури, слідства, держарбітражу, а також юридичних працівників для народного господарства передбачалося створити у Москві Всесоюзну правову академію при ЦВК СРСР із дворічним терміном навчання, розширити мережу вищих юридичних навчальних закладів, організувати середні юридичні школи з річним терміном навчання і шестимісячні курси перепідготовки працівників правоохоронних органів у республіках [15].

Було вжито і заходів щодо розширення середньої юридичної освіти в Україні. З 1935 р. розпочали діяльність річні, а потім дворічні юридичні школи у Києві, Харкові, Дніпропетровську й Одесі. Керував їхньою роботою Народний комісаріат юстиції УРСР. Ці школи деякий час діяли на Україні і після Великої Вітчизняної війни.

У другій половині 20-х – до кінця 30-х років ХХ ст. на території України розгорнула свою роботу радянська репресивна машина. Партія більшовиків і її каральні органи, нехтуючи правом утверджували тоталітарний режим [16]. В Україні репресивну політику щодо національної освіти і науки здійснювала ВКП(б) [17].

Репресії стосувалися усіх галузей радянського життя, не минули вони й освіти, а також української педагогічної інтелігенції [18]. Жертвами політичних репресій стали й українські педагоги, що у свою чергу завадило прогресивному розвитку шкільної освіти [19].

Отже, з кінця 20-х років – до кінця 30-х років ХХ ст. українська школа зазнала серйозних втрат від радянського тоталітарного режиму. Ці втрати стосувалися як науковців-педагогів, так і змісту шкільної освіти.

По закінченні війни разом з відбудовою народного господарства розпочалася відбудова правової освіти в Україні. Відповідно до Постанови ЦК ВКП (б) «Про розширення і поліпшення юридичної освіти в країні» від 5 жовтня 1946 р., зокрема передбачалося збільшити з 1947 р. контингент прийому студентів на перші курси юридичних факультетів університетів і юридичних інститутів, відкрити нові юридичні вищі і середні спеціальні навчальні заклади, забезпечити підготовку й видання підручників за галузями юридичної науки, збільшити прийом до аспірантури з питань права, організувати річні вищі курси вдосконалення кваліфікації юристів тощо.

Спостерігаємо, що на цьому етапі становлення правової освіти держава не приділяла особливого значення шкільній правовій освіті. Цей напрям освіти розвивався у зв'язку з необхідністю забезпечення народного господарства фахівцями-юристами із середньою та вищою освітою. Про викладання правознавства у школах не йшлося, очевидно, насамперед тому, що саме у ці роки зміцнюється тоталітарна система в державі. Остання була не зацікавлена в поширенні правових знань серед широких верств населення.

Водночас зазначимо, що у 40-50 рр. ХХ ст. розширюється мережа шкільної освіти, контингент учнів, педагогічних кадрів, матеріальна база. У цей період у радянській Україні запроваджена загальна початкова освіта.

У 50-60-х рр. ХХ ст. завданням шкільної освіти було впровадження обов'язкової семирічної (восьмирічної освіти) у сільській місцевості й десятирічної освіти у місті й до 1970 р. перейти до загальної середньої освіти в країні. У цей же час багато уваги приділяється зв'язку школи з виробництвом. Важливе значення для загальної середньої освіти цього періоду стало прийняття у 1973 році Верховною радою СРСР «Основ законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту» [20]. У подальші роки принцип трудового виховання в загальноосвітній школі був переважаючим в Україні.

У 70-ті рр. ХХ ст. головними недоліками правової освіти також були вади якісного характеру. Загалом спостерігалось поступове збільшення кількості студентів і викладачів у юридичних вищих і середніх спеціальних навчальних закладах республіки, видавалися нові підручники й навчальні посібники. Усе ж у якості підготовки студентів для практичної роботи істотних зрушень не відбулося. В управлінні цими закладами процвітав формалізм, навчальний процес був надто політизований і ідеологізований [21]. Єдиним важливим кроком держави середини 70-х рр. стало введення у структуру шкільної програми курсу «Основи радянської держави та права», який був покликаний не формувати правові знання й уміння, а лише ознайомити учнів із соціалістичним способом життя та господарювання.

Необхідно зазначити, що одразу після розпаду СРСР у 1991 р. і його політичної системи перед українським суспільством постала проблема створення нової правової системи. Це безпосередньо стало причиною переопрацювання теоретичної та навчально-методичної бази викладання правознавства у школі. Першочерговою на той час стала проблема методичного забезпечення навчального процесу викладання правознавства у школі, ознайомлення учнів з нормативно-правовою базою, що постійно стрімко оновлювалась, адже певний час навчання велося за застарілою програмою. Однак уже за часів незалежності в Україні зроблено чимало науково-обґрунтованих пропозицій щодо зміни застарілої системи викладання правознавства у школі, зокрема, у 9 класі.

У період перебудови в СРСР й УРСР дуже поживився рух різноманітних громадських організацій, активно створюються партії, правозахисні організації, які піддають серйозній критиці радянський лад і тоталітарну радянську державу.

У зв'язку із розвитком правозахисного руху у другій половині 80-х рр. ХХ ст. в СРСР важливу роль у розвитку правової освіти починають відігравати правові громадські організації. Вони виступали з пропозиціями щодо зміни правової освіти в Україні, зокрема і шкільної.

Так істотну допомогу Міністерству освіти України у підготовці юридичних кадрів і становлення правової освіти почала надавати утворена в 1989 р. Українська Асоціація

викладачів права [22]. Дедалі помітнішою у справі розвитку юридичної науки й шкільної правової освіти стала діяльність створеної у 1991 р. Спілки юристів України [23].

Так, зокрема, на початку 90-х рр. ХХ ст. за безпосередньої участі фахівців Спілки юристів України (СЮУ) проводилися «круглі столи», де обговорювалися актуальні проблемні питання, що стосувалися різних галузей права. На цих наукових форумах обговорювалися питання організації правової освіти населення, розробки для кожної категорії населення приблизних навчально-тематичних планів правового навчання. Розроблялися програми і для школярів. На початок 90-х ХХ ст. у школах навчальну дисципліну «Правознавство» вивчали лише у 9 класі, коли школярам у середньому було по 14-15 років, однак, на думку науковців-правників Спілки юристів України, елементарні знання до цього віку вони вже повинні мати. Окрім того, програмний курс не був обов'язковим для вивчення в усіх українських школах, тому вони висували тезу про доцільність уже з 10 років, тобто з 5 класу, надавати дітям необхідні знання про право. І вивчати курс «Правознавство» не один рік, як було передбачено діючими на той час шкільними програмами, а сім років [24].

Найдієвішим органом, який співпрацював із СЮУ у цьому напрямі, була Всеукраїнська міжвідомчо-координаційна методична рада з питань правової освіти населення [25]. Важливо згадати й Українську правничу фундацію (УПФ) [26]. Остання, починаючи з моменту створення з травня 1992 р., активно сприяла становленню шкільної правової освіти в Україні. Так у межах Освітньої програми «Конституція України» у 1997 р. Українська правнича фундація видрукувала і поширила у школах один мільйон примірників тексту Конституції України і Конституції в малюнках для учнів початкових шкіл.

У 1998–1999 рр. УПФ проводила інші правоосвітні заходи для середніх шкіл [27]. Вони були присвячені питанням викладання у середній школі курсу «Основи правознавства» [26].

У напрямі реалізації Програми «Український центр прав людини» УПФ було створено спеціальний навчальний курс «Права людини», який був схвалений Міністерством освіти України і почав із середини 90-х р. факультативно викладатися у 10–11 класах середніх загальноосвітніх навчальних закладів України [26].

Крім громадських правничих організацій, до процесу створення нової системи шкільної правової освіти долучилися й Міністерство освіти України, Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство юстиції України.

Так у червні 1993 р. відбулася спільна Колегія Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти України, Міністерства України у справах молоді і спорту, на якій розглянуто стан роботи органів МВС, освіти у справах молоді і спорту із запобігання злочинам і правопорушенням неповнолітніх [28, арк. 225-228]. Ця Колегія зібралася у зв'язку зі збільшенням правопорушень підлітками. Адже у 1992 р. підлітками було скоєно 34,9 тис. злочинів, що на 21,3 % більше ніж у 1991 р. [28, арк. 229]. З огляду на вищезазначене, нам видається цікавим рішення цієї Колегії, яке було направлене на поліпшення правової освіти у країні. Зокрема ішлося про необхідність посилення правовиховної роботи учнівської молоді. Пропонувалося у навчальних планах загальноосвітніх шкіл, починаючи з 1993-1994 навчального року, передбачити збільшення кількості годин для викладання правознавства, окрім того, зарахувати правознавство до обов'язкових дисциплін навчального плану (державний компонент) загальноосвітніх шкіл і професійних навчальних закладів [28, арк. 225]. Крім того, рекомендовано було сприяти включенню до навчальних планів за рахунок шкільного компоненту факультативів, курсів правового спрямування [28, арк. 225].

У загальноосвітніх школах I–III ступенів МОН України лише з 1995 р. для обов'язкового викладання було запроваджено курс «Основи правознавства», який став фундаментом для створення системи шкільної правової освіти [29].

У 2001 р. цей навчальний курс було доповнено низкою положень, насамперед у напрямі подальшої адаптації навчального курсу до вікових особливостей учнів і тих політичних змін, які сталися у країні [30]. Зміни торкнулися насамперед збільшення годин на вивчення предмета в 9-му класі загальноосвітніх шкіл, гімназій і ліцеїв до 51 год (1,5 год на тиждень). Крім того, у новій редакції курсу було враховано зміни в освітній політиці держави, ті реформи, які відбулися в тогочасній українській школі, а також розвиток державно-правових інститутів після прийняття Конституції України [31].

Отже, із середини 90-х рр. ХХ ст. у загальноосвітніх навчальних закладах обов'язковим став курс «Основи правознавства», який був фундаментом для створення системи шкільної правової освіти. Він спрямований на формування в учнів необхідних знань і навичок для

активної, свідомої участі в процесі життєдіяльності соціуму, для спілкування з різноманітними інституціями суспільства та держави.

Водночас, зазначимо, що еволюція шкільної правової освіти в Україні у другій половині XIX–XX ст. зумовлена ступенем і характером розвитку українського суспільства та державності у конкретній історичній ситуації. До проголошення незалежності України проблемам шкільної правової освіти на її території не приділяли великого значення. Тільки створені у другій половині 80-х рр. XX ст. правозахисні організації порушують питання стосовно недотримання прав і свобод у тоталітарній державі, і, як наслідок цього, відсутності системи правової освіти, зокрема і шкільної. Уже після проголошення України новоствореними правничими громадськими організаціями, органами державної влади розпочато будівництво нової шкільної правової освіти України.

У становлення нової системи шкільної правової освіти в 1990-х рр. XX ст. значний внесок зробили громадські правничі організації, Міністерство освіти України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерство юстиції України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сторова О. В. Проблеми розвитку юридичної освіти у вітчизняних університетах (1863–1917 рр.) // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці. (Міжвуз. зб. наук. праць). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 94–99.
2. Сторова О. В.: Юридична наука України в період дії університетського Статуту 1863 р. // Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство) : Мат. наук. читань, присвячених 60-річному ювілею проф. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 92–105.
3. Кічук Я. В. Динаміка змісту правової освіти учнівської молоді: деякі історико-педагогічні аспекти // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці, 2003. – Вип. 176. – С. 49–53.
4. Варенко В. М. Вивчення творчості українських письменників XIX - початку XX століття як засіб формування християнських моральних цінностей у старшокласників // Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02. – К., 2005. – С. 3-4.
5. Русова С. Ф. Нова школа соціального виховання // Український освітній журнал. – 1994. – № 1. – С. 11.
6. Завальнюк О. М., Телячий Ю. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920): Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 10-17.
7. Сірополко С. О. Історія освіти в Україні. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 468.
8. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921). – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 351-352.
9. Собчинська М. М. Реформа школи в Українській Народній Республіці // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т. I. – С. 145-146.
10. Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності 1917-1920. – Чернігів, 2009. – С. 25-30.
11. Курило В. М., Шепотько В. П. Освіта України і науково-технічний прогрес: історія, досвід, уроки. – К., 2006. – С. 49–50.
12. Реорганізація школи по трудовому принципу // Віснику Української Народної Республіки. – 1918. – 22 лютого – С. 2-4.
13. Боровик А. М. Висвітлення проблем реформи шкільної освіти на сторінках журналу «Вільна Україна» та подальша її доля // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 3–7.
14. Культурне будівництво в УРСР – К., 1959. – Т. 1 – Кодекс законів про народну освіту УРСР. – С. 25–70.
15. Постанова ЦВК і РНК СРСР від 5 березня 1935 р. «Про заходи щодо розгортання і поліпшення правової освіти» // СЗ СРСР. – 1935. – № 13. – ст. 99.
16. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941). За ред. О. М. Мироненка, І. Б. Усенка. – К., 2001. – С. 128-150.
17. Єфіменко Г. Г. Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932-1938 рр. (освіта та наука): Інститут історії України. Історичні зошити. – К., 2000. – 72 с.
18. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20-30-х рр.: соціально-професійний та освітньо-культурний рівень. – Донецьк, 2004. – 455 с.
19. Марочко В. І. Репресовані педагоги України: жертви політичного тероризму (1929-1941)/ В. І. Марочко, Г. Халлінг. – К., 2003. – 302. с
20. Народное образование в СССР – М., 1967. – С-93-94.
21. Юридична наука і освіта на Україні / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 1992. – С. 4–8.

22. Про навчальні програми в 1991/92 навчальному році для масових загальноосвітніх шкіл і СПТУ, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, ліцеїв і гімназій // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР. – 1991. – №15–16. – С. 33.
23. Діяльність Спілки юристів України // www. Who-is-Who.com.ua / bookmaket / yurist 2006/6/9/5.
24. Про участь Спілки юристів України в реалізації Національної програми правової освіти населення (Доповідь заступника Голови Спілки П.В. Мельника на пленумі Ради Спілки 28 лютого 2003 р.) // www. lawyersunion.org.ua/new/www.nam.kiev.ua.
25. Бігун В. С. Правова освіта населення – не лише знати, але й вміти // Юридична газета. – 2005. – 7 лют. – С. 5.
26. Діяльність Української правничої фундації // www.eurocourt.org.ua/
27. Програма регіонального семінару для вчителів «Правова освіта учнівської молоді: досвід, проблеми, шляхи їх вирішення» // www. eurocourt.org.ua/About.asp.
28. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 49. – Арк. 225–228.
29. Лист Міністерства освіти і науки України від 21.07.04 р. № 1/9-382 «Про перелік програм, підручників навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в загальноосвітніх навчальних закладах у 2004/2005 навчальному році» // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2004. – №15–16. – С. 51–52.
30. Наказ Міністерства освіти і науки України від 25.04.01 р. № 342 «Про типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 2001/2002-2004/2005 навчальні роки» // Освіта України. – 2001. – 8 травня. – С. 2–4;
31. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2001-2002 навчальному році // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2001. – №15–16. – С. 10–14.

Гуз А.М. ЕВОЛЮЦІЯ ШКОЛЬНОГО ПРАВОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX - XX СТ.

В статье исследовано еволюцию школьного правового образования в Украине в контексте развития среднего образования

Ключевые слова: патриарх, правовое образование, репрессии, университет.

Guz A. M. FORMATION OF UKRAINIAN SCHOOL LEGAL EDUCATION IN THE SECOND HALF XIX - XX CENTURIES

The article is devoted to evolution of school legal education in Ukraine in a context of secondary education development.

Keywords: patriarch, legal education, repressions, university

УДК 94(477)(092)

А.М. Трембіцький

НАУКОВО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ЧЕХІВСЬКОГО

В статті висвітлюється науково-освітня діяльність члена відомої української родини Сіцинських-Січинських-Чехівських, голови уряду Директорії, Всеукраїнського Благочинника та голови ідеологічної комісії УАПЦ, талановитого богослова, історика церкви, професора Володимира Чехівського (1876-1937)

Ключові слова: науково-освітня діяльність, Володимир Чехівський

Культурно-просвітній і визвольний рух в Україні у другій половині XIX – 30-их рр. XX ст. владно залучав до себе людей активних, творчо натхнених, національно свідомих. В історії змагань українців за волю, власну державність і автокефальну українську церкву багато уславлених українських родів і родин, а ще більше маловідомих лицарів і подвижників, які своєю просвітницькою діяльністю визначали феномен національного руху та відродження української історії, культури, освіти і науки. Так, до родини Сіцинських-Січинських-Чехівських, вкоріненої в етносоціокультурне середовище подільського краю, входило багато значних особистостей, які зробили досить значний внесок у вивчення і збереження історії та культури українського народу, у справу українізації церковно-релігійного життя, ставши генераторами і творцями української Церкви. Серед них, непересічна постать у науковому, культурно-громадському, педагогічному та релігійному житті України – Володимир Мойсейович Чехівський, який в своєму житті керувався «велінням своєї совісті» [1, с. 221] і «ширий

22. Про навчальні програми в 1991/92 навчальному році для масових загальноосвітніх шкіл і СПТУ, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, ліцеїв і гімназій // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР. – 1991. – №15–16. – С. 33.
23. Діяльність Спілки юристів України // www. Who-is-Who.com.ua / bookmaket / yurist 2006/6/9/5.
24. Про участь Спілки юристів України в реалізації Національної програми правової освіти населення (Доповідь заступника Голови Спілки П.В. Мельника на пленумі Ради Спілки 28 лютого 2003 р.) // www. lawyersunion.org.ua/new/www.nam.kiev.ua.
25. Бігун В. С. Правова освіта населення – не лише знати, але й вміти // Юридична газета. – 2005. – 7 лют. – С. 5.
26. Діяльність Української правничої фундації // www.eurocourt.org.ua/
27. Програма регіонального семінару для вчителів «Правова освіта учнівської молоді: досвід, проблеми, шляхи їх вирішення» // www. eurocourt.org.ua/About.asp.
28. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 49. – Арк. 225–228.
29. Лист Міністерства освіти і науки України від 21.07.04 р. № 1/9-382 «Про перелік програм, підручників навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в загальноосвітніх навчальних закладах у 2004/2005 навчальному році» // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2004. – №15–16. – С. 51–52.
30. Наказ Міністерства освіти і науки України від 25.04.01 р. № 342 «Про типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 2001/2002-2004/2005 навчальні роки» // Освіта України. – 2001. – 8 травня. – С. 2–4;
31. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2001-2002 навчальному році // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2001. – №15–16. – С. 10–14.

Гуз А.М. ЕВОЛЮЦІЯ ШКОЛЬНОГО ПРАВОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX - XX СТ.

В статье исследовано эволюцию школьного правового образования в Украине в контексте развития среднего образования

Ключевые слова: патриарх, правовое образование, репрессии, университет.

Guz A. M. FORMATION OF UKRAINIAN SCHOOL LEGAL EDUCATION IN THE SECOND HALF XIX - XX CENTURIES

The article is devoted to evolution of school legal education in Ukraine in a context of secondary education development.

Keywords: patriarch, legal education, repressions, university

УДК 94(477)(092)

А.М. Трембіцький

НАУКОВО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ЧЕХІВСЬКОГО

В статті висвітлюється науково-освітня діяльність члена відомої української родини Сіцинських-Січинських-Чехівських, голови уряду Директорії, Всеукраїнського Благочинника та голови ідеологічної комісії УАПЦ, талановитого богослова, історика церкви, професора Володимира Чехівського (1876-1937)

Ключові слова: науково-освітня діяльність, Володимир Чехівський

Культурно-просвітній і визвольний рух в Україні у другій половині XIX – 30-их рр. XX ст. владно залучав до себе людей активних, творчо натхнених, національно свідомих. В історії змагань українців за волю, власну державність і автокефальну українську церкву багато уславлених українських родів і родин, а ще більше маловідомих лицарів і подвижників, які своєю просвітницькою діяльністю визначали феномен національного руху та відродження української історії, культури, освіти і науки. Так, до родини Сіцинських-Січинських-Чехівських, вкоріненої в етносоціокультурне середовище подільського краю, входило багато значних особистостей, які зробили досить значний внесок у вивчення і збереження історії та культури українського народу, у справу українізації церковно-релігійного життя, ставши генераторами і творцями української Церкви. Серед них, непересічна постать у науковому, культурно-громадському, педагогічному та релігійному житті України – Володимир Мойсейович Чехівський, який в своєму житті керувався «велінням своєї совісті» [1, с. 221] і «ширий

демократизм» якого «тісно сполучався з наукою Христової Євангелії» [2, с. 339]. Проте його багатоаспектна науково-освітня та богословська діяльність майже не знайшла свого відображення в українській історіографії XIX – початку XXI ст., лише фрагментарно цю діяльність висвітлили В.Приходько [3], Ф.Бульбенко (США) [4], Д. Бурко (США) [2], І. Преловська [5; 6; 7; 8], Е. Мельник [9], О.Коляструк [10], А.Трембіцький [11; 12] та інші [13].

Один з видатних діячів новітньої української історії, який поєднував у собі талан богослова і реформатора Української національної церкви з соціал-демократичними поглядами, Благовісник УАПЦ, дорадник Митрополита УАПЦ В.Липківського, Голова ідеологічної комісії УАПЦ, організатор пастирських курсів УАПЦ у Києві, талановитий богослов, історик церкви, професор, член Центральної Ради від соціал-демократичної фракції, товариш міністра сповідань у гетьманському уряді, прем'єр-міністр та міністр закордонних справ в уряді Директорії УНР, Володимир Мойсейович Чехівський народився 20 (19 [2, с. 333]) липня 1876 р. у с. Гороховатка на Київщині в родині священнослужителя [14; 15, арк. 95]. Освіту здобував у Київській духовній семінарії (1896), на церковно-історичному відділенні Київської духовної академії (1900) [2, с. 334; 15, арк. 95], однорічних курсах учителів середніх шкіл (1913) і короткотермінових педагогічних курсах учителів-лекторів з методики викладання історії при Одеському університеті (1918) [15, арк. 95зв.].

Після успішного закінчення в 1900 р. Київської духовної академії [15, арк. 95], В.Чехівському було запропоновано посаду викладача духовної семінарії за межами України, однак він відмовився від такого призначення [2, с. 334] і після успішного складання іспиту в Київському університеті на вчителя гімназії [14], майже рік працював у церковнопарафіяльних школах сіл Янівка й Гороховатка Київського повіту [15, арк. 95], де й почалася його плідна освітньо-педагогічна, українознавчо-просвітницька й науково-богословська діяльність.

У 1901 – з урахуванням його педагогічних здобутків він був призначений помічником інспектора Подільської духовної семінарії [16, с. 305], де під його керівництвом національно свідомі старшокурсники-семінаристи залучалися до конкретної українознавчої праці [2, с. 335; 3, с. 42-43], яка сприяла пробудженню українських національно-культурних сил у молодіжному середовищі. Його діяльність в семінарії не була легкою, тут панувала російська мова, й тому головним для Володимира Мойсейовича було вивести українську молодь з-під впливу російського імперського шовінізму й скерувати на шлях українського національного самопізнання [2, с. 335-336]. В Подільській духовній семінарії він працював біля трьох років (згідно інших даних лише в 1901-1902 рр.), а потім перевели з «попередженням» помічником інспектора в Київську духовну семінарію [15, арк. 95], де він продовжував будити і стверджувати національну свідомість семінаристів. Однак і там нетривалою була його праця, вже в 1905 р., через не благодійність, його звільнили з семінарії й призначили вчителем Черкаської духовної школи, де встановили тривалий поліційний нагляд, який тривав аж до революції 1917 р. Проте й тут, викладаючи російську мову й літературу в духовному училищі й міській чоловічій гімназії, він і далі непохитно служив своїй ідеї, проводячи українську національну працю серед бурсаків, гімназистів і робітників [2, с. 335-336; 15, арк. 95].

Він незважаючи на всі перипетії, окрім викладацької та політичної діяльності, значну увагу приділяв науково-богословській справі, видрукувавши під своїм прізвищем, або ж під псевдонімами «Вірний В.Чехівський», «Ілля Побратим» [17], «Ілля Братерський» [18], у різних виданнях чи залишивши в рукописах майже півсотні наукових праць з історії Церкви та української культури, науково-богословських і релігієзнавчих праць, богослужбових відправ, доповідей, епістоляріїв, промов і статей. Його першою науковою роботою з історії Української Церкви стала дипломна робота студента IV курсу Київської духовної академії «Київський митрополит Гавриїл Бануленко-Бодоні (1799-1803)» (1904), за яку в 1905 – отримав у духовній академії вчений ступінь магістра богослов'я і премію Ради професорів академії [2, с. 334]. Пізніше, враховуючи значення цієї монографії, яка складається зі вступу, 4 розділів (522 с.) та додатків (16 с.), її було видрукувано в «Трудах Киевской духовной академии» (1904) [19] та окремим виданням (1905) [20].

В 1906 р. його за участь в українському національному русі було заарештовано і вислана на рік [14] у Вологодську губернію [21], де значну увагу він приділяв «позашкільній просв[ітницькій] праці» [15, арк. 95]. Наприкінці 1907 р. він повернувся із заслання в Україну [2, с. 338] і намагався влаштуватися на посаду викладача історії української літератури та історії України й Поділля в духовних навчальних закладах Кам'янця-Подільського, але отримав припис відбути на роботу в духовний навчальний заклад глухого маленького містечка

Сапожок у центрі Росії. Це «була та ж сама висилка за межі України, для добробуту якої В[олодимир] М[ойсейович] віддавав усі свої сили, енергію, знання», тому він відмовився їхати в Росію й переїхавши до Києва, був змушений «давати приватні лекції, і з того існував» [21]. Через відмову їхати в Сапожок, він був позбавлення права працювати в духовних навчальних закладах, й тому був змушений наприкінці 1907 – на початку 1908 р. переїхати в Одесу [22], де значну увагу приділяв «позашкільній просв[ітницькій] праці» [15, арк. 95], в 1908-1913 – працював інспектором, а потім і директором [2, с. 338] Михайло-Семенівського сирітського будинку «Благодійного Товариства», вчителем літератури в електротехнічному училищі Гадяцького, політехнічному училищі Дойна (політехнікумі) [16, с. 309], у приватній гімназії Гінкулової-Гефена, в млиново-технічному училищі [15, арк. 95] (комерційній школі) [16, с. 305]. З метою підвищення своєї кваліфікації він у 1913 – прослухав однорічний курс для вчителів середніх шкіл при Одеському університеті й після успішної здачі іспитів отримав відповідний диплом. Після цього в 1913-1914 – викладав історію в 1-й і 3-й міських гімназіях Одеси [15, арк. 95]. Крім того, аж до 1917 – був головним редактором одеської газети «Українське слово» (видавництво Українського Керівничого Комітету) [23], співредактором – «Вільне життя», читав публічні лекції на курсах агітаторів в робітничих клубах Одеси [21].

В травні 1917 р. Українська Центральна Рада розглядала кандидатуру Володимир Мойсейович на посаду помічника куратора або окружного інспектора Одеської шкільної ради, хоча він у цей час вже очолював Одеську філію Всеукраїнської учительської спілки та Херсонську губернську раду об'єднаних громадських організацій. Враховуючи громадсько-просвітницьку діяльність, його в жовтні-листопаді 1917 обрали головою Одеського ревкому, а наприкінці листопада УЦР призначила політичним комісаром м. Одеси та водночас виконуючим обов'язки губернського комісара освіти на Херсонщині [24, с. 181]. Наприкінці 1917 р. він переїздить до Києва, де читає лекції з історії України та української культури в політехнічному й медичному інститутах, а також на вчительських курсах [2, с. 338]. В 1918 – вдруге закінчив Одеські короткотермінові педагогічні курси для учителів-лекторів з методики викладання історії, адже як «лектор позашкільної роботи» в 1917-1920 – приділяв значну увагу громадсько-просвітницькій роботі [15, арк. 95зв.]. При цьому зазначимо, що з 13 квітня 1918 р і до гетьманського перевороту, він був директором Департаменту ісповідань Української Народної Республіки з правами міністра й розробляв плани реформування духовних навчальних закладів [1, с. 272].

В. Чехівський будучи українофілом і відгукуючись на події в Україні прийняв активну участь у творенні і діяльності Кирило-Мефодіївського братства, і висвітлюючи його діяльність у своїх доповідях, з якими виступав на засіданнях братства, чи статтях писав про завдання українського церковно-визвольного руху, визначав шляхи відбудови незалежної Української Церкви, її українізації, стверджуючи, що це «необхідно робити тільки на національному ґрунті, керуючись заповітом Христа: «Віддайте кесареви – кесареви, а Боже – Богові» [2, с. 339]. Зосередивши всі свої здібності й авторитет на українському церковному рухові, він підготував і видав з цієї проблеми під псевдонімом «Ілля Братерський» працю «Кому служить церковне панство на Україні» (Київ, 1918) [2, с. 342; 18], а потім дещо її доопрацював і опублікував під назвою «Церковне панство на Україні» (1919) [25]. Крім того, вийшла його праця «Боротьба чехів за волю і правду в часи Гуса» (1919) [26]. Крім того, в січні 1919 р. виходять статті-інтерв'ю «Прем'єр Вол. Чехівський про державний стан України» [27], «Розмова з Головою Ради Міністрів» [28], «Ультиматум совнаркому. Совіту народніх комісарів Російської республіки» [29]. Володимир Мойсейович, як член Ради Старшин Робітничого клубу на Лукянівці, використовував будь-яку нагоду для виступу перед населенням, так, 16 січня він виступив з лекцією «Сучасний мент (момент – А.Т.)» [30].

Наприкінці червня 1919 р. він повернувся у Кам'янець-Подільський, де під керівництвом Холодного розпочала свою роботу «Комісія для технічного проведення реформ школи в Україні» з укладання «Проекту Єдиної школи на Україні» [31, с. 352]. 16 серпня на зборах Кирило-Мефодіївського братства в присутності 83 членів, зробив доповідь «Послання Кирило-Методієвського Брацтва Православним Християнам на Україні» [32, арк. 50зв.], 26 серпня в щоденній газеті «Україна» (Кам'янець-Подільський, 1919) опублікував статтю «Постанови Кирило-Методієвського Брацтва» [33], в якій він розглянув вісім програмно-методичних принципів діяльності цього Братства щодо українізації Церкви. У вересні 1919 р. В.Чехівський, як член Ради міністра освіти, приймав активну участь у розгляді цього «Проекту...», згідно якого «було вирішено заснувати єдину школу в трьох ступенях» [34] і

«були ухвалені такі назви ступенів майбутньої єдиної школи: I – (колишня нижча початкова) – основна молодша; II – (колишня вища початкова) – основна старша; III – (колишня середня школа) – колегія» [35].

У січні 1919 р. національно свідомо інтелігенція Кам'янця-Подільського заснувала Український клуб, а вже 18 вересня Рада старшин клубу, членами якої були Є. Приходько (рідний брат Віктора Приходька – А.Т.) [36], К. Солуха, Є. Сіцінський, В. Чехівський та інші свідомі українці, ініціювала відкриття в Кам'янці-Подільському українського народного університету, який мав «поширювати науково-популярні знання серед бажаючих молодих людей» [37] та інших груп населення «в доступній формі українською мовою знання з усіх галузей науки» [38, арк. 32], а також сприяв би в доступній формі отримувати знання тим людям, які за своїм освітнім цензом не мали змоги навчатись у державному українському університеті [38, арк. 61; 39]. Володимир Мойсейович прийняв активну участь у підготовці відкриття народного університету, який вже у жовтні розпочав щоденний з 17 до 19 години прийом заяв від тих, хто «бажає слухати лекції», має освіту не нижче початкової школи, вік не менше 16 років, бажання вчитися і змогу сплатити 50 крб. [38, арк. 34; 40].

У вересні 1919 р. на прохання Культосвітньої управи Головного управління Генерального штабу армії УНР, виступив перед військовими з лекцією «Нове українське письменство» [41], яку відвідала «сила народу» і навіть «велика університетська аудиторія ледве вміщає всіх слухачів» [42].

1 листопада 1919 р. заклад від імені Ради лекторів відкрив Голова ради лекторів (ректор – авт.) народного університету В.Чехівський. Він привітав «всіх студентів цього університету та всіх присутніх» і виступив з промовою, в якій «коротко накреслив історію боротьби українського народу за свою рідну культуру і освіту» й закликав «студентів нового університету і всіх присутніх до дальшої боротьби не тільки за свою рідну освіту, але й за самостійне державне існування нашої республіки». Далі він звернув увагу присутніх на те, що: «Наші великі пророки і проводарі народу українського клали в цій боротьбі усе своє життя, виявляли надзвичайно велику титанічну силу, енергію і віру», й тому, на його думку, «скоро надійде час, коли наша батьківщина буде визволена і вся зацвіте культурно-просвітнім та державним життям» [43]. Потім у своїй промові про рух українського народу до освіти, наголосив: «Коли Україна мала свою Державу то і справа національної освіти стояла високо. Разом зі втратою Держави прийшло поневолення української нації і занепад рідної освіти». На закінчення свого виступу він закликав присутніх до боротьби за освіту як українців, так і всіх, хто проживав на українській землі [44]. Варто зазначити, що викладаючи на гуманітарному факультеті історію української літератури [45] в одній із своїх лекцій він відзначав, що «наукові знання – історія, філософія, література й такі інші, а також найкраща політика, духового вдосконалення людині не дадуть, потрібна передусім релігія, віра в Бога» [2, с. 339]. Водночас він викладав історію українського письменства (3 год.) на короткотермінових курсах для духовенства в Кам'янці-Подільському [36] Про його діяльність в цей період газета «Україна» публікує статтю «Голова рев. комітету і Прем'єр-Міністр 1-го кабінету Директорії В.М. Чеховський» [21]

Проте вже наприкінці листопада 1919 – після вступу польських військ на Поділля В.Чехівський залишив посаду керівника українського народного університету і переїхав до Вінниці, де в 1920-1921 рр. – читав лекції з історії української культури та основ виховання у Вінницькому учительському інституті [45], а потім у Вінницькому Інституті Народної Освіти [15, арк. 95зв.]. 26 серпня Рада новоствореного інституту [46, арк. 2] в протоколі свого засідання записала: «Маючи на увазі важкі умови життя в Вінниці та невизначеність матеріального забезпечення інституту, запрошення до провінційних педагогів поки що належить самому інституту» [46, арк. 3]. Тому до викладацької роботи було намічено запросити «а) безумовно – В.М. Чехівського (як відомого знавця історії та літератури України)» [46, арк. 3зв.-4]. 3 вересня Подільський губернський відділ народної освіти призначив членом Вченої ради [46, арк. 5], а 17 вересня було проведено розподіл навантаження між викладачами, згідно якого Володимирі Мойсейовичу, як одному з «найкращих лекторів, котрі зараз є в розпорядженні Вінниці» [46, арк. 19-19зв.], доручалось читати лекції з українознавства, української літератури та історії XIX ст. Зважаючи на гостру нестачу викладачів, керівництво вищого навчального закладу ухвалило, що надурочну працю необхідно оцінювати в 1 1/2 рази дорожче штатної, причому максимум надурочного навантаження не повинен перевищувати 2/3 нормальної роботи (24 тижневих лекцій) [46, арк. 19зв.-20]. Саме

тому В.Чехівському, як «авторитетному фахівцю», пропонувалося встановити платню по найвищому, 35 розряду [46, арк. 21-21зв.]. Однак, він прибув до Вінниці тільки в середині грудня, а лекції з українознавства став читати лише з 21 грудня [46, арк. 29зв.]. Наприкінці 1920 р. у Вінниці встановилася більшовицька влада, і він, як великий патріот України, не емігрував, а залишився, зазначивши: «Я мушу бути зі своїм народом!» [2, с. 339]. Проте, вже 6 січня 1921 р. – як член Кирило-Мефодіївського Братства був заарештований і п'ять місяців провів у в'язниці [2, с. 340].

Перебравшись до Києва, він став одним із засновників і керівником «Братства робітників Слова» (в інших документах «Курси робітників Слова» – А.Т.), яке діяло на початку 1920-х р. – 1923 р. при храмі Святої Софії [1, с. 274] та готувало проповідників Євангелія для українізованих парафій УАПЦ з метою євангелізації населення. УАПЦ, незважаючи на несприятливе ставлення більшовицької влади до створення духовних шкіл, створила для підготовки священиків, дяків та диригентів короткотермінові Пастирські курси (богословську школу – А.Т.), які діяли з червня 1921 р. до 1923 р. в Іллінській церкві. Одним з їх організаторів був В.Чехівський, який читав лекції з філософії релігій [1, с. 358]. Займаючись у досить важких умовах освітніми справами в УАПЦ, Володимир Чехівський прийняв активну участь у підготовці та проведенні Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ (Київ, 14-30 жовтня 1921 р.) [47]. Він, відмовився від обрання його Головою Собору [48] і не давши своєї згоди на обрання Всеукраїнським архієпископом [47, с. 267], все ж за наполяганням членів Собору був обраний «товаришем Голови» [49, арк. 10], Головою ідеологічної комісії УАПЦ [47, с. 41], радником митрополита, головним Всеукраїнським «Благовісником» (проповідником) Всеукраїнської Православної Церковної Ради [2, с. 340], завданням якого була проповідь і поширення Слова Божого, членом Комісії церковно-освітньої і богослужбових відправ УАПЦ [50, арк. 23зв.].

Вболіваючи за відродження Української Церкви неодноразово виступав перед делегатами Собору з власними доповідями з історії християнської церкви першоапостольських часів та з богословськими доповідями – «Відокремлення церкви від держави» (22.10), «Життя парохвільних церков» (24 жовтня), «Відновлення (Церковної ієрархії)» [51, арк. 11], «Утворення єпископату Української Автокефальної Православної Церкви» (20.10) [49, с. 190-197], або як співдоповідач з доповідями – «Взаємовідносини межі Українською церквою і другими церквами» (19.10), «Внутрішній устрій церкви» (20.10) [47, с. 38-39], «Справа автокефалії Української церкви» [47, с. 135-137], з богословською промовою про роль і значення богослужіння (25.10) [47, с. 336], в яких розкрив канони і справу «автокефалії Української церкви, з'єднання з іншими церквами, про єдність Вселенської церкви, про єдинство церков», без яких неможливо «розуміти місце Української церкви у Вселенській православній апостольській церкві» [51, арк. 10]. При цьому він зазначав, що більшовики і старий російський єпископат в Україні «силою творять насильство над народом... Знущаються, глумляться над самим дорогим» для українців, називаючи їхню мову – «базарна», а «українську церкву «охохлаченою» [47, с. 166]. Крім того, уважно прослухавши доповідь професора В.Щербаківського про «мистецтво в церкві» [47, с. 315, 495], тобто «про творчість українського народу в сфері пластичного мистецтва, того мистецтва, яке постигається оком, про церковну архітектуру, про фрески, про інші побутові речі і утварі» [47, с. 338], В. Чехівський підтримав його пропозиції: «1. Берегти предковичні старовини церковної української утварі. 2. Ні одну церкву українську без дозволу академії не повинно руйнувати або перероблювати 3. Аби церкви на Україні будувались в предковичному українському стилі» [47, с. 341] та сприяв тому, щоб члени Собору проголосували за них.

Ставши Всеукраїнським Благовісником і головним ідеологом українського церковно-національного відродження Володимир Мойсейович у важких умовах буття Української Церкви, створив у 1921 р. свою головну і одну з перших ґрунтовних богословських праць УАПЦ «За церкву, христову громаду, проти Царства Тьми» (Київ-Харків, 1922 [7, с. 301]; Франкфурт-на-Майні, 1947; Нью-Йорк, 1974 [52]). Не лишаючись осторонь від нав'язаної ієрархами РПЦ ідеологічної війни й з метою ідеологічного обґрунтування позиції УАПЦ щодо законності пресвітерської хіротонії Всеукраїнського митрополита, він видрукував працю «До питання про висвяту церквою» Псалми та літургії автокефальної Церкви (1925-1927 рр.) [53, арк. 323-327], в якій обґрунтував загальноцерковну висвяту митрополита УАПЦ. Питання утворення УАПЦ висвітлені ним у праці «Основа визволення Української Автокефальної Православної Церкви» (1926) [7, с. 308; 54, арк. 57-74]. Проблема

ідеологічного обґрунтування позиції УАПЦ присвячена велика із 6-х частин богословська праця «Основи визволення Церкви з-під «князів тьми віку цього» (Ефес. 6:10-13)» (1927-1928) [16, арк. 79-95; 55, арк. 7-28; 56, арк. 114-125; 57, арк. 18-24], яка частково була опублікована в часопису УАПЦ «Церква і життя», а її машинописний оригінал, з внесеними рукою автора правками й досі зберігається серед архівних матеріалів редакції журналу [7, с. 307]. Наступна праця «Настановлення Олександрійського Патріарха пресвітеріоном, за свідомством літопису Євтихія» (1928) [17, арк. 201-231], за своїм змістом, формою викладу та хронологією є логічним продовженням цієї праці, а вірніше її V частиною. Останньою VI частиною цієї праці стала праця «Свідомство Севера Антиохійського патріарха про висвяту Олександрійських патріархів від пресвітерів» (1928) [58]. На жаль, повністю ця його значна богословська праця [7, с. 308], а також підписана псевдонімом «Вірний В.Чехівський» праця «Досягнення Української Автокефальної Православної Церкви» (1927) [59], й досі залишаються неопублікованими, хоча й мають велику цінність для сучасних дослідників історії Церкви та богословів.

В ході підготовки до проведення Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ питання про організацію духовної освіти обговорювалося на засіданнях Передсоборної комісії. Так, на її засіданні 26 липня В. Чехівський виступив з тезами своїх майбутніх доповідей – «Про внутрішній стан життя УАПЦ та працю ВПЦРади» [1, с. 64]; «Сучасний стан релігії взагалі і християнства, зокрема в світовому житті» [1, с. 68-71], «Основні вимоги сучасного християнського світогляду в галузі учення віри» [1, с. 70-72].

На засіданні комісії 29 липня В.Чехівський у доповіді «Форми організації богословської освіти» наголосив на тому, що основною «формою організації систематичної богословської освіти» є богословська школа, яка в умовах життя УАПЦ «має своїм завданням дати ученикам знання сучасного рівня богословських наук і їх літератури й розвинути до верху сучасного мистецтва уміння учеників говорити й писати в сфері богослов'я. Це завдання можна виконати за три роки, коли до богословської школи прийматимуться особи, що загальну освіту достатньо засвоїли. Школа має автономію» [1, с. 90], періодичною – «повинні бути курси священнодіячів і церковно-освітні з'їзди священнодіячів», постійною – «індивідуальне учительство священника й єпископа», а окремою – «індивідуальна й спільна богословська освіта». Він же у своєму виступі «Засоби церковної самоосвіти» стверджував, що першим засобом церковної самоосвіти є: «самодіяльна участь в церковному житті: організації, читанні, співі, проповіді, письменстві, церковному служінні». Загалом же, індивідуальна «самоосвітня праця має йти йде через все життя кожного члена церкви шляхом: а) удосконалення в молитві й добродійстві; б) єднання з світильниками Божої Премудрості, в постійному читанні їх християнських творів; в) удосконалення в церковному мистецтві (співі, музиці, виразному читанні)». А спільна самоосвітня праця на його думку, «йде: в народних співцях, читців й проповідників й хорах. Допоміжним засобом спільної самоосвіти служать спільні книжки. В хорах ведуться підготовчі до богослужінь церковні вправи: співання, читанки, бесіди». Крім того, осередкові «церковні органи подають ініціативу до церковної самоосвітньої праці й керують нею: подають зразкові списки богословських книжок з окремих наук, указують бажану зразкову послідовність читання, ознайомлюють з практикою самоосвітньої церковної праці через журнал «Церква й Життя», допомагають постачанню книжок, нот» [1, с. 91]. Хоча в справі «поширення журналу та відкриття школи інертність є: треба налагодити справу з поширення. Можна – ж набувати журнал колективним шляхом» [1, с. 93]. Водночас, під час розгляду питання «Богослужбова галузь церковного життя» він зазначив: «Доконче потрібним є доповідь про історію богослужіння поєднати з вимогами сучасного церковного життя» [1, с. 94]. На цьому ж засіданні він у співдовіді «Організація богословсько-наукової праці», зазначив, які заходи необхідно здійснити з метою розвитку і активізації науково-богословських досліджень [1, с. 92]. На засіданні 4 серпня комісія розглянула питання «Церковно-освітня справа УАПЦ», що виносилося на розгляд Собору, і ухвалила його співдоповідачем по розділах «Форми організації богословської освіти», «Засоби церковної самоосвіти» та «Організація богословсько-наукової праці» [1, с. 114].

Під час Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ (Київ, 17-30 жовтня 1927 р.) – «Собору самопізнання» [8, с. 17], що проходив під пильним наглядом ДПУ, В.Чехівський головуючи на Соборі [1, с. 140], був обраний членом – Президії ВПЦР, де відповідав за видавничу справу [1, с. 330], Вищого Церковного суду [1, с. 331] та трьох Комісій: теоретико-ідеологічної, церковно-організаційної, по огляду церковного життя УАПЦ [1, с. 518].

Саме за його пропозицією в якості почесних гостей Собору були запрошені «наукові сили, що перебувають на терені України» [1, с. 100], в т.ч. й М.Грушевський [1, с. 133-134]. Собор досить значну увагу приділив стану церковно-освітньої справи в УАПЦ і враховуючи здобутки В.Чехівського на освітньо-богословській ниві, члени Собору обрали його завідувачем освітнім відділом УАПЦ [1, с. 345-346].

В.Чехівський в своєму виступі на Соборі (25.10) зазначив, що в УАПЦ багато священників, які навіть богословських курсів не закінчували, тому необхідно «розвивати богословську науку. Не тільки потрібно мати догматику, а і етику, літургіку і апологетику взагалі; для розвитку треба більше учитись, але піднімати церковну освіту не наказами, а в спосіб колективної самоосвітньої самодіяльності. Не форма виразів потрібна, бо різні вислови можуть бути для виявлення однієї й тієї ж думки... Приклад священника, який почав розвиватися на богословських курсах, а потім попав в глухе село й пішов назад, свідчить про потребу постійної праці над самоосвітою, бо хто не йде вперед, той йде назад. Один вихід – освіта. Особливе має значіння обмін думок на церковно-освітніх з'їздах... Зневажити цей спосіб не можна, а тому доручити президії ВПЦР подбати про піднесення засобів церковної освіти більш ніж про формули для визначення ідеології» [1, с. 355]. Перед членами Собору виступав із доповідями «Сучасний стан релігії взагалі і християнства, зокрема в світовому житті» (18.10) [1, с. 151-158; 60, арк. 12-15], зазначивши, що коли «мова йде про вплив і діяння науки Христової на представників інших релігій, то ми творимо діло близьке Месії – Христу» [1, с. 159]; «Методи організації християнського світогляду й церковної думки» (19.10) [1, с. 183; 60, арк. 28зв.]; «Учення про Церкву, як громаду Христову, та її благодатне життя» (25.10) [1, с. 352-354]. У співповіді «Організація богословсько-наукової праці» відзначив, що з метою розвитку і активізації науково-богословських досліджень «1) ВПЦР організовує при своїй Президії богословську наукову колегію. 2) Колегію вибирає ВПЦР. 3) Колегія кооптує членів. 4) По округах округові органи закладають філії наукової Колегії. 5) Завдання Колегії – розвиток богословської наукової праці. Найближчими черговими конкретними завданнями Колегії є: а) встановлення богословської термінології українською мовою, б) оцінка творів підручної літератури, в) кваліфікування учених богословських праць і учених робітників для з'ясування здатності й підготованості до церковно-освітньої праці» [1, с. 91].

У 1920-х р. В.Чехівський працював в Історико-філологічному відділі ВУАН, викладав у Київському медичному інституті, Київському політехнікумі та на Соціально-економічних курсах [24, с. 182]. Особисте життя «служителю культу» В.Чехівського було завжди скромним, в другій половині 20-х р. ХХ ст. його, як активного діяча УНР і «служителя культу» було позбавлено прав [2, с. 343], усунено від викладання в медичному та політехнічному інститутах, у сільськогосподарському науковому комітеті та інших закладах. В 1924-1929 рр. для утримання родини займався перекладами з російської мови на українську [61, арк. 11-12].

Чимало потрудився він і в комісії з перекладу чинів Божих служб на українську мову, написавши при цьому дві богословські праці (чини): «Служба визволення» і «Свято Хресне», що сприяли вшануванню важливих подій минулої історії українського народу і його Церкви [2, с. 341]. У середині 20-х р. написав два богословські чини: «Слово Хресне» («Свято Хресне») і «Служба визволення» («Визволення») [62, арк. 370-382], що сприяли вшануванню важливих подій минулої історії українського народу і його Церкви [2, с. 341].

Аналіз наявної його науково-богословської спадщини, дає можливість нам зробити висновки, що він у своїх працях проводив ідеї любові до Бога і українського народу, свободи і правди, виступав на захист від поневолення і русифікації Української Церкви, відображав у них глибоке знання багатовікової історії Християнської і Української Церкви, розкривав лукавство російських церковників, що більше служили імперській політиці, ніж Богові.

Не полишав наукової роботи В.Чехівський і під час ув'язнення. Так, перебуваючи на Соловках, він декілька років працював над монографією «З революційної боротьби 1897-1917 рр.», яку розпочав писати для того, щоб, як зазначав у листі до дружини від 30 січня 1936 р., «стати достойним тебе спільником. Думи глибокі, бажання кличуть мене до творчої праці світової, до діла робочого люду...» [63, с. 513]. Точно не відомо коли він розпочав її писати, вперше про це згадує в листі від 18 серпня 1933 р.: «Трохи попрацював над «З револ. боротьби» [63, с. 506]. В листі від 31 березня 1937 – писав, що обробляє «свою наукову працю... Переписав 20 зшитків...» [63, с. 516], однак, вже 25 квітня із жалем констатував: «Нема змоги зараз продовжувати переписку моєї праці... Тому, для того, щоб не відбитись від розумової

праці, – почну переклад німецької книжки. В шахи грати заковано. Пером не можна орудувати. Залишається читати, думати, досліджувати газети» [63, с. 517]. На превеликий жаль, подальша доля цієї рукописної праці невідома, маємо надію на те, що Федеральна служба безпеки Росії «пообіцяла систематизувати і передати документи про українців, потерпілих від сталінських репресій» [64].

3-го листопада 1937 р. [14] у «далеких нетрях радянської півночі скінчилось життя (розстріляний за вироком трійки УНКВС – А.Т.) славетного борця за волю Української Церкви, за державність і свободу її народу» [2, с. 344], подвижника «великого формату, чия діяльність церковна, педагогічна, культурно-освітня, наукова і громадська, то було апостольське служіння українській ідеї. Краса і велич його духовного образу, багатий і променисто-ясний світ його ідеалів зачаровували кожного, хто на українській ниві сходився з ним та ближче пізнавав його. Усі, хто бачив його, розмовляв з ним чи слухав його проповіді, відчували таку духовну радість, як перед святим престолом, коли стають до Служби Божої» [2, с. 333], – так, у своїх спогадах про Володимира Мойсейовича Чехівського, писав його однодумець і сподвижник протопресвітер УАПЦ Дмитро Бурко.

Підсумовуючи науково-освітню й історико-богословську спадщину В.Чехівського, зазначимо, що досить пророче писала О. Чехівська в листі до М. Мухи: «Хай воскресне Україна й заживе, вільний у християнському житті, замучений наш народ і відпочине від заподіяної йому кривди! Хай не згасне й у нас тут, на чужині, віра в це Воскресіння, що дасть нам силу пережити всі скорботи життя нашого, відірваних від рідної землі, від близьких, дорогих нашому серцю людей, життя скитальчого серед чужих глухих лісів, серед сутолоки таборової і суєти мирської, непотрібної, чужої!.. Хай не згасне ця цілюща віра в Воскресіння й перемогу правди і у наших рідних, близьких і далеких братів і сестер, що ще з більшою скорботою несуть хрест тяжкий свого життя, нехай Ця віра дасть їм силу дочекатись Світлого Воскресіння! «Нехай радість наша буде повна!» [65, с. 529].

Сучасне повноцінне повернення Україні імені В.Чехівського неможливе без вивчення й аналізу всієї багатогранної спадщини вченого, педагога, богослова і громадсько-державницького діяча, виявлення й ґрунтовного опрацювання чималого масиву архівних документів, осмислення його педагогічної, науково-богословської, культурно-освітньої, державотворчої та проповідницько-місійної діяльності. Незалежна Україна, про яку мріяв один з кращих представників українського народу, який багато зробив для її утвердження, ще не повною мірою увічнила його пам'ять. Життєві шляхи, суспільно-державницька діяльність, наукова та богословська спадщина Володимира Мойсейовича, одного із членів знаної подільської родини Сіцінських-Січинських-Чехівських, ще й досі чекає свого дисертаційно-монографічного дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17-30 жовтня 1927 року. Документи і матеріали. / Упорядники: С.І. Білокінь, І.М. Преловська, І.М. Старовойтенко. – К., 2007. – 699 с.
2. Бурко Д. Професор Володимир Чехівський / В кн. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, Н. Дж. (США), 1988. – С. 333-344.
3. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. Ч. 1. Вид. 4 е. – Нью-Йорк-Мюнхен: Криниця, 1967. – 184 с.
4. Бульбенко Ф.П. Володимир Чехівський. // Нові дні (США). – 1971. – березень.
5. Преловська І.М. Доля Благовісника // Старожитності. – 1995. – Ч. 5-6 (72-73). – С. 24-51.
6. Преловська І.М. Відправа Благовісника // Розбудова держави. – К., 1996. – Ч. 1 (42) – С. 45-51.
7. Преловська І.М. Діяльність В.М. Чехівського, Благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ. – К., 1996. – Т. 2. – С. 295-321.
8. Преловська І.М. «Собор самопізнання» Української автокефальної православної церкви / В кн. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17-30 жовтня 1927 року. Документи і матеріали. / Упорядники: С.І. Білокінь, І.М. Преловська, І.М. Старовойтенко. – К., 2007. – С. 17-37.
9. Мельник Е. Кам'янець-Подільський український народний університет (листопад 1919 - початок 1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 7: Матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». – С. 28-35

10. Коляструк О.А. Протоколи засідань вченої ради Вінницького інституту народної освіти як джерело для вивчення повсякденного життя викладацької інтелігенції міста у 1920-1922 рр. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2007. – С.230-234
11. Трембіцький А. Володимир Чехівський – державний і громадсько-просвітницький діяч (до 130-річчя з дня народження) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2006. – Т. 8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 184-204; Його ж. Освітньо-педагогічна діяльність Володимира Чехівського // Там само. – 2008. – Т. 12: Матеріали восьмого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка». – С. 312-333.
12. Трембіцький А. Володимир Чехівський – голова уряду Директорії // Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917-1921 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 6-7 грудня 2007 р. / Ред. кол.: Смолій В.А. (співголова), Завальнюк О.М. (співголова), Реєнт О.П. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2008. – С. 249-268.
13. Завальнюк К. Благівісник // Вінниччина. – 2001. – 31 серпня; Завальнюк К., Стецюк Т. Благівісник/ В кн. Завальнюк К., Стецюк Т. Червоний смерч над Поділлям. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – С. 180-183; Українська мала енциклопедія (ред. проф. Є.Онацький). – Буенос-Айрес: Накладом Адміністрації УАП Церкви в Аргентині, 1967. – Кн. XVI. – С. 2053-2054.
14. Грищенко А. Перший прем'єр Директорії // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 223. – 23 листопада.
15. Перебіг життя, діяльності Волод. Чеховського. Сведения о личном составе института, ведомости на выплату содержания личному составу, сличительные ведомости и сметы за 1920 г. // ДАВО. – Ф. Р. – 1941. – Оп.1. – Спр.20. – Арк. 95-95зв.
16. Герасименко В. 3 українського громадського руху на Поділлі. (1905-1917). (Пам'ять д-ра К.Г. Солухи) // За сто літ.: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. / За ред. М.Грушевського. Кн. 5. – Х.-К., 1930. – 305-313.
17. Вірний В.Чехівський. Основа визволення Церкви з-під «князівства тьми віку цього» (Ефес. 6: 10-13). Початок праці (Ч. I.). Машинопис, копія. 3 лютого 1927 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 3984. – Оп.3. – Спр.561. – Арк. 79-86; Ілля Побратим. Наставлення Олександрійського Патріарха пресвітеріоном, за свідомством літопису Євтихія. Машинопис, копія. 1928 // Там само. – Спр.707. – Арк. 201-231.
18. Ілля Братерський. Кому служить церковне панство на Україні. – К.: Вид. Робітничя книгарня № 2, 1918 (Посилання на працю див. ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп.3. – Спр.706. – Арк. 102).
19. Чеховский В. Киевский митрополит Гаврил Банулеско-Бодони (1799-1803 гг.). // Труды Киевской Духовной Академии. – 1904. – № 7. – С. 355-431; № 8. – С. 490-588; № 9. – С. 65-108; № 10. – С. 238-281.
20. Чеховский В. Киевский митрополит Гаврил Банулеско-Бодони (1799-1803 гг.). – К., 1905. – 2 + 306 с.
21. Голова рев[олюційного] комітету і Прем'єр-Міністр 1-го кабінету Директорії В.М. Чеховський // Україна. – 1919. – № 91. – 15(2) - 16(3) листопада – С. 6.
22. «А.Ж.». Чехівський Володимир // ЕУ-ІІ. – Львів, 2000. – Т. 10. – С. 3738.
23. Дорошенко Д. Історія України (1917-1923). Доба Центральної Ради. – «Булава», видавничя корпорація в Нью-Йорку. – 1954. – Т. 1. – С. 63.
24. Чехівський Володимир Мойсейович / В кн. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 181-182.
25. Чехівський В. Церковне панство на Україні. 1919 (Посилання на працю див. ДАВО. – Ф. Р. – 1941. – Оп.1. – Спр.20. – Арк. 95зв.
26. Чехівський В. Боротьба чехів за волю і правду в часи Гуса. 1919 (Посилання на працю див. Бурко Д. Назв. праця... – С. 342; ДАВО. – Ф. Р. – 1941. – Оп.1. – Спр.20. – Арк. 95зв.).
27. Прем'єр Вол. Чехівський про державний стан України. // Робітничя газета. – 1919. – № 426. – 2 січня. – С. 3.
28. Розмова з Головою Ради Міністрів. // Робітничя газета. – 1919. – № 430. – 7 січня. – С. 3.
29. Український Робітничий Клуб в м. Києві // Робітничя газета. – 1919. – № 433. – 14 січня. – С. 4.
29. Ультиматум совнаркому. Совіту народніх комісарів Російської республіки. // Робітничя газета. – 1919. – № 431. – 11 січня. – С. 4.
31. Телячий Ю.В. Освітня діяльність П.І. Холодного в м. Кам'янці-Подільському (1919 р.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т. 8(10). – С. 352-
32. Посланіє Кирило-Методієвського Брацтва Православним Християнам на Україні. Доповідь на зборах товариства 16 серпня 1919 р. Машинопис. // ЦДАВОУ. – Ф. 3984. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.50зв.
33. Чехівський В. Постанови Кирило-Методієвського Брацтва // Україна. – 1919. – Ч. 14. – 26 серпня.
34. Алиськевич А. Нова українська школа // Галицький голос. – 1919. – Ч.1. – 16 серпня. – С.3.

Наукові записки

35. Назви ступенів // Робітнича газета. – 1919. – № 506. – 26 вересня. – С.2.
36. З життя Українського Клубу // Україна. Щоденна газета. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – Ч. 39. – 27 (14) вересня. – С. 4.
37. Україна. Щоденна газета. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 2(19) вересня. – Ч. 17. – С. 2.
38. ЦДАВОУ. – Ф. 2582. – Оп.1. – Спр.173. – Арк. 32-61.
39. В Українськiм клубi // Робітнича газета. – 1919. – 19 вересня.
40. Відкриття Українського Народного Університету // Україна. Щоденна газета. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – Ч. 59. – 23 (10) жовтня.
41. Україна. Щоденна газета. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 21 жовтня.
42. Хроніка // Трудовий Шлях. – 1919. – Ч. 3. – 29 червня. – С.4; Хроніка // Визволення. – 1919. – №6. – 29 червня. – С.2; Хроніка // Подольскій край. – 1919. – № 400. – 30 юня. – С.2.
43. Відкриття Кам'янець-Подільського українського народного університету // Шлях. – 1919. – Ч. 63. – 6 листопада.
44. Відкриття Кам'янець-Подільського народного українського університету // Україна. Щоденна газета. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 4 (22) листопада.
45. Український народний університет в Кам'янці (огляд діяльності за академічний рік 1919/20) // Слово. – 1920. – 14 листопада.
46. ДАВО. – Ф. Р. – 1941. – Оп.1. – Спр.14. – Арк. 2-29зв.
47. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали. / Упорядники: Михайліченко Г., Пилявець Л., Преловська І. – Київ-Львів: «Жовкля», 1999. – 560 с.
48. Стенограма засідання Всеукраїнського Православного Церковного Собору 14 жовтня 1921 р. // ЦДАВОУ. – Ф. 3984. – Оп.1. – Спр.57. – Арк. 1;
49. Протокол наради передсоборного засідання президії ВПЦР і по одному представнику від кожної губернії. 14 жовтня 1921 р. // ЦДАВОУ. – Ф. 3984. – Оп.1. – Спр.57. – Арк. 10.
50. Протокол наради членів Собору – представників від губерній України і Президії Собору. // ЦДАВОУ. – Ф. 3984. – Оп.1. – Спр.59. – Арк. 23зв.
51. Порядок відкриття і праці Всеукраїнського Православного Церковного Собору // ЦДАВОУ. – Ф. 3984. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.11.
52. Чехівський В. За церкву – Христову громаду, проти царства тьми. – К.: Видання ВПЦР, 1922. – 52 с.; Харків: Видання Церковної Ради першої парафії Української Православної церкви Миколаївського Собору Року Божою, 1922. – 52 с. (Репринтні видання Франкфурт-на-Майні, 1947. – 40 с.; Нью-Йорк, 1974. – 51 с.).
53. Чехівський В. До питання про висвяту церквою. Псалми та літургії автокефальної Церкви (1925-1927 рр.). Машинопис, копія. // ЦДАВОУ. – Ф. 3984. – Оп.4. – Спр.149-а. – Арк. 323-327.
54. Чехівський В. Основа визволення Української Автокефальної Православної Церкви. Ч.2. Машинопис, копія. 1926 р. // ЦДАВОУ. – Ф. 3984. – Оп.4. – Спр.158. – Арк. 57-74.
55. Чехівський В. Свідectво св. Климента Римського про церковне апостольське наступництво в єпископстві. Ч. II. Основа визволення Церкви від «князівства тьми віку цього» (Ефес. 6: 10-13). Машинопис, копія. 21 травня 1927 р. // ЦДАВОУ. – Ф. 3984. – Оп.4. – Спр.562. – Арк. 7-28.
56. Чехівський В. Свідectво 1-го загального (каталаос) Собору (325 р.) про висвяту єпископів церквою. Ч. III. Основа визволення Церкви від «князівства тьми віку цього» (Ефес. 6: 10-13). Машинопис, копія. 29 грудня 1927 р. // ЦДАВОУ. – Ф. 3984. – Оп.4. – Спр.705. – Арк. 114-125.
57. Чехівський В. Свідчення церковного письменства і церковної практики про висвяту єпископів від Церкви. Ч. VI. Основа визволення Церкви від «князівства тьми віку цього» (Ефес. 6: 10-13). Машинопис, копія. 1928 р. // ЦДАВОУ. – Ф. 3984. – Оп.4. – Спр.706. – Арк. 18-24.
58. Чехівський В. Свідectво Севера Антиохійського патріарха про висвяту Олександрійських патріархів від пресвітерів. Ч. VI. Основа визволення Церкви від «князівства тьми віку цього». (Ефес. 6: 10-13). 1928 р. // Церква і Життя (Орган УАПЦ). – К.: Вид. ВПЦР. – 1928. – Ч.2 (7). – С. 109-121.
59. Вірний В.Чехівський. Досягнення Української Автокефальної Православної Церкви. Машинопис, копія. 7 лютого 1927 р. // ЦДАВОУ. – Ф. 3984. – Оп.3. – Спр.561. – Арк. 8-10.
60. Стенограма засідання. Протоколи засідань II-го Всеукраїнського Православного Церковного Собору Божого року 1927. Вечірнє засідання 18 жовтня. Машинопис, копія // ЦДАВОУ. – Ф. 3984. – Оп.4. – Спр.175. – Арк. 12-28зв.
61. Архівно-слідча справа № П-15162 Є.Сіцинського // Державний архів Хмельницької області. – Фонд УСБУ. – Арк. 11-12.
62. Чехівський В. Визволення. Проповідницька відправа пам'яті Великого Митрополита і всіх замучених за волю України. Оригінал. 8–21 лютого 1925 р. // ЦДАВОУ. – Ф. 3984. – Оп.4. – Спр.149-а. – Арк. 370-382; Філадельфія: Видання Українського православного братства ім. Митрополита В.Липківського. – 1970; Перевидано: Преловська І.М. Відправа Благівісника... – № 1. – С. 45-51; Його ж. Життя в богослужінні. Передмова до проповідницької відправи «Визволення». // ЦДАВОУ. – Ф. 3984. – Оп.4. – Спр.273. – Арк. 1-2.

63. Листи Володимира Чехівського з ув'язнення / В кн. Мартирологія Українських Церков: В 4-х т. – Т. I. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Олександр Воронин. – Балтимор, Торонто: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – Т. 1. – С. 503-520.
64. Згадають усіх поіменно // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 215. – 16 листопада. – С. 5.
65. Із спогадів Олени Чехівської / В кн. Мартирологія Українських Церков... – С. 529-534.

**Трембицкий А.Н. НАУЧНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ВЛАДИМИРА ЧЕХОВСКОГО.**

В статъе отобразена научно-педагогическая деятельность члена известной украинской фамилии Сичинских-Сичинских-Чеховских, главы правительства Директории, Всеукраинского Благовестника и главы идеологической комиссии УАПЦ, талантливого богослова, историка церкви, профессора Владимира Чеховского (1876-1937)

Ключевые слова: научно-педагогическая деятельность, Владимир Чеховский

**Trembitskiy A.N. SCIENTIFICAL AND PEDAGOGICAL ACTIVITY VOLODYMYR
CHEKHIVSKY.**

Scientifical and pedagogical activity of the member of the famous Ukrainian surname Sitchynskyyh-Sichynskyyh-Chekhivskyyh, the chief of the Dyrektorია ruling, Ukrainian Blagovisnyk and the head of the ideological commission of the UAOC, talented theologian, historian of the church, professor Volodymyr Chekhivskyyi is observed in the article.

Keywords: Scientifical and pedagogical activity, Volodymyr Chekhivskyyi

УДК 930.85(477) «19»:371

І.В.Кахно, І.І.Ніколіна

РОЗВИТОК ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ УСРР НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ.

Стаття присвячена розвитку загальноосвітньої школи на початку 20-х рр. ХХ ст. В ній висвітлені особливості становлення та динаміка росту мережі загальноосвітніх шкіл. Визначено заходи уряду по подоланню труднощів в освітній сфері.

Ключові слова: Українська СРР, загальноосвітня школа, дитячий будинок, концепція та модель освіти.

Особливе місце в новітній історії України займають суспільно-політичні процеси початку 20-х рр. ХХ століття, які безпосередньо впливали на діяльність загальноосвітньої школи того періоду.

Актуальність даної статті полягає у всебічному і об'єктивному дослідженні історії шкільництва, без якої не можна відтворити цілісну історичну картину початку 20-х рр. ХХ ст.

Завдання статті – дослідити історію становлення та розвитку загальноосвітньої школи в межах УСРР як соціального інституту на початку 20-х рр. ХХ ст., висвітлити процеси відновлення та її функціонування в цей період.

Особливий інтерес при дослідженні викликає позиція тодішнього наркома освіти Г.Ф. Гринька [1] та його заступника Я.П. Ряппо [2]. На особливу увагу заслуговує також історико-педагогічна праця М.С. Грищенка [3]. Для вивчення вказаної проблеми важливе значення мають ґрунтовні дослідження Г.І. Ясницького [4] та В.В. Липинського [5].

Становлення та розвиток системи освіти в Україні у 1920-ті роки проходили на основі теоретично обґрунтованої концептуальної політики, тому що російський варіант розвитку освітньої галузі не враховував національні та економічні особливості України, був далеким від потреб народного господарства і фінансово незабезпеченим в умовах перехідного періоду. Власна ж концепція та модель освіти отримали статус офіційної у 1920 р., коли керівником НКО став Г.Ф. Гринько. Одним з ключових її положень була вимога заміни школи дитячим будинком. Адже розруха народного господарства, що була наслідком першої світової війни, іноземної інтервенції і громадянської війни, загальноекономічна криза позначилися на шкільному будівництві та на становищі дітей. По-друге, керівництво НКО помилково вважало, що на виховання дитини негативно впливає сім'я.

63. Листи Володимира Чехівського з ув'язнення / В кн. Мартирологія Українських Церков: В 4-х т. – Т. I. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Олександр Воронин. – Балтимор, Торонто: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – Т. 1. – С. 503-520.
64. Згадають усіх поіменно // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 215. – 16 листопада. – С. 5.
65. Із спогадів Олени Чехівської / В кн. Мартирологія Українських Церков... – С. 529-534.

**Трембицкий А.Н. НАУЧНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ВЛАДИМИРА ЧЕХОВСКОГО.**

В статтє отобразена научно-педагогическая деятельность члена известной украинской фамилии Сичинских-Сичинских-Чеховских, главы правительства Директории, Всеукраинского Благовестника и главы идеологической комиссии УАПЦ, талантливого богослова, историка церкви, профессора Владимира Чеховского (1876-1937)

Ключевые слова: научно-педагогическая деятельность, Владимир Чеховский

**Trembitskiy A.N. SCIENTIFICAL AND PEDAGOGICAL ACTIVITY VOLODYMYR
CHEKHIVSKY.**

Scientifical and pedagogical activity of the member of the famous Ukrainian surname Sitchynskyyh-Sichynskyyh-Chekhivskyyh, the chief of the Dyrektorია ruling, Ukrainian Blagovisnyk and the head of the ideological commission of the UAOC, talented theologian, historian of the church, professor Volodymyr Chekhivskyyi is observed in the article.

Keywords: Scientifical and pedagogical activity, Volodymyr Chekhivskyyi

УДК 930.85(477) «19»:371

І.В.Кахно, І.І.Ніколіна

РОЗВИТОК ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ УСРР НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ.

Стаття присвячена розвитку загальноосвітньої школи на початку 20-х рр. ХХ ст. В ній висвітлені особливості становлення та динаміка росту мережі загальноосвітніх шкіл. Визначено заходи уряду по подоланню труднощів в освітній сфері.

Ключові слова: Українська СРР, загальноосвітня школа, дитячий будинок, концепція та модель освіти.

Особливе місце в новітній історії України займають суспільно-політичні процеси початку 20-х рр. ХХ століття, які безпосередньо впливали на діяльність загальноосвітньої школи того періоду.

Актуальність даної статті полягає у всебічному і об'єктивному дослідженні історії шкільництва, без якої не можна відтворити цілісну історичну картину початку 20-х рр. ХХ ст.

Завдання статті – дослідити історію становлення та розвитку загальноосвітньої школи в межах УСРР як соціального інституту на початку 20-х рр. ХХ ст., висвітлити процеси відновлення та її функціонування в цей період.

Особливий інтерес при дослідженні викликає позиція тодішнього наркома освіти Г.Ф. Гринька [1] та його заступника Я.П. Ряппо [2]. На особливу увагу заслуговує також історико-педагогічна праця М.С. Грищенка [3]. Для вивчення вказаної проблеми важливе значення мають ґрунтовні дослідження Г.І. Ясницького [4] та В.В. Липинського [5].

Становлення та розвиток системи освіти в Україні у 1920-ті роки проходили на основі теоретично обґрунтованої концептуальної політики, тому що російський варіант розвитку освітньої галузі не враховував національні та економічні особливості України, був далеким від потреб народного господарства і фінансово незабезпеченим в умовах перехідного періоду. Власна ж концепція та модель освіти отримали статус офіційної у 1920 р., коли керівником НКО став Г.Ф. Гринько. Одним з ключових її положень була вимога заміни школи дитячим будинком. Адже розруха народного господарства, що була наслідком першої світової війни, іноземної інтервенції і громадянської війни, загальноекономічна криза позначилися на шкільному будівництві та на становищі дітей. По-друге, керівництво НКО помилково вважало, що на виховання дитини негативно впливає сім'я.

«Схема Народної Освіти УСРР» передбачала функціонування різноманітної мережі закладів соціального виховання. Це «заклади для нормальних дітей» (дитячий будинок-інтернат, трудова школа, дитячий садок); «заклади для дефективних дітей»; «заклади в справі досліду та розподілу недолітніх»; «позашкільні заклади та організації задля соціального виховання дітей» [6]. Знову ж таки своєрідним центром соціального виховання мав стати дитячий будинок, завданням якого було «вповні здійснити ідеал соціального виховання». Всі інші установи цієї системи «мусіли орієнтуватися на дитячий будинок і наближатися до нього» [7, с. 12-13]. Завдяки зусиллям органів влади народного комісаріату освіти наприкінці 1921 р. в Україні функціонувало 1 844 дитячих будинки, в яких виховувалося близько 99 тис. дітей [7, с. 13]. Потрібно зауважити, забігаючи наперед, що після 1923 р. їх кількість почала швидко скорочуватися.

Набагато швидше формувалася мережа трудових шкіл. З перших днів свого функціонування Наркомос вніс до уряду ряд пропозицій щодо передачі в підпорядкування головного освітянського відомства всіх закладів освіти. Так, 26 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд УСРР прийняв постанову про передачу всіх навчальних закладів та їх майна у розпорядження відділу освіти [8, арк. 5]. 15 травня 1920 р. було прийнято постанову РНК УСРР, відповідно до якої «всі школи по сільському господарству, лісництву і землевлаштуванню, а саме: практичні школи, початкові школи, сільськогосподарські школи I-го, II-го розряду, нижчі сільськогосподарські школи, середні сільськогосподарські школи, лісові шкільні заклади» передавалися з Наркозему до Наркомосу [9, с. 3]. За кілька тижнів аналогічні рішення було прийнято й стосовно інших відомств.

15 червня 1920 р. було видано постанову, за якою «всі чотирьохрічні і трьохрічні початкові школи обертаються в семирічні трудові школи» [9, с. 31]. Щодо інших навчальних закладів, таких як двокласні училища з п'ятирічним чи шестирічним терміном навчання – то вони також перетворювались в 7-річні трудові школи з додаванням в залежності від терміну навчання первинного закладу чи то одного року навчання, чи то двох [10, арк. 13].

За кілька місяців після свого створення наркомат освіти провів величезну роботу, спрямовану на підготовку нормативних документів, що регламентували діяльність закладів освіти соціального виховання. Це «Постанова про проведення в життя 7-річної єдиної трудової школи» (15 червня 1920 р.); «Постанова про дитячі будинки» (16 червня 1920 р.); «Постанова про дитячі установи для фізично дефективних дітей» (18 червня 1920 р.) та ряд інших [9, с. 31-33]. А 22 листопада 1922 р. Президія ВУЦВК затвердила Кодекс законів про народну освіту в УСРР, у якому були визначені завдання та структура органів народної освіти, завдання загальноосвітніх шкіл і заходи щодо їх подальшого існування.

В результаті такої наполегливої роботи працівників НКО на початку 1920 р. в Україні працювало 21887 трудових шкіл [11, арк. 34 зв], в яких навчалось 1900000 дітей [1, с. 45,49]. Хоча в цей період в Україні налічувалося більш як 3 млн. дітей шкільного віку [12, с. 98]. У 1921 р. кількість шкіл збільшилась до 21 968, у яких навчалось 2023 680 учнів, або кожна третя дитина шкільного віку. Щоправда, у 1922 р. кількість шкіл зменшилась до 20 579 із 1 724 380 учнями. Ця тенденція спостерігалась і в наступні роки і тривала аж до 1926 р. В окремих регіонах УСРР скорочення кількості шкіл та учнів було ще більш різким. Так в Одеській та Миколаївській областях у 1922 р. відсоток охоплення загальноосвітніми школами дітей шкільного віку ледве перевищував 18% [2, с. 24].

Причинами такого масштабного скорочення трудових шкіл стали лихоліття, економічний хаос і криза 1921-1922 рр., неврожай 1921 р. та спричинений ним голод 1921-1923 рр. Державні асигнування на освіту майже припинились у зв'язку з посиленням фінансування народного господарства. Якщо у 1921 р. на освіту витрачалось 10,4% державного бюджету, то в кінці 1922 р. – лише 2-3% [13, с. 100], з яких переважна частина йшла на допомогу голодуючим дітям [4, с. 18]. До складу державних засобів згідно Декрету РНК УСРР від 31 травня 1921 р. входила лише вартість продовольства відпущеного на установи соціального виховання (сніданок в шкільних їдальнях). В сільських місцевостях з державних фондів постачалися тільки дитячі будинки. Ситуація ускладнилась ще й тому, що постановою ВУЦВК від 16 серпня 1922 р. було прийнято рішення про зняття, майже повністю, з державного бюджету закладів освіти і передача їх на місцевий.

У звіті про діяльність НКО за 1922-1923 н. р. наголошувалося, що з серпня 1922 р. поступово масові заклади Соцвиху передавалися на місцевий бюджет і до початку 1923 р. за

Головсоцвихом рахувалися лише 65 установ, необхідних для проведення дослідних робіт [14, арк. 5].

У періодичних виданнях того часу друкувалися звернення до органів державної і місцевої влади з закликом «треба сплачувати повною мірою і своєчасно, інакше важка і багатогранна робота по боротьбі з нецтвом буде зірвана» [15, арк. 29]. Недостатнє фінансування державним бюджетом загальноосвітніх шкіл призвело до скорочення їх мережі і до поширення нелегалізованих таємних приватних шкіл. Тому під впливом загальної господарської ситуації з осені 1921 року НКО мусив був вжити заходів до легалізації платної школи, як тимчасовий захід в селища міського типу, які являються промисловими і торгівельними центрами [16, арк. 10]. Нагадаємо, що Декретом РНК і НКО, опублікованим в газеті «Вісті ВУЦВК» від 9 березня 1919 р. вказувалося, що з 1 вересня 1919 року навчання у школах стає безкоштовним [8, арк. 33]. В свою чергу плата за навчання, хоча й не давала особливо значних результатів, але враховуючи те, що місцевий бюджет був занадто слабкий вона продовжувала існувати і в наступні роки.

Після подолання економічної кризи мережа загальноосвітніх шкіл почала зростати. На 1 січня 1925 р. загальна їх кількість збільшилась на 19%, а учнів у них – на 18,3% [17, с. 6]. За роки НЕПу, коли покращало становище країни в цілому, поліпшилась і шкільна справа. З 1923 по 1926 р. асигнування на освіту зросли майже в 7 разів [18, с. 10]. Необхідно сказати, що в справі загального навчання в школах соцвиху 1924-25 навчальний рік був найнижчою кульмінаційною точкою і лише наступний рік став точкою підйому.

Таким чином, досвід становлення і розвитку загальноосвітніх шкіл 20-х рр. ХХ ст. в УСРР в сучасних економічних умовах є актуальним і може бути використаний у школах незалежної України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гринько Г. Очерки советской просветительной политики. – Х., Путь просвещения, 1923. – 195 с.
2. Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за 10 років революції. – Х., 1928. – 126 с.
3. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965). – К.: Радянська школа, 1966. – 260 с.
4. Ясницький Г.І. розвиток народної освіти на Україні: 1921-1932 рр. – К.: Вид-во КДУ, 1965.– 256 с.
5. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки. – Донецьк: РВА Дон ДТУ, 2000. – 247 с.
6. Кодекс Законів про Народню Освіту У.С.Р.Р. // Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. Відділ 1 за 1922 р. – Х., 1922. – С. 873-881.
7. Сірополко С. Народня освіта на Советській Україні. – Варшава, 1934. – 240 с.
8. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп. 1. – Спр. 21. – 65 арк.
9. Збірник декретів, наказів та розпоряджень по Народньому Комісаріату Освіти УСРР. – Х., 1920. – Вип. I. – 60 с.
10. Державний архів Київської області. – Ф. Р-1051. – Оп.1. – Спр. 16. – 15 арк.
11. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп. 2. – Спр. 7. – 232 арк.
12. Гутянський С.К. В.І. Ленін і культурне будівництво на Україні. – К.: 1965. – 199 с.
13. Масненко В.В., Шаров І.Ф. Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років // Укр. іст. журн. – 1990. – №12. – С. 100-104.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1776. – 198 арк.
15. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр.105. – 73 арк.
16. ДАВО України. – Ф. Р-256. – Оп.1. – Спр.12. – 205 арк.
17. Ганджій А. Напередодні загального обов'язкового навчання // Радянська освіта. – 1925. – № 8-9. – С. 3-13.
18. Яремчук В.Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. – К., 1993. – 100с.

Кахно І.В., Ніколіна І.І. РАЗВИТИЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ УСРР В НАЧАЛЕ 20-Х ГГ. ХХ ВЕКА.

Стаття посвячена розвитку общеобразовательной школе в начале 20-х гг. ХХ в. В ней раскрыты особенности становления и динамика возрастания сети общеобразовательных школ. Определено мероприятия правительства по преодолению трудностей в образовательной сфере.

.....
Ключевые слова: Украинская СРР, общеобразовательная школа, детский дом, концепция и модель образования.

Kahno I.V., Nikolina I.I. DEVELOPMENT OF THE GENERAL SCHOOL USRR AT THE BEGINNING OF 20-S XX CENTURIES.

The article is devoted to development of general education school at the beginning of. The peculiarities of formation and the dynamics of development of general education school system are presented. The measures of government to overcome difficulties in educational field are defined.

Key words: the Ukrainian SSR, comprehensive school, children's home, the model of education.

УДК 94(477.4) «19»: 061.22

Т.В. Онінко

ВИКОРИСТАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ У ПРОВЕДЕННІ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ У ПЕРІОД НЕПУ

В умовах ефективного господарювання періоду непу організації споживчої кооперації України, використовуючи власні ресурси, розгорнули широкомасштабну культурно-просвітню роботу, у такий спосіб сприяючи ліквідації неписьменності та зростанню культурного рівня як членів споживчих товариств, так і некооперованої частини населення.

Ключові слова: споживча кооперація, нова економічна політика, культурно-просвітня діяльність.

Духовність завжди була визначальним показником нації. На жаль, гонитва за прибутками останнім часом стала домінантою суспільного життя. Державне фінансування соціально-культурних програм постійно згортається. Відтак у умовах нинішньої фінансово-економічної кризи питання духовності нації особливо загострилося. Потрібен пошук додаткових можливостей фінансування освітньої галузі і культури. З огляду на це, сьогодні актуальною є необхідність аналізу вітчизняного досвіду проведення культурно-просвітньої політики держави в період нової економічної політики. Саме тоді, коли відбувалося становлення ринкових відносин, організації споживчої кооперації не лише вчилися заробляти кошти у конкурентній боротьбі, але й вкладали їх у розвиток культури України. У такий спосіб кооперація надала державі істотну допомогу у вирішенні низки культурно-освітніх проблем.

Дослідженням пропагандистської діяльності споживчої кооперації України в роки непу займалися більшовистські автори ще в 20-ті рр. ХХ ст. [1]. Як правило, у їхніх працях ішлося про ідеї ленінського кооперативного плану та шляхи його пропаганди серед різних верств населення. На початку 1960-х рр. вийшла у світ фундаментальна праця [2] відомого канадського дослідника кооперативного руху І.Витановича, в якій він зробив одну з перших спроб висвітлення діяльності споживчої кооперації України, зокрема в період непу. Ця наукова розвідка містить певну інформацію про освітню діяльність кооперативних організацій у роки непу. Проте цей аспект діяльності кооперації на був предметом глибокого студіювання автора. У другій половині 1960-х рр. з'явилася колективна праця [3] науковців та практичних працівників споживчої кооперації, присвячена історико-економічним питанням, у якій передусім увага була звернена на показники господарської діяльності, а про культурно-просвітню роботу лише фрагментарно згадано.

Певні аспекти культурно-просвітньої діяльності споживчої кооперації України від кінця ХІХ ст. до 1930-х рр. висвітлені в статті М.В. Алімана [4], опублікованій у середині 1990-х рр. Однак за браком даних у ній не розкрито всю багатогранність культурно-просвітньої роботи кооператорів. Чи не найпершою спробою висвітлити досвід кооперативної освіти в Україні, зокрема в роки непу, стала колективна праця [5] київських та полтавських науковців, присвячена цій проблемі. Проте автори обмежилися лише освітнім напрямком діяльності кооперативних організацій, а питання фінансування споживчою кооперацією вітчизняної культури у ній не аналізувалось.

.....
Ключевые слова: Украинская СРР, общеобразовательная школа, детский дом, концепция и модель образования.

Kahno I.V., Nikolina I.I. DEVELOPMENT OF THE GENERAL SCHOOL USRR AT THE BEGINNING OF 20-S XX CENTURIES.

The article is devoted to development of general education school at the beginning of. The peculiarities of formation and the dynamics of development of general education school system are presented. The measures of government to overcome difficulties in educational field are defined.

Key words: the Ukrainian SSR, comprehensive school, children's home, the model of education.

УДК 94(477.4) «19»: 061.22

Т.В. Онінко

ВИКОРИСТАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ У ПРОВЕДЕННІ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ У ПЕРІОД НЕПУ

В умовах ефективного господарювання періоду непу організації споживчої кооперації України, використовуючи власні ресурси, розгорнули широкомасштабну культурно-просвітню роботу, у такий спосіб сприяючи ліквідації неписьменності та зростанню культурного рівня як членів споживчих товариств, так і некооперованої частини населення.

Ключові слова: споживча кооперація, нова економічна політика, культурно-просвітня діяльність.

Духовність завжди була визначальним показником нації. На жаль, гонитва за прибутками останнім часом стала домінантою суспільного життя. Державне фінансування соціально-культурних програм постійно згорається. Відтак у умовах нинішньої фінансово-економічної кризи питання духовності нації особливо загострилося. Потрібен пошук додаткових можливостей фінансування освітньої галузі і культури. З огляду на це, сьогодні актуальною є необхідність аналізу вітчизняного досвіду проведення культурно-просвітньої політики держави в період нової економічної політики. Саме тоді, коли відбувалося становлення ринкових відносин, організації споживчої кооперації не лише вчилися заробляти кошти у конкурентній боротьбі, але й вкладали їх у розвиток культури України. У такий спосіб кооперація надала державі істотну допомогу у вирішенні низки культурно-освітніх проблем.

Дослідженням пропагандистської діяльності споживчої кооперації України в роки непу займалися більшовистські автори ще в 20-ті рр. ХХ ст. [1]. Як правило, у їхніх працях ішлося про ідеї ленінського кооперативного плану та шляхи його пропаганди серед різних верств населення. На початку 1960-х рр. вийшла у світ фундаментальна праця [2] відомого канадського дослідника кооперативного руху І.Витановича, в якій він зробив одну з перших спроб висвітлення діяльності споживчої кооперації України, зокрема в період непу. Ця наукова розвідка містить певну інформацію про освітню діяльність кооперативних організацій у роки непу. Проте цей аспект діяльності кооперації на був предметом глибокого студіювання автора. У другій половині 1960-х рр. з'явилася колективна праця [3] науковців та практичних працівників споживчої кооперації, присвячена історико-економічним питанням, у якій передусім увага була звернена на показники господарської діяльності, а про культурно-просвітню роботу лише фрагментарно згадано.

Певні аспекти культурно-просвітньої діяльності споживчої кооперації України від кінця ХІХ ст. до 1930-х рр. висвітлені в статті М.В. Алімана [4], опублікованій у середині 1990-х рр. Однак за браком даних у ній не розкрито всю багатогранність культурно-просвітньої роботи кооператорів. Чи не найпершою спробою висвітлити досвід кооперативної освіти в Україні, зокрема в роки непу, стала колективна праця [5] київських та полтавських науковців, присвячена цій проблемі. Проте автори обмежилися лише освітнім напрямком діяльності кооперативних організацій, а питання фінансування споживчою кооперацією вітчизняної культури у ній не аналізувалось.

Заслугує на увагу дослідження В.В. Гольця [6] з історії кооперативного руху на Лівобережній Україні у 20-ті рр. ХХ ст. Науковець акцентував увагу на розкритті культурно-просвітньої діяльності споживчих товариств у роки непу. Однак праця обмежена рамками одного регіону й не передає масштабності проведеної кооператорами роботи з даної проблеми.

З огляду на ступінь розробки проблеми, автор статті поставила за мету, залучивши раніше не опубліковані архівні дані та матеріали періодичних видань 1920-х рр., проаналізувати внесок споживчої кооперації України у проведення культурно-просвітньої політики держави у період непу.

Організаційні, господарські, освітні та інші зусилля органів влади та кооперативних організацій сприяли зміцненню системи споживчої кооперації України. Водночас значно зріс її вплив на широкі верстви населення, особливо на селі. У зв'язку з цим правляча більшовицька партія та радянська держава розглядали споживчу кооперацію не лише через призму вирішення господарських, а й ідеологічних проблем, які стояли перед ними.

Пленум ЦК КП/б/У (травень 1922 р.), звернувши увагу на необхідність приборкання «дрібнобуржуазної стихії», зобов'язав сільські споживчі товариства спільно з комітетами незможних селян посилити ідеологічну роботу серед різних верств селянства [7, с. 217]. У свою чергу, сьома конференція КП/б/У, що відбулася у квітні 1923 р., закликала до «підйому культурного рівня робітників», пропонуючи залучати робітничий актив до керівництва як радянськими, так і профспілковими та кооперативними організаціями [8, с. 236]. Резолюція Пленуму ЦК /б/У (липень 1924 р.) «По доповіді про роботу споживкооперації» містила низку організаційних заходів щодо посилення її ідеологічної ролі серед населення [9, с. 321].

Дев'ятий (1925 р.), десятий (1927 р.) з'їзди, Друга конференція КП/б/У (1929 р.) наголошували на необхідності посилення суспільно-політичної роботи кооперативних організацій, їх активної участі у «боротьбі з некультурністю». Зокрема, у резолюції десятого з'їзду КПР/б/У «Про завдання культурного будівництва на Україні» підкреслювалося, що велике значення має «широкий культурний рух робітників та селян, посилення роботи в цьому напрямку кооперативних та інших самодіяльних організацій» [10, с. 542].

Перебуваючи під партійним тиском і водночас виявляючи власну ініціативу, правління Вукопспілки (Центральної спілки споживчих товариств України, скорочено ВУКС) приділяло істотну увагу культурно-просвітній роботі серед пайовиків, особливо на селі. На сторінках кооперативних видань з'явилася рубрика «Кооператосвітня робота», у якій пропонувалися плани роботи щодо кооперативної пропаганди в сільських товариствах, райспоживспілках, публікувалися дані щодо стану кооператосвітньої роботи. Споживчі товариства культурно-просвітню роботу проводили через сільбуду, що у той період були єдиними центрами політпросвітницької діяльності на селі. Такий підхід мав сприяти якомога ширшому охопленню потенційних членів кооперації.

Утім, з року в рік організаційні форми та зміст культурно-просвітньої діяльності споживчих товариств не залишалися незмінними. Вони адаптувалися до завдань як власне кооперативного будівництва, так і до загальнодержавних кампаній, які одна за одною ініціювалися правлячою більшовицькою партією.

З кожним роком зростали й обсяги фінансування культурно-просвітніх заходів споживчих товариств. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 13 лютого 1924 р. «Про відрахування з промислових і торговельних підприємств на культурно-освітні потреби» зобов'язала як державні, так і госпрозрахункові, зокрема, кооперативні підприємства відраховувати для задоволення культурно-освітніх потреб робітників і службовців 1,4% кошторисної суми заробітної плати [11, с. 127-129]. У тому ж році Вукопспілка та Уцербкооп (керівний орган робітничої кооперації України) уклали угоду із Південним бюро ВЦСПС про відрахування споживчою кооперацією коштів для підвищення кооперативної грамотності членів профспілок та всього населення і розвиток культурно-побутових закладів. Згідно з угодою робкоопи та споживчі товариства відраховували у культурний фонд місцевих відділів профспілок 1% від торговельного обороту, а райспоживспілки – 5% від усієї суми заробітної плати, яку отримували службовці та робітники [12, с. 66].

Десята сесія Ради Вукопспілки у жовтні 1926 р. ухвалила рішення про розширення культпросвітньої роботи. Було зазначено, що 5-10% прибутків системи споживчої кооперації, включаючи сільські товариства, райспоживспілки та робітничу кооперацію, має надходити у культфонд [13, с. 1-2]. За архівними даними, на кооперативно-просвітню роботу ВУКС витратила у 1927-1928 рр. 684 тис. 270 крб. У 1928-1929 рр. витрати робітничих кооперативів

на цю роботу досягли 1 млн. 915 тис. крб.; сільських споживчих товариств – 1 млн. 092 тис. 300 крб.; окружних споживчих спілок – 1 млн. 259 тис. крб. і Вукопспілки – 866 тис. 700 крб. Усього ж на культурно-просвітню роботу у 1918-1929 рр. споживчі товариства України витратили 5 млн. 133 тис. крб. [14, арк. 61].

Однією з найбільш масштабних кампаній, зініційованих у середині 1920-х років політичною верхівкою СРСР, стала так звана політика «коренізації» партійного, радянського, господарського апаратів національних республік, яка в Україні отримала назву українізації. З офіційним проголошенням політики українізації Вукопспілка розпочала її впровадження в життя. З цією метою влітку 1923 р. була створена державна комісія з українізації кооперативної системи. Характерно, що її очолив голова правління ВУКС О.Г. Шліхтер. 29 червня 1923 р. вийшла окрема постанова правління Вукопспілки про цілковитий перехід апарату центральної спілки з 1 серпня та місцевих спілок з 10 жовтня 1923 р. на українську мову діловодства. У зв'язку з цим Вукопспілка відкрила та зобов'язала місцеві спілки організувати курси українознавства та діловедення [15, с. 26].

Урядова комісія, яка в листопаді 1925 р. перевіряла хід українізації центрального апарату Вукопспілки, відзначила зусилля керівництва ВУКС щодо реалізації. Для слухачів курсів правління ВУКС закупило підручники. Правління ВУКС тримало питання українізації апарату під контролем і щосуботи результати роботи розглядалися на чергових засіданнях правління.

Споживча кооперація зробила істотний внесок у проведення тижнів та місячників просвіти мас, ліквідації неграмотності, особливо серед сільського населення. Вукопспілка опікувалась сама і спрямовувала діяльність місцевих кооперативних організацій щодо відкриття та функціонування шкіл лікнепу, клубів для дорослих та дітей, хат-читалень, пунктів ліквідації неписьменності. Лише протягом 1929-1930 рр. система споживчої кооперації вклала у справу ліквідації неписьменності 880 тис. крб. [16, с. 17].

Архівні документи засвідчують, що правління ВУКС неодноразово підтримувало державні заходи щодо відзначення святкових дат у житті країни. До таких дат випускали плакати, гасла, календарі, кооперативні журнали (у червоній обкладинці). Зокрема, це стосується святкування Міжнародного дня кооперації, Міжнародного жіночого дня 8 березня тощо. Кооперативні організації, виконуючи вказівки партії та уряду, були змушені проводити антирелігійну пропаганду серед різних верств населення.

Вукопспілка та місцеві товариства і спілки вели активну пропаганду необхідності справи зміцнення обороноздатності країни. Кооперативні журнали та газети, особливо в другій половині 20-х років, закликали населення включитися до вирішення проблеми посилення збройних сил. Тринадцята сесія Ради Вукопспілки (1928 р.) звернула увагу місцевих організацій на необхідність організувати як пайовиків, так і некооперовану частину населення навколо питання обороноздатності країни. «Кооперація, – підкреслювалось на сесії Ради ВУКС, – повинна йти в першій лаві могутнього громадського руху під стягом збільшення обороноздатності...» [17, с. 43]. Центральна спілка, використовуючи 15 тис. крамниць системи споживчої кооперації, широко розгорнула військово-патріотичну роботу. При кооперативних крамницях були створені куточки військової пропаганди. У кожній крамниці, особливо на селі, вивішували плакати та гасла, котрі мали нагадувати населенню про небезпеку війни і про те, що слід робити для зміцнення обороноздатності держави. ВУКС закликала пайовиків та кооператорів проводити лотереї, збирати кошти, брати участь у роботі військових куточків, стрілецьких гуртків, поширювати літературу з популярним викладом військових знань для населення [18, с. 1-2].

Як і в попередні роки, важливу роль у просвітницькій діяльності, зокрема в розповсюдженні знань про кооперацію, продовжувала відігравати видавнича діяльність кооперативних організацій. Вукопспілка через свій видавничий відділ друкувала різноманітну літературу – довідники з кооперації, підручники, популярно-агітаційні та пропагандистські брошури, координувала випуск кооперативних періодичних видань.

У середині 1920-х рр. в Україні виходило з друку понад 40 кооперативних періодичних видань. З 1921 до 1935 рр. Вукопспілка мала свій друкований орган, назва якого кілька разів змінювалась. Спочатку центральним періодичним органом споживчої кооперації України (Вукопспілки) був двотижневий часопис «Нова кооперація», який виходив у 1921–1922 р. Вукопспілка видавала кооперативно-громадський та економічний часопис під назвою «Український кооператор». З 1923 р. почав виходити «Кооперативный бюллетень

Вукоопспилки» (Информационно-справочный, кооперативно-торговый и экономический орган Всеукраинского кооперативного союза). Упродовж 1924-1925 рр. друкований періодичний орган Вукопспілки мав назву «Кооперативный бюллетень» (Еженедельный орган Всеукраинского союза Вукоопспилки). У 1924 р. його тираж сягнув 3,5 тис., а в 1925 р. – 6 тис. примірників. Журнал під назвою «Кооперативне будівництво» (Орган Вукоопспілки) виходив у 1926-1934 рр. у Харкові. Губспоживспілки та окремі райспоживспілки протягом 1920-х рр. видавали власні журнали й бюлетені.

Видавнича робота Вукопспілки здійснювалася через створений спеціально центр – Всеукраїнське кооперативне та книготорговельне товариство «Книгоспілка». Заснована в 1923 р., «Книгоспілка» видавала книги, брошури, періодику, організувала книжкову торгівлю, створювала склади, книжкові магазини та інші заклади, необхідні для розвитку книжкової справи. Книжкова продукція «Книгоспілки» відповідала передусім запитам сільського населення. Значну увагу надавали публікації матеріалів кооперативних з'їздів та питань кооперативного будівництва. Видавництво випускало велику кількість літератури з питань кооперації, сільськогосподарського виробництва, підручники, суспільно-політичні видання та художню літературу. ВУКС підтримувала тісні зв'язки з «Книгоспілкою», надавала їй допомогу, спільно з нею розробляла плани видання кооперативної літератури, створювала бібліотеки, друкувала плакати.

З року в рік обсяги видавничої діяльності «Книгоспілки» невпинно зростали. Зокрема, кількість назв книжок, виданих «Книгоспілкою», збільшилась із 26 у 1923 р. до 551 у 1925-1926 рр. За час свого існування «Книгоспілка» видала 3096 назв літератури загальним тиражем понад 40 млн. примірників. Крім того, «Книгоспілка» видавала журнали «Книга», «Кооперативна книга», «Нова громада» і газету «Кооперативне життя» [19, с. 56-57]. У зв'язку з організацією державного видавничого об'єднання ДВОУ (серпень 1930 р.) – редакційно-видавнича частина «Книгоспілки» була ліквідована, а книготорговельна – реорганізована в книготорговельне об'єднання «Вукоопкнига» [20, с. 75].

Подібна доля спіткала і місцеві кооперативні видавництва, число яких на початок 1920-х років сягало 71 [21, с. 82]. Це засвідчує діяльність кооперативного видавництва, створеного Полтавською губспоживспілкою. Воно здійснювало видання навчальних посібників для учнів шкіл, творів Т. Шевченка, Панаса Мирного, П. Куліша та ін., праць з історії України і кооперативного руху, портретів українських письменників, громадських діячів. У 1922 р. видавничий відділ Полтавської губспоживспілки забезпечив видання збірника оповідань українських письменників на теми голоду під назвою «Без хліба» у кількості 5 тис. примірників. Діяльність кооперативного видавництва згідно з постановою правління Полтавської райспоживспілки від 15 лютого 1923 р. було припинено у зв'язку із скрутним фінансовим становищем кооперації [22, с. 38].

Особливе місце в культурно-просвітній діяльності споживчої кооперації посідала книжкова торгівля. Вукопспілка та місцеві кооперативні спілки відкривали свої книжкові склади, магазини (книгарні), відділи книг у магазинах з універсальним асортиментом товарів, книжкові полиці при споживчих товариствах. У книжкових магазинах споживчої кооперації можна було придбати шкільні підручники, літературу з питань кооперативного руху і сільського господарства, художні твори, календарі. За останню чверть 1924 р. книжкова торгівля в 17 книгарнях споживчої кооперації мала оборот у сумі 55 тис. крб., що складало в середньому на один магазин близько 4 тис. крб. (при мінімумі 1 тис. та максимумі 6 тис. крб.). Розвитку книжкової торгівлі сприяла співпраця Вукопспілки з «Книгоспілкою» й установами народної освіти. У 1924 р. по селах налічувалось 632 книготорговельних підприємств і близько 700 «книжкових полиць» [23, с. 11].

Велику роль у проведенні культурно-просвітньої роботи серед населення відігравали бібліотеки при організаціях споживчої кооперації. При Вукопспілці діяла бібліотека імені І.А. Саммера. У травні 1924 р. правління ВУКС ухвалило рішення передати її Київському кооперативному технікуму на тимчасове утримання і для користування. Згодом цю бібліотеку перетворили на Всеукраїнську кооперативну бібліотеку при Київському кооперативному інституті. Вукопспілка підтримала створення споживчими товариствами на селі разом із «Книгоспілкою» та установами політосвіти кооперативних бібліотек та книгозбірень популярної преси (при кооперативних куточках, хатах-читальнях, кооперативних будинках або сільбудах).

Помітну роль у кооперативно-просвітницькій діяльності відігравала бібліотека Полтавської спілки споживчих товариств. Окрім службовців споживспілки, вона обслуговувала й інших полтавців, бібліотеки інших кооперативних союзів, кооперативні курси. У бібліотеці зосереджувалося понад 3 тис. томів. Її працівники влаштовували різні виставки (на пам'ять роковин Т. Шевченка, І. Франка, присвячені кооперативному рухові тощо) [24, с. 39].

На кінець 1920-х років мережа кооперативних бібліотек споживчих товариств була досить широкою. Лише робітничі кооперативи у 1929 р. мали 300 власних бібліотек, книжковий фонд яких складав 151800 примірників друкованої продукції. Тоді ж діяли 1678 бібліотек при сільських споживчих товариствах. Характерно, що кількість книг у них зросла з 94 100 у 1926 р. до 555800 – у 1929 р.

Вукопспілка, місцеві кооперативні спілки і товариства не обмежували свою культурно-просвітню діяльність розповсюдженням друкованої продукції. Кооператори багато зробили для радіофікації та кінофікації сіл. Особливо активно ця робота розгорнулася в другій половині 1920-х рр.

Важлива роль належала споживчій кооперації у справі кінофікації сільської місцевості. Архівні документи дають підставу стверджувати, що протягом 1927 р. Вукопспілка провела широкомасштабну акцію, влаштовуючи кіносеанси, перед початком яких відбувалися доповіді, лекції, бесіди. Для здійснення цієї роботи Вукопспілка спеціально придбала кіноустановки (так звані чарівні світлові ліхтарі), яких із нетерпінням чекали на селі [25, арк. 2]. За даними періодичних видань, у 1927 р. сільські кооперативи вже мали 331 пересувну і 5 стаціонарних кіноустановок. Якщо у 1926-1927 рр. на 950 кіносеансах були присутні 184 тис. 300 чоловік, то у 1928-1929 рр. 12 тис. 845 кіносеансів відвідало 2 млн. 160 тис. 800 чоловік. По селах було організовано 4981 радіослухання [26, с. 36-37].

Специфічну роль у розповсюдженні знань про кооперацію відігравав Центральний кооперативний музей Вукопспілки (згодом Всеукраїнський кооперативний музей). У квітні 1925 р. правління ВУКС вирішило питання про перетворення його на міжкооперативний та залучення інших кооперативних центрів до організації при ньому відділів різних видів кооперації. Коли музей Вукопспілки перевели із Харкова до Києва, він знаходився у приміщенні Київського кооперативного інституту імені В.Я. Чубаря, був самостійною установою і мав свій кошторис. Його загальна площа становила 760 кв. м. Тут налічувалося 38,3 тис. експонатів, із них понад 17 тис. були представлені на постійній виставці.

Починаючи з 1928 р., при кооперативному музеї ВУКС почала діяти пересувна кооперативна виставка. У його кооперативній бібліотеці налічувалося 3,7 тис. томів кооперативної і довідкової літератури та 8,6 тис. томів документальних видань (статути, періодичні видання, звіти, протоколи, постанови і стенограми з'їздів, нарад, конференцій). Музей докладав зусиль для отримання друкованих матеріалів, які виходили у 1920-ті рр. і раніше. Упродовж 1928-1929 рр. кооперативний музей Вукопспілки мав 167 кореспондентів по всій Україні і за її межами [27, с. 9].

Стаття М.Токаревського «Рік роботи Всеукраїнського Центрального кооперативного музею» у журналі «Кооперативне будівництво» містить переконливі докази доцільності його створення та ефективності роботи. Протягом 1928-1929 господарського року до музею надійшов 16 тис. 601 примірник різних експонатів та матеріалів. За цей час він виготовив понад 300 експонатів, монтажів, діаграм. Фонди музею досягли 40 тис. одиниць, а бібліотека нараховувала 20 тис. примірників літератури [28, с. 51]. При самій Вукопспілці діяв виставковий комітет, який постійно влаштовував і вітчизняні, і закордонні виставки досягнень кооперації України.

Однією з ефективних форм культурно-просвітньої роботи Вукопспілки була діяльність пересувного кооперативного театру, створеного 1927 р. з метою агітації та пропаганди кооперативних ідей. Цей театр виконував художньо-музичні інсценівки на кооперативні теми.

Отже, протягом 1920-х рр. культурно-просвітня робота становила собою важливу ділянку діяльності споживчої кооперації, у такий спосіб допомагаючи державі у вирішенні проблеми ліквідації неписьменності. Отримуючи кошти, зароблені господарською діяльністю в конкурентній боротьбі за оволодіння споживчим ринком, споживча кооперація у роки непу задовольняла не лише матеріальні, а й духовні потреби різних верств населення. Кооперативні організації України своєю широкомасштабною і багатогранною культурно-просвітницькою роботою значною мірою сприяли зростанню культурного рівня як членів споживчих товариств,

так і некооперованого населення. Не підлягає сумніву істотний внесок споживчої кооперації у здійсненні політики українізації протягом 1920-х рр.

Зважаючи на сучасну скрутну ситуацію з фінансуванням культурно-освітньої галузі, є сенс у продовженні вивчення досвіду споживчої кооперації у вирішенні подібних проблем, зокрема, в періоди економічних криз. Його дослідження та використання вкрай потрібне нині, коли бракує, особливо в сільській місцевості, закладів культури та дозвілля. На нашу думку, споживчі товариства та їх спілки районного рівня навіть у період сучасних економічних негараздів здатні багато зробити для задоволення духовних потреб селян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. – Харків, 1925. – 180 с.; Целларіус В.М. Кооперація і боротьба за соціалізм. Короткий нарис сучасного кооперативного руху. – Харків, 1925. – 46 с.; Зарудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції. 1919-1927. – Харків, 1928. – 43 с.; Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. Історико-статистичний нарис. – К.: Друкарня К.Ф. Книгоспілки, 1929. – 68 с.
2. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Товариство Української кооперації, 1964. – 624 с.
3. Споживча кооперація Української РСР. 1917-1967 / Ф.Д. Колесник, с. Г. Сіденко, О.С. Матковський та ін. – Київ: Економіка, 1967. – 208 с.
4. Аліман М. Просвітня і культурна діяльність споживчої кооперації (друга половина XIX ст. – 1930 рр. // Споживча кооперація України: Іст. та соц.- екон. аспекти. – К.: редакція газети «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України», 1996. – С. 77-86.
5. Аліман М.В., Купрій С.Ф., Ленченко Ф.І., Щербатюк В.К. Кооперативна освіта в Україні / Під редакцією Ленченка Ф.І. – К.: ООО «Ірідіум», 2001. – 96 с.
6. Голець В.В.; Кооперація і неп (20-ті роки XX ст.). – Чернігів: Просвіта, 2006. – 244 с.
7. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі: Компартия Украины в резолюциях...): В двух томах. – Т.1. 1918-1941.–К.: Политиздат Украины, 1976. – С.217.
8. Там само. – С. 236.
9. Там само. – С. 321.
10. Там само. – С. 542.
11. Зібрання узаконень робітничо-селянського уряду України. – 1924. – № 6. – ст. 48.– С.127-129.
12. Аліман М., Оніпко Т. Добродійна діяльність кооперативних організацій // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. Зб. статей. – Том II. За ред. д-ра іст. наук, проф. С.Гелея, – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С.66.
13. Кооперативне будівництво. – 1927. – №4. – С.1-2.
14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.296.– Оп.3.– Спр. 1312. – Арк.61.
15. ЦДАВО України. – Ф.296.– Оп.6. – Спр. 4.– Арк.26.
16. Кооперативне будівництво. – 1929.– № 18.– С.17.
17. Там само. – 1928.– № 11-12. – С.43.
18. Там само. – 1927.– № 15.– С. 2; № 16.– С. 1-2.
19. Молодчиков О. Книга Радянської України. – К., 1974. – С.56-57.
20. Там само. – С.75.
21. Аліман М. Просвітня і культурна діяльність споживчої кооперації (друга половина XIX ст. – 1930 рр. – С.82.
22. Аліман М.В. Споживча кооперація Полтавщини у 20-ті роки XX століття. – С.38.
23. Кооперативный бюллетень Вукоопспилки. – 1924. – №20.– С.11.
24. Аліман М.В. Споживча кооперація Полтавщини у 20-ті роки XX століття. – С.39.
25. ЦДАВО України. – Ф.296. – Оп.3. – Спр. 1434. – Арк.2.
26. Поповський В. Кооперація та радіозв'язок // Кооперативне будівництво. – 1927.– №2.– С. 36-37.
27. Аліман М., Оніпко Т. Від витоків до сьогодення // Вісті центральної спілки споживчих товариств України. – 1997.– 24 квітня. – С. 9.
28. Кооперативне будівництво.– 1929.– № 21.– С.51.

Онпко Т.В. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ХОЗЯЙСТВЕННОГО ПОТЕНЦИАЛА ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ КООПЕРАЦИИ УКРАИНЫ В ПРОВЕДЕНИИ КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА В ПЕРИОД НЭП.

В условиях эффективного хозяйствования периода нэп организации потребительской кооперации Украины, использовав собственные ресурсы, развернули широкомасштабную

.....
культурно-просветительскую работу, тем самым способствуя ликвидации неграмотности и росту культурного уровня как членов потребительских обществ, так и некооперированной части населения.

Ключевые слова: потребительская кооперация, новая экономическая политика, культурно-просветительская работа.

Onipko T.V. THE USE OF ECONOMIC POTENTIAL OF THE CONSUMER COOPERATIVES OF UKRAINE IN CARRYING OUT A CULTURAL-EDUCATIONAL POLICY OF THE STATE DURING THE PERIOD OF THE NEW ECONOMIC POLICY.

In the conditions of effective managing of the period of the New Economic Policy, the organizations of the Consumer Cooperatives of Ukraine, having used own resources, have developed cultural-educational work on a large scale, thereby promoting liquidation of illiteracy and growth of cultural level as members of consumer societies and also the people that were not the members of cooperative organizations.

Keywords: Consumer Cooperatives, New Economic Policy, cultural-educational work.

УДК 94(477.4) «19»: 323.11

I.V. Мазур

**НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ТА ЙОГО ТРАНСФОРМАЦІЯ У
ГУБЕРНСЬКИХ ЦЕНТРАХ УКРАЇНИ В 1920-1926 РР.**

В статті аналізується динаміка розвитку та специфіка розселення найпоширеніших національностей серед губернських міст України за матеріалами переписів населення 1920-х років.

Ключові слова: губернія, округ, адміністративний центр, місто, національність, народність, городяни

Аграрний характер УСРР та порівняно незначний відсоток міських жителів на початку 1920-х рр. на фоні адміністративно-територіальних реформ та ряду криз, дав як демографічні так національні зміни у складі населення губернських центрів республіки.

Метою даної розвідки є дослідження специфіки змін національної палітри та етапів міграційних процесів основних народностей, серед городян губернських центрів України в першій половині 20-х рр. ХХ ст.

У дослідженні цієї царини міського життя, слід послуговуватися обширним статистичним матеріалом: вселюдськими (1920, 1926) [21, 23-25] й міським (1923) [22] переписами, а також іншими обчисленнями ЦСУ України [20, 26]. При цьому потрібно звернути увагу на особливості проведення обліків та зміни в територіальному розмежуванні регіонів України.

Обширна історіографія проблеми охоплює як ряд узагальнюючих праць [5-7], так і наукові доробки щодо конкретних національностей [18]. Різним аспектам етнічної історії присвятили свої дослідження О. Боряк [9], Д. Гринь [10], Ю. Огульчанський [11], В. Наулко [12], В. Крисаченко [13], Б. Чирко [14], А. Пономарьов [17] та інші. Проте, до цього часу, спеціальних розвідок з національної структури губернських міст, що репрезентують урбанізм українського суспільства 20-х рр. ХХ ст. здійснено не було.

Адміністративні центри губерній – як міста з найбільш розвиненим промисловим сектором, державним апаратом та комунальною інфраструктурою регіонів акумулюють у собі значні маси внутрішніх мігрантів. Однак упродовж 1920-1923 рр. населення дев'яти губернських осередків скоротилось на 0,6% (8 905 чол.). Причому серед цих міст від'ємні показники лише у двох – Катеринослава (на 20,5%) та Одеси (25,9%). [підр. за: 21, с. 4-18; 22, с. 2-15].

Особливо разючі приклади дають міста Степу, які до 1923 р. позбулися статусу адміністративного центру (Миколаїв, Кременчук, Запоріжжя), та на 20% скоротили число своїх жителів. Таким чином протягом 1920–1923 рр., незважаючи на розширення меж міст та приєднання ряду приміських поселень, згідно адміністративно-територіальної реформи дванадцять губернських міст втратили 3,2% своїх мешканців [підр. за: 21, с. 4-18; 22, с. 2-15].

.....
культурно-просветительскую работу, тем самым способствуя ликвидации неграмотности и росту культурного уровня как членов потребительских обществ, так и некооперированной части населения.

Ключевые слова: потребительская кооперация, новая экономическая политика, культурно-просветительская работа.

Onipko T.V. THE USE OF ECONOMIC POTENTIAL OF THE CONSUMER COOPERATIVES OF UKRAINE IN CARRYING OUT A CULTURAL-EDUCATIONAL POLICY OF THE STATE DURING THE PERIOD OF THE NEW ECONOMIC POLICY.

In the conditions of effective managing of the period of the New Economic Policy, the organizations of the Consumer Cooperatives of Ukraine, having used own resources, have developed cultural-educational work on a large scale, thereby promoting liquidation of illiteracy and growth of cultural level as members of consumer societies and also the people that were not the members of cooperative organizations.

Keywords: Consumer Cooperatives, New Economic Policy, cultural-educational work.

УДК 94(477.4) «19»: 323.11

I.V. Мазур

**НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ТА ЙОГО ТРАНСФОРМАЦІЯ У
ГУБЕРНСЬКИХ ЦЕНТРАХ УКРАЇНИ В 1920-1926 РР.**

В статті аналізується динаміка розвитку та специфіка розселення найпоширеніших національностей серед губернських міст України за матеріалами переписів населення 1920-х років.

Ключові слова: губернія, округ, адміністративний центр, місто, національність, народність, городяни

Аграрний характер УСРР та порівняно незначний відсоток міських жителів на початку 1920-х рр. на фоні адміністративно-територіальних реформ та ряду криз, дав як демографічні так національні зміни у складі населення губернських центрів республіки.

Метою даної розвідки є дослідження специфіки змін національної палітри та етапів міграційних процесів основних народностей, серед городян губернських центрів України в першій половині 20-х рр. ХХ ст.

У дослідженні цієї царини міського життя, слід послуговуватися обширним статистичним матеріалом: вселюдськими (1920, 1926) [21, 23-25] й міським (1923) [22] переписами, а також іншими обчисленнями ЦСУ України [20, 26]. При цьому потрібно звернути увагу на особливості проведення обліків та зміни в територіальному розмежуванні регіонів України.

Обширна історіографія проблеми охоплює як ряд узагальнюючих праць [5-7], так і наукові доробки щодо конкретних національностей [18]. Різним аспектам етнічної історії присвятили свої дослідження О. Боряк [9], Д. Гринь [10], Ю. Огульчанський [11], В. Наулко [12], В. Крисаченко [13], Б. Чирко [14], А. Пономарьов [17] та інші. Проте, до цього часу, спеціальних розвідок з національної структури губернських міст, що репрезентують урбанізм українського суспільства 20-х рр. ХХ ст. здійснено не було.

Адміністративні центри губерній – як міста з найбільш розвиненим промисловим сектором, державним апаратом та комунальною інфраструктурою регіонів акумулюють у собі значні маси внутрішніх мігрантів. Однак упродовж 1920-1923 рр. населення дев'яти губернських осередків скоротилось на 0,6% (8 905 чол.). Причому серед цих міст від'ємні показники лише у двох – Катеринослава (на 20,5%) та Одеси (25,9%). [підр. за: 21, с. 4-18; 22, с. 2-15].

Особливо разючі приклади дають міста Степу, які до 1923 р. позбулися статусу адміністративного центру (Миколаїв, Кременчук, Запоріжжя), та на 20% скоротили число своїх жителів. Таким чином протягом 1920–1923 рр., незважаючи на розширення меж міст та приєднання ряду приміських поселень, згідно адміністративно-територіальної реформи дванадцять губернських міст втратили 3,2% своїх мешканців [підр. за: 21, с. 4-18; 22, с. 2-15].

В інших регіонах України зустрічаються лише поодинокі випадки різкого скорочення населення, причому вони не типові для губернських центрів. Протягом вказаного періоду почалось і відновлення окремих міст, що досягли певних успіхів у числовому нарощенні жителів. Загалом по Україні маємо зростання міського населення в період від 1923 р. до 1926 р. на 6,1%, а між губернськими містами цей показник становив 22,2%. [підр. за: 22, с. 15; 24, с. 20].

Таким чином, адміністративні трансформації 1923, 1925 рр. хоча й призупинили піднесення губернських центрів, не змогли кардинально вплинути на їх стрімкий прогрес та надолуженні втрат у населенні. Зокрема, на момент перепису 1926 р. у дванадцяти колишніх губернських адміністративних центрах проживало 38,9% всього міського населення України [24, с. 20].

Зміни в чисельності та географічній концентрації населення знаходяться під впливом історичних, соціально-економічних та політичних факторів, від яких, значною мірою залежать як демографічні показники (народжуваність, смертність, міграції тощо), так і етнічні процеси (консолідація та асиміляція). Ці ж фактори зумовили певні зміни за національною ознакою серед населення України, зокрема губернських міст протягом 1920-1926 рр.

Якщо на початку 20-х рр. ХХ ст. центральні території країни, в основному, зберегли етнічну однорідність, то периферійні регіони, зазнаючи впливу суміжних держав та специфічних історико-культурних обставин, перетворилися на регіони з самобутнім етнічним обличчям [2; 9, с. 35; 19, с. 41].

Міста, особливо губернські центри, на відміну від українських сіл вражають своєю поліетнічністю, віддзеркалюючи тенденції суспільства та ряд особливостей у розселенні національностей [8, с. 180].

Абсолютну більшість як міського, так і всього населення в 20-х рр. ХХ ст. встановлювали українці, росіяни та євреї – загалом 94,87% (з обчисленого за національністю населення) в 1920 р. та 97,50% в 1926 р. [підр. за: 21, с. 4-18; 23, с. 10-15].

Сучасні дослідники відзначають стрімке і вагоме збільшення частки українців у населенні міст і містечок України в зазначений період. На це вказує і той факт, що у 1923 р. сумарна кількість росіян та євреїв у містах переважала кількість українців майже на 460 тис., а у 1926 р. їх співвідношення вирівнялось [10, с. 10].

Українська нація, перебувала поза конкуренцією, володіючи величезними людськими резервами щодо урбанізації, яких за винятком росіян не мали інші етнічні меншості, що підкріплює стрімке зростання їх частки як у населенні кожного конкретного губернського центру, так і міського населення взагалі [15, с. 369].

Перепис 1920 р. посвідчив максимальну кількість українців серед мешканців Полтави (57,7%). Це єдиний губернський центр де склались такі пропорції, причому вони зберігаються й надалі: в 1923 р. – 66%, 1926 р. – 68,4%. Більшість українське населення складало і в Чернігові (30,5%), Кременчуці (29,6%) та Артемівську (27%), причому останній, єдиний з досліджуваних міст дає зменшення представників даної національності на 1923 р.

На противагу, значніші торгові та промислові центри не притягують міграційні потоки українців, які в Одесі склали 2,9%, Катеринославі 4,7% городян. Показники ж Миколаєва (15,3%) лише підтверджують тенденції проживання незначної частки українців у містах Степу [підр. за: 22].

Адміністративно-політичні осередки України – Київ та Харків – теж не відзначались наявністю українців як визначальної нації, що становила відповідно 14,3% та 21,2% жителів.

Дані перепису 1923 р. демонструють зростання носіїв української національності в містах Київської, Харківської та Полтавської губерній (сумарно 55%) [16, с. 40, 41, 46, 47], а їх осередки збільшують свої попередні показники в середньому на 10%.

Як свідчить перепис 1926 р. понад 55% українців проживало у міських поселеннях Лівота Правобережжя. Стрімко збільшилась кількість українців серед жителів Катеринослава склавши 36% та подвоїлась у Миколаєві і Артемівську.

В цілому, серед дев'яти губернських міст, відслідковуються тенденції притаманні суспільству цього періоду. Енергійне поповнення українцями лав їх городян, протягом шести років, склало 14% у 1920 р., 26,8% у 1923 р. та 36,8% у 1926 р. [підр. за: 21-25]

Порівнявши кількісні показники у розрізі названих територій, можна дійти висновку, що впродовж першої половини 1920-х рр. кардинальних зрушень у розселенні осіб української

національності не відбулося. Таким чином на початку 1920-х років українці акумулюються в губернських центрах з населенням 20-70 тис.чол. оминаючи міста стотисячники.

Росіяни (друга за чисельністю національність в Україні) відігравали помітну роль у розвитку міст. Слід зазначити, що питома вага росіян у складі міського населення протягом цієї доби майже не змінювалась (залишаючись у межах 1/4). Натомість серед городян губернських центрів процент росіян постійно меншав і у 1926 р. досягнув 29,6%. [підр. за: 23-25]

Основна маса російського міського населення була представлена Лівобережжям та Степом України. Зокрема на 1923 р. росіяни, що проживали в Донецькій та Одеській губерніях склали 52,6% населення, а включаючи міста Харківської та Київської губерній, цей показник дорівнював майже 4/5 усієї кількості росіян в Україні.

Однак між 1920-1923 рр. російське національне представництво в губернських містах неухильно послаблюється з 43 до 35,2%. Стабільно утримуючи позитури в Одесі та Миколаєві й нарощуючи частку з 38,3 до 50,8% лише в Артемівську.

У 1926 р. зафіксовано зростання концентрації росіян у містах Гірничопромислового району (в основному колишня Донецька губернія) – 31%, Степовому районі (в тому числі міста Одеса – 39,0% та Миколаїв – 44,6%) – 26,1% та Лівобережжя (Харків – 37,2%) – 16,1% [27, с. 22-23]. До традиційного етноареалу росіян належав також Київ, де оселилось 24,5% їх представників [підр. за: 23, с. 10-14; 24, с. 27]. Таким чином, у містах цих регіонів проживало близько 3/4 городян російської національності, а зміни політичних векторів не внесли суттєвих коректив у розселення росіян в Україні.

Зауважимо, що в 1920-х рр. концентрація росіян у містах Сходу та Півдня України, яка окреслилась на рубежі XIX-XX ст. [12, с. 8], збереглася, оскільки чисельність росіян в усіх губернських містах з 1920 по 1926 рр. зменшилась на 1/3. Такий процес можна пояснити лише фактором механічного приросту, адже центрами акумуляції імміграційної робочої сили стали нові промислові райони. Отже, не географічний, а економічний фактор був визначальним у розселенні міських жителів російської національності в Україні.

Переважає більшість євреїв України належать до субетнічної групи ашкеназіт [11, с. 28]. Цей діаспорний народ – третя за чисельністю національність України – зосереджувався у містах Правобережжя та Півдня. За даними перепису 1923 р. у Волинській, Подільській, Київській, Катеринославській та Одеській губерніях проживало 4/5 осіб єврейської національності. У 1926 р. 2/3 їх зосереджувалось в містах цих регіонів.

В цілому протягом 1920-х рр. не менше 40% міської частини єврейського населення мешкало на Правобережжі [10, с. 8]. Упродовж 1923-1926 рр. саме у таких губернських містах як Вінниця (39,5 – 37,7%), Житомир (42,0 – 39,2%), Київ (31,1 – 27,3%) збереглася характерологічна вага євреїв [підр. за: 22, с. 28-32; 24, с. 27-30].

Лише в Артемівську частка осіб даної національності до всього міського населення істотно знижується з майже 30% до 17,6%, хоча чисельність і не пережила значимих змін. Причиною являється зростання частки городян за рахунок трудових міграцій інших національностей, зокрема українців та росіян [3].

Географія розселення євреїв, притаманна початку XX ст. протягом 1920-х рр. не зазнала суттєву пертурбацію. Виняток становила лише Харківщина, де кількість євреїв серед міського населення з 1920 р по 1926 р. стабільно зростала. Саме у м. Харків, де їх процент становив не більше 20, протягом вказаного періоду проживало більше 90% євреїв цього краю. Порівняймо, на 1920 р. 90,1% по губернії, 93,7% від переписаного міського населення губернії в 1923 р. та 94,9% євреїв округу в 1926 р.) [1, с. 46-47]. Причому, така ситуація збігалася і з осередками тих губерній, де ареал їх проживання склався історично. До 90% євреїв регіону та не менше 1/3 серед представників інших національностей в місті інтегрують Вінниця, Житомир, Одеса, Київ, Катеринослав.

Відтак, євреї, будучи в основному «міською» нацією, майже повністю зберегли традиційні ареали розселення, проживаючи більш ніж у 35 округах, що засвідчив Всесоюзний перепис 1926 р. Такі обставини розміщення євреїв в Україні були наслідком суто історичних причин, які склалися ще у XIX ст. [13, с. 120].

Політичні події 1914-1918 рр. призвели до масової міграції тисяч поляків-біженців (переселилось близько 1 млн.чол. – авт.). Історично склалось, що не менше 2/3 польського міського населення в Україні концентрувалось на Правобережжі [14, с. 175; 18, с. 9-10]. У Вінниці та Житомирі їх частка складала в середньому більше 4 та 7 відсотків. У Києві й Одесі

проживало від 13 тис. осіб у 1920 р. до 13 та 10 тис. у 1926 р. відповідно. При цьому кількість поляків у 1923 р. різко зменшується (на 1,5-4 тис.чол.) в Одесі, Катеринославі й Харкові. Дані міста так і не надолужують ці втрати у повній мірі до наступного перепису [4, с. 28-34].

Стабільні чисельні показники, даної національності у всіх губернських центрах, протягом 1923-1926 рр., свідчать про брак внутрішньої міграції та осілість поляків на селі. Частка городян-поляків коливалась від 20 до 30% зосереджуючись в найбільших містах України.

У 1926 р. вагома кількість поляків проживала у 30 округах, до їх переліку включені майже усі адміністративно-територіальні одиниці з колишніми губернськими містами, де перебувала переважна частка польського міського населення. Виключення становить лише Чернігівський округ де оселилось близько півтисячі поляків, половина з яких мешкала в Чернігові, що не являлось визначальними показниками [5, с. 37].

Таким чином, в 1920-х роках картина розміщення по губернським містам польського етносу свідчить про непорушність традицій та сталі регіони їх проживання, що збігалось із ситуацією в Україні в цілому. В спільноті цієї національної меншини, відбуваються процеси акультурації та асиміляції. З огляду на скромний процент у частці губернських міст осіб польської національності, що в кращі роки не перевищував 3%, значного впливу на національну структуру даних міст вони не могли справити, але надавали їх етнічному складу більшої розмаїтості та особливого колориту.

Розселення білорусів, на відміну від інших національностей, характеризувалось дисперсністю. Миколаївська й Одеська округи вирізнялись солідною кількістю представників даної національності, що пояснюється розміщенням на даних територіях білоруських населених пунктів селищного типу (Снегерьовка, Бармашово, Явкіно тощо) [1, с. 46-47]. Крім того, ця народність по території УРСР посідала значні позиції в округах з колишніми губернськими центрами – Катеринославом, Києвом, Артемівськом та Харковом.

На 1920 р. громади білорусів, що переважали тисячу чоловік населяли Катеринослав та Одесу. Згідно окремо проведеного перепису Київської губернії кількість білорусів у Києві становила 993 чол., інакше кажучи 0,3% всіх жителів міста [26, с. 20]. Впродовж наступних трьох років їх частка склала 0,6% і нараховувала близько 2,5 тис.чол.. У 1926 р. в Києві мешкало 5 436 білорусів, що складала 1,06% городян. Таким чином, Київ став єдиним губернським містом де упродовж 20-х рр. ХХ ст. відслідковується стрімке зростання даної національності, кількісне збільшення якої не поступалось і демографічним темпам зростання самого міста, а також відбивалось на його етнографічному виглядові.

Міський перепис 1923 р. зафіксував в Україні, мається на увазі у великих містах та містечках 16 178 білорусів, з них близько 8 тис. (58%) проживало безпосередньо в дев'яти губернських містах [підр. за: 22, с. 15]. Найбільша частка білорусів – від 0,5% до 1,9% серед городян, склалась у таких містах як Харків, Полтава, Катеринослав, Житомир, Вінниця. В інших губернських центрах вона коливалась не перевищуючи 0,3%.

Згідно перепису 1926 р. обліковано близько 76 тис. білорусів з яких 37 242 особи (49%) проживали, переважно, в незначних міських поселеннях. В містах губернського значення їх частка серед мешканців на протязі 1920-1926 рр. інтенсифікувалася з 0,4 до 0,8% [підр. за: 21-23]. Таким чином рівень урбанізації білоруської меншини на середину 20-х років досить високий та не відповідає історично сформованим уявленням лише про його сільськогосподарську направленість. Однак не утворюючи компактних етнічних масивів білоруси не мали змоги зберегти національні ознаки та швидко піддавалась асиміляційним процесам.

В ході історії склався і ареал розселення німецького етносу, пов'язаний з колонізацією південних регіонів, де були створені національні високорозвинені господарства із своїми освітніми закладами та молитовними домами. Однак важкі випробування та депортації, економічна розруха та голод, антиселянська аграрна та антирелігійна політика радянської влади, а також негативні наслідки адміністративно-територіальної реформи 1922-1923 рр., що нищила монокультурні та господарські зв'язки, спричинили масову еміграцію українських німців як закордон (з 1922 по 1924 рр. до Америки і Канади виїхало близько 8 тис.осіб) так і до міста [7, с. 134-136].

У 1923 р. серед осіб німецької національності, що проживали в містах, майже 2/3 припадало на Одеську, Катеринославську та Донецьку губернії, і в 1926 р. ситуація в цих

.....
регіонах не змінилась. Ряд німецьких поселень з найменуванням хутір (такий-то), з часом ввійшли до міських меж Одеси та Запоріжжя.

Таким чином, по нашим обчисленням у 1926 р. серед німців що оселились в губернських містах 57% проживали в Одесі, Миколаєві, Запоріжжі та Катеринославі. Їх частка серед городян становила від 0,7 до 3%. Причому відслідковується певна закономірність – у 1920-1923 рр. проходить відтік німців з міста, а до 1926 р. їх чисельність енергійно відновлюється за рахунок внутрішніх міграцій [4].

Крім того, Волинська губернія зосередила біля 70 тис. німецької меншини, яка, однак, проживала переважно в сільській місцевості, а їх представництво в Житомирі склало 858 чол. (1,2%) у 1923 р. й 713 чол. (0,9%) у 1926 р. [22-23].

В 1920-1926 рр. частка німців серед городян зростає у Києві, Вінниці, Артемівську. В інших містах їхня кількість не переживає вагомих зрушень. В цілому, німці, поряд із білорусами, становили 0,8% губернських жителів формуючи своєрідну атмосферу міського життя.

Інші національності упродовж 1920-х рр. серед губернського міського населення були досить малочисельними. Питома вага жодної з них не перевищувала десятих часток відсотку. (див. таблицю №2) Особливості територіального розташування цих етносів, на думку фахівців, сформувались ще у XVIII-XIX ст. [12, с. 18-22]. Матеріали статистичних досліджень 20-х рр. зафіксували стабільну компактність розселення цих етнічних громад.

Серед таких національностей лише вірмени та татари виявились переважно міським жителями (на 1926 р. 90 та 75%). Не змінною залишилась і географія їх розселення, серед губернських міст віддаючи перевагу Києву, Харкову, Катеринославу та Одесі. На відміну від вірмен, 63% яких оселилось саме в губернських осередках, основна маса татар обирала не такі важливі економічні центри. В даному випадку лише 25% проживало у відповідних містах. Така розстановка пояснюється тим, що значна їх кількість була задіяна в торгівлі та промисловості а не на промислових комплексах [7, с. 72-73; 23-25].

Історико-географічний чинник домінував і у формуванні розселення молдаван, греків, болгар [17, с. 147-149]. Як і вищезгадані, ці національності мешкали здебільшого на Півдні та Сході України. Протягом 1920-х років суттєвих змін у їх територіальному розміщенні не відбулося. За переписом 1923 р. понад 4/5 греків, що проживали в містах, припадало на Одеську та Донецьку губернії. Саме грецька громада Одеси значилась найбільшою, втім за шість років вона скоротилась удвічі. Оскільки нащадки грецьких переселенців значною мірою були асимільовані численнішими місцевими етнонаціональними спільнотами [3].

В степовому районі за переписом 1926 р. проживало відповідно 98% болгар, що селились компактними групами, проте часи лихоліть призвели до значної їх еміграції в Болгарію. У 1926 р. вони склали 0,6% мешканців України та не більше 0,3% по губернським містам. Причому кількість болгар виросла у Катеринославі, Одесі та Миколаєві, тобто в регіоні їх компактного проживання [підр. за: 25].

Перша світова призвела до зростання частки латишів та литовців серед українських городян. Зокрема у Києві в 1919 р. проживало більше тисячі литовців. Перепис 1920 р. зафіксував в Кременчуцькій, Миколаївській, Чернігівській, Одеській та Полтавській губерніях близько 15,5 тис. осіб даної національності [7, с. 128-129], причому у губернських центрах мешкало 5,5 тис. чол. В даний час у зв'язку із реєвакацією починається масовий відтік як литовців так і латишів, що теж компактно осіли в Харкові (4,1 тис. чол.), Катеринославі (982), Києві (912) та Одесі (745). Всього у губцентрах їх проживало біля 7,5 тис.чол. Однак у 1926 р. ці показники склали 4 498 чол. серед латишів та 3 091 особу серед литовців [підр. за: 23-25].

Таким чином по кількості національностей, що входять до складу досліджуваних міст, останні досить розмаїті. Вони інтегрують в міське життя поляків, німців, білорусів, греків, татар, а деякі – вірмен, болгар, румун, молдаван, латишів, литовців тощо. Однак згадані національності представляють зовсім незначний процент, що не перевищує 7% на місцях. Основний же склад населення губернських центрів абсолютно однорідний і складається з трьох національностей – українців, росіян та євреїв.

Слід зауважити, що, зазвичай, більшість яку створювали українці була відносною, а відсоткова розбіжність між трьома позиціями не суттєвою. Таким чином, в дванадцяти українських містах, що упродовж 20-х років XX ст. набували статусу губернських центрів частка українців серед жителів підіймається з 14,7 до 36,8%, а росіян та євреїв знижується, відповідно із 43 до 29,6% та 35,6 до 27,9%. [підр. за: 21-26]

Поляки, що населяли ці міста, не змінюють істотно своєї кількості. Така ж ситуація і з представниками німецького, білоруського та інших національних меншин, що стабільно утримують свої позиції серед городян.

Переписи 1920-х рр. демонструють зростання частки міських жителів серед переважної більшості національностей. Дослідження ж асиміляційних процесів підтверджують більшу їх динамічність саме у губернських містах, як найбільших осередках населення певних територій.

Отож, губернські міста відображують загальні тенденції динаміки етносів в Україні: поряд зі зменшенням питомої ваги євреїв та поляків у складі всього населення, зростання питомої ваги українців та росіян. Найстрокатішим за етнічним складом залишався південь України де, з урахуванням нечисленних дисперсних етнічних груп, проживали представники більше 20 національностей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Национальный состав советской Украины: объяснительная записка к этнографической карте УССР / [авт.-уклад. Н. А. Черлунчакевич]. – Х.: ВУСПС им. П.Иванова, 1925. – С. 46-47.
2. Остапенко С. Важніші властивості Українського народу в порівнянні з іншими народами: числове доходження / Сергій Остапенко. – Кам'янець на Поділлі: Видання Подільської Губернської Народної Каси Державного Кредиту, 1920. – С. 18-19. – С.21. – (Відбиток з «Курсу статистики і демографії.»).
3. Сулькевич С.И. Национально-территориальное строение СРСР декабрь 1922 – декабрь 1932 / С.И. Сулькевич. – М., 1925.
4. Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр.: Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17.12.1926. / Хоменко Арсен. – Х.: Держ. вид-во. України, 1927. – С.28-34.
5. Население СССР за 70 лет. – М., 1978. – С.37.
6. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / [В. Войналович, О. Галенко, М. Генік, Т. Горбань та ін.]; керівник М. Панчук. – К.: ІПЕіЕНД, 2000. – С.165-168.
7. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. / К.: Наукова думка, 2004. – С.72-73,160.
8. Антонюк О.В. Основи етнополітики: навч.посібник для студентів вищих навч. закл./ О.В. Антонюк. – К.: МАУП, 2005. – С.180
9. Боряк О.О. Україна: етнокультурна мозаїка / Боряк О.О. – К.: Либідь, 2006.
10. Гринь Д.С. Соціально-демографічні процеси в містах України 1920-1930-ті рр.: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України»/ Дмитро Костянтинівич Гринь. – К., 2000. – С.10.
11. Огульчанський Ю. Етнічна структура українського суспільства: уявні та дійсні проблеми: [популярний нарис] /Юрій Огульчанський. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 68с.
12. Наулко В.И. Национальный состав населения Украинской ССР по материалам переписей населения. – М., 1964. – С.18-22.
13. Крисаченко В.С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри: [монографія]. / В.С. Крисаченко. – К.:НІСД, 2005. – С.120.
14. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ ст.). – К.: 1995. – С.175.
15. Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-і – початок30-х років ХХ ст) – К., 2004. – С.369. Наулко В.І. Етнічний склад ...– С.8.
16. Труды ЦСУ. – Т.ХХ. – Ч.4. – С. 40,41,46,47.
17. Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України. – К.: 1996. – С.147-149.
18. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. – К.: 1994. – С.9-10.
19. Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20 — 30-ті роки): коренізація і денационалізація // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6.– С. 41.
20. Предварительные итоги переписи населения 20 августа 1920 г.: Население 25 губерний Европейской и Азиатской России // Труды ЦСУ СССР. – Серия 1:Демография. – Т.1.– Вып.2.–Серия 1.:Демография. – М.: 14 типография Московского Совнархоза. – С. 4-18.
21. Население Украины по данным переписи 1920 г. (Сводные данные по губерниям и уездам) / Статистика Украины – №6. – Серия 1.: Демография. – Т.1. – Вып. 11. – Х.: Изд-во ЦСУ УСРР, 1920. – 50 с.
22. Населения в містах України (за даними міського перепису 15 березня 1923р.). / Статистика України. – Серія 1. Демографія. – Т.2. – Вып. 3. - № 77.
23. Всесоюзная перепись населения 1926 г.: УССР. Итоги по республике. Полесский подрайон. Отдел переписи: Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. Т. 11. / Труды ЦСУ СССР. – М.: Изд. ЦСУ СССР, 1929. – 203 с.

24. Всесоюзная перепись населения 1926 г.: УССР. Правобережный подрайон. Лівобережный подрайон. Отдел переписи: Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. Т. 12. / Труды ЦСУ СССР. – М.: Изд. ЦСУ СССР, 1928.
25. Всесоюзная перепись населения 1926 г.: УССР. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. Отдел переписи: Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. Т. 13.: / Труды ЦСУ СССР. – М.: Изд. ЦСУ СССР, 1928. – 464 с.
26. Население Киевской губернии по данным переписи 1920г.: численность населения. Возрастной состав, грамотность, национальный состав / Статистика України №6. – Сер. I. – Т. I. – Вип. I. – X.: 1922. – 59 с.
27. Україна 1929. Статистичний щорічник. – X., 1929. – С.22-23.

Mazur I.V. НАЦИОНАЛЬНЫЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ И ЕГО ТРАНСФОРМАЦИЯ В ГУБЕРНСКИХ ЦЕНТРАХ УКРАИНЫ 1920-1926 ГГ.

В статье анализируется динамика развития и специфика расселения наиболее распространенных национальностей среди губернских городов Украины по материалам переписей населения 1920-х годов.

Ключевые слова: губерния, округ, административный центр, город, национальность, народность, горожане.

Mazour I.V. NATIONAL COMPOSITION OF POPULATION THAT HIS TRANSFORMATION IN PROVINCE CENTERS OF UKRAINE IN 1920-1926.

In the article the dynamics of development is analysed that specific of settling apart of the most widespread nationalities among the province cities of Ukraine on materials of censuses of population of 1920th years.

Keywords: province, district, administrative center, city, nationality, nationality, townspeople.

УДК 94 (477) «19»: 26

О.П. Тригуб

ПОМІСНИЙ ОБНОВЛЕНСЬКИЙ СОБОР УПЦ 1925 Р.: РІШЕННЯ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ

У статті простежується підготовка, проведення та результати Всеукраїнського Православного Собору Української Православної Церкви 1925 р. Особлива увага звертається на проведення цих заходів на єпархіальному рівні. Автор приходить висновку, що переважна більшість рішень Собору носила декларативний характер і не була втілена в життя.

Ключові слова: православна церква, Помісний Собор, духовенство

Не дивлячись на активізацію досліджень історії РПЦ у міжвоєнний період, дане питання, як у нагромадженні документального масиву, так і в дослідницькому плані, ще далеко від вирішення. Одним із завдань на цій ниві, нам здається вивчення матеріалів, у тому числі їх публікація, Всеукраїнських Соборів РПЦ 1918, 1925, 1928 років та супутньої їм документації, рішення яких носили принциповий і ключовий характер. На відміну від вивчення і публікації протоколів УАПЦ, які на сьогодні стараннями фахівців провідних науково-дослідних установ України, були видані окремими книгами, матеріали Соборів РПЦ залишаються маловідомими і перебувають у царині малодоступних джерел, не дивлячись на останні позитивні зрушення у цьому напрямку [1; 2]. Саме тому автор поставив своїм завданням прослідкувати окремі аспекти підготовки, проведення та результатів Всеукраїнського Обновленського Помісного Собору Української Православної Церкви (УПЦ) у практичній площині, визначити рівень репрезентативності його рішень на єпархіальному рівні.

Нагальні питання розвитку обновленського крила РПЦ в Україні, з моменту його поширення в Україні на межі 1922-23 рр., потребували скликання Всеукраїнського Православного Собору, який би юридично (у церковному відношенні) закріпив основні положення Обновленської Церкви. Підготовка до його скликання розпочалася ще у 1923 році, коли на Всеукраїнському церковному обновленському з'їзді духовенства і мирян 13-16 лютого у Харкові, в прийнятому «Положенні про Вище Церковну Управління (ВЦУ)» був пункт про організацію Передсоборної Комісії для вирішення питань, що стосувалися підготовки й організації Помісного Собору [3, арк. 224-зв.].

24. Всесоюзная перепись населения 1926 г.: УССР. Правобережный подрайон. Лівобережный подрайон. Отдел переписи: Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. Т. 12. / Труды ЦСУ СССР. – М.: Изд. ЦСУ СССР, 1928.
25. Всесоюзная перепись населения 1926 г.: УССР. Степной подрайон. Днепроровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. Отдел переписи: Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. Т. 13.: / Труды ЦСУ СССР. – М.: Изд. ЦСУ СССР, 1928. – 464 с.
26. Население Киевской губернии по данным переписи 1920г.: численность населения. Возрастной состав, грамотность, национальный состав / Статистика України №6. – Сер. I. – Т. I. – Вип. I. – X.: 1922. – 59 с.
27. Україна 1929. Статистичний щорічник. – X., 1929. – С.22-23.

Mazur I.V. НАЦИОНАЛЬНЫЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ И ЕГО ТРАНСФОРМАЦИЯ В ГУБЕРНСКИХ ЦЕНТРАХ УКРАИНЫ 1920-1926 ГГ.

В статье анализируется динамика развития и специфика расселения наиболее распространенных национальностей среди губернских городов Украины по материалам переписей населения 1920-х годов.

Ключевые слова: губерния, округ, административный центр, город, национальность, народность, горожане.

Mazour I.V. NATIONAL COMPOSITION OF POPULATION THAT HIS TRANSFORMATION IN PROVINCE CENTERS OF UKRAINE IN 1920-1926.

In the article the dynamics of development is analysed that specific of settling apart of the most widespread nationalities among the province cities of Ukraine on materials of censuses of population of 1920th years.

Keywords: province, district, administrative center, city, nationality, nationality, townspeople.

УДК 94 (477) «19»: 26

О.П. Тригуб

ПОМІСНИЙ ОБНОВЛЕНСЬКИЙ СОБОР УПЦ 1925 Р.: РІШЕННЯ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ

У статті простежується підготовка, проведення та результати Всеукраїнського Православного Собору Української Православної Церкви 1925 р. Особлива увага звертається на проведення цих заходів на єпархіальному рівні. Автор приходить висновку, що переважна більшість рішень Собору носила декларативний характер і не була втілена в життя.

Ключові слова: православна церква, Помісний Собор, духовенство

Не дивлячись на активізацію досліджень історії РПЦ у міжвоєнний період, дане питання, як у нагромадженні документального масиву, так і в дослідницькому плані, ще далеко від вирішення. Одним із завдань на цій ниві, нам здається вивчення матеріалів, у тому числі їх публікація, Всеукраїнських Соборів РПЦ 1918, 1925, 1928 років та супутньої їм документації, рішення яких носили принциповий і ключовий характер. На відміну від вивчення і публікації протоколів УАПЦ, які на сьогодні стараннями фахівців провідних науково-дослідних установ України, були видані окремими книгами, матеріали Соборів РПЦ залишаються маловідомими і перебувають у царині малодоступних джерел, не дивлячись на останні позитивні зрушення у цьому напрямку [1; 2]. Саме тому автор поставив своїм завданням прослідкувати окремі аспекти підготовки, проведення та результатів Всеукраїнського Обновленського Помісного Собору Української Православної Церкви (УПЦ) у практичній площині, визначити рівень репрезентативності його рішень на єпархіальному рівні.

Нагальні питання розвитку обновленського крила РПЦ в Україні, з моменту його поширення в Україні на межі 1922-23 рр., потребували скликання Всеукраїнського Православного Собору, який би юридично (у церковному відношенні) закріпив основні положення Обновленської Церкви. Підготовка до його скликання розпочалася ще у 1923 році, коли на Всеукраїнському церковному обновленському з'їзді духовенства і мирян 13-16 лютого у Харкові, в прийнятому «Положенні про Вище Церковну Управління (ВЦУ)» був пункт про організацію Передсоборної Комісії для вирішення питань, що стосувалися підготовки й організації Помісного Собору [3, арк. 224-зв.].

На кінець 1923 р. підготовчий етап було завершено, заплановано його проведення на кінець квітня 1924 р. і розроблено «Закон для виборів депутатів на Всеукраїнський Православний Помісний Собор», проект якого було розіслано 16 січня 1924 р. по всіх єпархіях для обговорення [4, арк. 18]. Питаннями, які виносилися на обговорення Собору, були: а) про історичну і канонічну основу й обсяг автокефалії Православної Української Церкви і проект її регламенту; б) про історичні, канонічні основи і рамки Православного Всеукраїнського Св. Синоду й проект його регламенту; в) про Всеросійський Собор 1923 р. і про відношення до його постанов з погляду місцевих автокефальних умов; г) про виникнення на Україні й характер «самосвятства-липківщини» і про способи примирення й об'єднання з ними; д) про «тихоновщину» на Україні; про характер цього руху й способи ліквідації його; е) про новий стиль (з довідками про спроби проведення його на Україні); ж) про українізацію церковного богослужіння в українських приходах, якщо вони того побажають; з) про церковну дисципліну і про заходи її відновлення; і) про управління єпархіальне, вікарне і благочинницьке; к) про парафіяльний статут; л) про церковне господарство й про внески на загальноцерковні потреби; м) про звітність, яку повинні вести єпархіальні, вікарні і благочинницькі управління; н) про бідних духовного звання; о) про можливість участі православного духовенства в культурній роботі на селі й у місті (читання лекцій загальнолітературного і філософського характеру, участь у товариствах, артілях і союзах бджолярів, садівників, лісників, городників, участь у здійсненні санітарних і господарських заходів уряду); п) про стан духовної освіти на Україні і про пастирські школи; р) про чернецтво і монастирі на Україні в сучасних державно-соціальних умовах; с) про православно-релігійне виховання дітей у сучасних умовах [4, арк. 18].

Згідно зазначеного «Закону» вибори відбувалися за трирівневою системою: парафія – благочиння – окружний з'їзд відкритим голосуванням. На останньому рівні обиралися 4 делегати: 2 – від духовенства, 2 – від мирян. На всіх рівнях виборці мали право давати делегатам накази, які поступали в особливу Комісію при Соборі і розглядалися зібранням [4, арк. 18-зв.-20]. Відповідно протягом січня – травня 1924 р. по Україні пройшли з'їзди духовенства та мирян, де відбулися вибори делегатів на Всеукраїнський Помісний Собор, обговорювався «Закон про вибори», давалися накази делегатам тощо.

Проект викликав на місцях різноманітні відзиви: на Собор покладалася безліч самих різних побажань, гострі питання про програму, склад і порядок виборів тощо, які поступили з багатьох регіонів країни. Основною вимогою, яка звучала в багатьох відгуках, була автокефалія УПЦ, що пов'язувалося з підняттям церковно-національного самосвідомості [5, с. 4]. Крім того, на Собор покладалася надія про об'єднання православних, припинення міжконфесійної ворожнечі тощо. Так Запорізький з'їзд 15 квітня 1924 р. наказував делегатам «наполягати на тому, щоб Православна Церква наша, що розділилася, прийшла до єднання, миру і повної згоди» [6, арк. 87]. Такі ж вимоги виказував і Кременчуцький з'їзд, на якому депутати хоча й не належали до обновленської церкви, не визнавали Харківський Синод і обновленських Соборів, але вирішили направити делегатів з надією на припинення боротьби в Церкві [7, арк. 22]. Але загальна ситуація в православ'ї та плани більшовицької влади загальмували процес скликання Собору і, натомість, було дозволено скликати Передсоборну Наряду, яка призначалася на 11-15 листопада 1924 р.

По перегляду матеріалів обновленських з'їздів за 1924 р. по різним регіонам України (усього переглянуто матеріали близько 30 з'їздів) лише деякі приділили увагу Передсоборній Наряді. Це свідчить про те, що в організаційному плані Наряду готувалася дуже на низькому рівні. Саме цим пояснюється відсутність представництва від мирян багатьох регіонів і мала кількість учасників (на Наряду прибуло усього 78 осіб: 26 архієреїв (один з них представник Всеросійського Синоду), 36 священнослужителів і 16 мирян) [8, арк. 118; 5, с. 5; 1, с. 196-197]. За нашими підрахунками, враховуючи, що було запрошено представників від Всеросійського Св. Синоду, весь єпископат та по два представника (по одному від духовенства та мирян) від кожного єпархіально-вікарного управління (загалом планувалося 110 осіб [5, с. 5]), а на початку 1925 р. існувало 33 управління (2 не мали єпископів) [9, с. 3], то на Наряду від українських обновленських єпархій повинно було з'явитися близько 100 осіб (з урахуванням заміщення 2 єпископів головами управлінь), а саме: 32 архієреї (з урахуванням помічника Пимена, єпископа Петра), 35 священників і 33 мирянина. Отже не з'явилося 7 єпископів і близько 17 мирян, що може бути пояснене як відсутністю коштів на відправку делегатів, так і зривом в організації їх обрання та відправки. Крім того, відсутність обговорення питань Наряду на загальноєпархіальних з'їздах, а також виборів на них депутатів, свідчить про порушення

.....
соборноправності при їх обранні, бо, на нашу думку, делегатами виступали переважно члени Єпархіальних Управлінь.

На порядок денний Передсоборної Наради висувалися вже зазначені вище питання, за винятком пунктів: «л», «м», «н», «о» та «с», які, ймовірно, були вилучені на вимогу радянської влади, бо суперечили загальнодержавній церковній політиці. Натомість до розгляду були додані питання: відношення до постанов 1923 р. та одружений єпископат, про відношення до майбутнього Вселенського собору та про склад Всеукраїнського Православного Священного Синоду [1, с. 196], що диктувалися тогочасною ситуацією як у вселенському православ'ї, так і в українському.

Нарада відкрилася 11 листопада 1924 р. у Харківському Кафедральному соборі. Головним завданням, яке ставила перед собою Передсоборна Нарада, було «вирішення кардинального питання про автокефалію Української Церкви й українізацію богослужіння, ...[що] буде сприяти внутрішньому укріпленню Української Церкви і послужить до усунення небезпеки міжусобиць» [5, с. 6].

У результаті роботи Передсоборної Наради було прийнято рішення: зберегти чернецтво та підпорядкувати Св. Синоду Києво-Печерську Лавру, виділити по одному чоловічому і жіночому монастирю в кожній єпархії у відлюднених місцях з обов'язковим додержанням чернечого посту, молитви, праці і послуху, припинити антиобновленьську агітацію чернецтва тощо. Протягом 12-13 листопада тривали дебати щодо автокефалії, яка була майже одностайно схвалена. Крім того було засуджено тихоновщину, як політичне явище, намітилися кроки щодо примирення з ними та з УАПЦ: «Ми сподіваємось, – говорилося в зверненні Передсоборної Наради, – що всі наші непорозуміння і чвари будуть розв'язані майбутнім Українським Собором, на який ми по-братньому вас кличемо. Зустрінемо вас із відкритим серцем, не згадуючи взаємних прикостей» [1, с. 197].

Таким чином, обновленська УПЦ провела підготовчу роботу по скликанню Собору, визначила основні питання для вирішення, затвердила «Закон про вибори», які підтвердили соборноправний характер управління конфесією. У той же час повністю було проігноровано питання про новий стиль та одружений єпископат, а вирішення цих питань перенесено на Помісний Собор. На нашу думку, це було пов'язано із неприйняттям цих реформ з боку віруючого населення, а при нестійкому становищі обновленства в Україні у багатьох єпархіях, обновленці не хотіли торкатися непопулярних питань до Собору.

По завершенні Передсоборної Наради обновленці почали активно готуватися до Собору на який поклалися величезні надії, особливо в питанні міжконфесійного миру в православ'ї, так як значна частина віруючих вважала, що «Собор примирить між собою усі угруповання православ'я і встановить єдину церковну владу» [10, арк. 114]. Цьому сприяло збільшення авторитету Синоду, збільшення кількості обновленських парафій та покращення дисципліни духовенства Синодальної Церкви. Так, в останньому кварталі 1924 р. обновленство кількісно значно укріпилося на Поділлі (42 громади на 1.09.1924 і 302 на 1.03.1925), Зінов'ївщині (з декількох до 45 відповідно), Волині, Полтавщині тощо [10, арк. 87-88-зв.; 11, арк. 92]. Окрім цього, значно вплинула на розстановку сил у РПЦ втрата верховного поводири в особі Патріарха Тихона, яка супроводжувалася оголошенням в офіційній пресі його передсмертного заповіту, де в черговий раз була визнана радянська влада та відбулося покаєння за контрреволюційні вчинки. Комплекс цих подій і привів до покращення позицій обновленства, яке на українських землях намагалося зберігати традиційне православ'я з мінімальним реформаторством.

Перші єпархіальні з'їзди почали проводитись у січні 1925 р. Ключовими питаннями, що розглядалися, були: результати роботи Всеукраїнської Передсоборної Наради, становище православ'я в Україні та вибори на грядущий Помісний Собор. Про прагнення до миру мирян різних православних конфесій яскраво свідчить зібрання церковних рад різних конфесій м. Артемівська для з'ясування вищезазначених питань та обрання делегатів на Собор [12, арк. 4]. Подібний примирливий характер мав і з'їзд Одеської єпархії 3-5 лютого 1925 р., на якому було присутнє 110 делегатів, з яких - 3 єпископи, 24 протоієреї, 29 священників, 3 диякони і 51 мирянин [13, с. 6].

Не дивлячись на те, що питання примирення було одним із головних, тим більше на ньому наполягали депутати-миряни, які не розуміли, у чому ж різниця між обновленцями та тихоновцями, якщо всі вони однаково моляться і вірять, і для чого це непотрібне і шкідливе розділення, яке необхідно знищити. Але перші ж виступи обновленських ораторів показали, що

не дивлячись на зовнішнє бажання примирення, завданням їх було викликати у делегатів винятково негативне ставлення як до тихоновщини, так і до, взагалі, питання примирення, про що свідчить опис виступів: «Коли полилися гарячі промови принижених й ображених пастирів, в приходи яких нагло вторгалися тихоновські вовки і на їх очах губили їх духовних овець, коли почуті були блюзнірсько-цинічні відзиви тихоновців про дітей, хрещених православними обновленцями, що «ще не хлоп'ята, а щенята»... то почали прозрівати і більш темні і впевнюватися, що в тихонівщині правди немає і що вся вона... тримається брехнею і обманом» [14, с. 156].

При цьому обновленські оратори підтвердили і небажання тихоновського духовенства до примирення, зачитавши в кінці виступу лист, в якому вони вказали, що сама думка про примирення з обновленцями призводить на тихоновців «несприятливе враження». Після цього член Московського та Харківського Синодів, представник Одеської єпархії професор Покровський у своєму виступі вказав на догматичні та адміністративні розбіжності між двома течіями.

Але миряни й після таких викриттів вимагали привести на з'їзд представників тихонівського табору: 3 священників та 3 мирян. Але останні не згодні на делегування мирян і вимагали, щоб їх інтереси представляли 12 священників, на що з'їзд не згодився. А представник адмінвідділу НКВС, який був присутній на з'їзді, взагалі почав вимагати зняття цього питання з порядку денного, що й було зроблено [14, с. 156-157]. Таким чином, усі спроби примирення представників двох ворогуючих течій у південному регіоні виявилися невдалими і рішення даного питання фактично було перенесено на розсуд Всеукраїнського Помісного Собору.

Протягом лютого-березня 1925 р. у більшості благочиній було проведено збори з вирішення нагальних потреб конфесії, обговорення результатів Передсоборної Наради, обрання делегатів на єпархіальні з'їзди та накази делегатам. Пік обновленських з'їздів єпархіального та вікарного масштабу для розгляду питань, що виносилися на Помісний Собор і вибору делегатів припав на квітень 1925 р. Особливо активно підійшло до цього подільське духовенство. Як районні, так і вікарні з'їзди Гайсинщини та Кам'янецьчини беззаперечно висловилися за автокефалію Українського Православ'я, що було єдиним питанням, яке не викликало заперечень, на відміну від інших принципових запитів, що збудили бурю протилежних думок. Так у питанні про тихоновщину депутати Кам'янецьчини висловилися проти патріаршої форми правління і засуджували цю течію як політичне явище, але з винесенням остаточного вердикту з нього на Помісному Соборі [15, арк. 12-13]. Натомість Гайсинський з'їзд взагалі відмовився обговорювати це питання, як таке, що «вносить роз'єднання в церковне життя» [15, арк. 24].

Фактично ніхто не підтримав шлюбний єпископат, новий стиль і другошлюбність, але окремі райони Гайсинщини (Дашівський і Хашевацький) позитивно висловилися за останні два пункти, хоча на загальному з'їзді Гайсинського вікаріатства ці питання отримали негативну оцінку, а Кам'янецьчина порекомендувала обміркувати їх на Всеукраїнському Соборі, а остаточно вирішити лише на Вселенському Соборі. Щодо мово, то хоча окремі райони висловлювалися за слов'янську мову, а більшість підтримувала ідею здійснювати Службу Божу тією мовою, яку бажають парафіяни з обов'язковим задоволенням потреб меншості, на окружних з'їздах приймалися рішення за українізацію [15, арк. 12-13, 24-25, 28-40]. Подібні з'їзди пройшли в Шаргороді, Полтаві, Корсуні, Охтирці, Харкові та інших містах [16, арк. 173-175; 17, арк. 7; 18, арк. 351-352; 19, арк. 166].

У листі, адресованому Соборові, архімандрит з Первомайщини Кирило (Квашенко) сформулював волю багатьох православних пастирів і мирян України наступним чином: «Всі без винятку хочуть, щоб віра наша свята православна була непохитною. Хочуть, щоб обряд наш церковний залишився незмінним. Хочуть, щоб усі підвалини церковні, освячені віками, не були знищені примхами, або фантазією окремих осіб» [20, с. 158].

Як вже зазначалося, на Собор покладалися величезні надії на примирення українського православ'я. Тому напередодні Всеукраїнський Св. Синод розіслав звернення до Харківського єпископа Костянтина (Дякову), що виконував обов'язки Екзарха України, єпископів усіх тихоновських єпархій та Київської Центральної Ради УАПЦ. В них підкреслювалося, що Всеукраїнський Помісний Собор ставив своєю головною метою «об'єднання й примирення Української Церкви на ґрунті її непорушного православ'я, автокефальності і соборноправності» і запрошував усіх єпископів різних конфесій прибути на Собор для «широкої участі в його діяннях» [21, с. 1].

На ці звернення, підкреслює український дослідник Сергій Жилюк, відгукнувся тільки єпископ Костянтин, який вважав, що переговори можуть бути можливі за умови зведення їх до питання про Собор 1923 р. і законність засудження усім Собором колишнього Патріарха Тихона. Для переговорів з єпископом Костянтином Синод відрядив делегацію у складі 5 осіб: митрополита Київського Інокентія, архієпископа Бердичівського Олександра, архієпископа Павлоградського Андрія, протоієрея М. Фетісова і мирянина В. Скоркіна. Розмова відбулась на квартирі єпископа Костянтина, де протягом чотирьох годин сторони висловлювали свої позиції. Представники тихоновського духовенства, які брали участь у переговорах, звинувачували обновленців у порушенні канонів і догматів, але після роз'яснень членів синодальної делегації відмовились від цих звинувачень і погодилися надалі не вдаватися до перепосвячення, переосвячення храмів і закидів щодо безблагодатності обновленців. Проте сторони не змогли домовитись щодо головного для тихоновців питання – відношення обновленців до Собору 1923 р. Вони підкреслили, що мають із Патріархом канонічний зв'язок і запропонували вести переговори про об'єднання з його місцеземителем митрополитом Петром (Полянським), а також виправдати на Соборі тихоновське духовенство щодо його контрреволюційної діяльності і відносити з діячами Карловацького Синоду. На ці пропозиції синодальні делегати зауважили, що справа церковного устрою має зводитись тепер не до старих образ, а виявлятися в організації істинно християнського життя в нових соціально-державних умовах. Хоча переговори не дали результатів, Пленум Синоду протоколом від 16 травня все ж відзначив, що з боку тихоновців відбулись певні зрушення у відношенні їх до обновленців і є надія на поступове налагодження взаємних християнських відносин поміж ворогуючими сторонами [1, с. 200-201].

Офіційне відкриття Другого Всеукраїнського Православного Собору (в даному випадку обновленська церква підкреслювала свою спадкоємність від РПЦ, яка у 1918 р. провела свій Перший Всеукраїнський Собор) відбулося 17 травня 1925 р. в Кафедральному соборі м. Харкова. За даними Мандатної комісії на собор прибуло спочатку 208 із 224 делегатів: єпископів – 34, кліриків – 88, мирян – 86. Всього в роботі соборних засідань брало участь 215 делегатів з вирішальним голосом та 100 запрошених вільних слухачів. Засідання розпочалися у Трьохсвятительській церкві 18 травня о 10 годині ранку [1, с. 202].

18 травня газета «Вечернее радио» повідомила про те, що Собор утворюватиме 4 секції, секційні засідання проходять зранку і ввечері протягом чотирьох діб, і що стороннім особам – не членам Собору – присутність на засіданнях (як секційних, так і загальних) буде заборонена. Кожен член Собору повинен був мати при собі громадське посвідчення і квиток на право участі в Соборі. Всім представникам духовного сану слід було одягти ряси, єпископи ж мали бути у клобуках [20, с. 158].

Першим вирішувалося питання автокефалії обновленської УПЦ. Слухання доповідей професора О.І. Покровського й архієпископа Ізюмського Йосипа (Кречетовича) та їх обговорення тривало до 20 травня. Під час обговорення доповідей лише один депутат, селянин із Волині Марк Сильчук, відкрито виступив проти автокефалії, зазначивши, що «при єдності віросповідання, богослужбового чину і церковних звичаїв» «для спасіння душі вона непотрібна... вона гордість для духовенства» [22, арк. 3; 23, с. 3]. Всупереч тому делегат Волинської єпархії свящ. Василій (Матвійчук) рішуче висловився за автокефалію. Свящ. Костянтин (Смирнов), у свою чергу, виступав за обмежену автокефалію і, вважаючи більш доречною автономію УПЦ в системі Всеросійської Церкви, запропонував розглядати автокефалію в якості способу залагоджування церковних конфліктів: «із Москви йдуть тихонівщина і церковний розлад, тому слід відокремитися від Москви». Проф. О.І. Покровський своєю доповіддю підвів підсумок диспуту. Провідний ідеолог українського обновлення щодо поєднання російських і українських елементів у практиці УПЦ висловився, що таке є явищем ненормальним, але воно поступово зникне, оскільки «є в Україні і свої люди, і власні сили і для управління, і для боротьби з ворогами церкви» [22, арк. 5-7; 20, с. 160-161].

На голосування головуєчий Собору митрополит Пимен виніс лише сам принцип автокефалії УПЦ, необхідність її внутрішньої самостійності, за що проголосувало 202 делегати, проти було 6 голосів і 7 утрималося [1, с. 202]. Офіційне проголошення автокефалії здійснив архп. Йосиф на ранковому засіданні 21 травня.

Хоча в ухвалі Собору йшлося про повну автокефалію Української Церкви, проте, як відзначає у своїй роботі Сергій Жилюк, зберігалось попереднє формулювання із зазначенням

посередницької ролі Всеросійського Синоду, щоправда у невиразному вигляді. Пропозицію архієпископа Йосипа, висловлену на Передсоборній нараді, щоб не згадувати в тексті проголошення автокефалії Всеросійського Синоду, було відхилено. Таким чином, повноту автокефалії Української православної церкви такою редакцією було дещо знівельовано, а в тодішніх реаліях державно-церковних відносин така редакція давала підстави Російській церкві при необхідності втручатися в питання зовнішніх зносин Української церкви [1, с. 203].

Автокефалію Обновленської церкви затвердив Третій Всеросійський Помісний Собор спеціальною грамотою від 6 жовтня 1925 р., де зазначалося: «III Всеросійський Помісний Священний Собор... с братською любов'ю приймає та благословляє цей акт своєї рідної сестри – Української Православної Церкви... [і] виражає глибоку впевненість у тому, що зв'язані свободою, братською любов'ю в Союзі миру дві рідні сестри – Російська й Українська Православні Церкви збережуть на вічні часи у своїх взаємовідносинах заповіти Христової любові, мира й правди» [24, с. 525; 25, с. 126].

Значну роль у прийнятті даного рішення Собору, а також на підтвердження тієї тези, що ніяке важливе рішення обновленців не приймалося поза увагою радянських органів, відіграли ДПУ та ЦК КП(б)У. Напередодні Собору, 1 березня 1925 року, на засіданні Антирелігійної Комісії, слухаючи питання про стан обновленства, було прийнято рішення: «...по відношенню до обновленства поставити перед ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б) питання про необхідність увести: а) повну автокефалію української церкви із затвердженням такої Всеросійським Синодом; б) українізацію богослужіння...». [26, с. 55] Отже, можна із високим ступенем ймовірності припускати, що без санкції Харківського, а особливо Московського більшовицького центру, автокефалію, по крайній мірі з боку Всеросійського Собору, підтверджено не було б.

У другій половині 21 травня обговорювалися доповіді Йосипа (Кречетовича) та Лоллія (Юр'євського), що були виголошені на засіданні 20 травня. Зміст доповідей не мав принципових відмінностей від виголошених ними на Передсоборній Нараді. Обговорення даного питання викликало неоднозначні реакції з боку депутатів, але більшість виявляли щирі бажання знайти шляхи порозуміння і об'єднання з УАПЦ. Багато дискусантів зійшлися на думці, що дієвим кроком у боротьбі із «липківщиною» стане дієва, а не декларативна, українізація. Для примирення лунали пропозиції створити спеціальну комісію, але проти конструктивного діалогу виступили митрополит Пимен (Пегов) та представник Всеросійського Синоду Павло Красотін.

Остаточна резолюція щодо УАПЦ була прийнята 23 травня 1925 р. у пунктах наступного змісту: 1) осіб вищої «липківської» ієрархії приймати тільки з благословення Вселенського патріарха, через перевисвячення, згідно практики Російської Православної Церкви; 2) нижче духовенство колишнього висвячення приймати в суцільному чині; 3) доручити Священному Синоду звернутися від імені Собору до влади з клопотанням про недопущення спільного чи почергового служіння в православних храмах з «липківцями», оскільки це ображає наше релігійне почуття; 4) утворити спеціальну комісію при Синоді для роботи по возз'єднанню «липківців» із православною церквою, для чого комісія зобов'язується: а) підготувати до видання чин літургії в перекладі професора І. Огієнка, також інші богослужбові книги в перекладі П. Куліша; б) видати і поширити серед православних віруючих праці архієпископа Йосипа, протоієрея Григоровича та ін., де розкривається сутність «липківщини» з історичної, догматичної і канонічної сторін; в) визнати за необхідне вивчення української мови всім священнослужителям України; г) українізувати богослужіння; д) відкрити в Академії кафедру для вивчення «липківщини», а в синодальному журналі – окрему сторінку для висвітлення цього питання. До складу вищезгаданої комісії делегати собору обрали 5 осіб: архієпископів Йосипа (Кречетовича), Лоллія (Юр'євського) та Олександра (Чекановського), професора О.І. Покровського і прот. В. Коваленка [1, с. 204-207].

Щодо інших доповідей: «Про відношення Другого Всеукраїнського Собору до постанов Другого Всеросійського Собору 1923 р.» (митр. Ювеналій (Мошковський), «Про тихоновщину» (архп. Йосиф (Кречетович), «Про покращення церковної дисципліни» (архп. Олександр (Чекановський), «Організація духовної освіти і релігійного виховання» (єп. Серафим (Ляде) та «Українізація богослужіння і церковного життя» (єп. Іоаким (Пухальський) та інших, то вони за своєю сутністю та висновками не відрізнялися від виступів і рішень Передсоборної Народи (детальніше див. [1, 207-213]).

Другий Всеукраїнський Помісний Собор завершив свою роботу 27 травня 1925 р. Він остаточно відмовився від канонічних реформ, які ратифікував Собор, позбавляючи

обновленський рух ідейного підґрунтя. Намагаючись викликати прихильність віруючих, з огляду на їхні нарікання, обновленці відступилися від вимоги зміни застарілих церковних канонів. Спостерігалось значне потепління політики відносно чернецтва, було знято з порядку денного питання шлюбного єпископату і повторного шлюбу духовенства. Враховуючи настрої парафіян, відкладалося введення нового календарного стилю до вирішення цього питання Вселенським Собором. За влучним виразом єп. Йосифа (Яцковського): «З моменту Всеукраїнського Собору 1925 р. революційний період в житті Церкви закінчився» і «подальша церковна робота повинна вестися убік встановлення тісних взаємовідносин між пастирями і пасомими на основі морального удосконалення кліру, шляхом дисциплінованості духа і визнання загальнообов'язкової дисципліни...» [27, арк. 39]. З іншого боку, у найбільш принципових послідовників обновленської ідеології це викликало негативне ставлення, як докір пролунали слова: «у нашій синодальній церкві на Україні не впроваджено жодних нововведень, у чому можна переконалися з синодальних постанов та відозв, а також із спостережень над її церковною практикою. Уся ж ідеологія синодалів зводиться до підпорядкування Синоду й до визнання справедливості соціальної революції» [28, с. 62].

Протягом 1925-1928 рр., тобто у міжсоборний період, головна увага керівництва обновленської церкви була приділена наступним питанням: проведення в життя та зміцнення автокефалії; встановлення твердого зв'язку із Східними Патріархами та іншими главами автокефальних Церков; українізація богослужіння; реорганізація єпархій у зв'язку з новим територіально-адміністративним поділом країни; підготовка до Вселенського Собору; пошук шляхів і способів до примирення з інакомислячими; духовна освіта [25, с. 126].

Автокефалія представляла собою одне із найважливіших завдань УПЦ. Саме тому, майже відразу після Собору 17 червня 1925 р. Всеукраїнський Св. Синод звернувся до Російського Св. Синоду із проханням про звільнення УПЦ від присяги 1686 р. і вже 19 червня створив Комісію з питань автокефалії та українізації. Остання 26 жовтня, після підтвердження автокефального статусу УПАСЦ Всеросійським Собором, звернулася до Вселенського Патріархату та автокефальних церков з проханням благословити автокефалію УПЦ, але відповідь так і не була отримана. Не знаючи, в чому складається затримка з визнанням української автокефалії з боку Вселенського Патріарха, 1 вересня 1926 р. Св. Синод вирішує направити йому делегацію у складі митрополитів Інокентія (Пустинського) та Ювеналія (Мошковського) із детальною доповідною запискою щодо автокефалії, але реалізувати це рішення не вдалося. І хоча Українській Церкві вдалося встановити відносини із Вселенським й Єрусалимським патріархатами, Синайським архієпископом, Грецькою (Елладською), Болгарською, Грузинською і Фінляндською церквами, але офіційного визнання своєї автокефалії від Вселенського Патріарха вона так ніколи й не отримала (виділення наше. – О.Т.).

Окрім того, прагнення вищого українського духовенства до категоричної автокефалії значно загострило взаємовідносини Українського та Російського Св. Синодів, яке виражалось, за твердженням останнього, у відході від ідеалів обновленства та рішень Всеросійських Соборів 1923 і 1925 рр., неузгодженні із ним принципових рішень як кадрового, так і ідейного характеру тощо, що викликало таку глибину розриву, яка привела до зняття митр. Пименом (Пеговим), у різкій формі, звання Члена Пленуму Всерос. Синоду [27, арк. 12-14]. Таким чином, автокефалія, в деякій мірі, мала деструктивний (sic!) характер у плані улагодження взаємовідносин помісних церков.

Не дивлячись на усі намагання Св. Синоду УПАСЦ не було досягнуто істотних успіхів і в справі українізації, що втілювалася в життя вищезгаданою Комісією з автокефалії та українізації. Протягом трьох років голова Комісії змінювався тричі: Йосиф (Кречетович), Володимир (Дубчук), Іоаким (Пухальський), що не сприяло покращенню роботи. 25 грудня 1925 р. організовано Комісію з перекладу богослужбової літератури, а 4 вересня 1926 р. схвалено видання нового журналу українською мовою «Рідна Церква», який видавався протягом 1927 р. і через брак коштів та передплатників (всього 220 чол.) припинив своє існування. 10 жовтня 1927 р. Св. Синод виніс постанову про видання української літератури, а 25 листопада відновлено різдвяний збір на українське видавництво і 29 листопада по всім єпархіям розіслано відповідний циркуляр [29, арк. 183, 188; 25, с. 126; 1, с. 223].

Про декларативність заяв про українізацію зауважив і депутат Миколаївського єпархіального з'їзду 22-23 липня 1927 р. протоієрей О. Мшанецький, зазначивши, що «Миколаївське єпарх. управління протягом двох років не організувало українського богослужіння в місті, чим сприяло появі самосвятства» [30, арк. 269]. У результаті з'їзд

.....
прийняв резолюцію: «Визнати природним і корисним там, де є можливість, за бажанням віруючих здійснювати православні Богослужіння рідною мовою за схваленими Прав. Свящ. Синодом перекладами» [30, арк. 273-зв.].

Ще гірше йшла справа з дисципліною духовенства, що впала до найнижчого рівня. Для її підвищення Св. Синод 15 червня 1925 р., тобто практично відразу після Собору, видав циркуляр із забороною духовенству стригти волосся та носити цивільний одяг, 8 лютого 1926 р. оголошено відозву про збереження дисципліни серед кліриків та мирян тощо [25, с. 127]. Та не дивлячись на усі заходи Св. Синод повинен був регулярно у своїх засіданнях повертатися до проблеми дисципліни. Так, 3 вересня 1926 р. на Пленумі обговорювалося питання підвищення дисципліни серед єпископату [31, арк. 35].

Ймовірніше за все, подібні відозви та постанови не занадто бентежили духовенство, так як лише за міжсоборний період було 46 випадків позбавлення сану, з яких 7 - за власним бажанням і 39 - за рішенням суду, двоє з яких були архієреями: архієпископ Прилуцький Феодосій та єпископ Георгій - за одруження та перехід до УАПЦ. Серед рядового духовенства причинами були: за прийняття другого посвячення - 6, за негідну поведінку - 6, за непослух церковній владі - 6, за другий шлюб - 3, за зречення віри шляхом публічної відмови - 13, за відмову від чернечої обітниць - 5 [25, с. 127]. Отже Св. Синод намагався утримувати дисципліну на належному рівні, не відмовляючись навіть від каральних заходів.

У той же час, не дивлячись на безліч негативних моментів у житті обновленської УПЦ, все ж її становище після Собору 1925 р. дещо покращилося, як в організаційному, так і в якісному та кількісному відношенні.

Отже ми бачимо, що значна частина прогресивних заявок обновленців мала декларативний характер і не була реалізована в повній мірі у міжсоборний період. Відсутність дисципліни як серед вищого, так і нижчого, духовенства засвідчило невміння Синоду втримати керівництво і відсутність його авторитету. Але Українська Синодальна Церква зробила значний крок у бік очищення з себе негативних слідів, що залишилися від діяльності обновленців та групи «Жива Церква» у 1922-1923 рр., показуючи прихильність до традицій і церковної практики на фоні урахування українських національних реалій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Жилюк С.І. Обновленська церква в Україні (1922-1928). – Рівне: РДГУ, 2002.
2. Ігнатуша О. Православні церкви України у стані розколу та пошуках єдності (20-30-ті роки ХХ ст.). – Запоріжжя: ЗНУ, 2008.
3. Центральний держархів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.5. – Оп.1. – Спр. 2189.
4. Держархів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р-197. – Оп. 5. – Спр. 35.
5. Всеукраинское Предсоборное Совещание 11-15 ноября н.г. [1924] // Голос Православной Украины. – 1925. – №1-2. – С.4-8.
6. Держархів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф.Р-316. – Оп.3. – Спр. 6.
7. Держархів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. Р-2034. – Оп.1. – Спр. 266. – Арк. 22.
8. ДАВО. – Ф.П-30. – Оп.1. – Спр.109.
9. Состав Украинского Православного Епископата, подчиняющегося Всеукраинскому Священному Синоду // Голос Православной Украины. – 1925. – №4.
10. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр. 193.
11. ДАПО. – Ф.П-9032. – Оп.1. – Спр. 146. – Арк. 92.
12. Держархів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.Р-2375. – Оп. 2. – Спр. 73.
13. Одесский Епархиальный Съезд // Голос Православной Украины. – 1925. - № 9.
14. Балягузова О.Ю. Розкол в українському православ'ї у 1921-1930 рр. (на матеріалах Півдня України): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Миколаївський держ. ун-т ім. В.О. Сухомлинського. - Миколаїв, 2005.
15. ДАВО. – Ф. Р-197. – Оп. 3. – Спр.12.
16. ДАВО. – Ф. Р-197. – Оп. 3. – Спр. 3.
17. ДАПО. – Ф.П-9032. – Оп. 1. – Спр.147.
18. Держархів Черкаської області (далі - ДАЧО), ф.Р-185, оп.2, спр.11.
19. Держархів Харківської області (далі - ДАХО), ф.П-1, оп.1, спр.1192.
20. Білан Г.І. Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. - К., 2005.
21. Призывы на Собор // Голос Православной Украины. – 1925. - № 9.
22. Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. 540. – Оп. 1. – Спр.77.

23. Деяние 2-го Всеукраинского Поместного Священного Собора 18-21 мая // Голос Православной Украины (Харьков). – 1925. – №10.
24. Левитин-Краснов А., Шавров В. Очерки по истории русской церковной смуты – М.-Küsnacht (Schweiz): Крутицкое патриаршее подворье, Institut Glaube in der 2. Welt, 1996.
25. Деяния III-го Поместного Священного Собора Украинской Православной Автокефальной Церкви. Отчет о деятельности Свящ. Синода УПЦ за междусоборный период 1925-1928 гг. // Український Православний Благовісник. – 1928. – №10.
26. Пашенко В.О. Дітище ДПУ: до витоків обновленського руху в Україні // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – №1.
27. ДАЧО. – Ф. Р-314. – Оп.1. – Спр. 9.
28. Білан Г.І. Обновленська церква в Україні: 1924-1927 рр. // Грані (Дніпропетровськ). – 2003. – № 6 (32).
29. ДАЗО. – Ф. Р-316. – Оп. 3. – Спр. 183, 188.
30. ДАМО. – Ф. Р-118. – Оп.2. – Спр. 281.
31. ДАЧО. – Ф.Р-314. – Оп.1. – Спр. 8.

Тригуб О.П. ПОМЕСТНЫЙ ОБНОВЛЕНСКИЙ СОБОР УПЦ 1925 Р.: РЕШЕНИЯ И ИХ РЕАЛИЗАЦИЯ.

В статье прослеживается подготовка, проведение и результаты Всеукраинского Православного Собора Украинской Православной Церкви 1925 г. Особое внимание обращается на проведение этих мероприятий на епархиальном уровне. Автор приходит к выводу, что подавляющее большинство решений Собора носило декларативный характер и не было воплощено в жизнь.

Ключевые слова: православная церковь, Поместный Собор, духовенство.

Trigoub O.P. POMISNIY OBNOVLENSCIY CATHEDRAL OF OUPTS OF A 1925 R.: DECISION IS THAT THEIR REALIZATION.

In article preparation, realization and results of the All-Ukrainian Orthodox Council of the Ukrainian Orthodox Church of 1925 is traced. The author addresses the special attention on realization of these actions at an eparchial level. He comes to a conclusion, that predominate majority of decisions of the Council had declarative character and not was realized.

Keywords: orthodox church, Pomisniy Cathedral, clergy.

УДК: 94(477.74) «1939/1945»

В.В. Гінда

ОРГАНІЗАЦІЯ СПОРТИВНОГО ЖИТТЯ В ОКУПОВАНИЙ НІМЦЯМИ УКРАЇНІ (1941-1944 РР.)

В статті на основі широкого спектру джерел досліджується організація спортивного життя в окупованій нацистами Україні. Розглядаються питання фінансування спорту, його структура, відношення до такого явища окупантів, причини, що спонукали українців займатися спортом.

Ключові слова: спорт, фізична культура, окупація.

Останнє десятиріччя вітчизняні історики та спеціалісти періоду Другої світової війни значну увагу приділяють вивченню різних сфер життя та побуту населення у роки окупації. Однак досі питання спорту залишались поза їх увагою. Даній тематиці досі не присвячено жодної історичної розвідки, виключення становить, так званий «матч смерті», проведений в серпні 1942 р. у Києві між українською командою «Старт» і німецькою «Флакельф». Між тим, в архівах містяться документи, які засвідчують розвиток спорту в період окупації практично в всіх регіонах України.

Так, у повному обсязі він був представлений у дистрикті «Галичина». В рейхскомісаріаті «Україна» (далі – РКУ) і «Трансністрії» – тільки футбол, бокс, баскетбол, волейбол, шахи, шашки, рідше – гімнастика, легка атлетика. При цьому слід зазначити: якщо в двох останніх окупаційних територіальних утвореннях, вони зосереджувалися в відповідних

23. Деяние 2-го Всеукраинского Поместного Священного Собора 18-21 мая // Голос Православной Украины (Харьков). – 1925. – №10.
24. Левитин-Краснов А., Шавров В. Очерки по истории русской церковной смуты – М.-Küsnacht (Schweiz): Крутицкое патриаршее подворье, Institut Glaube in der 2. Welt, 1996.
25. Деяния III-го Поместного Священного Собора Украинской Православной Автокефальной Церкви. Отчет о деятельности Свящ. Синода УПЦ за междусоборный период 1925-1928 гг. // Український Православний Благовісник. – 1928. – №10.
26. Пашенко В.О. Дітище ДПУ: до витоків обновленського руху в Україні // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – №1.
27. ДАЧО. – Ф. Р-314. – Оп.1. – Спр. 9.
28. Білан Г.І. Обновленська церква в Україні: 1924-1927 рр. // Грані (Дніпропетровськ). – 2003. – № 6 (32).
29. ДАЗО. – Ф. Р-316. – Оп. 3. – Спр. 183, 188.
30. ДАМО. – Ф. Р-118. – Оп.2. – Спр. 281.
31. ДАЧО. – Ф.Р-314. – Оп.1. – Спр. 8.

Тригуб О.П. ПОМЕСТНЫЙ ОБНОВЛЕНСКИЙ СОБОР УПЦ 1925 Р.: РЕШЕНИЯ И ИХ РЕАЛИЗАЦИЯ.

В статье прослеживается подготовка, проведение и результаты Всеукраинского Православного Собора Украинской Православной Церкви 1925 г. Особое внимание обращается на проведение этих мероприятий на епархиальном уровне. Автор приходит к выводу, что подавляющее большинство решений Собора носило декларативный характер и не было воплощено в жизнь.

Ключевые слова: православная церковь, Поместный Собор, духовенство.

Trigoub O.P. POMISNIY OBNOVLENSCIY CATHEDRAL OF OUPTS OF A 1925 R.: DECISION IS THAT THEIR REALIZATION.

In article preparation, realization and results of the All-Ukrainian Orthodox Council of the Ukrainian Orthodox Church of 1925 is traced. The author addresses the special attention on realization of these actions at an eparchial level. He comes to a conclusion, that predominate majority of decisions of the Council had declarative character and not was realized.

Keywords: orthodox church, Pomisniy Cathedral, clergy.

УДК: 94(477.74) «1939/1945»

В.В. Гінда

ОРГАНІЗАЦІЯ СПОРТИВНОГО ЖИТТЯ В ОКУПОВАНИЙ НІМЦЯМИ УКРАЇНІ (1941-1944 РР.)

В статті на основі широкого спектру джерел досліджується організація спортивного життя в окупованій нацистами Україні. Розглядаються питання фінансування спорту, його структура, відношення до такого явища окупантів, причини, що спонукали українців займатися спортом.

Ключові слова: спорт, фізична культура, окупація.

Останнє десятиріччя вітчизняні історики та спеціалісти періоду Другої світової війни значну увагу приділяють вивченню різних сфер життя та побуту населення у роки окупації. Однак досі питання спорту залишались поза їх увагою. Даній тематиці досі не присвячено жодної історичної розвідки, виключення становить, так званий «матч смерті», проведений в серпні 1942 р. у Києві між українською командою «Старт» і німецькою «Флакельф». Між тим, в архівах містяться документи, які засвідчують розвиток спорту в період окупації практично в всіх регіонах України.

Так, у повному обсязі він був представлений у дистрикті «Галичина». В рейхскомісаріаті «Україна» (далі – РКУ) і «Трансністрії» – тільки футбол, бокс, баскетбол, волейбол, шахи, шашки, рідше – гімнастика, легка атлетика. При цьому слід зазначити: якщо в двох останніх окупаційних територіальних утвореннях, вони зосереджувалися в відповідних

гуртках або секціях, то у Західній Україні було створено низку спортивних ліг (футбольну, волейбольну, баскетбольну), де постійно проводилися змагання.

Виходячи з вище сказаного, мета даного наукового дослідження на основі архівних матеріалів, тогочасної преси, спогадів учасників подій дослідити організацію спортивного життя, його фінансування в різних адміністративно-територіальних утвореннях створених німцями на початку окупації.

Природно, що аналізуючи функціонування спорту в зазначений період, перед нами виникне ряд питань: як до такого явища відносилися представники тодішньої влади, в даному випадку німці та румуни? На кого покладалася організація цієї справи? Звідки надходили фінанси, без яких неможливо налагодити жодної справи? Які причини спонукали українських спортсменів, враховуючи важкі умови тогочасного життя, приймати участь у змаганнях різного гатунку?

Відразу потрібно зазначити, що в розгортанні спортивного життя українці не мали права на власну ініціативу. Всю свою роботу вони погоджували з представниками окупаційної влади. Так, керівник Українського Центрального Комітету (далі – УЦК) В. Кубійович зазначав, що всі спортивні товариства в Західній Україні діяли «за тихою згодою німців і під їх контролем» [1, с. 246]. Голова спортивної секції Києва М. Дубяньський, 25 січня 1942 р., отримав від представника німецької влади Ріка конкретні завдання своєї роботи, яка зводилася до налагодження функціонування стадіонів, організації для німців водної бази, відкриття шахового клубу [2, арк. 9]. Програма роботи трьох відділів житомирського «Українського клубу», серед яких був і спортивний, затверджувалася, виключно, штабсткомісаром міста [3, арк. 18].

Влітку 1942 р. в «Новому українському слові» з'явилася стаття-повідомлення Г. Швецова (голова столичного спортивного товариства «Рух» – В. Г.), де він писав, що спортивне життя Києва відновили з дозволу штабсткомісаріату та за допомогою міської управи [4]. Така ж ситуація була і в інших містах РКУ та «Трансністрії». В 1941 р. «Вінницькі вісті» зазначали, що в місті організовано дві футбольні команди з метою проведення товариських матчів з німецькими військовими [5].

Ставлення окупантів до відновлення спорту не було негативним, як скажімо, до проголошення 30 червня 1941 р. українськими націоналістами, бандерівського крила, незалежності України чи функціонування вищих навчальних закладів гуманітарного типу. Власне, вони відносились до таких явищ позитивно з двох причин.

По-перше, для німців, як і українського населення, спорт виконував культурницьку функцію та був своєрідним психологічним релаксатором. Відвідуючи спортивні змагання, або приймаючи в них участь, вони на певний час відривалися від реалій воєнної дійсності, де їх на кожному кроці підстерігала смертельна небезпека. В статуті житомирського «Українського клубу» затвердженого міським комісаріатом відмічалось, що головна його мета: «культурно обслужити цивільних та військових громадян міста під час їх дозвілля: постановками п'єс, концертами, художніми і літературними вечорами, виступами спортивних груп, організацією футбольних, волейбольних, баскетбольних матчів та шахово-шашкових матчів» [6, арк. 15зв.]. Капітан румунської військової футбольної команди «Крим», Метан, перебуваючи в Одесі в 1943 році з цього приводу говорив: «Війна нам, а ні трохи не заважає займатися спортом, який полегшує всі тяготи бойової обстановки» [7].

По-друге, нацисти намагалися використати спорт у пропагандистсько-політичних цілях, в основному в антирадянській агітації. Особливо чітко це простежується в футбольній царині, де досить часто організовувалися відповідні заходи. Так, у повідомленні газети «Нове українське слово», за 15 липня 1942 р. відмічалось, що стадіон німці відкрили, для українського населення на честь «річниці звільнення від більшовиків» Києва [8]. З помпезністю 24 жовтня 1943 р. румунське керівництво відсвяткувало річницю звільнення Одеси від радянської влади провівши спортивні змагання на місцевому стадіоні «Вікторія» (відзначити дату безпосередньо в день вигнання більшовиків, 16 жовтня, завадила погана погода – В. Г.) [9].

Зрозуміло, що займатися спортивними організаційними моментами нацисти не збиралися, тим паче вони не були знайомі з системою функціонування місцевого спортивного життя, тому всю роботу переклали на плечі української адміністрації. Центрами відновлення спорту в Україні, як правило, були великі міста: Київ, Львів, Тернопіль, Дніпропетровськ, Одеса, Житомир, Луцьк, Рівне, Херсон, Запоріжжя, а вже з міст українська адміністрація намагалася поширити ці процеси на навколишні території. Відповідна практика активно

застосовувалася в західних областях, де в багатьох районних містечках і селах існували спортивні товариства. Практично нічого в цьому плані не було зроблено в сільській місцевості РКУ і «Трансністрії».

Правда в 1941р. в РКУ спостерігалися окремі спроби налагодити спортивне життя на селі, однак вони не завжди знаходили підтримку серед німецької влади. Так, у звіті одного з житомирських членів ОУН Я. Залізняка є відомості про існування спортивних організацій «Січ» у шести селах Миропільського району (Житомирська обл.): Ново-Миропіль, Колодязьне, Булдачов, Великі Кошари, Малі Кошари, Кам'янка [10, арк. 30]. До речі, ця організація була досить популярна серед місцевої молоді, про що свідчить чисельний склад осередків. Наприклад, «Січ» Ново-Мирополя нараховувала 62 члени, (з них дівчат – 45, хлопців – 17), Малих Кошар – 45, (дівчат – 30, хлопців – 15), Кам'янки – 25, (10 дівчат і 15 хлопців) [10, арк. 30].

У кожному із трьох окупаційних адміністративних утворень, враховуючи їх історичні традиції, з метою керування відповідною роботою були створені певні спортивні структури.

Після відступу радянських військ з Західної України і створення там німцями дистрикту «Галичина» відновленню спортивного життя сприяв УЦК і його Відділу Молоді. Відомий львівський футболіст О. Скоцень згадує той період зазначив: «Відділ Молоді Українського Центрального Комітету був найвищим чинником, який керував всією працею нашого фізкультурного виховання в Галичині. За короткий час наш спорт розвинувся до масового рівня, якого ще до цього часу ніколи не було. Всім керували самі українці...» [11, с. 289].

В свою чергу Відділу Молоді підпорядковувався Міський Відділ Тіловиховання, що знаходився в Львові (вул. Пекарська 1) [12]. Власне, він перейняв усі функції радянського комітету фізичної культури та спорту. Головою відділу став проф. Гайдучок, його заступником Тріль. Під контролем цієї структури знаходилися всі спортивні площі, зали, басейни, тенісні корти та спортивне спорядження колишніх радянських організацій, яке розділялося між відновлених спортивних товариств. Відділ також проводив контроль над їх роботою вирішував спірні питання та дбав про спорт у регіоні. Нижчою ланкою вважалися спортивні округи, на чолі з референтами, які всю наявну інформацію надсилали до Відділу Тіловиховання. Замикали цю своєрідну ієрархію спорттовариства, причому всі вони мали реєструватися в УЦК і проводити свою роботу тільки з його відома.

У рейхскомісаріаті «Україна» такі функції виконували секції фізкультури та спорту, що знаходилися при обласних відділах освіти та культури і відповідно їм підпорядковувалися. Наприклад, у Києві на обліку секції знаходилося все спортивне майно міста загальною сумою 10 млн. крб [13, арк. 13]. У «Трансністрії» ці завдання покладалися на спортивний відділ при дирекції культури і просвітництва одеської Преторії.

Першими кроками, з відновлення спорту в незалежності від регіону, було проведення інвентаризації спортивного реманенту та реєстрації спортсменів із метою визначення подальших напрямків роботи. Так, у Києві після інвентаризації майна спортивних споруд та забезпечення його охорони секція спорту провела реєстрацію спортсменів і викладачів фізкультури міста. Всього зареєстрували 183 особи, серед них 40 чемпіонів та рекордсменів із різних видів спорту, республіканського і союзного масштабу [2, арк. 8]. Аналогічну роботу провів культурно-мистецький відділ міської управи Вінниці [14].

Інколи траплялися випадки, коли спортивні споруди та майно намагалися здати в оренду адміністративні установи, які на той момент не мали ніякого відношення до них. Тоді спортивне керівництво зверталося з листами про допомогу до міської влади. Один з таких листів, 13 квітня 1942 р., надійшов на адресу голови міста Києва від керівника відділу культури і освіти Солодовника та керівника секції фізкультури і спорту Снетенчука, де зазначалося: «Секція фізкультури та спорту при відділі культури і освіти в розпорядженні якої повинні знаходитися всі спортивні споруди (стадіони, водні станції тощо) зараз стоїть перед таким фактом, коли різні установи передають спортивне майно, здають його в оренду, знищують. Наприклад, дерева розташовані на терені колишнього «Республіканського» стадіону здано в оренду співробітникам Дому вчених, земельним відділом. Також земельним відділом дано дозвіл на вирубку дерев на водній станції «Стріла». Спортзал «Динамо» (вул. Левашівська, 27) перебудовано на церкву, стадіон «Спартак» (вул. Кирилівська, 103) передбачається церковною общиною використати під огорою. Вважаючи таке становище не припустимим, і щоб зберегти спортивне майно, просимо видати постанову якою всі споруди і майно закріпити за секцією та

звільнити їх від орендної плати і місцевих податків» [2, арк. 38]. Прохання міська влада задовольнила.

Стосовно коштів, то німці виділяли значні суми лише на ремонт спортивних споруд (залів, стадіонів) не більше. Загалом спорт в окупованій Україні знаходився на самоутриманні, виключення становила «Трансністрія», де румуни надавали всебічну допомогу в його розвитку. Справа в тому, що тут спорт був комерціалізованим. У свою чергу єдина допомога від міських управ на яку могли розраховувати діючі спортивні організації РКУ була виділення приміщень та відстрочка під час погашення орендної плати.

Основним джерелом фінансування були індивідуальні внески членів спортивних товариств, пожертвування, дохід від організації змагань та створених підсобних господарств.

Наприклад, у Києві спорттовариство «Рух», створене 15 січня 1942 р. Швецовим, мало в своєму розпорядженні їдальню на сто чоловік, де отримали право харчуватися, за картками, тільки спортсмени і члени товариства, спорт майстерню та крамницю. Майстерня і крамниця були створені для налагодження постачання спортивного інвентарю місцевим спортсменам та окупантам. Крім того, весь час з боку німецьких, мадярських футбольних команд та окремих військових на адресу товариства надходили прохання допомогти в придбанні спортивних речей. Щоб якось зарадити в цій справі Швецов надіслав листа до секції фізкультури і спорту, в якому прохав передати в розпорядження товариства склад спортивного майна, на вул. Олександрівській 95, зобов'язуючись наявний там реманент привести до ладу та забезпечити ним спортсменів (прохання було підтримане – В. Г.) [2, арк. 38].

Слід відмітити, що підсобні підприємства в Києві мала також секція фізкультури і спорту. На 1941 р. планувалося відкрити радіо-майстерню, їдальню, крамниці – комісійну і радіо приладів, більярдний зал. Зі слів голови секції Дубянського розгортання підсобних господарств мало на меті, забезпечити фінансовий розвиток фізкультурної роботи. Однак, із запланованих підприємств були відкриті лише радіомайстерня та їдальня.

Дохід від радіомайстерні ділився таким чином: 53% з суми надходжень отримував штат робітників, 44% йшли на покриття інших витрат (відрахування секції фізкультури і спорту, оплати за оренду приміщення тощо). За час роботи майстерні прибуток становив: у жовтні 1941 р. – 155 крб., у листопаді – 4146 крб. 70 коп., у грудні – 5242 крб. 90 коп., у першій половині січня 1942 р. – 2293 крб [2, арк. 10 зв.].

Невеличкий магазин «Спорт» (вул. Михайлівська, 35) існував у житомирського спорттовариства «Січ», який складався з двох відділів спортивного та культтоварів і приносив незначний дохід. У магазині продавалися різні запасні частини для роверів, лиж, ковзанів тощо [15]. Крім магазину «Січ» отримувала фінансові надходження від проведення вистав, концертів, футбольних матчів для жителів міста. На виручені кошти товариство також утримувало всіх спортсменів і артистів [6, арк. 18 зв.].

Фінансування в Галичині проводилось за такою ж схемою як і в РКУ, а також завдяки надходженням від УЦК і жертвам місцевих прихильників. Враховуючи, що центральний комітет був підзвітним окупантам, то, по-суті, фінанси на розвиток спорту тут виділялися зі згоди німців. Причому останні вимагали від українських спорттовариств регіону детальних звітів про зроблену роботу та виконання певних умов: реєстрацію товариства в УЦК, використання коштів виключно на потреби спорту, допомога повинна бути використана тільки на закупівлю спортивного реманенту [16, арк. 12]. В такий спосіб в грудні 1941 р. спортивне товариство «Сян» отримало від уповноваженого в справах спорту в Генерал-губернаторстві 3 тис. злотих [16, арк. 17].

Іноді уповноважений, із метою заохочення, виділяв певні суми, так в кінці 1941 р. 12 українських спортивних товариств отримали 50 тис. злотих. Крім цього він посприяв організації в містечку Криниця (тепер територія Польщі – В.Г.) спортивного табору на 40 ліжок, для проведення тренувань із зимових видів спорту [17].

Більше того, відділ опіки над молоддю і родиною при складанні річного бюджету УЦК мав спеціальну статтю видатків на спорт. У 1944 р. на такі потреби передбачалося 280 000 тис. злотих [18, арк. 29]. Причому на кожен вид спорту виділялася окрема сума.

Виходячи з цього, дещо перебільшеним є твердження О. Скоценя, який згадуючи в своїй книзі «З футболем у світ» ті часи, писав: «Ніяких фінансових дотацій (від окупантів – В.Г.) не можна було сподіватися. Вся діяльність спиралася на допомогу і підтримку лише мас населення» [11, с. 294].

Звичайно допомога від мешканців краю на потреби спорту надходила. Наприклад, після того, як стрийська футбольна команда «Скала», в 1943 р., стала чемпіоном Галичини з футболу, на рахунок колективу від вдячних вболівальників поступила сума в розмірі 4 220 злотих. Прихильники команди жертвували хто скільки міг від 10 до 500 зл.. Керівництво команди на отримані кошти організувало в містечку Сколім тренувальний табір для футболістів, запросивши туди колег із самбірського «Дністра», миколаївського «Дніпра» та дрогобицької «Ватри» [19].

Під час організації спортивних змагань у дистрикті «Галичина» переїзд харчування спортсменів мали забезпечувати місцеві спорттовариства. Так, футбольні чемпіонати фінансувалися на таких умовах: суперники, коли ігри складалися з двох поєдинків, їздили один до одного за власний кошт, якщо з одного, проїзд суперників на 50% фінансувала команда-господар. При цьому, делегація суперника мала складатися з 15 осіб (згідно регламенту: якщо їм приходилося долати відстань більше 110 км, то кожен футболіст отримував від керівництва команди на добу по 20 зл., а за 150 дозволялося платити 40 зл. – В.Г.) Всі прибутки від продажу квитків ділилися навпіл [18, арк. 56].

Тільки в разі проведення красивих першостей з легкої атлетики, плавання, гімнастики Відділ Тіловиховання брав на себе зобов'язання облаштування спортсменів на ночівлю та приготування їжі, правда за умови, що кожен учасник привезе з собою наступні продукти харчування: 3 кг. картоплі, 0,5 кг. крупів, 15 дкг. масла, 5 яєць, 10 дкг. цукру і кави та 1 кг. хліба [20].

В «Трансністрії», румуни, поставивши спорт на комерційні рейки надавали і відповідну допомогу. Ті структури або чиновники, які стояли за певними футбольними командами або боксерськими клубами забезпечували своїх підлеглих всім необхідним. Наприклад, колектив одеської «Вікторії», (належав міському муніципалітету – В.Г.) для тренувань у зимовий період навіть виділявся спортивний зал «Форум» по вулиці Ланжеронівській 24 [21]. (таку розкіш не могла собі дозволити жодна з команд Галичини, а тим більш РКУ – В. Г.). Повністю всім забезпечували свій спортклуб «Рапід», чиновники залізничного транспорту Одеси. Спеціально для клубу навіть облаштовували спортзал по вул. Пушкінській 49 [22].

Причини які спонукали українських спортсменів за умов «нового порядку» приймати участь у змаганнях та тренуватися є різними: – одні намагалися в такій спосіб заробити, другі убезпечити себе від відправлення на роботи до Німеччини, треті знаходили в спорті розраду та відпочинок. Наприклад, зі слів одесита К. Прохоровича виходить на боксерський ринг у ті часи його примушувало скрутне фінансове становище в сім'ї [23]. На той час боксери з «південної Пальміри» за кожен бій отримували від 300 до 3000 марок в залежності від статусу поєдинку, а міський професійний боксерський клуб «Ринг» згідно підписаних контрактів з дванадцятьма своїми боксерами-професіоналами платив їм місячну зарплату в розмірі 800 рейхсмарок (8 тис. крб.) плюс відсотки від кожного проведеного двобою (як правило, кожен боксер двічі на місяць виходив на ринг цирку – В.Г.) [24]. Керівництво галицького спортклубу «Сян» активно допомагало своїм членам фінансами, продуктами харчування та одягом. Тільки в 1941 р. на такі потреби організацією було використано 4 тис. злотих [16, арк. 6]. У свою чергу, голова житомирського «Українського клубу» Л. Пінтов відмічав, що більшість членів клубу вступали до нього, аби отримати посвідку про роботу і не потрапити в списки оstarбайтерів [3, арк. 61].

Однак, стверджувати зі стовідсотковою впевненістю, що тільки ці причини штовхали українців приймати участь в окупаційному спортивному житті не слід, для багатьох людей, враховуючи людську індивідуальність, вони були різними. Правильніше було б назвати їх основними.

Потрібно зазначити, що спортивне життя в окупації не було таким масовим як до війни, цьому передувала низка причин: воєнне становище, відсутність належного фінансування, постійна праця спортсменів на підприємствах, що заважало проведенню систематичних тренувань тощо.

Ще однією із причин такого стану тогочасні спортивні журналісти називали відсутність ідейних людей у цій галузі, чого не спостерігалось до війни і слабку роботу в цьому напрямку в школі.

В статі надрукованій у «Краківських вістях» за 1943 р. з цього приводу писалося наступне: «Ціла низка спортивних імпрез закінчує цьогорічний сезон. Саме тепер пора зробити деякі підсумки результатів тіловиховної роботи. Тіловиховне життя в цю пору показує набагато менше спортивної ідейності як перед війною. Тепер досить гостро відчувається брак ідейних

спортсменів. Можливо, що причиною цього є воєнні обставини, можливо надмір праці не дозволяє вести систематичних тренінгів. Але все це тільки спроби знайти виправдання для теперішнього незадовільного життя в спорті. Подивіться на спортивних керівників у окремих місцевостях. Скільки з них там зовсім випадкові люди, що з тіловихованням не мали нічого спільного. Подібних прикладів багато ще серед шкільних учителів, деякі з яких не мають належного розуміння в вихованні « [25].

Таким чином, можна зробити висновок, що організацією спортивного життя в Україні займалися українці при підтримці окупантів. Вся робота в даній царині погоджувалася з німцями і проводилася виключно після їх згоди. Фінансування спорту було слабким через відсутність підтримки з боку окупаційної адміністрації. В основному фінанси надходили від проведення різних спортивних імпрез (футбольних, хокейних матчів, боксерських поєдинків тощо), внесків членів спорттовариств та благодійних пожертв. Виключенням можна вважати «Транснстрію», де румуни комерціалізували спорт за власним зразком і відповідно фінансували його з міських бюджетів. Беручи участь у спортивному житті того часу українці переслідували різні цілі, тоді як, для окупантів відновлення спорту мало на меті забезпечити відпочинок німецьким солдатам у тилу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кубійович В. Українці в генеральній губернії 1939-1941. – Чикаго, 1975.
2. Державний архів Київської області (Далі – ДАКО). – Р.2356. – Оп.6. – Спр. 207.
3. Державний архів служби безпеки в Житомирській області (Далі – ДАСБУ ЖО). – Ф. 103. – Оп. 2. – Спр. 3936.
4. Нове Українське слово. – 1942. – 6 червня.
5. Вінницькі вісті. – 1941. – 19 вересня.
6. Державний архів Житомирської області (Далі – ДАЖО). – Ф. 1152. – Оп.1. – Спр. 19.
7. Молва. – 1943. – 15 октября.
8. Нове Українське слово. – 1942. – 15 липня.
9. Буг. – 1943. – 27 октября.
10. ДАЖО – Ф. Р. 1151. – Оп.1. – Спр. 2.
11. Скоцень О. З футболем у світ. – Торонто, 1985.
12. Краківські вісті. – 1941. – 13 серпня.
13. ДАКО. – Ф. Р. 2356. – Оп. 6. - Спр. 200.
14. Вінницькі вісті. – 1941. – 19 вересня.
15. Перемога. – 1941. – 9 жовтня.
16. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі – ЦДАВОУ). – Ф. 3959. – Оп. 2. – Спр. 3.
17. Краківські вісті. – 1942. – 5 лютого
18. ЦДАВОУ. – Ф. 3959. – Оп.2. – Сп. 82.
19. Львівські вісті. – 1943. – 2 вересня.
20. Краківські вісті. – 1942. – 30 серпня.
21. Молва. – 1943. – 23 января.
22. Одесская газета. – 1943. – 16 сентября.
23. Інтерв'ю з К. Прохоровичем. Особистий архів автора. Аудіозапис зроблено 23 січня 2007 р.
24. Одесская газета. – 1944. – 15 февраля.

Гинда В.В. ОРГАНИЗАЦИЯ СПОРТИВНОЙ ЖИЗНИ В ОККУПИРОВАННОЙ НЕМЦАМИ УКРАИНЕ (1941-1944 ГГ.)

В статье на основе широкого спектра источников исследуется организация спортивной жизни в оккупированной нацистами Украине. Рассматриваются вопросы финансирования спорта, его структура, отношение к такому явлению оккупантов, причины, что побуждали украинцев заниматься спортом.

Ключевые слова: спорт, физическая культура, оккупация.

Ginda V.V. ORGANIZATION OF SPORTING LIFE IN OCCUPIED BY GERMANS UKRAINE (1941-1944).

In the article on the basis of wide spectrum of sources organization of sporting life in occupied by nazis Ukraine is explored. The questions of financing of sport are examined, his structure, attitude toward such phenomenon of invaders, reasons, that induced Ukrainians to get busy by sport.

Keywords: sport, physical culture, occupation.

СТАНОВИЩЕ «СХІДНИХ РОБІТНИКІВ» НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті на основі архівних та інших джерел аналізується становище «остарбайтерів» на завершальному етапі Другої світової війни, коли життю невірників Третього рейху загрожувала особливо велика небезпека.

Ключові слова: «остарбайтери», нацистська каторга, нацистський режим, масові екзекуції, фабрики смерті, просування фронтів.

Із здобуттям Україною незалежності спостерігається підвищений інтерес вітчизняних дослідників до історичної долі «остарбайтерів». Роботи українських вчених, опубліковані останнім часом, стосуються не лише аналізу розсекреченої джерельної бази дослідження [1], методичних підходів [2], але й розкривають чимало раніше невідомих сторінок насильницького вивезення «східних робітників» до Німеччини, їхнього рабського становища на нацистській каторзі, протидії реалізації планів гітлерівських загарбників по депортації «дармової робочої сили» з боку цивільного населення, радянських партизанів, патріотичного антифашистського підпілля, сил національно-визвольного спрямування, боротьби з поневолювачами самих «остарбайтерів» у Третьому рейху, в рядах європейського руху Опору, труднощі повернення колишніх бранців на Батьківщину [3].

Проте дослідники мало акцентують уваги на становищі колишніх «східних робітників» на завершальному етапі війни. У пропонованій статті ставиться за мету в деякій мірі ліквідувати існуючу «білу пляму».

Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні робіт з вітчизняної історії минулого ХХ століття, сприятимуть більш глибокому розумінню проблем ще не до кінця розкритої теми драматичної долі українських «остарбайтерів».

У жовтні 1944 р. Червона армія вступила на територію Німеччини – на гумбіннському напрямку в Східній Пруссії. 19 січня 1945 р. радянські танки перетнули колишній польсько-німецький кордон у Верхній Сілезії. Ще до початку березня 1945 р. у межі Німеччини вступили війська союзників. Переміщення Східного та Західного фронтів на територію власне Німеччини означав початок заключного етапу Другої світової війни на Європейському континенті.

Наступ радянських та американо-англійських військ ніс мир на звільнені від гітлерівців території, довгождане визволення поневолених народів від нацистського гніту. Причому це стосувалося не тільки корінних мешканців, а й мільйонів насильно переміщених у рейх осіб, які використовувались там як дармова робоча сила.

З німецького документа (огляду Генерального уповноваженого по використанню робочої сили Ф. Заукеля про використання робітників із окупованих областей) відомо, що вже станом на 30 листопада 1942 р. в рейху працювало 2 млн. 362 тис. 168 іноземних робітників. Найбільше їх було із окупованих східних територій – 1375567 чол. У документі містяться відомості також про кількість іноземної робочої сили з інших регіонів Європи: генерал-губернаторства (включаючи Галичину) – 291756 чол., Вартегау – 38369 чол., протекторату – 79451 чол., Франції (без її північної частини) – 168488 чол., Бельгії (разом із Північною Францією) – 103486 чол., Нідерландів – 86006 чол., решти Європи – 189045 чол. [4, с. 200].

Крім того, працювало 417 524 чол. військовополонених. Як бачимо, число «східних робітників» на 418 966 чол. перевищувало сумарну кількість решти зарубіжних бранців (956601 чол.).

«Остарбайтери» склали основу трудових ресурсів рейху і в наступних роках. Станом на 30 вересня 1944 року їх кількість становила 2174,6 тис. чол. Другими за кількісним показником йшли поляки – 1662,3 тис. чол., третіми французи – 646,4 тис. чол. Використовувалась праця цивільних робітників ще ряду країн: Чехословаччини – 313,9 тис. чол., Італії – 287,4 тис. чол., Югославії – 97,8 тис. чол., Угорщини – 24 тис. чол., Швейцарії – 17 тис. чол., Болгарії – 16,3 тис. чол., Данії – 16 тис. чол., Греції – 15,7 тис. чол. [5] (теж станом на 30.09.1944 р.).

Найбільшою була і кількість радянських військовополонених – 631,6 тис. чол. (станом на 15 серпня 1944 року). У цей період на економіку рейху також працювали 600 тис.

військовополонених із Франції, 427,2 тис. чол. – з Чехословаччини, 89,4 тис. чол. – Югославії, 80,7 тис. чол. – Великобританії, 28,3 тис. чол. – Польщі... [5].

Використовувалася ж наймасовіша «робоча сила зі Сходу» по всій Німеччині, а також в Австрії, Бельгії, Італії, Польщі, Норвегії, Чехословаччині, Франції та інших країнах. Українські примусові робітники не були тут винятком – у результаті насилля нацистських рабовласників вони теж опинилися у різних куточках Центральної та Західної Європи.

Найчастіше як робоча сила вони вивозилися в промислові центри Німеччини. Зокрема, їхня праця досить широко використовувалася на шахтах, металургійних заводах Руру – в містках Ессені, Дортмунді, Дуйсбургу, Гельзенкірхені, Бохумі, Ботроні, Оберхаузені та ін., на шахтах Східної Німеччини, рудниках кольорових металів у приморських районах, металургійних підприємствах Саарської області, міст Бремена, Любека, Зальцгіттера, Пейме, Зігена. Невільників також примушували працювати на підприємствах авіаційної промисловості Гамбурга, Мюнхена, Франкфурта, Аугсбурга, на танкових заводах у Ворамсі, Кельні, текстильних фабриках міст Вуппертала, Крефельда, Білефельда (Північний Рейн-Вестфалія), Аугсбурга, Штутгарта (Південна Німеччина), Айслебена, Райхенбаха (Східна Німеччина), на багатьох інших підприємствах військової промисловості, вантажниками та чорноробочими в портах і на залізницях.

Ще ширше використовувалася їхня праця в сільському господарстві. Причому по всій Німеччині, а також у якості домашньої прислуги.

В Австрії робочі руки українців знаходили застосування в основному на промислових підприємствах придунайських міст, у Польщі та Чехословаччині – в Сілезії, у Франції – у департаменті Па-де-Кале.

Найдалі ж від рідних домів опинилися ті цивільні бранці (наприклад, уродженці Вінниччини В.Ф. Маремпольський та М.Х. Мельник із с. Маркушів Уланівського району, І.О. Скоцький із с. Струтинки Липовецького району, П.М. Янівець із с. Павлівки Погребищенського району, І.І. Олексин із с. Черепашинець Калинівського району та ін.), котрих доля закинула на Нормандські острови (володіння Великобританії), що в протоці Ла-Манш, зокрема на острів Джерсі, де вони змушені були зводити фортифікаційні укріплення, або ж у Норвегії, як І.І. Топоровський з с. Чепелів Уланівського району, І.Г. Месько із с. Заливанщини Калинівського району, Марія Мельник із с. Северинівки Тростянецького району тієї ж Вінницької області. А подолянину П.О. Тарасюку із с. Мончина Погребищенського району довелось каторжно трудитись навіть на Африканському континенті, в м. Каїрі, куди був вивезений на примусові роботи у складі «трудова батальйонів Тодта [6, с. 416–417].

Всього ж із Радянського Союзу німецькі окупаційні власті на сильно вивезли, як вказувалось у звинувачувальних документах Нюрнберзького трибуналу, 4 мільйони 978 тисяч 735 чоловік цивільного населення [7, с. 127].

На заключному етапі війни доля усіх «остарбайтерів», котрі в жорстоких умовах нацистської каторги зуміли дожити до весни 1945 року, висіла на волоску. Будь-якої миті над ними могла бути вчинена кривава розправа. Агонізуючий гітлерівський режим мав намір потягнути за собою в могилу доведений до катастрофи німецький народ, а також тих, кого нацисти не вважали за людей взагалі.

Альберт Шпеер згадує, що, виступаючи 3 серпня 1944 р. в Познані на зборах гауляйтерів, А. Гітлер заявив: «Якщо німецький народ у цій боротьбі зазнає поразки, значить він був досить слабким. Значить, він не витримав свого випробування перед історією і ні до чого іншого, крім загибелі, він не був визначений...» [8, с. 252].

Аналогічне висловлювання фюрера наводить і Гудеріан: «Якщо війна буде програна, то і народ загине. Ця його доля невідворотня. І нам нічого турбуватися про збереження тих матеріальних основ, які знадобляться людям для їх подальшого примітивного існування. Напрочуд, краще нам самим все це зруйнувати...» [9, S. 384].

19 березня 1945 року А. Гітлер навіть видав спеціальну директиву (більше відому як «наказ Нерона»), котрою зобов'язав гауляйтерів негайно приступити до обов'язкового знищення на території Німеччини «всіх військових об'єктів (включаючи шляхи сполучення і засоби зв'язку), промислових підприємств і підприємств комунального господарства, а також матеріальних запасів, якими противник зможе у будь-якому вигляді – негайно ж чи в осяжному майбутньому – скористатися» [10, S. 164] – «всеодно вціліють після війни лише неповноцінні...» [9, S. 385]. Однак і їм не жити на землі.

Наукові записки

«Якщо націонал-соціалістична Німеччина мусить загинути, то наші вороги... не повинні святкувати тріумфу... Вони не повинні дожити до цього дня. Такий чіткий і логічний наказ фюрера, і я потурбуюсь про те, щоб він був виконаний чітко і ґрунтовно» [11], – з такою погрозою виступив зокрема 5 березня 1945 року Гімmlер.

Досить відверто висловився і головний ідеолог рейху Й. Геббельс, який 20 березня того ж року записав у своєму щоденнику: «Особливого клопоту завдає нам у Берліні проблема іноземних робітників. Ми повинні спробувати тримати їх до того часу, поки берлінська промисловість взагалі зможе працювати. Адже ми маємо намір добиватись, щоб у крайнім разі підприємства промисловості озброєнь продовжували працювати навіть у випадку оточення Берліна. Проте, з іншого боку, в столиці рейху перебуває близько 100 тисяч східних робітників. Якщо вони потраплять у руки Рад, то через три-чотири дні стануть крупними піхотними силами Кремля, які воюватимуть проти нас. Тому в разі загрози ми повинні... якомога швидше прикрити... східних робітників» [12, с. 324].

Очевидно, під словом «прикрити» він мав на увазі не заточити їх у якомусь таємному контрольованому місці (прикрити від стороннього погляду) чи забезпечити їхню безпеку (прикрити силою вермахта від посягань противника), а знищити (тобто призупинити – прикрити – їхнє існування на білому світі), щоб ті не змогли взяти в руки зброю і таким чином значно посилити загрозу для конаючого рейху.

Існувала і ще одна необхідність фізичного знищення «остарбайтерів» – німецькі власті побоювалися можливого «повстання рабів». Тому ще в 1942 р. розробили детальний план придушення такого вияву непокори. План отримав назву «Валькірія» і передбачав застосування сили, зокрема, армії резерву безпеки Берліна, інших великих міст. Незважаючи на те, що іноземні робітники не були озброєні, а також достатньо організовані, дану потенційну небезпеку керівництву рейху доводилось враховувати ледь не до кінця війни.

Зрозуміло, величина загрози зменшувалася б із помітним порідінням рядів потенційних «бунтівників».

Проте через нестримне просування фронтів у глибину Німеччини нацистам було не до масових екзекуцій. У результаті Вісло-Одерської операції радянські війська широким фронтом вийшли до річки Одер і захопили ряд плацдармів на її західному березі. До Берліна залишалось всього 60 – 70 км. На півночі було ізольоване і розчленоване на три частини східнопруське угруповання німецьких військ. У лютому – березні нацистські війська зазнали серйозних поразок у Східній Померанії та Сілезії. У завершальну фазу вступили бої у Югославії, Угорщині, Австрії.

У лютому почався наступ союзників на Західному фронті. До середини березня їхні війська вийшли до Рейну на всьому його протязі. Був також захоплений важливий плацдарм на його східному березі, в районі Ремагена. 1 квітня 1945 р., просунувшись на 100 км на схід, англо-американські війська оточили німецьку групу армій у Рурі.

Однак масові екзекуції все ж здійснювалися. Для прикладу скористаємось спогадами колишнього «остарбайтера» Миколи Дейнеки, уродженця с. Кормільче Орининського району колишньої Кам'янець-Подільської (тепер: Хмельницької) області, запротореного в кінці війни за ненавмисну поламку верстата в штрафтабір Ладе.

«...В ніч на 5 квітня нас підняли о третій годині і вигнали на плац, наказавши чекати... О 7-й годині ранку виступив начальник табору і сказав, що з цієї хвилини цей табір уже не штрафний, а звичайний цивільний: «Вас всіх переведем в м. Ганновер і там скажуть, що робити далі...»

Під вечір третього дня нас пригнали в Ганноверську тюрму. На ніч нас набили битком по камерах. Всю ніч люди ревіли, як худоба, нічим було дихати. Від випаровувань такої великої кількості людей всю ніч з стелі лив дощ із поту...

На ранок, коли відкрили двері, двадцять чоловік витягли мертвими. На дворовій площі нам дали по кусочку хліба і відібрали 300 чоловік, дали їм по лопаті, вивели на вулицю. Всім рабам, що залишилися, начальник табору оголосив, що зараз їх поведуть на міську біржу праці. Там тим, хто не має робочого місця, його дадуть...

Всім було наказано йти на біржу праці. Де знаходилась біржа праці, я знав, тому, що лікарня, де мені [раніше] робили операцію, знаходилась через дорогу... Ми якраз і пішли по тій дорозі. Бачу, що біржу проминули, не заходячи, пішли далі. Коли нас виводили на дорогу, то підігнали машини і навантажили із складу кулемети (4 штуки), багато патронів у стрічках, туди

посадили повні кузови поліції з собаками. Нам сказали, що вони їдуть на фронт відганяти ворога. Коли ми пройшли біржу..., я зрозумів, що нас ведуть на бійню і я вирішив тікати...

Проминувши декілька вулиць, нарешті, побачив безлюдну і побіг до найближчого зруйнованого будинку. Чую, сюди біжать люди... Серед них впізнав свого товариша Бобика Петра Івановича... На наше щастя почалось ревіння сирен, що повідомили про повітряну тривогу. Німці під час тривоги всі ховаються у бомбосховище. Так що нам бог допоміг...

А весь табір розстріляли... [Всіх невільників] загнали на Вюльфельдський цвинтар... Ті 300 чоловік, що їм дали лопати і погнали першими, вирили траншею довгу і широку. Їх поставили на край неї і тоді запрацювали кулемети. І так декілька разів рили і стріляли... [13, с. 201–204].

Інші «остарбайтери» згадують про масове знищення людей у крематоріях, а німецький дослідник М. Келлер на основі звіту СС навіть написав книгу «З російськими бабами покінчено» [14]. Власне, це – документальне розслідування трагедії, що сталася 26 березня 1945 р. (за тиждень до приходу американців) у таборі Хірценхайн у Фогельсберзі побіля Нідерталя, коли 81 жінка («остарбайтерки» і полячки) та 6 чоловіків були навмисно розстріляні гестапівцями.

Як видно з опитувального аркуша Н.Л. Токарчук (с. Юзвин Вінницького району Вінницької області), її теж підстерігала подібна смерть. У м. Заальфе (Тюрінгія) подоланку та інших «остарбайтерів» навіть привели до місця розстрілу. Перешкодив розігратися трагедії тільки несподіваний наступ радянських військ [15, арк. 93 зв.].

За аналогічних обставин врятувалися й харків'янка Клавдія Чукович та сотні інших каторжанок, яких гітлерівці також гнали на смерть:

«...Коли все ближче стали підходити наші..., то нас вирішили... вивести і спалити. Це ми вже потім дізналися, що спалювати нас будуть. А спершу сказали, ми вас в інший табір евакуюємо. Ну, і забрали. Нічого не дозволяли нам брати, нічого абсолютно... Так йшли... Довго йшли ми... Аж тут їде на коні вершник, у німецькій формі. І говорить... «Куди ви, мовляв, ведете їх?.. Повертайтеся, там же руські...» І ми уже чуємо, канонада там гримить..., підходить все ближче... І нас повернули назад...» [16, с. 101].

Проте найінтенсивніше ріділи ряди в'язнів концтаборів, серед яких, як уже згадувалось, було чимало цивільних примусових робітників:

«З наближенням воєнного краху Німеччини, нацистський режим посилив свої репресії щодо в'язнів Бухенвальда. За даними табірної статистики в січні 1945 року прибуло до табору 24 197 в'язнів, з них було вбито і замордовано 2002 в'язнів, або 8,3 відсотка, в лютому прибуло 13 066 в'язнів, а знищено було 5523 в'язнів або 42,3 відсотка, в березні 1945 року прибуло до табору 6650 в'язнів, а знищено було 5531 чоловік, або 84,3 відсотка. За час існування табору Бухенвальд через його ворота пройшли 238980 в'язнів, із них 56545 в'язнів залишились там навічно. Така сумна статистика Дантівського пекла...» [13, с. 287].

Як відомо, крім Бухенвальда на території Третього рейху активно функціонували не менш відомі фабрики смерті: Аушвіц, Бельзен, Біркенау, Гросс-Роден, Дахау, Дора-Мітельбау, Заксенхаузен, Майданек, Мартраген, Марібор, Маутхаузен, Нацвейлер, Папенбур, Освенцім, Равенсбрюк, Тремблінка, десятки інших...

Отже, на завершальному етапі війни для життя «остарбайтерів» існувала величезна загроза, котра виходила з людиноненавистницької політики керівництва Третього рейху. Як «неповноцінні», вони мали бути знищеними ще до краху самого рейху. Не дозволило реалізуватися цим злочинним планам стрімке просування Західного і Східного фронтів, хоч численні факти розправ над «східними робітниками» все ж мали місце.

У плані подальшого дослідження теми цікавим бачиться розкриття особливостей визволення цивільних бранців Червоною армією та військами союзників, ставлення до них визволителів, становище вчорашніх примусових робітників у переддень репатріації, їхнє нелегке повернення на Батьківщину.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Меляков А. П. До розширення джерельної бази досліджень з історії депортації населення України до Німеччини у 1941 – 1944 рр. // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 132 – 145; Меляков А. В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941 – 1943 рр. // Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2002. – 20 с.;

- Пастушенко Т.В. Остарбайтери Київщини: історико-статистичний та джерелознавчий аналіз // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. – Київ–Хмельницький–Кам'янець–Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – Вип. 28. – С. 99–115; Максимчук Є.С. Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941 – 1945 рр.): типово-видовий склад та інформаційний потенціал джерельного комплексу // Автореферат дис. канд. істор. наук: 07.00.06 // Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства – К., 2007. – 20 с.
2. Боряк Г., Маковська Н. Населення України за часів нацистської окупації (1941–1944): роздуми про актуалізацію джерельної бази архівів // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – К., 2001. – С. 299 – 318; Гринченко Г.Г. Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших остарбайтеров // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 52–58.
  3. Гальчак С.Д. Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації «остарбайтерів»-подолян у нацистському рейху // Студії з архівної справи і документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 148–150; Забронець О. Волинські остарбайтери (1941 – 1945 рр.) // Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. та публіцист. ст. / Гол. ред. та упоряд. М.М. Кучерепа. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 107 – 126; Пастушенко Т.В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини // Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – К., 2007. – 242 с.; Лапан Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939 – 1945 рр.) // Автореферат дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – 20 с.; Куницький М.П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) // Автореферат дис. канд. істор. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2008. – 20 с.
  4. Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 г.) / Сост.: Заставенко Г. Ф. (рук.) и др.: Под общей ред. Е.А. Болтина и Г.А. Белова. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – 328 с.
  5. Herbert U (Hg.). Europa und der «Reichsinsatz». Auslaendische Zivilarbeit, kriegsgefangene und KZ-Haeftlinge in Deutschland 1938 – 1945.
  6. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942 – 2007 рр.). – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – 768 с.; іл. 16 с.
  7. Нюрнбергский процесс над главными военными преступниками: Сб. материалов. – В 7 т. / Под общей ред. р. А. Руденко. – М.: Гос. изд-во юридической литературы. – М., 1957 – 1961. – Т. 3.
  8. Шпеер А. Воспоминания / Пер. с нем. – Смоленск: Русич, 1998. – 720 с.
  9. Heinz Guderian. Erinnerungen eines Soldaten. - Heidelberg, 1951.
  10. Müller R.-D., Ueberschär G. Kriegsende 1945. Die Zerstörung des Deutschen Reiches. – Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1994. – 259 s.
  11. Якушевский А. С. Внутренний кризис в Германии в 1944 - 1945 гг. / ННИ. - 1995. - №2. – С. 62, 63.
  12. Геббельс И. Дневники 1945 года. Последние записи: Пер. с нем. / Вступ. слово и общ. ред. А.А. Галкина. – Смоленск: «Русич», 1998. – 416 с.
  13. Пам'ять заради майбутнього: Спогади / Вид. 2-е, доп. – К., 2003. – 568 с.
  14. Keller M. «Das mit den Russenwiebern ist erledigt»: Rüstungsproduktion, Zwangsarbeit, Massenmord und Bewältigung der Vergangenheit in Hirzenhain zwischen 1943 und 1991. Verlag der Bindernagelschen Buchhandlung Freidberg, 1991.
  15. Державний архів Вінницької області, Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 343.
  16. Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. – 236 с.

Гальчак С.Д. ПОЛОЖЕНИЕ «ВОСТОЧНЫХ РАБОЧИХ» НА ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНОМ ЭТАПЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ.

В статье на основании архивных и других источников анализируется положение «остарбайтеров» на заключительном этапе Второй мировой войны, когда жизни подневольных Третьего рейха угрожала особенно большая опасность.

Ключевые слова: «остарбайтеры», нацистская каторга, нацистский режим, массовые экзекуции, фабрики смерти, продвижение фронтов.

Galchak S. D. The condition of «eastern workers» during the final stage of the Second World War.

In this article on the basis of archives materials the condition of «eastern workers» during the final stage of the Second World War when the life of the slaves of the Third Reich was in a serious danger is analyzed.

Keywords: «ostarbiters», Nazi servitude, Nazi regime, mass evacuation, death factory, moving of fronts.

УДК 94 (4) «1939/1945»

I.В. Мазило

**СТАН СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЗАЛІЗНИЧНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ
1943-1950-Х РР. І ЇЇ ВІДБУДОВА**

У статті зроблена спроба окреслити основні втрати соціальної сфери залізниць України під час фашистської окупації 1941-1944 рр. Також виокремити основні тенденції відбудови інфраструктури залізниць.

Ключові слова: залізнична галузь, житловий фонд, медичні установи, шкільна освіта, продовольче забезпечення.

Завдання статті – дослідити стан соціальної мережі залізниць України після визволення Червоною Армією території України від фашистських загарбників, показати процеси її відбудови.

Для вивчення проблеми повне значення мають праці: Ю.Л. Дьякова [1], Е. Зубкової [2], О.Е. Лисенка [3], М.В. Ковалю [4], П.М. Чернеги [5], У.Г. Чернявського [6].

В роки окупації України фашистські загарбники зруйнували не лише залізничне господарство, підприємства, а й соціальну сферу транспорту. Сума збитків залізничного господарства України склала більше 10 млрд. рублів. Об'єми відновлювальних робіт на залізниці виявилися настільки великими, що лише власними силами їх важко було виконати. Так, на магістралях Північно і Південно-Донецькій, Південно-Західній і Південній було знищено 953 будинки. [7, с. 80]. Також на Північно-Донецькій залізниці до війни працювало 100 лікувально-санітарних закладів, з яких 8 поліклінік, 60 здоровпунктів, 7 лікарень, 13 пологових будинків, 22 дитячих ясел, шкіл і дитячих закладів 124, з яких 68 шкіл [8, арк. 28]. Тому, 20 січня 1943 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) направили листа секретарям обкомів, крайкомів і ЦК Компартій Союзних республік, облвиконкомам «Про надання допомоги залізничним дорогам» в якому закликали трудящих до активної участі у відновленні залізничного транспорту й тим самим надання допомоги Червоній армії по остаточному знищенню німецько-фашистських окупантів і відновлення усього народного господарства [9, с. 123]. Лише на відбудову залізничних мереж Вінницької і Кам'янець-Подільської областей у 1944 р. мобілізували 16906 громадян з території Вінниччини [10, с. 271].

Були випадки, коли допомога органів місцевої влади по мобілізації місцевого населення, як у випадку зі Жмеринським вагоноремонтним заводом виявилася малоєфективною. Спочатку планували набрати 450 осіб на постійну роботу й тимчасово на 3 місяці 300 осіб. Не надіслали людей райони: Тульчинський, Погребищенський, Хмельницький, Томашпільський. Частково мобілізували: Шаргородський за планом 70 – дали 2, Могилів-Подільський – 70 і 33, Жмеринський – 111, а дали 80 [9, с. 126].

Негативно впливали на процес відбудови заводу й фактори соціального характеру. Житловий фонд всього мав 536,6 кв.метрів. Відсутні були гуртожитки. Рішення Вінницького облвиконкому про виділення в місті Жмеринка житлового фонду для працівників заводу не виконувався [9, арк. 129].

Слід погодитися з думкою проф. Чернеги П.М., що: «В край гостро постала проблема забезпечення житлом робітників і всього населення на визволеній території України... Ворог перетворив на руїни 714 міст та містечок, або 42% усіх міських поселень... У великих містах республіки було зруйновано 45% житлового фонду. Понад 10 млн. людей в Україні залишилося без житла» [5, с. 283-284].

Залізничники своїми силами розпочали відбудову житлових будинків. У 1944 р. по Україні на залізничному транспорті було введено в експлуатацію 399,2 тис. кв. метрів житлової площі при плані 308,9 тис. А на капітальний ремонт житлового фонду і комунальних підприємств витратили 4793 тис. рублів замість запланованих 2600 тис. [5, с. 286]. І в наступні

In this article on the basis of archives materials the condition of «eastern workers» during the final stage of the Second World War when the life of the slaves of the Third Reich was in a serious danger is analyzed.

Keywords: «ostarbiters», Nazi servitude, Nazi regime, mass evacuation, death factory, moving of fronts.

УДК 94 (4) «1939/1945»

I.В. Мазило

**СТАН СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЗАЛІЗНИЧНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ
1943-1950-Х РР. І ЇЇ ВІДБУДОВА**

У статті зроблена спроба окреслити основні втрати соціальної сфери залізниць України під час фашистської окупації 1941-1944 рр. Також виокремити основні тенденції відбудови інфраструктури залізниць.

Ключові слова: залізнична галузь, житловий фонд, медичні установи, шкільна освіта, продовольче забезпечення.

Завдання статті – дослідити стан соціальної мережі залізниць України після визволення Червоною Армією території України від фашистських загарбників, показати процеси її відбудови.

Для вивчення проблеми повне значення мають праці: Ю.Л. Дьякова [1], Е. Зубкової [2], О.Е. Лисенка [3], М.В. Ковалю [4], П.М. Чернеги [5], У.Г. Чернявського [6].

В роки окупації України фашистські загарбники зруйнували не лише залізничне господарство, підприємства, а й соціальну сферу транспорту. Сума збитків залізничного господарства України склала більше 10 млрд. рублів. Об'єми відновлювальних робіт на залізницях виявилися настільки великими, що лише власними силами їх важко було виконати. Так, на магістралях Північно і Південно-Донецькій, Південно-Західній і Південній було знищено 953 будинки. [7, с. 80]. Також на Північно-Донецькій залізницях до війни працювало 100 лікувально-санітарних закладів, з яких 8 поліклінік, 60 здоровпунктів, 7 лікарень, 13 пологових будинків, 22 дитячих ясел, шкіл і дитячих закладів 124, з яких 68 шкіл [8, арк. 28]. Тому, 20 січня 1943 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) направили листа секретарям обкомів, крайкомів і ЦК Компартій Союзних республік, облвиконкомам «Про надання допомоги залізничним дорогам» в якому закликали трудящих до активної участі у відновленні залізничного транспорту й тим самим надання допомоги Червоній армії по остаточному знищенню німецько-фашистських окупантів і відновлення усього народного господарства [9, с. 123]. Лише на відбудову залізничних мереж Вінницької і Кам'янець-Подільської областей у 1944 р. мобілізували 16906 громадян з території Вінниччини [10, с. 271].

Були випадки, коли допомога органів місцевої влади по мобілізації місцевого населення, як у випадку зі Жмеринським вагоноремонтним заводом виявилася малоєфективною. Спочатку планували набрати 450 осіб на постійну роботу й тимчасово на 3 місяці 300 осіб. Не надіслали людей райони: Тульчинський, Погребищенський, Хмельницький, Томашпільський. Частково мобілізували: Шаргородський за планом 70 – дали 2, Могилів-Подільський – 70 і 33, Жмеринський – 111, а дали 80 [9, с. 126].

Негативно впливали на процес відбудови заводу й фактори соціального характеру. Житловий фонд всього мав 536,6 кв.метрів. Відсутні були гуртожитки. Рішення Вінницького облвиконкому про виділення в місті Жмеринка житлового фонду для працівників заводу не виконувався [9, арк. 129].

Слід погодитися з думкою проф. Чернеги П.М., що: «В край гостро постала проблема забезпечення житлом робітників і всього населення на визволеній території України... Ворог перетворив на руїни 714 міст та містечок, або 42% усіх міських поселень... У великих містах республіки було зруйновано 45% житлового фонду. Понад 10 млн. людей в Україні залишилося без житла» [5, с. 283-284].

Залізничники своїми силами розпочали відбудову житлових будинків. У 1944 р. по Україні на залізничному транспорті було введено в експлуатацію 399,2 тис. кв. метрів житлової площі при плані 308,9 тис. А на капітальний ремонт житлового фонду і комунальних підприємств витратили 4793 тис. рублів замість запланованих 2600 тис. [5, с. 286]. І в наступні

роки дана проблема потребувала свого вирішення. Свідчить про це довідка бригади ЦК КП(б)У «Про підготовку житлово-комунального господарства на 1946-47 рр. по Дебальцевському відділенні Південно-Донецької дороги». Так, на початку війни працівники експлуатували 232 житлових будинки площею 53111 метрів кв. Станом на 1 липня 1946 р. залишилося її 28 507 м.кв. З цієї кількості використовували за непризначенням 8045 м.кв. За даний період відбудови було забезпечено квартирами 1259 сімей, з яких 729 працівників пов'язаних з рухом поїздів, 58 сімей – демобілізованих, 132 – військовослужбовців, 64 – інваліди війни. З 1250 сімей, що мешкали у відомчих будинках – особи пов'язані з рухом поїздів 530 сімей, які проживали на площі 7618 м.кв. [8, арк. 4]. У 1946 р. квартирами забезпечили 65 сімей, залишилося ще 244, з яких 175 пов'язані з рухом поїздів.

У 1946 р. запланували побудувати новий гуртожиток на 100 ліжок. Існуючий перебуває непристосованих приміщеннях, де відсутні кухня, інші побутові кімнати, що заважає підтримувати чистоту [8, арк. 4].

105 сімей працівників Південно-Західної залізниці були довгий час без помешкань. Серед них і т.Казанцев. Він 50 років пропрацював на транспорті. Проживає в тяжких умовах – прохідній кімнаті із шести членами родини ще й виховує двох онуків, батьки яких загинули на фронтах Вітчизняної війни [11, арк. 33].

Частково вирішити проблему забезпечення житлом намагалися через індивідуальну забудову. На Дебальцевському відділенні у 1946 р. житло зводили 93 сім'ї. 42 демобілізованим із Червоної Армії надали позику. Взяли 11 на 389 тис. рублів, з яких вибрали 199,4 тис. 142 тис. рублів ще асигнувала держава. Завершили будівництво двох помешкань, 24 були готовністю на 80% [8, арк. 7].

Гальмувало будівництво відсутність матеріалів. Щоб вирішити проблему, в травні 1944 р. ДКО і РНК СРСР прийняли рішення «Про спорудження індустріальної бази для масового житлового будівництва» і схвалили заходи щодо відбудови житлового фонду у визволених районах і посилення індивідуального житлового будівництва у містах і робітничих селищах. Існуючі підприємства виробляли лише 13% довоєнної кількості цементу і 9% цегли. Завдяки вжитим заходам підприємства промисловості будівельних матеріалів наприкінці року виробляли 38% довоєнного обсягу цегли, черепиці, вапна, гіпсу і видобутку граніту [5, с. 285-286].

Однак матеріалів не вистачало. Так, на Дебальцевському відділенні гостро постала проблема в покрівельних матеріалах. Працівники своїми силами спорудили майстерню по виготовленню черепиці. У 1945 р. її виробили 33 тис. штук [8, арк. 7].

Позначилися на будівництві зволікання. Так, Сталінський (нині Донецький) Промбанк затримував фінансування індивідуального будівництва [8, арк. 7].

Поряд із вирішенням житлової проблеми працівників транспорту, важливе значення надавалося їх продовольчому забезпеченню. Завдяки постанові ДКО від 21 квітня 1942 р. «Про покращення матеріально-побутових умов робітників й службовців залізничного транспорту» були збільшені централізовані фонди постачання продуктивних і промислових товарів працівникам магістралей [5, с. 291].

ЦК профспілки залізничників південних районів спільно з адміністрацією підприємств у 1943 і першому кварталі 1944 рр. виділили близько 4 тис. родинам фронтників й інвалідів грошову допомогу в сумі 405 тис. рублів, значну кількість продуктів, промислових товарів, 259 тонн вугілля, а 2814 членів їхніх родин влаштували на роботу. Для 1336 багатодітних сімей відремонтували і виділили квартири. Матеріальна допомога членам профспілки становила 1649 тис. рублів [5, с. 292].

Намагалися налагодити продовольче забезпечення і громадське харчування працюючих. Так, 1 жовтня 1943 р. розпочала роботу їдальня з помісячною видачею 40 тис. страв працівникам Харківського ПРЗ. В підсобному господарстві відновили роботу крупорушки, маслобійні, просорушки. Це дало можливість додатково постачати продукти харчування 516 робітникам підприємства [11, арк. 112].

На Запорізькому ПРЗ в квітні-травні 1945 організували 9 їдалень, на обслуговуванні яких перебувало 4270 осіб, в тому числі 600 учнів ФЗУ. Меню було таким: на обід 2 страви, сніданок і вечеря по одній. Якість харчування була задовільною.

Також працювали побутові підприємства: цирюльні – п'ять, пошивочних – три, металева і годинникові майстерні [8, арк. 90].

З метою покращення забезпечення працівників Крюківського вагоноремонтного заводу на рівні республіки, поставили питання про передачу тваринницького радгоспу «Веселий хутір» Чернобаївського р-ну, тодішньої Полтавської області на баланс підприємства. Виконком Полтавської облради клопотав перед господарськими організаціями, про забезпечення овочами підприємства: картоплі – 500 тон, іншими, на зиму 1946-1947рр. [11, арк. 139].

В деяких установах до організації харчування відносилися недбало. Так, в управлінні Південно-Західної залізниці обслуговування працівників було не задовільним: в їдальні відсутні виделки й ножі, обіди низької якості. Допускалися обрахування, обвіси. Висиджувати доводилося по годині поки нададуть послугу [11, арк. 30].

Дещо інакше забезпечували відповідальних працівників залізниць. Так, 2 липня 1946 р. відповідальний працівник управління справами Раднаркому УРСР доручив зам. міністру торгівлі Малікову С.Ф., привести продовольче і промтоварне забезпечення начальника Південно-Західного округу Кривоноса П.Ф., у відповідності з нормами, що вписані в постанові Ради Міністрів СРСР від 21 травня 1946 р., за якою останньому був встановлений продовольчий ліміт на 750 рублів у місяць, прикріпленням до «урядового» магазину по вул. Кірова,2, а також промтоварного ліміту на 2000 рублів в квартал [11, арк. 17].

Також налагоджували мережу побутового обслуговування виконуючи рішення ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, наказ НКШС від 31 березня 1944 р. «Про створення виробничо-побутових підприємств» з метою покращення обслуговування залізничників. Так, на Київському вузлі працювали: ряд пошив очних і взуттєвих підприємств [11, арк. 142].

У 1945 р. становище дещо змінилося. За рішенням міської і районних рад депутатів трудящих м.Києва, по залізничній колії, були зачинені кілька майстерень приміщення яких передали іншим господарським організаціям. В місті ліквідували ткацьку фабрику по вул.Артема,12, взуттєву і пошивочну майстерні по вул. Свердлова, фотографію і годинникову майстерні по вул. Червоноармійській.

На станції Буча, Ірпінь і Ворзель зачинили 3 фотографії. В Чернігові пошивочну, на станції Фастів – фотографію, на ст. Лубни (Полтавщина) – взуттєву майстерню. А так як на дорозі відсутні власні приміщення зберегти такі види послуг для робітників й службовців залізниці не можливо [11, арк. 13].

Керівники залізниці, намагаючись виправити становище, 11 квітня 1946р. звернулися листом до Голови Ради Міністрів УРСР Хрущова М.С., прохаючи вплинути на ситуацію, вмотивовуючи його рішеннями XIV Пленуму ВЦРПС які зобов'язали усі господарські й профспілкові організації забезпечити матеріально-побутові і культурні запити робітників й службовців [11, арк. 13].

Налагоджували медичне обслуговування працівників транспорту. В окремих випадках, як на Закарпатті, територія якого з листопада 1944 р. була возз'єднана з Радянською Україною [12, с. 593] на залізничних станціях, в містах зовсім були відсутні заклади для працівників. Хворі, як правило, користувалися послугами місцевих лікарень, за плату. Зусиллями колективу дороги заново почали створювати мережу поліклінік, дитячих консультацій, лікарень, санаторіїв [11, арк. 122].

На Південно-Західній залізниці відбудовували медичну мережу. В 1946 р. був прийнятий план капітального будівництва подібних закладів. Запланували витратити 1125 тис. рублів. На об'єкти: поліклініки в Дарниці – 280 тис., Фастові – 50 тис. рублів. Залізничної поліклініки в Києві – 250 тис. рублів, дитсадок – 420 тис., санаторії: Ворзель – 40 тис., Боярці – 25, дитячих ясел в Гребінці – 50, на гідромеліоративні роботи – 10 [11, арк. 87].

На 1947 р. запланували витратити на здоров'я залізничної поліклініки дороги 548900 рублів [11, арк. 56]. Щоб охопити більшу кількість працюючих створили нічний санаторій на залізниці, передбачивши 20 одиниць медперсоналу із сумою видатків – 100 000 рублів [11, арк. 67]. Крім того на лікувально-санаторні заклади у 1947 р. запланували позабюджетних коштів витратити в сумі 705 тис. рублів [11, арк. 84], у 1946 р. таких коштів було витрачено 875 тис. рублів [11, арк. 87].

Відроджували й шкільну освіту. Свідченням цього є кількість учнів шкіл Південно-Західного залізничного округу по областях: Київській, Чернігівській, Полтавській з українською і російською мовами навчання 1-10 класів, а станом на 24 серпня 1944 р. усього – 14 543 особи [11, арк. 67].

Таким чином дана розвідка про стан відродження соціальної інфраструктури засвідчує певні напрямки соціальної політики радянської держави як загалом на території України, так і, зокрема залізничній галузі. А поскільки держава основні фінансові ресурси спрямувала на відбудову дорожнього господарства, підприємств галузі, тому швидко відродити соціальну інфраструктуру було справою, на той час проблематичною, що створювало труднощі. Тому робітники, спеціалісти самовільно покидали робочі місця. Так, особливо велика плінність кадрів на Львівській залізниці виявилася у головних службах і паровозній – 1690, руху – 1216, шляху – 1526 осіб [8, арк. 99].

Мазило І.В. СОСТОЯНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОЙ ОТРАСЛИ УКРАИНЫ 1943-1950-Х ГГ. И ЕЕ ВОССТАНОВЛЕНИЕ.

Статья посвящена изучению социальной инфраструктуры железнодорожного транспорта Украинской ССР в период его восстановления, 1943 – 1950 – е гг.

Ключевые слова: железнодорожная отрасль, жилищный фонд, медицинские учреждения, школьное образование, продовольствие обеспечение.

Mazilo I.V. THE CONDITION OF SOCIAL INFRASTRUCTURE OF RAILWAY BRUNCH OF UKRAINE AND ITS RECONSTRUCTION IN 1943 – 1950 YY.

The article deals with problem connected with the study of the social infrastructure of railway of the Ukrainian SSR during the period of reconstruction in 1943 – 1950.

Keywords: reconstruction, infrastructure of railway, Ukrainian SSR.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дьяков Ю.Л. Развитие транспортно-дорожной сети СССР в 1941-1945 гг. – М., 1997. – 416 с.
2. Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность 1945-1953. – М., 2000. – 226 с.
3. Лисенко О.Е. Соціальні аспекти окупації України: Методологія проблеми // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 11. – К., 2008. – 368 с.
4. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах /1939-1945 рр. / Україна крізь віки. – Т. 12. – К., 1999. – 360с.
5. Чернега П.М. Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни /1939-1945/. – К., 2004. – 425 с.
6. Чернявський У.Г. Война и продовольствие. – М., 1964. – 204 с.
7. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни /1941-1945/. – Донецьк, 2000. – 396 с.
8. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 77. – Спр. 32. – Арк. 28; Спр.125. – Арк.126; Арк. 129; Спр. 277. – Арк. 4; Арк. 7; Спр.3. – Арк. 90; Спр. 287. – Арк. 99.
9. Добров П.В., Есин И.М. Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой Отечественной войны /1941-1945/. – Донецк, 2000. – 389 с.
10. Мазило І.В. Особливості відбудови і роботи залізничного транспорту України в 1943-1945 рр. // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 9. – Ч. 3. – К., 2005. – 394 с.
11. ЦДАВОВ України. – Ф.Р. 4924. – Оп. 38. – Спр. 1. – Арк. 33; Ф. 2. – Оп.7. – Спр. 4058. – Арк. 172; Арк. 139; Арк. 30; Спр. 4057. – Арк. 17; Арк. 142; Ф. 4924. – Оп. 28. – Спр. 9. – Арк. 13; Спр. 3124. – Арк. 122; Оп. 28. – Спр. 7. – Арк. 12; Спр. 9 – Арк. 56; Спр. 9. – Арк. 67; Арк. 84; Арк. 87; Спр. 378. – Арк. 67.
12. Нариси історії Закарпаття. – Т. 2. – Ужгород, 1995. – 662 с.

ОПЛАТА ПРАЦІ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

В статті зроблено спробу показати практику оплати праці педагогічних кадрів вищих навчальних закладів у перше повоєнне п'ятиріччя.

Ключові слова: вищі навчальні заклади, освіта, соціальне становище, оплата праці.

Вивчення життя та діяльності працівників освіти має важливе значення для підготовки нової генерації спеціалістів для майбутнього України. Висвітлення соціальних аспектів життя науково-педагогічних працівників дає можливість відтворити і переосмислити історію України повоєнних років. Проникнення в повоєнне життя і духовний світ педагогів дозволяє наблизитись до більш глибокого розуміння епохи, більш точного відчуття часу.

В українській історичній науці відчувається брак наукових праць, які б безпосередньо висвітлювали повсякденні реалії та особливості оплати праці науково-педагогічних кадрів, зокрема вищих навчальних закладів.

Окремі аспекти даної проблеми можна знайти в монографіях І.Рибачака [1], Л.Ковпак [2], В.Кіпеня і В.Коржова [3], наукових статтях Л.Романець [4, 5], О.Яновської [6], дисертаційних дослідженнях В.Кононенка [7], Н.Красножон [8], та інших. Заслуговує на увагу дисертаційне дослідження О.Прохоренко, яке присвячено повсякденному життю науково-педагогічної інтелігенції України другої половини 40-х – першої половини 50-х рр. ХХ ст. [9].

Отже, метою статті є спроба з'ясувати процес функціонування системи оплати праці працівників освіти у перше повоєнне п'ятиріччя.

Коли пройшла ейфорія від перемоги у Другій світовій війні, люди залишились сам на сам зі своїми повсякденними проблемами, досить буденними, але від того не менш складними.

Важливим показником життєвого рівня людини є матеріальна винагорода за працю. Питання заробітної плати набуває більшої актуальності у зв'язку з тим, що на сьогодні учителі і викладачі ВНЗ не належать до числа високооплачуваних працівників. Винагорода за працю є еквівалентом важливості та поваги, вона є оцінкою потреби цього спеціаліста для країни.

У зв'язку з тим, що погодинна оплата праці не відповідала новим вимогам, які пред'являлись до вищої школи, РНК ще у вересні 1937 р. ухвалила постанову про запровадження штатних посад і посадових окладів для професорсько-викладацького складу. Оплата праці педагогів вищих навчальних закладів установлювалась в залежності від стажу педагогічної роботи, посади та кваліфікації, а також від наявності вченого ступеня і вченого звання та від рівня самого навчального закладу. Стаж педагогічної роботи у ВНЗ встановлювався по трудовим книжкам. У випадку втрати документів, які підтверджували педагогічний стаж, він визначався за довідками управлінь навчальних закладів міністерств тощо [9, с. 82].

Важкі умови післявоєнної відбудови негативно позначились на добробуті вчителів загальноосвітніх шкіл. Незважаючи на підняття заробітної плати освітян з 1 серпня 1943 р., ситуація не покращилась. Загалом, залежно від фахової категорії вчителя та педагогічного стажу, в Україні вона становила 350-600 крб., причому, вчителі сільської місцевості отримували на 25-75 крб. менше, ніж вчителі міст і робітничих селищ. До того ж заробітна плата вчителів істотно відставала від державних цін на промислові товари і продукти харчування. Фактичний прейскурант цін на промислову продукцію становив, наприклад: бавовняні штани – 60-70 крб., наручний годинник – 360 крб., радіола – 1000 крб., коверкотовий костюм – до 1500 крб. [4, с. 259]. Отримуючи мізерну зарплату, вчитель не міг придбати необхідні речі для свого вжитку.

До вересня 1946 р. середня ставка викладача ВНЗ складала від 1000 до 1300 крб. З метою покращення соціального становища викладачів у вересні 1946 р. вийшла постанова «Про підвищення окладів і покращення матеріально-побутових умов професорсько-викладацького складу», яка визначалась, як «політична турбота партії і уряду в створенні ученим необхідних умов для успішного ведення ними наукової і педагогічної діяльності [10, с. 102]. Наприклад, ставка викладача ВНЗ складала 1100 крб., старший викладач отримував 1050 крб., викладач зі стажем педагогічної роботи в ВНЗ більше 10 років – 1350 крб.

Наукові записки

Дещо вищою була зарплата викладачів, які мали наукові ступені і вченні звання. У 1946 р. завідувач кафедри доктор наук, професор отримував заробітну плату 6000 крб., а доцент - кандидат наук, який мав стаж роботи до 5 років, отримував 2500 крб., від 5 до 10 років – 2800 крб. понад 10 років – 3200 крб. [11, с. 4]. Отже, заробітна плата професорсько-викладацьких кадрів була диференційованою залежно від наукового-ступеня і вченого звання того чи іншого викладача.

На нашу думку, для того, щоб дослідити матеріальний рівень професорсько-викладацьких кадрів, потрібно, перш за все звернути увагу на реальну заробітну плату, яка виражається сумою товарів і послуг, які працівник може держати за певну грошову суму при даному рівні цін на товари. Отже, викладач із мінімальною ставкою у розмірі 1100 крб. не міг навіть купити пару шкіряних чобіт, яка на той час коштувала 1200 крб. натомість при максимальній ставці у розмірі 6000 крб. викладач міг мати достатній продуктивний кошик та пристойно вдягнутись.

Згідно з постановою РНК УРСР від 1 квітня 1946 р. була підвищена заробітна плата старшим викладачам і асистентам, які не мали вчених ступенів і звань та керівництву вишів на 50%. Також, було встановлено пільгове забезпечення професорсько-викладацького складу продовольчими і промисловими товарами [12, с. 45]. потрібно зазначити, що дана система оплати праці працівників вищої школи діяла до кінця 40-х рр. ХХ ст.

Лише в 1949 р. відбулися деякі зміни, а саме було встановлено нові посадові оклади науковців, до яких влада включала і весь професорсько-викладацький склад. Так, діючим членом і членом-кореспондентом академії наук, було встановлено оклад у розмірі 6000 крб., професорам і докторам наук – 4000 крб. доцентам і особам, які мали вчене звання старшого наукового співробітника або кандидата наук – 2000 крб., особам які не мали вченого звання і наукового ступеня 1000 крб.

Додатково за посаду декана представники професорсько-викладацького складу отримували 50% від основного окладу. Наприклад, професор без вченого ступеня доктора наук столичного університету, зі стажем до 5 років, у 1950 р. отримував 1050 крб. і додатково за деканство – 50% основного складу, тобто ще 525 крб. водночас, згідно з інструктивним листом міністерства вищої освіти СРСР від 11 липня 1948 р., викладачі, які були допущені міністерством до виконання обов'язків завідувача кафедрами в іншому інституті чи університеті за сумісництвом, отримували додатково 50% посадового окладу, встановленого по їх основній посаді, але без 20% доплатити за керівництво кафедрою [9, с. 84,85].

Протягом 1946-1949 рр. заробітна плата зросла у закладах освіти на 6,4 %, охорони здоров'я – на 7,5%. У 1950 р. зарплатня становила в промисловості 708 крб., будівництві – 656 крб., освіті та культурі – 668 крб. на місяць [6, с. 343], але платня професорсько-викладацьких кадрів була вищою ніж у робітників і вчителів загальноосвітніх шкіл, працівників культури. Потрібно зазначити, що в цьому світі ситуація, коли люди високоінтелектуальної праці мають винагороду за працю у кілька разів більшу, ніж особи фізичної праці є нормальною і вказує на те, що держава піклується про інтелектуальний потенціал країни. Натомість, протилежна ситуація склалась в Україні на сьогодні, коли науковці та професорсько-викладацький склад та робітники фізичної праці мають майже однакову винагороду за працю.

Для того щоб поповнити сімейний бюджет, значна кількість науково-педагогічної інтелігенції змушена працювати у декількох установах або ВНЗ. Зрозуміло, що такі випадки не були масовими, але поряд з цим викладачі, які працювали за сумісництвом, мали значне матеріальне поповнення для їх сімейного бюджету.

У досліджуваний період для матеріального й морального заохочування освітян були різного роду звання, премії та нагороди, для тих хто відрізнявся особливою політичною лояльністю. Щоб забезпечити стабільний достаток тієї частини науково-педагогічних кадрів, яка намагалась виконувати настанови партії, існувала спеціальна система державних замовлень, а, відповідно, й одержання високих гонорарів. Партійні структури щедро винагороджували тих, хто у своїх статтях та виступах критикував або вихваляв вказаних партією осіб.

Отже, як показував аналіз матеріалів оплата праці науково-педагогічних працівників не давала ще належного матеріального забезпечення освітянам республіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. – Кам'янець-Подільський абетка, 2000. – 304 с.

2. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.
3. Ківень В., Коржов В. Викладачі вузів: соціологічний портрет. – Донецьк, 201. – 200 с.
4. Романець Л.М. Соціально-побутові умови освітян Вінниччини в 1944-1958 рр. // Наукові записки вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип. XI. Серія: історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2006. – С.258-261.
5. Романець Л.М., Романюк І.М. Матеріально-побутові умови праці повоєнного учительства України // актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. наукові записки рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 12. – Рівне: РДГУ, 2008. – С. 72-76.
6. Яновська О. Соціальна політика радянської держави в містах України в 1945-1953 рр. за свідченнями громадян (на матеріалах НКВС-КДБ УРСР) // України ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 36. статей. – Вип. 9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С.326-324.
7. Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.). Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Вінниця, 2004. – 19 с.
8. Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943-1953 рр) // Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К, 2002. – 18 с.
9. Прохоренко О.А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст. Дис. ...канд. іст. наук.: 07.00.01. – Київ, 2008. – 265 с.
10. Синецкий А.Я. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы. –М.: Советская наука, 1950. – 185 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп. 15. – Спр. 5. – 95 арк.
12. Вища школа Української РСР за 50 років. У 2-х част. (1917-1967) рр. – К.: Видавництво Київського університету, 1968. – Ч.2 – (1945-1967). – 539 с.

Романець Л.Н., Романюк І.М. ОПЛАТА ТРУДА НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ В ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ.

В статье предпринято попытку проанализировать состояние оплаты труда педагогических работников высших учебных заведений в первое послевоенное пятилетие.

Ключевые слова: высшие учебные заведения, образование, оплата труда, социальное положение.

Romanets L. M., Romaniuk I. M. PAYMENT OF THE WORK OF SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL STAFF OF THE HIGHER-EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE FIRST POST-WAR YEARS.

The article tries to analyze the payment system of scientific-pedagogical staff of the higher educational institutions in five post-war years.

Keywords: higher educational institutions, education, payment of the work, social state.

УДК 061:94(477) «1991-1996»

К.І. Левчук

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ У СОЦІАЛЬНОМУ ЗАХИСТІ ПОСТТРАЖДАЛОГО ВІД ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ НАСЕЛЕННЯ (1991–1996 РР.)

У статті досліджуються основні напрями соціальної діяльності громадських організацій, що об'єднують постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Ключові слова: громадська організація, Чорнобильська катастрофа, соціальний захист, переважність, законотворча діяльність, державна політика

Вибух на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 року привів не тільки до радіоактивного забруднення прилеглої території України, Росії та Білорусії, але вважається найбільшою техногенною аварією сучасної цивілізації. Сотні тисяч осіб з України та республік колишнього СРСР були задіяні для ліквідації наслідків катастрофи. У більшості з них не питали згоди на участь у такій роботі, їх не навчали поведінці в умовах підвищеної радіації, не забезпечували необхідними засобами самозахисту. Ліквідатори отримали значні дози радіоактивного

2. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.
3. Ківень В., Коржов В. Викладачі вузів: соціологічний портрет. – Донецьк, 201. – 200 с.
4. Романець Л.М. Соціально-побутові умови освітян Вінниччини в 1944-1958 рр. // Наукові записки вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип. XI. Серія: історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2006. – С.258-261.
5. Романець Л.М., Романюк І.М. Матеріально-побутові умови праці повоєнного учительства України // актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. наукові записки рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 12. – Рівне: РДГУ, 2008. – С. 72-76.
6. Яновська О. Соціальна політика радянської держави в містах України в 1945-1953 рр. за свідченнями громадян (на матеріалах НКВС-КДБ УРСР) // України ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 36 статей. – Вип. 9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С.326-324.
7. Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.). Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Вінниця, 2004. – 19 с.
8. Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943-1953 рр) // Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К, 2002. – 18 с.
9. Прохоренко О.А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст. Дис. ...канд. іст. наук.: 07.00.01. – Київ, 2008. – 265 с.
10. Синецкий А.Я. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы. –М.: Советская наука, 1950. – 185 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп. 15. – Спр. 5. – 95 арк.
12. Вища школа Української РСР за 50 років. У 2-х част. (1917-1967) рр. – К.: Видавництво Київського університету, 1968. – Ч.2 – (1945-1967). – 539 с.

Романець Л.Н., Романюк І.М. ОПЛАТА ТРУДА НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ В ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ.

В статье предпринято попытку проанализировать состояние оплаты труда педагогических работников высших учебных заведений в первое послевоенное пятилетие.

Ключевые слова: высшие учебные заведения, образование, оплата труда, социальное положение.

Romanets L. M., Romaniuk I. M. PAYMENT OF THE WORK OF SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL STAFF OF THE HIGHER-EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE FIRST POST-WAR YEARS.

The article tries to analyze the payment system of scientific-pedagogical staff of the higher educational institutions in five post-war years.

Keywords: higher educational institutions, education, payment of the work, social state.

УДК 061:94(477) «1991-1996»

К.І. Левчук

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ У СОЦІАЛЬНОМУ ЗАХИСТІ ПОСТТРАЖДАЛОГО ВІД ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ НАСЕЛЕННЯ (1991–1996 РР.)

У статті досліджуються основні напрями соціальної діяльності громадських організацій, що об'єднують постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Ключові слова: громадська організація, Чорнобильська катастрофа, соціальний захист, преференція, законотворча діяльність, державна політика

Вибух на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 року привів не тільки до радіоактивного забруднення прилеглої території України, Росії та Білорусії, але вважається найбільшою техногенною аварією сучасної цивілізації. Сотні тисяч осіб з України та республік колишнього СРСР були задіяні для ліквідації наслідків катастрофи. У більшості з них не питали згоди на участь у такій роботі, їх не навчали поведінці в умовах підвищеної радіації, не забезпечували необхідними засобами самозахисту. Ліквідатори отримали значні дози радіоактивного

опроміювання, а населення колишнього Радянського Союзу, Європи та всього світу не одержало необхідної інформації про загрозу своєму здоров'ю.

Питання соціального захисту постраждалих від Чорнобильської катастрофи розглядалися у працях В. Пилипенко, Г. Мімандусової, О. Вишняка [1, с. 145-159], [2, с. 220-236], [3, с. 244-253]. Дослідники зосереджували увагу на вивченні соціально-психологічного стану постраждалих, узагальнювали результати соціологічних досліджень, аналізували джерела допомоги ліквідаторам аварії та переселенцям із зони відчуження. Але, на нашу думку, було мало приділено уваги розвитку громадської активності постраждалих. У даному дослідженні автор ставить за мету розглянути основні форми та методи діяльності «чорнобильських» організацій у соціальному захисті населення України.

28 лютого 1991 року Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». В Законі було визначено статус осіб, які постраждали в наслідок аварії на ЧАЕС, встановлено обсяг соціального захисту постраждалих, розміри компенсацій та пільг. Стаття 61 Закону гарантувала переваги громадянським об'єднанням «чорнобильців», які звільняються від оподаткування, а їх підприємства та організації – від податку з прибутку на суму, яка направляється в ці громадські об'єднання для здійснення їх статутної діяльності. Громадські організації постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, їх відділення і підприємства звільнялися від податку на імпорту, експорт і сплати мита за товари, що імпортуються та експортуються згідно з статутною діяльністю [4, с. 75].

Таким чином, громадські організації «чорнобильців» отримали безпрецедентні пільги, які могли сприяти покращенню соціального захисту постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи. Але економічна ситуація в Україні, що склалася у перші роки незалежності, вимагала від чорнобильських організацій активізувати діяльність із захисту прав постраждалих. Зокрема, 8 жовтня 1991 року представники громадських організацій: Міжреспубліканського комітету соціального захисту інвалідів, комітету «Інваліди Чорнобиля», організацій «Ветерани Чорнобиля», «Союз Чорнобиль» та «Відлуння Чорнобиля», створили страйковий комітет «Чорнобиль», представники якого вимагали у Кабінету Міністрів України виконувати в повному обсязі статті «чорнобильського» законодавства [5, арк. 37]. 25 листопада 1991 року текст вимог учасників установчої конференції «Союзу Чорнобиль Україна» (СЧУ) в зв'язку з переходом до ринкової економіки був направлений в Комісію Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи. Перехід в 1991 році до ринкової економіки, підвищення цін, запровадження купонної системи фактично ліквідували пільги для постраждалих від аварії. Учасники конференції одногосно підтримали наступні вимоги до виконавчої влади: диференційовано підвищити рівень пенсій інвалідам-ліквідаторам аварії на ЧАЕС, а також інвалідам, які були евакуйовані із зони відселення та які захворіли внаслідок аварії; відмінити купонну систему для всіх постраждалих; знайти кошти для компенсації вартості продовольчих товарів для хворих променевою хворобою; видавати ліквідаторам безвідсоткові кредити на будівництво індивідуальних будинків, облаштування садових ділянок, купівлі меблів [5, арк. 1,2]. Очолив «Союз Чорнобиль України» колишній ліквідатор аварії на ЧАЕС Ю. Андреев.

Протягом 1991-1994 років соціально-економічне становище та стан здоров'я постраждалих від Чорнобильської катастрофи продовжувало погіршуватися, про що Український благодійний союз спілок соціального захисту інвалідів Чорнобиля інформував 1 вересня 1994 року Президента, Голову Верховної Ради, Прем'єр-міністра України. За даними громадської організації смертність серед ліквідаторів аварії на ЧАЕС збільшилась з 1987 року у 6,8 р., у інших категорій «чорнобильців» – у 2,7 -2,9 раз. Причинами були названі: обвальне зростання цін та падіння життєвого рівня; зникнення з лікарень безкоштовних ліків; руйнація лікувально-оздоровчої системи – закриття центрів реабілітації «чорнобильців» у зв'язку з відсутністю фінансування, зменшення пенсій інвалідам Чорнобиля; затримка у виплатах компенсацій та пільг. Так, у січні 1994 року ціни на товари та послуги стосовно 1990 року зросли у 11807 раз, а пенсія інвалідів-ліквідаторів у 1424-2746 рази. як наслідок їх купівельна спроможність зменшилась у 4,3–8,3 рази. В цей час номінальна зарплата чиновників зросла у 3073 рази [6, арк. 29-30].

Громадські організації «чорнобильців» виконували важливу функцію громадського контролю за чиновниками, слідкуючи за тим, щоб кошти, виділені на виконання чорнобильських програм, використовувались за призначенням. На мітингах, у заявах та

зверненнях до вищих посадових осіб держави, представники громадських організацій вказували на систематичне невиконання державою чорнобильського законодавства. При цьому чорнобильці отримували підтримку з сторони Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи. Так, у заяві, яка була ухвалена на мітингу, організованому СЧУ 26 квітня 1994 року наголошувалось, що винним у руйнації «чорнобильського» законодавства слід вважати уряд, який декретами та указами фактично відмінив діючий Закон «Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». Повністю та частково припинено дію Статей 14, 16, 18, 20, 21, 22, 23, та ін. Уряд недодав чорнобильцям за останній квартал 1993 року – перший квартал 1994 року 6 трлн крб. Влада припинила виплату компенсацій постраждалим від аварії, через відсутність необхідних пільгових місць у санаторіях та будинках відпочинку батьки – «чорнобильці» не могли оздоровити своїх дітей [6, арк. 49].

21 жовтня 1994 року на ім'я Міністра фінансів П. Германчука надійшла офіційна інформація від голови Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи В. Яценка, в якій, зокрема, зазначалось: «З численних листів, звернень і заяв випливає, що повсюдно спостерігається явище, коли чорнобильські кошти використовуються не за призначенням, внаслідок чого чорнобильці отримують належні їм виплати несвоєчасно і нерегулярно. Так, за повідомленням Долинської первинної організації СЧУ Кіровоградської області, кошти на виплату пільг та компенсацій перечислюються з області у райфінвідділ нерегулярно. Ці кошти, які райфінвідділ по звітах перечислює в банки організаціям для виплати компенсацій та пільг, ідуть на загальну картотеку, а банки використовують кошти на свій розсуд для погашення боргів... В серпні 1994 р. компенсація виплачена лише за друге півріччя 1993 року і то лише на половину потреб» [7, арк. 32]. У зверненні до народного депутата України В.Дурдинця від імені чорнобильців голова Долинської організації СЧУ П. Колюженко зазначив: «ми не по своїй волі були відправлені в горнило Чорнобиля. Тож держава повинна дбати про нас і повністю відшкодувати заподіяну шкоду нашому здоров'ю» [7, арк. 35].

15 грудня 1994 р. Союз Чорнобиль Україна інформував голову Комісії В. Яценка про грубе порушення «чорнобильського законодавства». В Житомирській, Київській, Рівненській, Волинській областях житло, збудоване за державний кошт для переселенців надавалось особам, які не мали статусу потерпілого від аварії. Комісія звернулася до Генпрокуратури України з проханням перевірити інформацію та вжити необхідних заходів [8, арк. 3]. 19 січня 1996 року СЧУ звернувся до Президента, Голови Верховної Ради, Прем'єр-міністра України з повідомленням про критичну ситуацію з реалізації чорнобильських програм. За останній квартал 1995 року не видавались компенсації постраждалим; частково виплачувались пенсії інвалідам; в лікувальних центрах відсутні ліки та продукти харчування. Причиною подібної ситуації, на думку громадської організації, були дії Кабміну, який направив більше 8 трлн. крб. з рахунків Чорнобильського фонду на фінансування невідкладних потреб бюджету [9, арк. 4]. При цьому витрати на пільги та компенсації для постраждалих чорнобильців, передбачені держбюджетом на 1995 рік, склали лише 54,7 трлн. крб., тоді як згідно з діючим Чорнобильським законодавством витрати бюджету мали б сягнути 158,6 трлн. крб. [10, арк. 54] При розгляді Державного бюджету на 1996 рік Комісія з питань Чорнобильської катастрофи запропонувала передбачити стовідсоткове фінансування чорнобильських програм, але її пропозиція не була підтримана і фінансування соціального захисту населення що постраждало внаслідок Чорнобильської катастрофи не перевищило 39 відсотків від передбаченого чинним законодавством [11, арк. 33].

Спроби нецільового використання «чорнобильських» коштів були характерними не тільки для виконавчих структур. Так, в липні 1996 року Комісія з питань Чорнобильської катастрофи звернулася до Президента України з проханням дозволити Уряду виділити з Чорнобильського фонду 10 млрд. крб. на будівництво собору архангела Михаїла в Дарниці. У листі до Митрополита Київського та всієї України Володимира голова Комісії В.Яценко наголосив, що діяльність Церкви по увіковіченню пам'яті загиблих стала втіхою для тих, хто постраждав внаслідок аварії, а храмовий комплекс в Дарниці став справжньою святинею «чорнобильців» [11, арк. 92].

Хронічне невиконання державою зобов'язань перед «чорнобильцями» породжувало недовіру до виконавчих структур. Так, В. Легкий – голова Міжнародного благодійного фонду допомоги інвалідам Чорнобиля та І. Антощенко – голова Українського благодійного фонду соціального захисту інвалідів Чорнобиля та прирівняних до них в січні 1996 року направили

листа на ім'я Голови Верховної Ради України О. Мороза у якому Міністерство у справах захисту населення від Чорнобильської катастрофи визнавалося нездатним виконувати свої обов'язки так як нечисленні бюджетні кошти використовує не за призначенням. Керівники громадських організацій вважали, що необхідно створити Державну Раду України з соціального захисту постраждалого від аварії на ЧАЕС населення. Новостворена структура мала визначати пріоритетність у фінансуванні чорнобильських програм, визначати, які з міністерств та відомств будуть їх виконувати. Рішення по фінансуванню приймаються колегіально, усіма зацікавленими сторонами – головою Ради, представниками міністерств, профспілок та «чорнобильських» організацій. У відповідь голова Комісії з питань Чорнобильської катастрофи В. Яценко зазначив, що глобальність проблем ліквідації наслідків аварії логічно обумовила появу в структурі Уряду органу, який би забезпечив координацію, організацію та контроль за виконанням усього комплексу проблем та заходів по подоланню Чорнобильської катастрофи. «Ви ж пропонуєте повернути ситуацію до 1990 року, щоб розтягнути чорнобильські кошти по міністерствам і відомствам» – зауважив народний депутат [11, арк. 1-3].

Отже, складна соціально-економічна ситуація що склалася в умовах кризи української економіки, популістський характер пільг та компенсацій, які під силу було виконати лише державі з процвітаючою економікою сприяли посиленню уваги громадських організацій «чорнобильців» до преференцій, гарантованих Статтею 61 Закону «Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». В свою чергу український уряд та Верховна Рада в умовах хронічної нестачі коштів у бюджеті прагнули максимально обмежити кількість пільг, які завдяки недосконалому законодавству могли принести економічну шкоду державі. Так, з 1 січня 1995 року було введено в дію Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств». Стаття 10 Закону не передбачала звільнення від оподаткування, сплати мита і відрахувань до бюджету громадських об'єднань, зазначених у Статті 61 Закону «Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». Стосовно акцизного збору, то ним оподатковувались товари, ввезені на територію України, що входили до переліку підакцизних. Юридичний відділ Секретаріату Верховної Ради України зазначив, що законодавством не передбачено звільнення будь-яких суб'єктів підприємницької діяльності від його сплати [10, арк. 110].

Ухвала Закону «Про оподаткування прибутку підприємств» надала можливість Державній податковій інспекції (ДПІ) посилити контроль за економічною стороною діяльності «чорнобильських» організацій. Так, ДПІ у м. Києві повідомила Комісію з питань Чорнобильської катастрофи по те, що протягом 1994 – першої половини 1995 року громадське об'єднання «Чорнобиль-Надія», не створило підприємства із статусом юридичної особи. При цьому громадська організація займалася комерційною діяльністю, не сплачуючи акцизний збір та податок на додану вартість. За здійснені операції Чорнобиль-Надія отримала понад 2 трлн. крб. З них понад 1,5 трлн. крб. було передано комерційним структурам без повернення виручки на рахунок об'єднання для подальшого використання цих коштів на благодійні цілі. Фактично громадська організація сприяла розмитненню товару для комерційних структур, зловживаючи при цьому своїм статусом, що передбачав благодійну діяльність для громадян, які постраждали від аварії на ЧАЕС [8, арк. 59-60].

Голова Державного митного комітету України Л. Деркач, інформував службовою запискою Прем'єр-Міністра України Є. Марчука про те, що за 1995 рік тільки через Київську митницю пройшло неоподаткованого вантажу на суму понад 140 трлн. крб., який належав підприємствам та організаціям, створеним об'єднаннями «чорнобильців», що майже втричі перевищувало витрати державного Чорнобильського фонду за той же рік. Схема незаконного збагачення була наступною. Фірма «вступає» у новостворену «чорнобильську» організацію та перераховує кошти на створений при організації фонд. Фонд проводить загальні збори, в яких беруть участь декілька осіб – засновників фонду, в тому числі представник фірми-благодійника. Кошти, які примножились за рахунок ввезення та реалізації в Україні неоподаткованих підакцизних товарів, направлялися в якості «благодійної» допомоги засновникам фонду, які ділили їх між собою [9, арк. 2].

Ситуація, що склалась з пільгами для благодійних «чорнобильських» об'єднань, не влаштувала одну з наймасовіших організацій постраждалих від аварії на ЧАЕС – «Союз Чорнобиль України». Голова СЧУ Ю. Андрєєв у зверненні до Л. Деркача відзначив, що з 140 трлн. крб., які не поступили до бюджету країни в 1995 через використання митних пільг

«чорнобильськими» об'єднаннями, доля СЧУ складає лише 2 трлн. крб. При цьому більшість громадських організацій (269 з 375), створених «чорнобильцями» на початок 1996 року, є колективними членами СЧУ. Причини криміналізації чорнобильського руху, на думку Ю. Андрєєва, в недосконалому українському законодавстві, зокрема, в поспішній ухвалі Закону України «Про об'єднання громадян». «Популізм цього Закону будувався на політичних розрахунках – швидше заповнити політичний та громадський вакуум новими партіями та громадськими організаціями. Тобто, незалежно від числа членів усі об'єднання отримали рівні права» [10, арк. 143]. Псевдочорнобильські організації, які нараховували у своєму складі 3-10 осіб, здобували рівні пільги з авторитетними, масовими структурами. «Організація зобов'язана мати відділення в усіх областях, містах, районах країни. Вона повинна мати можливість виявляти нужденних та оцінивши їх матеріальне становище, надавати допомогу. Тільки в цьому випадку в умовах скорочення фінансування державних соціальних програм буде збережена та збільшена їх ефективність завдяки доповненню держпрограм благодійністю» – вважав Ю. Андрєєв [10, арк. 144]. Отже, СЧУ вважала, що державні структури довели використання пільг до абсурду, а з іншого боку зробили їх недосяжними для масових організацій. Для того, щоб відновити державний контроль за використанням пільг та полегшити становище більшості постраждалих необхідно надати преференцію масовим всеукраїнським та міжнародним організаціям [9, арк. 1]. Крім того, СЧУ протягом 1993-1995 років неодноразово виступала за зменшення необґрунтовано високих пенсій (40-80 млн. крб.) обмеженому числу інвалідів-чорнобильців, що викликало подальшу конфронтацію з рядом регіональних організацій. Так, Херсонський обласний фонд інвалідів Чорнобиля звинувачував СЧУ в прагненні до монополізації чорнобильського руху, що створювало «умови для нових зловживань» [9, арк. 16].

Конфлікт між всеукраїнською організацією «Союз Чорнобиль України» та місцевими об'єднаннями «чорнобильців» не сприяв виробленню консолідованої позиції на момент ухвали змін та доповнень до Закону «Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». Слід зазначити, що позицію СЧУ підтримувала Комісія з питань Чорнобильської катастрофи, яка висловила занепокоєність ситуацією з невиконанням «чорнобильського» законодавства. У зверненні до Президії Верховної Ради України зазначалось, що «аналіз застосування Статті 61 свідчить, що митні та податкові органи ігнорують застосування частини четвертої Статті 61, якою передбачено, що всі кошти, які утворюються за рахунок вказаних пільг по оподаткуванню, використовуються вказаними громадськими організаціями та їх фондами виключно для організації та надання соціальної, матеріальної, медичної допомоги громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». Комісія запропонувала нову редакцію Статті 61, згідно з якою преференції отримують всеукраїнські та міжнародні об'єднання громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, що мають осередки в більшості областей, у статутній діяльності яких передбачено надання допомоги постраждалим. Вони звільняються від усіх видів оподаткування, сплати мита та відрахувань до бюджету, а їх підприємства і організації – від податку з прибутку в розмірі суми, що направляється для здійснення їх статутної діяльності. При умові, що членами цих об'єднань, підприємств та організацій є не менше 75 відсотків постраждалих [10, арк. 114].

24 квітня 1996 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». Стаття 61 була викладена у редакції Комісії з питань Чорнобильської катастрофи. 21 травня 1996 року Прем'єр-міністр України Є. Марчук в листі на ім'я Президента Л. Кучми звертається з проханням використати право вето і не підписувати Закон, повернувши його на доопрацювання. На думку Є. Марчука нова редакція Статті 61 приводить до втрати коштів держбюджету через несплату податків; появу на внутрішньому ринку дешевої та якісної закордонної продукції, що підривало позиції вітчизняного виробника; практично уся підакцизна позиція буде ввозитись підприємствами та фірмами, створеними «чорнобильськими» організаціями. Нова редакція Статті 61 була запропонована в наступній редакції: «Пільги щодо оподаткування об'єднань громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, встановлюються законами про оподаткування» [10, арк. 125-126].

24 травня Л. Кучма повернув Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» із зауваженнями для повторного розгляду Верховною Радою України. Не

зважаючи на намагання В. Яценко обґрунтувати позицію Комісії з питань Чорнобильської катастрофи, тим, що число всеукраїнських та міжнародних «чорнобильських» організацій обмежується лише двома – «Союз Чорнобиль Україна» та «Союз Чорнобиль», а «встановити дієвий контроль за діяльністю цих громадських об'єднань не є складною справою» [10, арк. 131]. Нова редакція Закону та Статті 61 була ухвалена 6 червня 1996 року. Проте, побажання Комісії були враховані Постановою Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 1996 року №1279, у якій виділено дві громадські організації постраждалих від Чорнобильської катастрофи: міжнародну організацію «Союз Чорнобиль» та всеукраїнську «Союз Чорнобиль Україна», які отримали право на податкові та митні пільги для діяльності підприємств та організацій, засновниками яких були ці об'єднання і в яких особи, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, становлять 75 відсотків загальної чисельності членів об'єднань, працюючих на цих підприємствах [12]. Причиною цього на нашу думку було те, що вищезазначені об'єднання мали розгалужену регіональну структуру, об'єднували в своїх рядах сотні тисяч чорнобильців, активно співпрацювали з парламентом України при вирішенні правового статусу ліквідаторів та потерпілих внаслідок аварії на ЧАЕС, отримували значні обсяги гуманітарної допомоги від міжнародних благодійних організацій.

Разом з тим кожна з організацій «спеціалізувалась» на певних видах та формах допомоги у вирішенні чорнобильських питань. Міжнародна організація «Союз Чорнобиль» з центром у м. Києві об'єднувала понад мільйон осіб із 8 республік колишнього СРСР, з філіями у Німеччині, Франції, Італії, Канаді, Австралії, Кіпрі та США. Всі об'єднання мають спільну мету – соціальний захист потерпілих від наслідків Чорнобильської аварії. Організації колишніх радянських республік складаються насамперед із ліквідаторів, евакуйованих і тих, хто і досі живе на забруднених територіях. Філії Союзу Чорнобиль, які знаходяться за межами колишнього СРСР, – це організації, що використовують допомогу міжнародних благодійних фондів для надання гуманітарної, соціальної, економічної та медичної допомоги потерпілим від аварії на ЧАЕС [13, с. 233]. Керівники організації поділяють думку, що вирішення проблем постраждалих, які постали після аварії на ЧАЕС, можливі лише за рахунок об'єднання зусиль усього людства, так як радіоактивний слід аварії був знайдений за тисячі кілометрів від епіцентру. Як зазначив на громадських слуханнях у Відні, приурочених до 10 річниці з часу Чорнобильської аварії, лікар Д. Тоньйоні – «Ніхто не живе досить далеко від атомної станції» [13, с. 14].

Відповідно до статуту в структурі «Союзу Чорнобиль» 24 лютого 1990 року був створений дитячий фонд, який відповідно до ухваленого положення має на меті забезпечити виконання програми з врятування дітей, які потерпіли в результаті впливу на них іонізуючого випромінювання [14, арк. 19-20]. За сприяння фонду тисячі дітей ліквідаторів, та проживаючих в забруднених радіацією районах України, Білорусії, Росії отримали змогу оздоровитись в Італії, Австрії, Франції, Ірландії, інших країнах.

«Союз Чорнобиль України» є самою масовою громадською організацією чорнобильців України, до якої наприкінці 90-х років ХХ ст. входили близько 420 тис. постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС і котра мала 518 філій в усіх регіонах [15]. Захищаючи право потерпілих внаслідок аварії на ЧАЕС на отримання пільг та преференцій згідно чинного законодавства, в першу чергу Закону України «Про статус та соціальний захист громадян, які потерпіли від чорнобильської катастрофи», об'єднання використовувало як методи співпраці так і прямого тиску на уряд України та Верховну Раду. Так, в лютому 1992 року уряд В.Фокіна підготував законопроект про мораторій на усі статті «чорнобильського» законодавства, мотивуючи рішення складною економічною ситуацією в Україні, що призвело до першої всеукраїнської акції захисту прав чорнобильців, у якій взяли участь біля 4 тис. активістів організації. Верховна Рада України більшістю голосів, у присутності делегації чорнобильців, ухвалила постанову про недопустимість мораторію. Протягом 1992-2000 років «Союз Чорнобиль України» провів 75 акцій протесту, включаючи вісім масових демонстрацій по Хрещатику [16].

Слід відзначити диференціацію чорнобильського руху в умовах незалежної України, появу регіональних організацій, які об'єднують переселенців з зони відчуження, ліквідаторів та членів їх родин.

Так, Чернігівське відділення Українського національного фонду допомоги інвалідам Чорнобиля було створене у листопаді 1992 року. Протягом 90-х років ХХ ст. фонд об'єднував 480 ліквідаторів 1 категорії, 48 вдів померлих членів фонду, 56 багатодітних малозабезпечених

сімей членів фонду, 12 дітей-сиріт колишніх членів фонду. Основним напрямками діяльності організації в умовах фінансової та економічної кризи в 90-х роках ХХ ст. був захист соціальних прав та гарантій інвалідів-чорнобильців, які брали участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, евакуйованих із зон відчуження, та громадян, що проживали, або проживають у населених пунктах, забруднених радіонуклідами, і котрі отримали захворювання, пов'язані з впливом шкідливих чинників Чорнобильської трагедії.

Фонд інформував чорнобильців про зміни та доповнення в Чорнобильському законодавстві, надавав консультативну, правову допомогу. Важливою ознакою фонду залишалась відкритість та співпраця з органами місцевого самоврядування, з виконавчим структурами. Член ради фонду А. Мунасипов входив до складу обласної медикосоціальної експертної комісії, а Л.Кобилянський – до обласної спеціалізованої лікарсько-консультативної комісії по встановленню причинного зв'язку захворювань для постраждалих [17].

Аналогічні за цілями та структурою відділення Українського національного фонду допомоги інвалідам Чорнобиля були створені протягом 1992 року в більшості регіонів України. Задля досягнення статутних завдань відділення фонду співпрацювали з десятками інших громадських організацій: екологічних, культурологічних, ветеранських, об'єднань інвалідів. Так, Харківське відділення фонду підтримувало активні зв'язки з обласним комітетом Міжнародного українського союзу ветеранів війни, з обласним та міським союзами УСВА, з обласною організацією «Діти Чорнобиля», екологічною організацією «Екоцентр». На думку В. Болотова, який очолював Харківське відділення фонду «наші спільні заходи не мають політичного забарвлення, а продиктовані милосердям та повним взаєморозумінням» [18].

Таким чином громадські організації постраждалих від Чорнобильської катастрофи були орієнтовані на соціальний, правовий, психологічний захист потерпілих від аварії на ЧАЕС. «Чорнобильські» організації діяли як своєрідні профспілки, намагаючись сприяти вирішенню економічних та медичних проблем не тільки шляхом консультацій з урядом про статус ліквідатора та активною участю в законотворчій діяльності але і проведенням масових акцій протесту проти обмеження чорнобильського законодавства, проти скорочення видатків на подолання наслідків аварії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пилипенко В., Мімандусова Г. Соціальний захист постраждалих від Чорнобильської катастрофи: оцінка стану та динаміки змін // Чорнобиль і соціум – К., 2001. – Вип. 7. – С.145-159.
2. Пилипенко В., Вишняк О., Мімандусова Г. Чорнобильська катастрофа: проблеми соціального захисту потерпілого населення // Постчорнобильський синдром: 15 років по аварії. – К.: ІС НАНУ, 2000. – С. 220-236.
3. Пилипенко В., Вишняк О., Мімандусова Г. Соціальний захист постраждалих від аварії на ЧАЕС // Чорнобиль і соціум. – К., 1997. – Вип.3. – С.244-253.
4. Закон УРСР «Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.» / Нові закони України – К.:МДВВП «Мрія», 1991. – 199 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф1. – Оп.22. – Спр. 1976.
6. ЦДАВО України. – Ф1. – Оп.22. – Спр. 3601.
7. ЦДАВО України. – Ф1. – Оп.22. – Спр. 3580.
8. ЦДАВО України. – Ф1. – Оп.22. – Спр. 3590.
9. ЦДАВО України. – Ф1. – Оп.22. – Спр. 3602.
10. ЦДАВО України. – Ф1. – Оп.22. – Спр. 3593.
11. ЦДАВО України. – Ф1. – Оп.22. – Спр. 3609.
12. Постанова Кабінету Міністрів України від 22.10.1996 р. №1279. «Про затвердження переліку всеукраїнських та міжнародних об'єднань громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» // Вісник Чорнобиля – 1996. – 23 листопада.
13. Чорнобиль. Наслідки для довкілля, здоров'я та прав людини. – К.: ІВЦ «Енергія майбутнього століття» ІЕЕ НТУУ «КПІ», 1999. – 244 с.
14. Державний архів Київської області. – Ф.П-5. – Оп.118-2. – Спр.97.
15. Кий С. «Захист постраждалих – пріоритет державної політики у подоланні наслідків Чорнобильської катастрофи» // Вісник Чорнобиля – 2000. – 15 квітня.
16. Андреев Ю. Чорнобиль продовжується // Дзеркало тижня. – 2001. – 10 лютого.
17. Сонник Є. І ніхто не дає гарантій // Вісник Чорнобиля. – 2000. – 24 червня.
18. Болотов В. «Ми не просимо, а співпрацюємо з владою» // Вісник Чорнобиля. – 2000. – 26 серпня.

Левчук К.И. УЧАСТИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ПОТЕРПЕВШИХ ОТ ЧЕРНОБЫЛЬСКОЙ КАТАСТРОФЫ В СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЕ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ (1991-1996 ГГ.)

В статье исследуются основные направления социальной деятельности общественных организаций, которые объединяют пострадавших в результате Чернобыльской катастрофы.

Ключевые слова: общественная организация, Чернобыльская катастрофа, социальная защита, преференция, законотворческая деятельность, государственная политика.

Levchuk K. THE PARTICIPANCE OF PUBLIC ORGANIZATIONS THAT SUFFERED FROM CHORNOBYL ACCIDENT IN THE SOCIAL DEFENCE OF UKRAINE'S CITIZENS (1991-1996).

The article describes the main directions of the social activity of the public organizations which suffered from Chornobyl accident.

Keywords: public organization, Chornobyl accident, social defence, privilege, law-making activity, state policy.

УДК 355.1(477) «19/.20»:614.2

О.В. Нікітюк

**ПІДГОТОВКА ВІЙСЬКОВИХ ФЕЛЬДШЕРІВ ДЛЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ
(1997-2007 РР.)**

У статті розглядається складова системи військово-медичної освіти – підготовка військових фельдшерів для Збройних Сил України.

Ключові слова: військовий фельдшер, помічник військового лікаря, військово-медичне училище, відділення підготовки помічників військових лікарів, кадрові офіцери військово-медичної служби.

У системі медичного обслуговування військовослужбовців та працівників Збройних Сил України важливе місце належить військовому фельдшеру. Військовий фельдшер – військове звання особи медичного складу Збройних Сил, що має кваліфікацію фельдшера або медичної сестри, в Збройних силах НАТО – помічник лікаря [1].

Метою статті є висвітлення процесу реформування та створення в Україні навчального закладу із підготовки помічників військових лікарів в 1997-2007 роки.

Військові фельдшери в арміях європейських країн почали з'являтися на початку XVII століття. Це були учні лікарів, а також самоучки. Організована підготовка військових фельдшерів в царській Росії, до складу якої входила і більша територія України розпочалася з відкриттям госпітальних шкіл. В 1838 році було розроблено «Положення про військово-фельдшерські школи при великих госпіталях» з чотири річним терміном навчання [2]. На основі проведеної у 1869 році реформи військово-фельдшерські школи стали функціонувати самостійно. На території України військово-фельдшерські школи існували з 1838 по 1926 роки при Київському військовому госпіталі [3], з 1905 до 1922 року при Херсонському військовому госпіталі та при Миколаївському військово-морському госпіталі до 1917 року.

У радянські роки на території України функціонували військові і військово-морські медичні училища, які готували військових фельдшерів для армії та флоту. Училища цього напрямку працювали у Києві та Харкові. У 1935 році було відкрито військово-медичне училище в Харкові, яке проіснувало до 1947 року. Поряд з військовими фельдшерами воно готувало і військових фармацевтів.

Військові лікарі та фельдшера у вересні 1935 р. були віднесені до керівного складу Червоної армії з присвоєнням їм спеціальних військових звань, що поліпшувало їх правове та матеріальне становище. Випускникам військово-медичних училищ, які мали загальну середню та початкову медичну освіту присвоювалось звання «військовий фельдшер», а випускникам, які не мали такої освіти (санінструктор, санітар, молодша медична сестра) присвоювалось звання «молодший військовий фельдшер».

Згідно Наказу Народного Комісара Оборони СРСР від 29 листопада 1939 р. було сформовано Київське військово-медичне училище. Щоб скоротити терміни навчання до двох

Левчук К.И. УЧАСТИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ПОТЕРПЕВШИХ ОТ ЧЕРНОБЫЛЬСКОЙ КАТАСТРОФЫ В СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЕ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ (1991-1996 ГГ.)

В статье исследуются основные направления социальной деятельности общественных организаций, которые объединяют пострадавших в результате Чернобыльской катастрофы.

Ключевые слова: общественная организация, Чернобыльская катастрофа, социальная защита, преференция, законотворческая деятельность, государственная политика.

Levchuk K. THE PARTICIPANCE OF PUBLIC ORGANIZATIONS THAT SUFFERED FROM CHORNOBYL ACCIDENT IN THE SOCIAL DEFENCE OF UKRAINE'S CITIZENS (1991-1996).

The article describes the main directions of the social activity of the public organizations which suffered from Chornobyl accident.

Keywords: public organization, Chornobyl accident, social defence, privilege, law-making activity, state policy.

УДК 355.1(477) «19/.20»:614.2

О.В. Нікітюк

**ПІДГОТОВКА ВІЙСЬКОВИХ ФЕЛЬДШЕРІВ ДЛЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ
(1997-2007 РР.)**

У статті розглядається складова системи військово-медичної освіти – підготовка військових фельдшерів для Збройних Сил України.

Ключові слова: військовий фельдшер, помічник військового лікаря, військово-медичне училище, відділення підготовки помічників військових лікарів, кадрові офіцери військово-медичної служби.

У системі медичного обслуговування військовослужбовців та працівників Збройних Сил України важливе місце належить військовому фельдшеру. Військовий фельдшер – військове звання особи медичного складу Збройних Сил, що має кваліфікацію фельдшера або медичної сестри, в Збройних силах НАТО – помічник лікаря [1].

Метою статті є висвітлення процесу реформування та створення в Україні навчального закладу із підготовки помічників військових лікарів в 1997-2007 роки.

Військові фельдшери в арміях європейських країн почали з'являтися на початку XVII століття. Це були учні лікарів, а також самоучки. Організована підготовка військових фельдшерів в царській Росії, до складу якої входила і більша територія України розпочалася з відкриттям госпітальних шкіл. В 1838 році було розроблено «Положення про військово-фельдшерські школи при великих госпіталях» з чотири річним терміном навчання [2]. На основі проведеної у 1869 році реформи військово-фельдшерські школи стали функціонувати самостійно. На території України військово-фельдшерські школи існували з 1838 по 1926 роки при Київському військовому госпіталі [3], з 1905 до 1922 року при Херсонському військовому госпіталі та при Миколаївському військово-морському госпіталі до 1917 року.

У радянські роки на території України функціонували військові і військово-морські медичні училища, які готували військових фельдшерів для армії та флоту. Училища цього напрямку працювали у Києві та Харкові. У 1935 році було відкрито військово-медичне училище в Харкові, яке проіснувало до 1947 року. Поряд з військовими фельдшерами воно готувало і військових фармацевтів.

Військові лікарі та фельдшера у вересні 1935 р. були віднесені до керівного складу Червоної армії з присвоєнням їм спеціальних військових звань, що поліпшувало їх правове та матеріальне становище. Випускникам військово-медичних училищ, які мали загальну середню та початкову медичну освіту присвоювалось звання «військовий фельдшер», а випускникам, які не мали такої освіти (санінструктор, санітар, молодша медична сестра) присвоювалось звання «молодший військовий фельдшер».

Згідно Наказу Народного Комісара Оборони СРСР від 29 листопада 1939 р. було сформовано Київське військово-медичне училище. Щоб скоротити терміни навчання до двох

років, в училище зараховувались кандидати, які закінчили 1-2 курси навчання в медичному чи фармацевтичному інститутах або медичних училищах, а також санінструктори, що проходили строкову або позастрокову службу в військах. З навчального плану було виключено цикл загальномедичних дисциплін, а навчання курсантів проводилось по військово-медичній підготовці та спеціальним дисциплінам. Перший випуск чисельністю 400 військових фельдшерів відбувся 27 квітня 1941 р. 10 липня 1941 р. відбувся другий (достроковий) випуск військових фельдшерів, які відразу ж були направлені на фронт [4]. З 17 липня 1941 р. училище знаходилось в евакуації у місті Свердловську, де продовжувало підготовку військових фельдшерів. Терміни навчання було скорочено до одного року, але і ці терміни не витримувалися, оскільки фронту потрібні були військові фельдшери. У листопаді 1943 р. відбувся перший і єдиний випуск дівчат-курсантів, які отримали військові звання молодшого лейтенанта медичної служби.

Слід відмітити, що з середини 1943 року з введенням нових військових звань випускникам військово-медичних училищ, які мали загальну середню освіту та початкову медичну, присвоювалось військове звання «лейтенант медичної служби», а випускникам, які не мали такої освіти присвоювалось військове звання «молодший лейтенант медичної служби».

Після звільнення території України від німецьких окупантів училище повернулося до Києва та у грудні 1944 року та продовжило навчальний процес. У травні 1945 р. було проведено останній випуск фельдшерів за умовами воєнного часу. За наказом Штабу Київського військового округу училище перейшло на трьохрічний термін навчання, його випускникам присвоювалося військове звання лейтенанта медичної служби і призначали на штатні посади у війська.

У 1947 р. було закрито Харківське військово-медичне училище, а до Київського ВМУ було переведено фармацевтичне відділення, на якому готувалися військові фармацевти. З 1945 по 1953 роки в Київському ВМУ проводилась підготовка офіцерів медичної служби (військових фельдшерів) громадян Албанії, Греції, Польщі, Чехословаччини та Югославії [4].

Весною 1944 р. до міста Одеси було переведено Кронштадське військово-морське медичне училище (ВММУ), яке в роки війни було евакуйовано спочатку до міста Баку, а потім до населеного пункту Верещагіно Красноярського краю. Училище готувало військових фельдшерів для флоту [5]. У 1957 р. ці випускний курс Одеського ВММУ був переведений до Київського військово-медичного училища. З середини 60-х років ХХ ст. підготовка військових фельдшерів була зупинена, а військові та військово-морські медичні училища переформовано у цивільні. У травні 1958 р. було розформовано Київське ВМУ, яке за період свого існування підготувало близько 16 тисяч військових фельдшерів та фармацевтів.

Випускники військово-медичних училищ, які прослужили в військах не менше п'яти років, мали переваги при вступі до Військово-медичної академії для продовження навчання та отримання лікарської спеціальності.

З проголошенням державної незалежності України та становленням власних Збройних Сил виникла потреба формувати власну військово-медичну освіту. Однією із її складових була підготовка середньої ланки військово-медичних кадрів. Слід відмітити, що на період розпаду Радянського Союзу Збройні Сили комплектувалися цивільними фельдшерами, але, як показав досвід, комплектування армії такими фахівцями був малоефективним, тому державним і військовим керівництвом України прийнято рішення про організацію підготовки військово-медичних фахівців середньої ланки безпосередньо у своїй державі.

Впродовж 1991–1996 рр. визначились основні концептуальні підходи до реформування медичного забезпечення військ і найголовніша з них – формування територіального принципу організації охорони здоров'я військовослужбовців незалежно від відомств, до яких належать частини, установи та заклади. Територіальний принцип дозволив раціонально розподілити сили та засоби військово-медичної служби, переглянути кількісний і якісний склад військово-медичних кадрів при комплектуванні частин. Доцільною стала заміна частини лікарського складу військової ланки в окремих частинах і на кораблях ВМС помічниками лікарів з рівнем базової підготовки бакалаврів.

Якщо статус фельдшера був чітко визначений, то в 1994-1995 рр. офіційного статусу бакалавра на Україні не було визначено. З цієї причини бакалаврів стали прирівнювати до фельдшерів, а більшість медичних училищ продовжували готувати фахівців з базовою підготовкою фельдшера. Такий підхід не міг бути прийнятий в системі військової медицини. Короткочасне удосконалення фельдшера в інтернатурі, як помічника військового лікаря, не

.....
може радикально вирішити питання про якісне реформування цих ланок військово-медичної служби. В армії та на флоті потрібні такі помічники військового лікаря, які в екстремальних ситуаціях здатні були б виконувати функції військового лікаря загальної практики, а при необхідності могли надати першу лікарську допомогу пораненим і хворим. А це під силу лише спеціалісту, що володіє сумою знань, навичок та вмінь в обсязі програми підготовки бакалавра та військово-медичною підготовкою, яка відповідає обсягу завдань, що вирішуються в частинах та на кораблях.

Питання про організацію підготовки помічників військових лікарів для ЗС України активно почали порушуватися у 1995-1996 рр. Ректор Одеського медичного університету академік Запорожан В.М. та начальник кафедри військово-морської підготовки цього вузу доктор медичних наук, полковник медичної служби Кононенко В.В. одними з перших запропонували відкрити військово-медичний коледж з підготовки помічників військових лікарів для ЗС України. В листі до начальника Головного військово-медичного управління ЗС України генерал-майора медичної служби Білого В.Я. вони обґрунтували свої пропозиції, суть яких зводилась до того, що в Одесі до 1957 р. існувало Військово-морське медичне училище, яке було реорганізовано в Одеське медичне училище №3. Це училище знаходиться поруч з основною навчальною та клінічною базою університету, має достатню навчально-матеріальну базу та зберегло територію, яку раніше займало військово-морське медичне училище. У 1991-1995 рр. воно щорічно випускало 120-140 чоловік за спеціальностями фельдшер, медична сестра і фармацевт [6].

За розрахунками медичної служби щорічна потреба в таких фахівцях тільки для ВМС України складала 20-25 чоловік та 70-80 – для Одеського військового округу. Колектив університету готовий був уже в 1995 р. і здійснити перший набір курсантів з числа випускників медичних училищ України для проходження однорічної військово-спеціальної підготовки та з випуском фахівців у 1996 р., а також провести набір курсантів на перший курс за повною програмою навчання. В подальшому, за необхідності та потребами медичних служб інших міністерств та відомств (СБУ, МВС, Національної гвардії України, Прикордонних військ та інш.), можливо буде відпрацювати відповідні навчальні програми і здійснювати підготовку військово-медичних фахівців для цих структур. Широке використання полігонів і навчально-тренувальних баз округу та військово-морського гарнізону допоможе забезпечити якісну ціленаправлену загальновійськову та загальноморську, тактичну і тактико-спеціальну підготовку спеціалістів відповідно до вимог кваліфікаційних характеристик помічників військових лікарів для армії і флоту [7].

Вдруге питання про відкриття в Одесі військово-медичного коледжу порушено в жовтні 1996 року. Знову звучали пропозиції розпочати на базі Одеського МУ з 1997 р. підготовку помічників військових лікарів. Реалізувати це завдання пропонувалося у двох варіантах. Перший організувати при медичному факультеті або коледжі відділення і проводити там цілеспрямовану підготовку, після 4-х років навчання проводиться 2-х місячна інтернатура з навчальним збором у військах, здача державного іспиту з військово-медичних дисциплін і випуск з присвоєнням офіцерського звання молодшого лейтенанта медичної служби. У другому варіанті проводиться відбір з числа студентів третього або четвертого курсів, які не відповідають вимогам для подальшого навчання у вищому навчальному закладі за встановленим рейтингом в окрему групу помічників військових лікарів і здійснюють завершення їх медичної освіти, як і в першому випадку [8].

Однак усі ці пропозиції залишились поза увагою керівництва медичною службою ЗС України та Головного управління військової освіти.

Начальником Військово-медичного відділення (при Українському державному медичному університеті) (ВМВ при УДМУ) полковником медичної служби Клішевичем Б.А. при переформуванні Відділення у Військово-медичний інститут (ВМІ) Української військово-медичної академії (УВМА) висловлювалась думка про необхідність організації у складі інституту факультету для підготовки військових фельдшерів. В організаційно-штатній структурі ВМВ при УДМУ було передбачено створення такого факультету у воєнний час. Комплектування факультету може проводитися слухачами з числа випускників медичних училищ України з подальшим навчанням протягом року на військових, загальномедичних і клінічних кафедрах академії [9].

Дана пропозиція була найбільш реальною, оскільки давала можливість залучати кращі науково-педагогічні кадри Української військово-медичної академії та інших навчальних

зкладів Міністерства охорони здоров'я, відповідала світовому досвіду підготовки військово-медичних фахівців. Однак і ці пропозиції під час розробки та затвердження штату ВМІ УВМА не були враховані.

Пропозиції начальника кафедри військово-морської підготовки Одеського МУ та начальника ВМВ не брались до уваги тому, що керівництво медичної служби Збройних Сил України планувало підготовку помічників військових лікарів здійснювати на базі Київського медичного училища №2, яке було створено у 1939 р. як Київське військово-медичне училище. У Постанові Кабінету Міністрів України від 16.10.95 №820 «Про створення Української військово-медичної академії» Міністру охорони здоров'я і Міністру оборони України було доручено вирішити питання щорічного прийому 100 студентів для навчання в середніх медичних навчальних закладах м. Києва з подальшим їх зарахуванням до Збройних Сил та інших військових формувань, створених відповідно до законодавства України [10].

У 1995-1996 рр. проводилась організаційна робота щодо створення в Україні навчального закладу по підготовці помічників військових лікарів. Саме таку назву, а не військових фельдшерів, мають військово-медичні фахівці середньої ланки в передових країнах світу. До цієї роботи долучився і Вінницький медичний коледж ім. Д.К.Заболотного, який очолював кандидат медичних наук, доцент Тарасюк В.С. Одним із головних питань створення такого навчального закладу було його фінансування. Міністерство оборони України не було спроможним забезпечити повноцінне фінансування навчання слухачів. Після звернення до Вінницької обласної державної адміністрації керівництва коледжу було отримано згоду на виділення коштів для утримання Відділення підготовки військових лікарів при Вінницькому медичному коледжі. Таке рішення і забезпечило можливість створення Відділення по підготовці середнього військово-медичного персоналу для ЗС України у Вінницькому медичному коледжі.

На виконання положень Постанови Кабінету Міністрів України рішенням Колегії Міністерства охорони здоров'я від 20.11.1996 р. «Про результати прийому до вищих медичних навчальних закладів освіти Міністерства охорони здоров'я у 1996 році» відповідним структурам було доручено розробити заходи щодо створення у складі Вінницького медичного коледжу військово-медичного відділення і запровадити з 1997 р. цільову підготовку фахівців за спеціальностями професійного спрямування «Медицина» і освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» в кількості 100 осіб для подальшого зарахування до ЗС України та інших військових формувань [11].

Реалізуючи рішення Кабінету Міністрів та Колегії Міністерства охорони здоров'я колективами Військово-медичного інституту Української військово-медичної академії та Вінницького медичного коледжу ім. акад. Д.К.Заболотного була розроблена «Концепція створення відділення підготовки медичних спеціалістів з освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» для ЗС України на базі Вінницького медичного коледжу імені академіка Д.К. Заболотного» [12]. Концепція була затверджена начальником ГВМУ МО України та погоджена з начальником Головного управління закладів освіти Міністерства охорони здоров'я України 27.01.1997 року. Згідно з положеннями Концепції, в основу підготовки помічників військових лікарів на відділенні було запропоновано покласти систему підготовки фахівців у державних вищих медичних навчальних закладах освіти з розширенням обсягу викладання дисциплін військово-медичного спрямування. Цю особливість підготовки пропонувалося забезпечити за рахунок внесення незначних, непринципових змін до типових навчальних планів вищих медичних закладів освіти.

Наступним етапом у підготовці помічників військових лікарів був спільний наказ Міністрів охорони здоров'я і оборони України від 08.12.1997 р. «Про цільову підготовку лікарів та помічників лікарів для ЗС України у вищих медичних навчальних закладах» [13]. На підставі цього документу були внесені відповідні зміни до Статуту, структури, штатного розкладу Вінницького медичного коледжу ім. академіка Д.К. Заболотного. Розпочати навчання з першого вересня 1997 року Відділенню допомогли Українська військово-медична академія та Вінницький державний медичний університет, які безпосередньо займалися відбором вступників, надали допомогу професорсько-викладацьким складом. Слід відмітити, що попередній військово-професійний відбір кандидатів на навчання проводився через мережу міських, районних та всіх 25-ти обласних військових комісаріатів України, а також Автономної республіки Крим, міст Києва та Севастополя. Загальний набір чисельністю 100 слухачів допускав можливість зарахувати 10-15 відсотків дівчат.

Наукові записки

Навчання майбутніх помічників військових лікарів проводилося на навчальних базах коледжу, Вінницького державного медичного університету ім. М.І. Пирогова, Центрального авіаційного госпіталю МО України, 740-го санітарно-епідеміологічного територіального загону МО України та інших лікувальних закладів міста Вінниці.

Отже, в державі було знайдено найбільш економічно доцільний шлях підготовки середніх військово-медичних спеціалістів для потреб ЗС України та інших військових формувань у цивільних навчальних закладах. Витрати, пов'язані з цільовою підготовкою помічників лікарів для ЗС України (крім витрат на військово-медичну підготовку), відносяться на рахунок коштів, що виділяються Міністерству охорони здоров'я України під державне замовлення на цю підготовку Міністерством фінансів України за рахунок державного та місцевого бюджетів.

З відкриттям у 1997 році Відділення підготовки помічників військових лікарів у системі військово-медичної освіти України відновлена підготовка середньої ланки військово-медичних фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр».

Слід зазначити, що в Російській Федерації підготовку військових фельдшерів було організовано на два роки пізніше, у 1999 році. Однак, в Україні до військово-медичного відділення приймаються громадяни з неповною середньою освітою і термін навчання складає чотири роки, в Росії на навчання приймають громадян з повною середньою освітою, а термін навчання складає три роки [14].

Спеціальність військового фельдшера (помічника військового лікаря) передбачає виконання посадових обов'язків командира медичного взводу, начальника медичного пункту – начальника медичної служби окремого батальйону (дивізіону) в Сухопутних військах. В сферу його діяльності входить надання медичної допомоги військовослужбовцям та членам їх сімей, проведення лікувально-профілактичної роботи, санітарно-епідеміологічного нагляду, медичне забезпечення, військово-медична підготовка, мобілізаційна та бойова підготовка підлеглого особового складу. Отже, в ЗС України та інших військових формуваннях є безперечна потреба та необхідність в таких фахівцях.

Проте у зв'язку з не вирішеними питаннями на державному рівні, щодо можливості подальшого продовження навчання помічників військових лікарів до отримання лікарської спеціальності, відсутністю можливості проходження удосконалення, а також з перебоями у фінансуванні за рахунок місцевого бюджету було прийнято рішення про скорочення наборів.

За період з 1997 по 2006 рік відділенням було підготовлено та відправлено у війська 487 помічників військових лікарів. У таблиці 1 показано статистику набору та випуску помічників військових лікарів за роками.

Таблиця 1

Роки	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	Всього
Набір	100	100	100	100	80	50	40	-	-	-	570
Випуск	-	-	-	-	94	92	88	93	75	45	487

Слід зазначити, що у 2005 році наказом Міністра оборони України від 16 червня «Про затвердження Плану заходів з оптимізації системи військової освіти» передбачалася ліквідація відділення підготовки помічників військових лікарів Вінницького медичного коледжу ім. Д.К. Заболотного [15]. Останній випуск 36 помічників військових лікарів з відділення підготовки помічників військових лікарів відбувся у 2007 році [16]. Згідно Директиви Міністра оборони України від 15.05.2007 р. «Про проведення додаткових організаційних заходів у Збройних Силах України у 2007 році» та наказу Директора Департаменту охорони здоров'я Міністерства оборони України від 28.09.2007 р. «Про розформування Відділення підготовки (помічників військових лікарів)» в жовтні 2007 року Відділення було розформовано [17, 18]. Як відмічає М. Бойчак у книзі «История Киевского военного госпиталя» (2007 р.) «ніхто з керівництва військово-медичної служби не став займатися питанням...» продовження навчання, для одержання лікарської спеціальності випускників відділення підготовки помічників військових лікарів Вінницького медичного коледжу ім. Д.К. Заболотного [19]. Перші випуски були занадто великі, не хватало вакансій для їх працевлаштування. Кращих випускників призначали на вільні лікарські посади, хоча рівень їх знань та практичних навичок був низьким для таких посад. З часом виникла проблема - лікарські посади зайняті помічниками лікарів з кваліфікаційним рівнем «бакалавр», а випускникам Української військово-медичної академії з

кваліфікаційним рівнем «магістр медицини» були відсутні посади. Випускникам відділення підготовки помічників військових лікарів Вінницького медичного коледжу ім. Д.К. Заболотного для отримання лікарської спеціальності (продовження навчання в медичному вузі) потрібно звільнитися з лав ЗС України і розпочати навчання з першого (в кращому випадку з другого) курсу медичного вузу.

Таким чином, перед українською армією знову постало питання підготовки середнього медичного персоналу, хоча в державі накопичений значний досвід у вирішенні такого завдання. Але для цього потрібно чітко визначити потребу у кількості таких фахівців, розробити концепцію ступеневої військово-медичної підготовки, в якій передбачити подальше навчання помічників військових лікарів до отримання ними лікарської спеціальності. Вирішити питання про удосконалення військово-медичних фахівців з освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр». Адже без цих складових ЗС України втрачають і можуть повністю втратити ту частину помічників військових лікарів, яка в 1997 по 2007 роки була підготовлена у Вінницькому медичному коледжі ім. академіка Д.К. Заболотного. Тому наукове обґрунтування та розробка системи підготовки помічників військових лікарів для Збройних Сил України, її впровадження в життя значною мірою буде сприяти реформуванню і підняттю на якісно новий рівень військово-медичної служби ЗС України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Російсько-українсько-англійський алфавітний довідник з військової та екстремальної медицини /НДІ проблем військової медицини ЗС України. – За ред. В.Я. Білого і О.О. Сохіна. – 2-е доп. і випр. вид. – Ірпінь, 2003. – 242 с.
2. Большая медицинская энциклопедия. Под ред. акад. Петровского Б.В. Изд.3. – М.: «Советская энциклопедия», 1985. – Т.26. – С.244.
3. Бойчак М.П., Лякина Н.Р. «Военно-фельдшерская школа при Киевском военном госпитале 1838-1926 гг.» – К., 2004. – 157 с.
4. Луценко А.П. Киевское медицинское училище №2 (Краткий исторический очерк) 1939-1999 гг. // Матеріали музею Київського медичного коледжу імені П.І. Гаврося. – 124 с.
5. Копанев А.М. Записки старого военно-морского врача. – Израиль – Ришон ле-Цион: Изд. «ВК-2000», 2004. – 292 с.
6. Письмо начальнику ГВМУ ГШ ВС Украины генерал-майору медицинской службы Белому В.Я. «Предложения по организации Военно-медицинского колледжа по подготовке помощников врачей для Вооруженных Сил Украины при Одесском Государственном медицинском университете» от 07.03.1995 года исх. №76 // Архів Одеського державного медичного університету.– Фонд Р-2147. – Спр. Листування. Вихідна документація. 1995 р. – С. 84.
7. Письмо начальнику ГУВМО МО Украины «Предложения по организации Военно-медицинского колледжа по подготовке помощников врачей для Вооруженных Сил Украины при Одесском Государственном медицинском университете» от 12.04.1995 года исх. №108 // Архів Одеського державного медичного університету. – Фонд Р-2147. – Спр. Листування. Вихідна документація. 1995 р. – С. 116.
8. Кононенко В.В. Необходимость и пути радикального улучшения подготовки помощников врачей. // Проблемы военного здравоохранения и пути его реформирования: Зб. наук. праць Української військово-медичної академії. – Киев: Логос, 1996. – С. 140-141.
9. Білий В.Я., Клішевич Б.А. Актуальні проблеми підготовки військово-медичних кадрів для Збройних Сил України та заходи щодо їх вирішення.// Лікарська справа (Врачебное дело). – 1996. – №1-2. – С.197-201.
10. Постанова Кабінету Міністрів України від 16.10.95 р. №820 «Про створення Української військово-медичної академії».
11. Рішення колегії МОЗУ від 20.11.1996 року // Відділ архівних справ МОЗУ. – Фонд 342. – Оп. Протоколи засідання колегії Міністерства охорони здоров'я України за 1996 рік. – Спр. 12. Матеріали засідання колегії Міністерства охорони здоров'я України від 20.11.1996.
12. Концепція створення відділення підготовки медичних спеціалістів з освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» для ЗС України на базі Вінницького медичного коледжу ім. акад. Д.К. Заболотного. – К.: УВМА, 1997. – 8 с.
13. Наказ Міністра охорони здоров'я України і Міністра оборони України від 08.12.1997 р. №346/450 «Про цільову підготовку лікарів та помічників лікарів для ЗС України у вищих медичних навчальних закладах». 14. Жаткин О.А., Давыдов В.М., Шубина З.В. Организация подготовки военных фельдшеров (Сообщение второе) // Военно-медицинский журнал. – 2005. – №9. – С.4-6.
15. Про затвердження Плану заходів з оптимізації системи військової освіти: Наказ Міністра оборони України від 16 червня 2005 р., № 339.

Наукові записки

16. Лебедева Т. «Директиву про ліквідацію відділення прийняв Міністр оборони Вінницький медколедж курсантів не випускатиме» // Газета 20 минут.– 2007. – 7 липня. – С.6.
17. Про проведення додаткових організаційних заходів у Збройних Силах України у 2007 році // Директива Міністра оборони України від 15.05.2007 р., № 322/1/04.
18. Про розформування Відділення підготовки (помічників військових лікарів): Наказ Директора Департаменту охорони здоров'я Міністерства оборони України від 28 вересня 2007 р., № 97.
19. Бойчак М.П. История Киевского военного госпиталя. кн. 3 – К., 2007. – С. 660.

Никитюк А.В. ПОДГОТОВКА ВОЕННЫХ ФЕЛЬДШЕРОВ ДЛЯ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ УКРАИНЫ (1997-2007 ГГ.)

В статье рассматривается составляющая системы военно-медицинского образования – подготовка военных фельдшеров для Вооруженных Сил Украины.

Ключевые слова: военный фельдшер, помощник военного врача, военно-медицинское училище, отделение подготовки помощников военных врачей, кадровые офицеры военно-медицинской службы.

Nikityuk A.V. TRAINING OF MILITARY FELDSHER FOR ARMED FORCES OF UKRAINE IN 1997-2007 YEARS.

The article is considered a component of military medical education - training military feldsher (physician assistant) for the Armed Forces of Ukraine.

Keywords: military feldsher (physician assistant), assistant of military doctor, military medical school, branch training assistants of military doctors, staff officers military-medical service.

Історія Поділля

УДК 94 (477.44) «19/20»: 322.2

О.М. Кримська

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ВІННИЦІ - ПОВІТОВОГО МІСТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті автор на основі аналізу опублікованих та неопублікованих джерел зробив спробу охарактеризувати землеволодіння повітового міста Вінниця Подільської губернії, через призму його економічного життя.

Ключові слова: місто, землеволодіння, Вінниця, десятина.

Урбанізаційний процес в Україні – складне і багатопланове соціальне явище. В ланцюгу еволюції помітне місце займає Вінниця – повітове місто Подільської губернії. Тогочасному місту відповідав певний соціально-топографічний простір, котрий обмежувався не лише конкретними міськими межами з його кварталами, вулицями, парками, майданами, передмістями і т.д., але й відповідними земельними наділами, що в історіографії отримало поняття «територіальне місто» [51, с. 205] (див. мал. №1. [26, с. 5]). Наукова проблема міських землеволодінь досить складна і багатогранна, була і залишається актуальною, хоча недостатньо вивченою в історіографії. Незважаючи на це, окремі аспекти теми фрагментарно привертали увагу П. Батюшкова, В. Вороніна, В. Гульдмана, А. Дем'яненка, І. Дитятини, М. Петрова, А. Прусевича, М. Орловського, М. Островерхова, с. Саченка, М. Симашкевича, Ю. Сіцинського, Д. Багалія, М. Карачківського, П. Клименка, І. Кравченка, А. Крилова, О. Оглобліна, М. Слабченка, Т. Брянцеву, І. Гуржія, Т. Дерев'янкіна, О. Компан, М. Крикуна, В. Маркіну, Л. Мельника, О. Нестеренка, П. Теличука, А. Філінюка, с. Борисевича, А. Задорожнюка, О. Кузему, Т. Лазанську, В. Левицького, О. Реєнта, та ін [1-6; 8-9; 14-16; 17; 19 -20; 27-43; 45-50; 53-56; 58-62; 66-69]. Останнім часом захищено низку кандидатських дисертацій, у яких розкриті окремі аспекти регулювання земельних відносин у містах і містечках Правобережжя [7; 10-11; 13; 44; 65; 72-73].

Вінниця, одне з найбільших міст Подільської губернії (якщо в губернському місті Кам'янці-Подільському наприкінці ХІХ ст. проживало 35,9 тис., то у Вінниці – 30,6 тис. мешканців [13, с. 38]) входило спочатку до Брацлавської губернії, і було навіть, до влаштування губернського м. Брацлава, місцеперебуванням губернських органів влади. З 1797 р. Вінниця приєднана повітовим містом до Подільської губернії, яким і залишена при остаточному штаті губернії в 1804 р. [31, с. 385; 69, с. 222].

Основним юридичним документом, який регламентував устрій міського управління та землеволодінь аж до початку 70-х рр. ХІХ ст., була «Грамота на права і вигоди містам Російської імперії» 1785 р. , яка поширювалася на Подільські міста та містечка після приєднання Подільської губернії до царської Росії [12, с. 559]. Відповідно до змісту «Грамоти» кожному місту відводилися землі, що роздавалися міським жителям чи передавалися у спадкове володіння з правом викупу, або в оренду, а часто залишалися у громадському користуванні. Грамота законодавчо закріпила недоторканне право мешканців міста на приватну власність, запровадила підконтрольне державі міське управління, яке вибиралося на підставі майнового цензу від шести категорій населення.

Докладніше про правила землеволодіння міст йшлося в «Інструкції межовим губернським канцеляріям і провінційним конторам» від 25 травня 1766 р, дія якої поширювалася паралельно з «Грамотою» на новостворені губернії [3, с. 77]. У цій інструкції передбачалося, що при всіх містах мають бути чітко обмежені їхні землі, а останні - відмежовані від повітових земель для вигонів. За вимогами записки така земля відводилася в усі 4 сторони, починаючи від крайніх міських будівель. Якщо це зробити було неможливо через відсутність, вільних земель (вони знаходилися в приватному володінні, або належали казенним маєткам), то її дозволялося відводити у декількох місцях, або навіть в одному місці. В інших випадках містам надавалося право купувати землю в сусідніх приватних власників. Зокрема, 29 листопада 1799 р. сенатом була затверджена двоверста пропорція вигінної землі містам Подільської губернії приєднаних до Росії від Польщі [57, с. 519]. Слід зауважити, що

Наукові записки

відмежування 2-х верстної і оброчної пропорції землі для міст Подільської губернії проводилося поступово та розтягнулося на тривалий час. Так для повітового міста Вінниці землі були відмежовані аж у 1813 р. [25, с. 40].

На основі архівних джерел з'ясуємо, що відбувся перерозподіл земель між міськими, містечковими, церковними та сільськими землями. Міській владі дозволялося будувати на території міста млини, корчми та трактири здавати їх в оренду і, таким чином, отримувати прибуток.

Зміни в управлінській системі міст правобережних губерній вніс спеціальний указ від 17 січня 1838 р. «Про облаштування міських управ у Волинській і Подільській губерніях» [69, с. 227]. На його підставі в Вінниці були запроваджені міські думи, яким із магістратів передавалися господарські справи а також словесні суди та посади старост. Юридично всіма міськими землями з кінця XVIII і до середини XIX ст. володіли магістрат, а згодом міська Дума, які й видавали дозвіл на користування ними. Впродовж зазначеного періоду вказаним інстанціям доводилося не лише видавати дозвіл на землекористування, а й організувати і проводити судові процеси по відношенню до чиновників, купців, лихварів та інших соціальних станів із міщан, а також поміщиків навколишніх сіл, які самовільно захоплювали міські землі. Прикладом може слугувати довготривала судова тяжба про відмежування міської землі Вінниці від села Пятничан, що належало Грохольському, який самовільно захопив певну частину міської землі [21, с. 28].

У пореформений період було затверджене нове міське положення (16-28 червня 1870 р.) [70, с. 159, 163, 164, 196.]. Землі, які належали місту за планом, перебували у спільній власності всіх його мешканців. Міським думах надавалося право віддавати міські земельні ділянки у користування різних осіб без обмежень. У містах Подільської губернії нове міське положення було введено не одразу а поступово, зокрема у Вінниці лише через 10 років – у лютому 1880 р. [70, с. 159].

Нове міське положення перетворило міські землі на повну колективну власність міської громади з її правом самостійно відчужувати чи купувати землю.

Міські землі у статистичних джерелах було прийнято ділити на дві категорії: ті, що лежали у їх межах і ті, що розташовувалися на околицях [69, с. 224]. Доречно підкреслити, що до земель, які лежали у межах міста Вінниці відносилися: передмістя, старе місто та фільварки (Ведмеже Вухо, Хижинцького, Сокиринцького, Щитоко і Тененок) [22, с. 11; 23, с. 8; 71, с. 25]. До міських земель, які знаходилися на околицях, відносили Вінницькі малі та великі хутори, що розташовувалися на відстані 7 верст від самого міста, й міське поселення с. Тяжилів [3, с. 148; 15, с. 65].

У 1855 р. площа території під старим містом, передмістями м. Вінниці, хуторами малими та великими становила 3 кв. версти, 240000 сажнів землі [22, с. 11]. У 60-х рр. XIX ст. загальна кількість міської землі складала 5836 десятин і 690 сажнів, в тому числі у межах міста – 976 десятин і 600 сажнів, та на околицях - 4860 десятин і 90 сажнів [27, с. 7]. Вінницький фільварок Ведмеже Вухо мав всієї землі: зручної та незручної 1962 десятини і 25 сажнів, спірної 129 десятин і 50 сажнів, а всього - 2091 десятини і 75 сажнів [71, с. 25]. У 1884 р. кількість міської землі залишилася сталою - 5836 десятин, в тому числі орної - 2199 десятин [64, с. 187], така її чисельність залишалася і на початку XX ст. [18, с. 84]

Впродовж всього XIX ст. значна частина міського населення була зайнята землеробством (17.5 %) див таб. №1, 2

Таблиця №1. Землероби міста Вінниці у 1897 р. [52, с. 200]

№ з/п	Народності	Кількість землеробів чоловічої статі	Кількість землеробів жіночої статі
1	Росіяни самостійні	37	4
	Члени їх сімей	37	92
2	Білоруси	2	-
	Члени сімей	-	1
3	Українці	905	245
	Члени сімей	1514	2336
4	Поляки	32	7
	Члени сімей	36	55

Серія: ІСТОРІЯ

5	Чехи	2	2
	Члени сімей	1	-
6	Німці	3	2
	Члени сімей	2	3
7	Євреї	21	-
	Члени сімей	-	12
	Всього	2592	2752
		5344	

Для порівняльної характеристики та визначення питомої ваги чисельності мешканців Вінниці та всіх міст Подільської губернії які були зайняті сільськогосподарським виробництвом, доцільно розглянути наступну таблицю.

Таблиця №2. Землероби міст Подільської губернії 1897 р. [52, с. 6-238]

№ з/п	МІСТО	Кількість землеробів всіх народностей
1	Камянець-Подільський	888
2	Балта	2432
3	Бар	1157
4	Брацлав	1630
5	Вінниця	5344
6	Вербовець	284
7	Гайсин	850
8	Летичів	459
9	Літин	142
10	Могилів	620
11	Нова Ушиця	1430
12	Ольгопіль	3779
13	Проскурів	582
14	Сальниця	2553
15	Стара Ушиця	1983
16	Хмільник	1904
17	Ямпіль	1748
	Всього	27785

Зміст таблиці №1 дає чітку уяву про національний склад та чисельність жителів Вінниці, що займалися сільськогосподарським виробництвом. Цікавим є той факт, що згідно джерельної бази на початку XIX ст. у місті Вінниці нараховувалося лише 3 землероби (євреї) [24, с. 65], а у всіх містах губернії - 451 (також євреї) [25, с. 44]. Та до кінця цього ж століття у місті було вже 5344 землероби різних національностей, а у всіх містах губернії – 27785 (див. таб. №2) Таким чином, майже ¼ частина (19,2%) від усієї чисельності землеробів міст губернії зосереджувалася у Вінниці.

Отже, важливою сферою діяльності міщан було сільськогосподарське виробництво [14, с. 79]. Вони намагалися пристосувати своє господарство до потреб місцевого ринку. Зокрема, на своїх ділянках вирощували городні культури, які частково могли продавати на ринку. Крім того було розвинуте промислове садівництво, фрукти вивозили до Києва, Єлисаветграда, Миколаєва, Одеси та Москви. Продавали, переважно, сушені та в'ялені яблука, груші, сливи. Зокрема тільки у 1897 р. їх було вивезено 27.2 тис пудів [19, с. 61].

Таким чином, на основі аналізу вивчених архівних джерел з'ясовуємо, що у досліджуваній період питання про земельні володіння міста залишалися досить актуальними і турбували не лише міську адміністрацію та власників, але й усіх мешканців, хто мав відношення до них. Міські жителі неодноразово зверталися до адміністрації з проханням рівномірного розподілу земель між мешканцями міст, а також обмежити їхнє насильницьке захоплення феодалами. В результаті генерального розмежування, яке проводилося державними установами у досліджуваній період, частина земель перейшла у користування міста. Правда,

.....
такий захід не призвів до остаточного вирішення проблеми. Боротьба навколо міських земель не припинялася і продовж XIX - початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание / П. Н. Батюшков. – СПб., 1891. – 100 с.
2. Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Т. 1 / Д. І. Багалій. – К.: Державне видавництво України, 1928. – 394 с.
3. Борисевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886): монографія / С. О. Борисевич. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 424 с.
4. Борисевич С.О. До питання вивчення законодавчого регулювання поземельних стосунків євреїв Правобережної України в XIX ст./ С. О. Борисевич // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. -Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7(9). – С. 294 – 297.
5. Борисевич С.О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793-1830) / С. О. Борисевич // УІЖ. – 1992. – №3. – С.84 - 92.
6. Борисевич С.О. Реалізація чиншової реформи 1886 р. в Подільській губернії / С. О. Борисевич // УІЖ. – 2005. – № 2. – С. 78 – 90.
7. Борисевич С.О. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861 рр.: дис. канд. істор. наук: 01.00.07 / Борисевич Сергій Олександрович. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 279.
8. Брянцева Т. П. Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст./ Т.П. Брянцева // Вісник Київського університету. – К.: Історичні науки, 1974. – Вип. 16. – С. 98-99.
9. Воронин А. Записки о владельческих городах и местечках Юго-Западного края / А. Воронин. – К.: Тип. Е.Я. Федорова, 1869. – Ч. 1. – 140 с.
10. Горенко Л. М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Горенко Леся Михайлівна. – Черкаси, 1997. – 171 с.
11. Гордуновський О. М. Поміщицьке господарство Правобережної України в умовах розвитку товарно - грошових відносин у другій половині XIX ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Гордуновський Олег Миколайович. – Черкаси, 2000. – 167 с.
12. Грамота на права и выгоды городам Российской империи 23 апреля 1785г.// Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Т. XXII. – (1784-1788 гг.). – С.-П.: Типография П Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 22. – №16187.
13. Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Гуменюк Анатолій Олексійович. – К., 1992. – 240 с.
14. Гуменюк А.О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) / А. О. Гуменюк // УІЖ – 1993. – №10. – С.77 – 85.
15. Гульдман В.К. Населенные места Подольской губернии / В.К. Гульдман. – Кам'янець - Подільський: Тип. Подольского губерн. правления, 1893. – 183 с.
16. Гульдман В.К. Поместное землевладение Подольской губернии (Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов) / В. К. Гульдман.- Издание 2-е, исправленное и значительно дополненное. – Каменец - Подольский: Тип. С. П. Киржацкого, Николаевская площадь, д. №5., 1903. – 570 с.
17. Гульдман В.К. Отчет Губернского статистического комитета за 1886 г. / В. К. Гульдман. – Каменец – Подольский, 1888. – 165 с.
18. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 – ти т. (Голов. Ред.. колегія: Тронько П. Т. (голова) [та інші]. – К.: 1970 – 1972. – С.84.
19. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця XVIII ст.до 1861 р.) / І.О. Гуржій. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1962. – 207 с.
20. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України (першої половини XIX ст.) / І.О. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с.;
21. ДАХМО. – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 831.
22. ДАХМО. – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 218.
23. ДАХМО. – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 59.
24. ДАХМО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 519.
25. ДАХМО. – Ф. 115. – Оп. 2. – Спр. 34.
26. ДАХМО. – Ф. 115. – Оп. 2. – Спр. 7.
27. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы / А. Демьяненко – Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец – Подольский: Тип. Губерн. Правления, 1869. – 50 с.
28. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні / Т. І. Дерев'янкін. – К.: Наукова думка, 1975. – 279 с.
29. Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. – Т. 1: Города России в XVIII столетия / И.И. Дитятин. – СПб.: Тип. П. П. Меркулева, 1875. – 508 с.

30. Дитятин И.И. Руський дореформенный город / И. И. Дитятин // Статьи по истории русского права. – СПб.: Паровая скоропечатня А. Пароховщикова, 1895. – С. 1-32.
31. Задорожнюк А.Б. Адміністративний устрій та правовий статус міст і містечок Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст./ А. Б. Задорожнюк // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції (до 60- річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників). – Кам'янець - Подільський: Оіюм, 2004. – С. 379 – 390.
32. Задорожнюк А.Б. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст./ Андрій Задорожнюк, Олександр Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 270 с.
33. Задорожнюк А.Б. Ремісничче та фабрично-заводське виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Задорожнюк Андрій Борисович. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 240 с.
34. Карачківський М. Опис Поділля з 1819 року В. Рудлицького // Записки історично-філологічного відділу. – Кн. XVII. – К., 1927. – С. 96-111.
35. Клименко П. В. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX ст./ П.В. Клименко // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. – К., 1927. – С. 1045 – 1058.
36. Кравченко І. Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в першій половині XIX ст./ І. Кравченко. – К., 1929. – 91 с.
37. Компан О.С. Міста України в другій половині XVIII ст./ О.С. Компан. – АН УРСР, 1963. – 374 с.
38. Крылов А. Адрес-календарь Подольской губернии / А. Крылов. – Каменец – Подольский: Тип. Подольского губ. Правления, 1904. – 267 с.
39. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. - Каменец-Подольский, 1905. – 563 с.
40. Крикун М. Г. Населення Подільського воєводства в першій половині XVIII ст./ М. Г. Крикун // Український історико-географічний збірник. – Вип. 1. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 115-135.
41. Кузема О.Л. Відносини землекористування в Кам'янці-Подільському в першій половині XIX ст./ О.Л. Кузема // Збірник наукових праць за підсумками Другої Міжнародної науково-практичної конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків (14-15 травня 2005 р.)». – Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно - видавничий відділ, 2005. – С. 67–71.
42. Кузема О.Л. Проблема вивчення міст і містечок Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. в історіографії XX ст./ О. Л. Кузема // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т. 8 (10). – С. 60 – 67.
43. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська . – К.: Ін-т історії НАН України, 1999. – 282 с.
44. Левицький В. О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Левицький Віталій Орестович. – Тернопіль, 2006. – 205 с.
45. Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.: (Соц-экон. Развитие). - К.: / В. А. Маркина. – Изд-во Киев. Ун-та, 1961. – 234 с.
46. Мельник Л. Л. Промышленный переворот на Украине (60 – нач. 90 гг. XIX ст.) / Л. Л. Мельник. – К.: 1972. – 45 с.
47. Нестеренко О.О. Развитие промышленности на Украине. – Ч. 1: Ремесло і мануфактура / О.О. Нестеренко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 495 с.
48. Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. - Вип. 1 / О. Оглоблін. – Х., 1931. – 108 с.
49. Орловский М. Историческое описание города Бара / М. Орловский // Подольские епархиальные ведомости. – 1963. – №18. – С. 730 – 740.
50. Островерхов Н. Л. Каменец–Подольский: История и экономика города / Н.Л. Островерхов. – К., 1882. – 37 с.
51. Петришина Г. Соціотопографія галицького міста: між аграризацією та урбанізацією (кін. XVII-сер. XIX ст.) // Історична топографія і соціографія України. Збірник наукових праць. Львів: Піраміда, 2006. – С. 205.
52. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г./ Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел / Под редакцией Н.А. Тройницкого. - XXXII: Подольская губерния. – СПб., 1904. – 248 с.
53. Петров Н. Подолия: Историческое описание / Н. Петров. – СПб.: Общественная польза, 1891. – 100 с.
54. Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии / А. Прусевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К.: 1916. – 645 с.
55. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Олександр Реєнт. – К.: Ін-т історії України, 2003. – 340 с.
56. Саченко С. Статистические очерки Подолии / С. Саченко. – Каменец – Подольский: Тип. С.П. Киржацкого, 1906. – 47 с.

57. Свод законов Российской империи // Под ред. Добровольского А. Кн. 3, Т. 10 - 13. - СПб., 1913. - С.519.
58. Сецинский Е. Город Каменец - Подольский: Историческое описание / Е. Сецинский. - Каменец-Подольский: Б. и., 1895. - 247 с.
59. Сецинский Е. К столетию присоединения Подолия с Россией (Сборник статей под ред. Е. Сецинского 1793 - 1893). - Каменец - Подольский, 1893. - XII. - 150 с.
60. Симашкевич Н. Историко - географический и этнографический очерк Подолии / Н. Симашкевич. - Каменец - Подольский: Тип. Крайза, 1875. - 469 с.
61. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно - соціальної історії України XIX ст. - Т.1 / М.Є. Слабченко. - Одеса: б/в, 1925. - 328 с.; Т. II. - Одеса: б/в, 1927. - 274 с.
62. Шашевський Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII - первой половине XIX в. - М.: Наука, 1968. - 484 с.
63. Статистика землевладения Центральный статистический комитет М. В. Д. - Вып. 9. - Подольская губерния. - СПб.: - 1906. - 54 с.
64. Статистика поземельной собственности населенных мест европейской России. / Издание центрального статистического комитета. - Вып. III. - Губернии малороссийская и Юго-Западная. - СПб.: - 1884. - 217 с.
65. Темірова Н. р. Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861-1917 рр.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Темірова Надія Романівна. - К., 2003. - 494 с.
66. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. - К., 1923. - 183 с.
67. Філінюк А. Г. Розмежування губерній Правобережної України в 1801 - 1806 роках / А. Г. Філінюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. - Кам'янець - Подільський: Оіум, 2008. - Т. 18 (На пошану професора В. С. Степанкова). - С. 198 - 208.
68. Філінюк А.Г. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII - 50-ті роки XIX століття). Монографія / А.Г. Філінюк, Т.В. Ігнатієва. - Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет: редакційно-видавничий відділ, 2006. - 316 с.
69. Філінюк А. Зміни в політико-правовому статусі та управлінні міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст. // А. Г. Філінюк, О. Л. Кузема // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. - Кам'янець-Подільський: Оіум, 2001. - Т. 7. - С. 221 - 229.
70. ЦДІА. - Ф. 442. - Оп. 103. - Спр. 199. Ч. III б.
71. ЦДІА. - Ф.490. - Оп.24. - Спр.16.
72. Щерба Т. О. Міське самоуправління на Правобережній Україні в другій половині XIX ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Щерба Тетяна Олександрівна. - Київ, 2001. - 223 с.
73. Щербина В. П. Аграрна політика царизму на Правобережній Україні (30- поч. 60 рр. XIX ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Щербина Володимир Петрович. - К., 1992. - 210 с.

Крымская О.М. ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЕ ВИННИЦЫ - УЕЗДНОГО ГОРОДА ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ КОНЦА XVIII - НАЧАЛА XX СТ.

В статье автор на основе анализа опубликованных и неопубликованных источников сделал попытку охарактеризовать землевладение уездного города Винницы, Подольской губернии, через призму его экономической жизни.

Ключевые слова: город, землевладение, Винница, десятина.

Krimskaya O.M. LANDOWNERSHIP OF WINNITCA - DISTRICT CITY OF PODOLSKOY PROVINCE OF END HVIII - BEGAN 20 AGES.

In the article an author on the basis of analysis of the published and unpublished sources gave it a shot to describe the landownership of povitovogo city of Winnitca, Podil'skoy province, through the prism of his economic life.

Keywords: city, landownership, Winnitca, decimal.

БІБЛІОТЕЧНА МЕРЕЖА ПОДІЛЬСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЄПАРХІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття висвітлює формування та окреслює значення бібліотечної мережі Подільської православної єпархії для розвитку бібліотечної справи Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: бібліотечна справа, Поділля, бібліотечна мережа, Подільська єпархія, бібліотека.

Релігійний аспект бібліотечної історії через ідеологічні настанови радянського періоду практично не вивчався. Тому зазначена тема – це прояв професійного інтересу до діяльності особливого виду інформаційних установ – зберігачів і проводарів специфічної інформації, якими є книгосховища православної релігійної літератури Поділля. Їхнє багате минуле дає привід сподіватися на причетність до формування соціально-нормативної та духовної культури населення регіону. Вибір хронологічних меж вивчення зумовлений часом існування бібліотечної мережі Подільської єпархії. Вітчизняні дослідники традиційно приділяють посилену увагу монастирським та приватним профільним книгозібранням, бібліотеки же наближені до населення, як правило, залишаються поза їхніх інтересів. Єдиною узагальнюючою роботою, в якій православна бібліотека розглядається як окремий вид галузевої бібліотеки, є дослідження російського вченого С.П. Фунтікової [1]. Досі релігійні бібліотеки Поділля не ставали об'єктом окремого дослідження. Мета даної статті – охарактеризувати розвиток бібліотечної мережі Подільської єпархії другої половини ХІХ–початку ХХ ст. Її створення і розвиток мало особливе значення, адже місцевому православному духівництву потрібно було протистояти уніатству, католицизму, старообрядництву та сектантству, а також виконувати освітянські функції перед суспільством.

Подільську єпархію було утворено 1795 року. Тривалий час головним завданням її існування було навернення місцевого населення до православ'я. Масовий і досить швидкий, часто-густо примусовий, перехід церков та їх парафій від уніатства до православ'я викликав потребу у богослужбовій літературі. Тільки на середину ХІХ ст. вдалося забезпечити церкви необхідними виданнями, але подібні храмові книгозбірні у контексті даної публікації ми не розглядаємо. Адже, по-перше, для даного соціального інституту вони були свого роду «виробничими» документами, по-друге, мали сакральне значення, подібне до ікон і одягу священиків.

Головною бібліотекою мережі була Подільська єпархіальна бібліотека, заснована 1891 року у Кам'янці-Подільському. Її метою було поширення «правильних понять про православну віру й церкву», а також освіти в релігійному дусі [2]. Ця книгозбірня не була закритою установою: за своїми правилами обслуговування наближалася до публічної. Вона особливо приваблювала своїм фондом богословської та філософської літератури, також проведенням тематичних народних читань у залі Миської думи. Наприкінці 1904 року у її складі вже було 959 назв видань у 3 547 томах, з яких – 125 назв періодичних видань (2 422 тома) [3]. Значний фонд періодики сформувався завдяки тому, що редакція «Подільських єпархіальних відомостей» передавала в цю бібліотеку всі часописи, які отримували в обмін з іншими редакціями, не тільки відомчими, а й світськими. Особливістю статусу даної бібліотеки було її підпорядкування Подільському єпархіальному історико-статистичному комітету (далі – ПЕІСК).

Бібліотечну мережу єпархії почали формувати бібліотеки середніх спеціальних навчальних закладів ще на початку ХІХ ст. У другій половині століття на теренах Поділля вже діяли православна семінарія та 6 духовних училищ. В основу формування книжкового фонду було покладено читацьке призначення: фонд розділявся на дві бібліотеки – фундаментальну та учнівську. Перша призначалася для викладацького складу. Її метою було підвищення професійних знань викладачів. Друга обмежувалася навчальною програмою і призначалася для учнів. Зміст книжкового фонду учнівських бібліотек регулювався законодавством, тобто у його складі могли бути тільки ті книги, що дозволені та одобрені для читання Міністерством народної освіти. Порядок функціонування училищних бібліотек регламентувався

Розпорядженням Св. Синода від 24 лютого – 14 березня 1887 року №229, що сприяло уніфікації книжкових фондів, тому за своєю структурою ці бібліотеки були доволі подібними [4].

Основу фінансових можливостей бібліотек навчальних закладів складали обов'язкові пожертви учнів. Їх розмір на Поділлі коливався від 20 коп. до 1 руб., в залежності від статків учнів. Якщо на початку ХХ ст. загальний книжковий розмір фонду бібліотек духовних училищ сягав, як правило, декількох тисяч томів (наприклад, Тульчинське єпархіальне жіноче училище – близько 5,5 тис. [5]), то бібліотека Подільської духовної семінарії вирізнялася широким і ґрунтовним підбором не тільки фахової, а й світської літератури. Її фонд у розмірі до 40 тис. томів представляв друки від ХV до ХХ ст. здебільшого російською та церковнослов'янською мовами [6]. Але користуватися цими книжковими збірками могли тільки учні та викладачі семінарії.

Для подальшої самоосвіти священників з 1862 року було започатковано творення мережі окружних благочинницьких бібліотек, що мали служити освітнім, в першу чергу професійним, цілям сільського духівництва, яке через віддаленість від міст та центрів культури втрачало можливість для підвищення професійних знань. В кожному окрузі створювалася своя книгозбірня і розміщувалася при храмі розпорядника грошей. Фінансування здійснювалося за рахунок пожертв кожної окружної церкви та її духівництва. Наприкінці ХІХ ст. фонди книгозбірень коливалися від декількох десятків до декількох сотень примірників і залежали від розпорядника коштів. Адже тривалий час комплектування цих бібліотек ніхто не контролював, тому перевірки їхніх фондів на початку 90-х років ХІХ ст. показали, що багато збірок містять літературу, яку ще у 1885 році було наказано вилучити зі світських і духовних бібліотек [7]. Духівництво користувалося безконтрольністю для придбання світської літератури, особливо товстих журналів, що послужило пізніше причиною для тривалих дискусій про необхідність цього виду релігійних бібліотек. Крім того, їхньої проблемою залишалася віддаленість від користувача. Іноді священнику потрібно було їхати декілька годин за книгою. А якщо її не було на місці? Декілька таких поїздок й бажання дістатися до неї зникало.

Наймасовішим видом бібліотеки єпархіальної мережі стала книгозбірня при церковнопарафіяльній школі. Проблема організації цього виду шкіл була особлива актуальна у сільській місцевості Поділля, куди письменність доходила здебільшого завдяки церковним зусиллям.

1884 року було затверджено нові «Правила про церковнопарафіяльні школи», згідно з якими заклади даного типу набули нового статусу в Російській імперії, зокрема отримали державну підтримку. Вони стали основним типом початкових шкіл. Головною метою їхньої діяльності стала ліквідація неписьменності, а також утвердження християнських цінностей, виховання любові до Бога та імператора у дусі уварівської трійці «православ'я, самодержавство і національна свідомість». У школах даного типу навчалися переважно діти незаможних верств населення. Для забезпечення навчальною літературою кожна школа вимушена була мати профільний книжковий фонд. Тобто фонд навчальної літератури на теренах Подільської єпархії 1862 року був у 1 153 школах, 1869 року – 1 293, 1881 року – 620, 1884 року – 756, 1894 року – 1 334 [8]. На 1899 рік Єпархіальна училищна рада мала приблизно таку статистику книгозабезпеченості своїх навчальних закладів (з розрахунку на одну школу) навчальною літературою [9]:

	Середня кількість книг для вчителів школи	Середня кількість книг для учнів школи	Середня кількість учнів у школі
Второкласні школи (9)*	65	1 072	16
Двокласні (3)	13	508	50
Однокласні та парафіяльні (1157)	10	322	54-55
Школи грамоти (827)	3	126	31

Як демонструє таблиця, діти двох останніх видів шкіл не забезпечувалися однаковим комплектом книг для вивчення навчальних предметів. Адже за тодішньою практикою кожна книга надсилалася у незначній кількості, тому учні не могли мати уніфікований комплект книг.

З 1894 року при школах єпархії почали створюватися бібліотеки позашкільного читання. Спочатку комплектування здійснювалося з врахуванням потреб навчального процесу,

* В дужках кількість закладів даного виду шкіл

а згодом змістовний склад фондів став різноманітнішим. Крім навчальної і морально-повчальної літератури, згодом з'явилися книги з сільського господарства, ремесла, природознавства, історії, географії та художня література. Але книги куплялися тільки згідно з каталогом, складеним Міністерством народної освіти і Училищною радою при Найсвятішому Синоді. Фінансування бібліотек здійснювалося за рахунок коштів, що надавалися Синодальною навчальною радою, із залученням сум Єпархіальної училищної ради, її повітових відділень і пожертв приватних осіб. 1899 року на території єпархії діяло 13 єпархіальних книжкових складів та 21 їхнє відділення, що централізовано забезпечували бібліотеки літературою. Для найбільш бідних шкіл єпархії книги постачалися безкоштовно. Учні, крім заможних, навчальною літературою користувалися безоплатно: з 1 996 шкіл тільки у 122 спостерігалися випадки купівлі батьками навчальних посібників для дітей [10]. За користування додатковою літературою потрібно було сплачувати гроші.

Вінницьке повітове відділення Подільського єпархіальної училищної ради склало 1899 року каталог книг для позашкільного читання, що складався з трьох розділів: 1) книги релігійно-морального змісту – 307 назв; 2) історія церковна і світська – 78 назв; 3) книги літературного змісту – 74 назви [11]. Помітною була перевага літератури релігійного спрямування. Хоча каталог містив понад 450 назв, насправді, як демонструє таблиця, жодний вид шкільної бібліотеки не міг похвалитися подібною кількістю видань*:

	Середня кількість книг для учнів школи	Середня кількість учнів у школі
Второкласні школи (9)	218	16
Двокласні (3)	76	50
Однокласні і парафіяльні (1094)	103	54-55
Школи грамоти (351)	33-34	31

63 однокласних і парафіяльних та 476 шкіл грамоти зовсім не мали книг для позашкільного та домашнього читання [12]. Відсутність земств і земських шкіл на території Подільської губернії другої половини XIX ст. призвели до того, що церковнопарафіяльні школи та їхні бібліотеки були основним джерелом доступу до книги. Тому завідувачів і вчителів шкіл зобов'язували залучати до «здорового і корисного» читання письменно доросле населення. Але через обмежений книжковий репертуар, який поновлювався дуже повільно, освітянський потенціал цих бібліотек, і відповідно, їхня популярність на початку XX ст. вже йшла на спад. Таким чином, мережа парафіяльних бібліотек, що містили літературу для позакласного читання, на 1903 рік складалася з 699 закладів. З врахуванням того, що у цей час на теренах Подільської єпархії діяло 2 196 церковнопарафіяльних шкіл [13], стає зрозумілим, що така кількість книгозбірок не могла задовольнити потреби всього дорослого населення єпархії.

Ще одним різновидом були бібліотеки, що діяли при братствах, місіонерських та наукових організаціях єпархії. Відкривали бібліотеки місцеві братства, зокрема бібліотеку-читальню мало Св.-Іоанно-Предтеченське братство (1893) [14], братство Олександрівсько-Невської церкви (1898) [15]. З 1893 року діяла єпархіальна місіонерська бібліотека, книжковий фонд якої містив значний масив антистарообрядської, антикатолицької та антисектантської літератури [16]. Існувала також бібліотека Подільського відділу Імператорського православного Палестинського товариства. Особливий фонд мала бібліотека ПЄІСК, організована 1891 року. Її профіль і тематика комплектування не співпадали із загальноєпархіальними тенденціями. Це була наукова бібліотека історичного спрямування, фонд якої був невеличким (1897 року – майже 900 томів) і призначеним тільки для членів товариства.

Серед подільської громадськості вперше питання про створення бібліотек при церквах постало напередодні першої світової війни. Зростала кількість письменних, які могли і хотіли читати, а фінансових можливостей для придбання книги бракувало. Церковна книгозбірня мала містити популярну богословську, морально-етичну та навчальну літературу [17], але з початком війни цей проект так і не був реалізованим.

* В дужках кількість закладів, що мають літературу для позашкільного читання

Вивчення книжкового фонду бібліотек духовного відомства свідчить про існування типового ядра. Першим і основним розділом будь-якої бібліотеки (семинарської або парафіяльної), було Святе Письмо, тобто тексти Святого Письма, визнані православною традицією, та навчальні посібники по їхньому вивченню. Обов'язковим був корпус богослужбових книг церковнослов'янською мовою – Мінеї, Октоїх, Тріоді, Требник, Служебник, комплектували церковно-історичну, богословську, патристичну, агіографічну та морально-етичну літературу.

На 1912 рік основу бібліотечної мережі складала 1 817 бібліотек, з яких 7 діяло при середніх духовних училищах, 1 734 – при церковнопарафіяльних школах, а 76 – в благочиніях [18]. Також існували Єпархіальна, місіонерська та декілька братських бібліотек єпархії. Їхній фонд був дуже невеличким і відрізнявся профілізацією. Подільські православні монастирі, здебільшого відновлені у XIX ст., не встигли сформувати значних бібліотечних збірок. Вони, як і храми, вимушено обмежувалися здебільшого богослужбовою літературою. 1920 року з встановленням радянської влади на Поділлі єпархіальну бібліотечну мережу було знищено.

У досліджуваній період в Подільській єпархії було створено широку бібліотечну мережу, що мала розгалужену відомчу структуру, відповідну до структурно-територіальних підрозділів православної церкви: єпархія – благочиніє – парафія. Діяльність цього виду бібліотек носила цілеспрямований характер, заповнюючи спеціальні ніші в інформаційному просторі і здійснюючи суттєвий вплив на соціокультурну ситуацію в регіоні. Потреба в письменному населенні, ідея втілення загальної початкової освіти для всього населення вимагали доступності книг, широкої бібліотечної мережі, що за відсутністю земства, спробувала виконати Подільська єпархія. (З появою земств ситуація не встигла змінитися докорінно). Хоч і обмежений тематично, малий за обсягом книжковий фонд єпархіальної бібліотечної мережі сприяв зростанню інтересу до книги, привчав селянина до книги, адже селянин незручно почував себе у публічній бібліотеці, поряд з «чистою публікою» у місті. А бібліотека у його селі, у школі, де він навчався сам, або навчалися його діти, була звичною й прийнятною.

Але недостатнє фінансування бібліотек, а головне обмеження тематики фонду, робота бібліотеки у світлу частину дня, коли селяни працюють, існування хоч невеличкої, але оплати бібліотечних послуг, значною мірою звужувала можливості бібліотечного обслуговування населення. Безпосередньою метою існування бібліотек церковнопарафіяльних шкіл було забезпечення навчального процесу, а залучення дорослого населення до читання було вже другорядним завданням. Ситуація ускладнювалася тим, що влада використовувала ці установи для посилення православнізації та русифікації населення, адже списками дозволеної літератури пропонувалися численні православні друки та твори з російської історії та літератури. Жодного україномовного видання або присвяченого українській проблемі в цих списках не виявлено.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фунтикова С.П. Православные библиотеки: прошлое и настоящее : учеб. пособ. / С.П. Фунтикова. – М., 2000. – 268 с.
2. Устав Подольского историко-статистического комитета и состоящих при нем церковного Древнехранилища и епархиальной библиотеки // ПЕВ. – 1895. – №1 (офиц. отд.). – С. 7.
3. Отчет ПЕИСК за 1904 г. – Каменец-Подольск, 1905. – С. 5-6.
4. Определение Святейшего Правительствующего Синода от 24 февраля – 14 марта 1887 г. №229. // Том. епарх. ведомости. – 1887. – №10. – С. 1.
5. Отчет Тульчинского епархиального женского училища за 1912/1913 учеб. год // Православ. Подолия. – 1914. – №4. – С. 88.
6. Prusiewicz A. Biblioteki na Podolu i ich ekslibrisy / A. Prusiewicz // Exlibris. – Lwow, Krakow, 1922. – Zesz. IV. – S. 77.
7. Из епархиальной хроники // ПЕВ. – 1898. – №11-12 (неоф. ч.). – С. 312-317.
8. ПЕВ. – 1894. – №28. – С. 551-561.
9. Из церковно-школьной жизни // ПЕВ. – 1900. – №23 (оф.ч.). – С.570-574.
10. Державний архів Вінницької області. – Ф. Д-283. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 23.
11. Там само. – Спр. 11. – 42 арк.
12. Из церковно-школьной жизни // ПЕВ. – 1900. – №23 (оф.ч.). – С. 570-574.
13. Обзор Подольской губернии за 1903 год. – [б.м. и б.г]. – С.172-173.

14. Каталог книг, икон и портретов Св.-Иоанно-Предтеченского братства // ПЕВ. – 1893. – №8. – С. 86-87.
15. Открытие библиотеки – читальни братства Александрово-Невской церкви // ПЕВ. – 1899. – №1. – С. 25-32.
16. Сообщение епархиального миссионерского комитета об открытии при архиерейском доме епархиальной миссионерской библиотеки // ПЕВ. – 1893. – №26. – С. 495.
17. Церковные библиотеки // Православ. Подолия. – 1913. – №17. – С. 351-352.
18. Подольский Свято-Троицкий православный календарь (месяцеслов) на 1912 год. – Каменец-Подольск, 1912. – С.107.

Соломонова Т.Р. БИБЛИОТЕЧНАЯ СЕТЬ ПОДОЛЬСКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЕПАРХИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX - НАЧАЛА XX СТ.

Статья освещает формирование и определяет значение библиотечной сети Подольской православной епархии в развитии библиотечного дела Подолия второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: библиотечное дело, Подолье, библиотечная сеть, Подольская епархия, библиотека.

Solomonova T.R. LIBRARY NETWORK OF PODILSCOI ORTHODOX DIOCESE OF THE SECOND HALF XIX - BEGINNING OF A XX ITEM.

This article is dedicated to the formation and definition of importance of the librarian network of Podolian Orthodox Diocese in the development of librarianship in Podillya in the second part of the XIX-th century – beginning of the XX-th century.

Key words: librarianship, Podillya, librarian network, Podolian Orthodox Diocese, library.

УДК 631.117.4:061(477)

О.В. Корзун

ДОСЛІДНА СПРАВА ДЛЯ ПОТРЕБ ТВАРИННИЦТВА В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІІ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Проаналізовано основні етапи розвитку тваринництва та становлення дослідної справи в цій галузі на теренах Подільської губернії в кінці XIX–на початку XX століття. Простежено основні напрямки та форми робіт, результати дослідів племінних господарств. В статті акцентовано увагу на приватновласницьку та громадську ініціативу у становленні дослідної справи для потреб тваринництва.

Ключові слова: дослідна справа, тваринництво, зоотехнія, племінний завод, племінна книга, парувальний пункт, контрольний союз, районування, Подільське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (ПТСГ), Тележинецький маєток К. Дорожнинського.

За часи державності України значно зріс інтерес до дослідження історії становлення та розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як складової подальшого розвитку сільського господарства. Пошук подальших шляхів підвищення його продуктивності неможливо без глибокого дослідження історії різних галузей аграрного секторі країни, у тому числі й тваринництва, яке на Поділлі має давні історичні корені.

За різні системи влади розгляду цієї проблеми приділена значна кількість уваги у вигляді монографічних видань, а також спеціалізованих дисертаційних досліджень. Історіографію вивчення розвитку дослідної справи у галузі тваринництва на Поділлі можемо умовно поділити на три періоди: перший – до подій 1917 року, другий – радянська доба та третій – часи незалежної України. Дослідження стану тваринництва в Російській імперії було спрямовано на аналіз розвитку його складових, виявлення проблем, які існували та пошук шляхів їх вирішення. Так еченим комітетом при Міністерстві Державних маєтностей було підготовлено цілу серію монографій щодо стану вівчарства, конярства, свинарства та скотарства, які базувались на звітах експедицій, проведених Департаментом Землеробства, описах маєтків та опитуваннях господарів. Загальний огляд розвитку даної галузі сільського господарства та дослідних установ робили Л.Н. Мордовін [1], В.А. Пахомов [2]. Розвиток

14. Каталог книг, икон и портретов Св.-Иоанно-Предтеченского братства // ПЕВ. – 1893. – №8. – С. 86-87.
15. Открытие библиотеки – читальни братства Александрово-Невской церкви // ПЕВ. – 1899. – №1. – С. 25-32.
16. Сообщение епархиального миссионерского комитета об открытии при архиерейском доме епархиальной миссионерской библиотеки // ПЕВ. – 1893. – №26. – С. 495.
17. Церковные библиотеки // Православ. Подолия. – 1913. – №17. – С. 351-352.
18. Подольский Свято-Троицкий православный календарь (месяцеслов) на 1912 год. – Каменец-Подольск, 1912. – С.107.

Соломонова Т.Р. БИБЛИОТЕЧНАЯ СЕТЬ ПОДОЛЬСКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЕПАРХИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX - НАЧАЛА XX СТ.

Статья освещает формирование и определяет значение библиотечной сети Подольской православной епархии в развитии библиотечного дела Подолья второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: библиотечное дело, Подолье, библиотечная сеть, Подольская епархия, библиотека.

Solomonova T.R. LIBRARY NETWORK OF PODILSCOI ORTHODOX DIOCESE OF THE SECOND HALF XIX - BEGINNING OF A XX ITEM.

This article is dedicated to the formation and definition of importance of the librarian network of Podolian Orthodox Diocese in the development of librarianship in Podillya in the second part of the XIX-th century – beginning of the XX-th century.

Key words: librarianship, Podillya, librarian network, Podolian Orthodox Diocese, library.

УДК 631.117.4:061(477)

О.В. Корзун

ДОСЛІДНА СПРАВА ДЛЯ ПОТРЕБ ТВАРИННИЦТВА В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІІ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Проаналізовано основні етапи розвитку тваринництва та становлення дослідної справи в цій галузі на теренах Подільської губернії в кінці XIX–на початку XX століття. Простежено основні напрямки та форми робіт, результати дослідів племінних господарств. В статті акцентовано увагу на приватновласницьку та громадську ініціативу у становленні дослідної справи для потреб тваринництва.

Ключові слова: дослідна справа, тваринництво, зоотехнія, племінний завод, племінна книга, парувальний пункт, контрольний союз, районування, Подільське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (ПТСГ), Тележинецький маєток К. Дорожнинського.

За часи державності України значно зріс інтерес до дослідження історії становлення та розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як складової подальшого розвитку сільського господарства. Пошук подальших шляхів підвищення його продуктивності неможливо без глибокого дослідження історії різних галузей аграрного секторі країни, у тому числі й тваринництва, яке на Поділлі має давні історичні корені.

За різні системи влади розгляду цієї проблеми приділена значна кількість уваги у вигляді монографічних видань, а також спеціалізованих дисертаційних досліджень. Історіографію вивчення розвитку дослідної справи у галузі тваринництва на Поділлі можемо умовно поділити на три періоди: перший – до подій 1917 року, другий – радянська доба та третій – часи незалежної України. Дослідження стану тваринництва в Російській імперії було спрямовано на аналіз розвитку його складових, виявлення проблем, які існували та пошук шляхів їх вирішення. Так еченим комітетом при Міністерстві Державних маєтностей було підготовлено цілу серію монографій щодо стану вівчарства, конярства, свинарства та скотарства, які базувались на звітах експедицій, проведених Департаментом Землеробства, описах маєтків та опитуваннях господарів. Загальний огляд розвитку даної галузі сільського господарства та дослідних установ робили Л.Н. Мордовін [1], В.А. Пахомов [2]. Розвиток

племінної справи на Поділлі та загальний стан тваринництва в краї на сторінках часопису місцевої земської управи «Экономическая жизнь Подолии» досліджував старший спеціаліст з тваринництва Подільської губернії Б.О. Крижанівський [3; 4]. Автор подає детальну інформацію про розплідники, дає характеристику не тільки поміщицьких господарств, але й селянських. Але перша праця, побудована на наукових засадах, щодо стану селянського тваринництва на Поділлі належить професору В.П. Устьянцеву, якого було спеціально запрошено губернською управою для вивчення даного питання та розроблення комплексу заходів щодо покращення галузі [5].

За радянських часів до цього питання повернулись науковці Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту О.С. Мельник, С.А. Плюйко та І.С. Олійник та С. Городецький, який представляв Комітет виучування Поділля. Загальний огляд історії розвитку тваринництва від його зародження на території Російської імперії до радянської доби включно зробив у своїй монографії професор М.Є. Лобашев [6]. Але ці дослідження базувались переважно на марксистсько-ленінських підходах та свідомо обминали питання, наприклад, приватної ініціативи у розвитку тваринництва та дослідної справи Поділля. Лише в роки незалежності України, коли з'явилась можливість неупереджено розглянути сторінки історії нашого народу, діяльність окремих непересічних особистостей, які багато в чому заклали підвалини тієї ж племінної справи на Поділлі, знайшло деяке висвітлення в історико-краєзнавчих дослідженнях. Серед сучасних комплексних історичних розвідок за часи державності слід виділити працю В. Колесник [7]. Одним з аспектів її досліджень є діяльність членів Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості на ниві тваринництва. Окремі сторінки з історії розвитку конярства на Поділлі розкриває у своїй монографії В.Д. Судай [8]. Розвитку зоотехнічної науки Центрального Поділля у ХХ столітті присвячене дисертаційне дослідження В.І. Бучковської [9]. Отже, аналіз історіографічної спадщини проблеми дозволяє твердити, що історія зародження промислового тваринництва та становлення племінної дослідної справи у подільському регіоні достатнього висвітлення в історичній літературі не знайшли, чим і був зумовлений вибір теми дослідження. Окремі відомості про розвиток даної галузі потребують сучасного осмислення та узагальнення.

Подільська губернія на кінець ХІХ століття займала площу майже 3 млн. 850 тис. десятин та нараховувала більше 3,8 млн. осіб. Але за щільністю населення Поділля займало друге місце у Європейській Росії, поступаючись лише Московській губернії [10]. Найбільша частина земель, а це 60,2 %, належала селянам, 31,5% – поміщикам [11, с. 103]. На 1914 р. середня покупна ціна землі на території Подільської губернії була найвищою серед українських губерній. У свою чергу за період з 1861 по 1896 рр. поміщицьке землеволодіння на Поділлі зменшилось на 12 відсотків. Ще на початку ХІХ століття була закладена основа спеціалізації регіону, зокрема на виробництві зерна, бурякосіянні, цукроварній і винній галузях, у створенні потужної бази для розвитку харчової й переробної промисловості. Інші галузі сільського господарства не набули в регіоні товарного значення і, як правило, задовольняли потреби місцевих поміщицьких і селянських господарств. Водночас Поділля, як регіон з найбільшою кількістю розорюваних земель, загальногубернський показник яких складав 78-80%, посідало, починаючи з 1887 року, перше місце серед українських губерній. А темпи розорювання (5% протягом 25 років) поступалися лише двом степовим губерніям – Катеринославській й Таврійській. Цей процес зазвичай відбувався за рахунок переважно сіножатей, що, безперечно, відбивалось на ситуації у тваринництві. Тому, згідно з дослідженнями початку ХХ століття, хоча по суті скотарство тут було інтенсивною галуззю господарства, та форма організації швидше наближала його до «хлівно-гнійного» [11, с. 102]. Отже, напередодні першої світової війни досліджувана галузь сільського господарства на Поділлі була малорозвинутою. Якщо в деяких поміщицьких господарствах вона набувала відносно культурного характеру, то у селян цього не спостерігалось. Старі форми скотарства внаслідок скорочення годівельних площ та перетворення на рілля пасовищ були вже неприйнятними, а нові, наприкінці ХІХ – початку ХХ століття, на Поділлі лише зароджувались.

Зміни, які відбувались у пореформений період у питанні земельної власності краю і які, з одного боку, загострили соціальні конфлікти в регіоні на ґрунті боротьби за перерозподіл землі, а з іншого, в умовах розширення ринкових відносин в аграрному секторі економіки сприяли інтенсифікації виробничої сфери цієї галузі. Через національно-визвольний рух польського населення царський уряд гальмував запровадження земських органів, які у більшості губерній імперії засновували та фінансували дослідні сільськогосподарські заклади.

Крім того, відсутність вищого та середнього сільськогосподарського навчального закладу теж не сприяла посиленню уваги до наукових підходів в аграрному секторі. Тому на Поділлі запровадження наукових підходів у сільське господарство лягло на плечі приватної ініціативи, яка базувалась передусім на економічній зацікавленості. Так у 1896 році для об'єднання сил у питаннях розвитку та вдосконалення сільського господарства на Поділлі на Першому з'їзді сільських господарів було утворене ПТСГ, яке охоплювало своєю діяльністю практично всі основні на той час галузі сільського господарства та аграрної промисловості. Підвищити продуктивність тваринної галузі на Поділлі планувалось здійснювати кількома шляхами. По-перше, було розроблено низку заходів для покращення племінної худоби: закупівля породистих особин, створення парувальних пунктів та контрольних союзів, започатковувалась Подільська племінна книга та родовідна книга конярства. По-друге, проводилась просвітницька та дослідна робота, щодо вигодовування, утримання та ветеринарної допомоги. Лише після створення Губернської сільськогосподарської Ради у 1907 року та проведення першого засідання 5 грудня цього ж року було об'єднано зусилля товариства та земських органів у питаннях покращення загального стану сільського господарства губернії. З цього часу вводиться посада старшого спеціаліста із тваринництва, яку незмінно, аж до 1918 року, обіймав Б. Крижанівський.

Для контролю за племінними заводами та розробкою методів покращення стану даної галузі було введено у ПТСГ штатні одиниці на посади інспектора із скотарства, конярства та інструкторів, завданнями яких було дослідження питань годівлі тварин, виховування молодняка, гігієнічні умови утримання худоби та коней. Так інспектором із скотарства С. Марковським, який обіймав цю посаду аж до 1914 року, було описано всі племінні заводи губернії. Варто згадати і його наступника М. М. Ясінського, відомого у західному світі спеціаліста із скотарства, який мав досвід роботи у сільськогосподарських товариствах губерній Царства Польського. Ним було ініційовано створення Подільського союзу скотозаводчиків (ПСС), який об'єднав племінні заводи краю. Неодноразово було організовано спеціальні комісії для поїздок за кордон для поповнення племінного матеріалу. Так лише у вересні 1909 року одноразово було доставлено із Швейцарії 15 вагонів племінних биків для потреб подільських господарів [7, с. 49]. Інспектор мав відвідувати племінні заводи не менше 1 разу, а інструктора – не менше 2 разів на рік [12]. Одним із дієвих механізмів контролю за племінним матеріалом було ведення племінних книг та ліцензування худоби. Вже на 1914 рік ПСС взяло на себе місію із ведення Племінної книги великої рогатої худоби Київської, Подільської та Волинської губерній, об'єднавши зусилля Київського та Умансько-Липовецького галузевих товариств. Крім того, записувалась худоба до Книги з певною класифікацією за новою на той час системою пунктуаційної оцінки, апробованою у Варшавській та Харківській Спілках скотозаводчиків. Інспектор відділення конярства Я. Целецький увів у користування родовідну книгу коней Поділля.

Започатковані лише у 1915 році контрольні союзи у системі тваринництва мали на меті проведення кожних 2-3 тижні пробні надолі, визначення вмісту жирів, продуктивність поголів'я, визначали кормовий раціон, контроль за сепараторами та переробкою молока. Така організація справи надавала чіткі дані продуктивності молочної худоби, що застосовувалось у селекції тварин, але головне – для корегування собівартості продукції літра молока. Передбачалось відкриття на Поділлі 6 таких союзів по 800 руб. на утримання кожного. За підтримкою земських органів таких установ було організовано лише 4. Саме на них покладалися надії в сфері популяризації племінної справи серед господарів.

Наступним кроком для покращення галузі була організація за ініціативою земських органів та ПТСГ парувальних пунктів. Так якщо у 1909 році їх нараховувалось 7 [3, с. 35], в 1911 році – вже 20 [7, с. 53], а у 1912 р. – 101 [4, С 34]. Для них купувались переважно бики симентальської, свині – йоркширської породи в приватновласницьких господарствах за ціною від 200 руб. за бика, 30-50 руб. за свиню та по 30 руб. за вівцю. Парувальні тварини віддавались утримувачу пункту, селянину на повне утримання та годування. Він також ніс відповідальність за травми тварини, поганий догляд та зловживання паруванням. За відшкодування витрат щодо утримання племінного виробника селянин отримував платню за парування та, крім того, через 3 роки тварина переходила у його власність. На 1913 рік платня за парування становила: для бика – 50 коп. та для свині – 20-30 коп. [3, с. 39].

Заходи із покращення та розвитку тваринництва направлялись на організацію парувальних пунктів, проте не вирішувались проблеми нестачі кормових засобів та недовірливе ставлення селян до нововведень. Тому у 1912 р. Б. Крижанівський виступає перед Губернською

земською управою з проханням про виділення коштів на ґрунтовне та фахове дослідження тваринництва Поділля задля вироблення методів роботи, побудованих на наукових підходах. З цією метою було запрошено викладача Київського політехнічного інституту, професора В.П. Устьянцева, який вже мав досвід з обстеження тваринництва в Київській губернії. Експедиція із вивчення господарств Поділля проводилась упродовж 1913-1914 р. і була призупинена в зв'язку із військовими подіями. Лише із 3 повітів була зібрана детальна інформація, для решти ж повітів обстеження торкнулося лише поселищної характеристики стану скотарства для кількох селищ кожної волості й обмежилося збиранням статистичних відомостей поволосній реєстрації селянської худоби. Для деяких повітів було виведено повітові індекси забезпечення худобою селянських господарств. Наслідки зазначеного експедиційного обстеження подільського скотарства було опрацьовано й надруковано лише в частині, що характеризувало скотарство селянських господарств. Дані щодо стану поміщицьких господарств так і залишились неопрацьованими та неопублікованими. Але, незважаючи на всі недоліки цієї експедиції, вона дала неоціненний статистичний, історико-природничий матеріал. Велике місце в обстеженні відводилось кормовому питанню, висвітлювались питання кормовиробництва. Заходи для масового покращення галузі в регіоні, розроблені експедиційною групою, вперше були побудовані на принципі районаності, адже тваринництво тісно пов'язане із організаційним устроєм господарств і залежить від природно-історичних, економічних факторів та забезпеченості господарів землею. Для покращення ринків збуту молочних продуктів було рекомендовано удосконалити їх переробку в губернії та організувати мережу молочарень. Вже у 1914 році перша така установа на Поділлі була створена на Кам'янецьчині. Щодо м'ясної галузі тваринництва Поділля, то головними заходами мала бути підтримка племінних господарств та парувальних пунктів, де проводилось чистопородне розведення голландської породи, а також заходи щодо збереження сірої української худоби. Окремо надавалась характеристика та рекомендації щодо конярства, свинарства, вівчарства та птахівництва краю. Обстеження не охоплювало таких галузей тваринництва, як козівництво, кролівництво, бджільництво, які були також досить розвинутими в губернії [5].

Принципи, викладені в дослідженнях, стали керівними в подальшій земській агрономічній діяльності. Так у листопаді 1913 року в с. Поташин Ольгопільського повіту була організована, одночасно із проведенням сільськогосподарських курсів для селян, показова годівля молочних корів. Об'єднавши зусилля, відділ рільництва та відділ скотарства у 1915 році започаткували проведення дослідів з відгодовуванням ВРХ та коней (зимове та літнє) на Залісянському дослідному полі. Питання кормової бази було досить актуальним, про що свідчать дослідження щодо використання відходів цукрової промисловості та їх зберігання, обговорення цих питань на засіданнях ПТСТГ. Одночасно деякі господарі брали участь у дослідах промислової відгодівлі худоби, які проводились галузевим міністерством [13].

Збільшення уваги до питання тваринництва на Поділлі можна простежити на основі фінансових витрат тих чи інших установ. Так, ще на 1911 рік було виділено більше 5 тис. руб., в 1912 році ця сума складала майже 16 тис., то вже на 1913 рік земськими органами, галузевими товариствами було виділено більше 42 тис. руб., а Департаментом Землеробства – ще майже 30 тис. [3; 4].

Вагому роль у становленні дослідної справи в галузі тваринництва відіграли приватні поміщицькі господарства, у більшості яких утримувались племінні стада й табуни. Господарі не тільки «вписували» породистих тварин із закордону, але й проводили досліди з метизації, відгодовування та утримання. Саме за результатами їх здобутків розроблялись та проводились заходи із покращення тваринництва у краї. Так на початок ХХ століття нараховувалось 43 першокласні господарства з породистою великою рогатою худобою [14] та 109 заводів коней [15]. До найвідоміших на той час господарств, які застосовували найновіші досягнення в зоотехнії, варто віднести Тележинецьке племінне господарство Казимира Карловича Дорожинського в Літинському повіті. Господарство працювало за напрямками конярства, скотарства, свинарства та птахівництва. Задля пропагування тогочасних новітніх ідей у конярстві, К. К. Дорожинський виступив з ініціативою перекладу з німецької найвідомішої праці з кіннозаводської справи графа Георга Лендорфа. Отримавши дозвіл від автора на видання в Росії, Казимир Карлович доручає своєму брату Ф.К. Дорожинському переклад та видає у 1905 році перше російськомовне видання «Руководства для коннозаводчиків ...» [16]. Скотарство у маєтку було представлено виключно ольденбургською породою, за яку власником

було отримано 3 почесних дипломи, 82 золоті та срібні медалі та 12 похвальних відгуків на виставках у Москві, Ярославлі та Варшаві. Журнал «Вестник сельского хозяйства», не обминаючи цих подій, надрукував на своїх сторінках та окремим відтиском статтю Ф. Любанського [17], який поряд із загальною економічною та зоотехнічною характеристикою відзначив зразковість ведення родовідних книг худоби, утримання тварин та ведення молочної справи. Відсутність у маєтку природних сіножатей та пасовищ змусило власника весь час проводити досліди та економічні підрахунки продуктивності годівлі тварин різними видами кормів. Окремим напрямком діяльності було розведення племінної птиці. У каталозі маєтку [18], виданого у 1902 р., надаються відомості не тільки про ціни й умови поставок, але й детальна характеристика кожної породи. Так птахівництво було представлено 9-ма породами: гудан, падуанські, негри шовковисті, малайські (бійцівські), плімут-рок, лангшан, доркінг (серебристий), фавероль та орпінгтон. Зібрані родиною Дорожинських відомості про місцеві породи домашніх птахів, про існуючі на той час господарства із правильно поставленим племінним птахівництвом слугували в майбутньому матеріалом для подальших досліджень, що проводились на базі Інституту птахівництва, заснованому у 1930 р. при Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті відомим науковцем Ф.Я Беренштейном.

Підсумовуючи, зауважимо, що населення Подільської губернії в у XIX столітті в переважній своїй більшості займалось землеробством, постачаючи за кордон величезну кількість зерна. Капіталістичний спосіб виробництва й ринкові умови, що швидко розвивались після 1861 р. і особливо на початку XX ст., позитивно вплинули на загальний стан сільського господарства Поділля. Господарі розуміли необхідність відмови від одностороннього напрямку господарювання та надання господарствам більшої стійкості шляхом розвитку інших галузей сільського господарства, однією з яких було тваринництво. Відсутність кормової бази та незадовільний стан місцевих порід худоби сприяв організації дослідної справа у тваринництві. Об'єднання зусиль приватних власників, громадських об'єднань та земських органів надало можливість у короткі терміни значно покращити ситуацію в цій сфері. Шляхом організації роботи парувальних пунктів та контролю за племінними заводами було збільшено поголів'я племінної худоби, проводилось експериментування з різними видами кормів, розроблено основи районування та спеціалізації, підвищено продуктивність та прибутковість галузі. Отже, можна стверджувати, що дослідна справа для потреб тваринництва кінця XIX – початку XX ст., яка базувалась швидше на приватній ініціативі, заклала підвалини подальшого наукового розвитку зоотехнічної науки на Поділлі. Початком системних галузевих досліджень у регіоні слід називати праці розпочаті на базі відділу скотарства сільськогосподарського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету, а згодом в розрізі окремих напрямків Інститутом птахівництва та Зоотехнічним інститутом, що діяли у краї впродовж 20-30-х років XX століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мордовин Л.Н. Краткий очерк современного положения скотоводства в России (крупный рогатый скот) / сост. мл. спец. по животноводству Л. Н. Мордовиным // Ежегодник Главного Управления Землеустройства и Земледелия по Департаменту земледелия и Лесному департаменту. 1907. / Г.У.З. и З., Департамент Земледелия. – СПб.: Тип. В. Киршбаума (отделение), 1908. – 838 с. с 4 картами, 2 графиками и 143 рис. – С. 188 – 219.
2. Пахомов П.А. Очерки по русскому скотоводству / сост. инспект. СХ в Харк. губ. П.А. Пахомовым // Ежегодник Главного Управления Землеустройства и Земледелия по Департаменту земледелия и Лесному департаменту. 1909. Год третий / Г.У.З. и З., Департамент Земледелия. – СПб., 1910. – 928 с.с 16 графиками, 3 картами и 138 рис. – С. 426 – 458.
3. Крыжановский Б. Очерк мероприятий по улучшению животноводства в Подольской губернии с 1909 по 1913 годы /ст. спец. по животноводству Б. Крыжановский // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - №10-11. – С.33–55.
4. Крижановський Б. Скотарство на Поділлі / Б. Крижановський // Економічне життя Поділля. – 1918. – №1. – С.29–45.
5. Устьянцев В. Материалы по обследованию животноводства в Подольской губернии Результаты, произведенные ориентировочным обследованием животноводства в крестьянских хозяйствах Подольской губернии, произведенного в 1914 г. под рук. проф. В. Устьянцева / проф. В. Устьянцев / Под. губ. земство. - К., 1916. – 527 с.
6. Лобашев М. Е. Очерки по истории русского животноводства / М. Е. Лобашев, Академия наук СССР, Ин-т физиологии им. И.П. Павлова. – М. – Л.: Из-во Акад. Наук СССР, 1954. – 342 с.

Наукові записки

7. Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896 - 1918): Історичний нарис. / В. Колесник – Вінниця: Розвиток, 2007. – 160 с., іл.
8. Судай В.Д. Використання коней в умовах реформування сільського господарства: Навч. посібник. / В. Д. Судай – Вінниця, 2001. – 203 с.
9. Бучковська В. І. Розвиток зоотехнічної науки Центрального Поділля України у ХХ столітті // Автореф. дис. ... канд. с.-г. наук./ 06.04.01. – Полтава., 2009. – 22 с.
10. Подольская губерния // Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства : адрес-календарь Рос. Империи. – Б. м., : Изд. Суворина, 1899. – Т. 2. – С. 743–747.
11. Городецький С. Сільське господарство Поділля. Перед світовою війною. / Городецький С. – Вінниця, 1929. – Ч.1. – 210 с.
12. Проект объединения деятельности отделения животноводства Подольского и Уманско-Липовецкого С.Х. общ. // Подольский хозяин. – 1915. - №2. – С.47 – 48.
13. Краткий обзор ведения опытов промышленного откорма скота с 1 февраля по 1 мая 1913 г. / под рук. инспектора с.-х. при Глав. управ. землеустройства и земледелия Д. М. Бодиско– СПб.: Изд. Департамента Земледелия, 1913. – 39 с., прил.
14. Рассадники племенного скота в Подольской губернии // Подольский хозяин. – 1916. – №1-2. – С.2–5.
15. Коневодство и конезаводство // Энциклопедический словарь / Сост. Ф.А.Брокгауз, И.А. Ефрон. – С-Пб.: Типо-литография И.А. Ефрона, 1895. – Т. XVа. Коала - Конкордия – С. 945.
16. Лендорф Г. Руководство для коннозаводчиков. / Соч. гр. Георга Лендорфа, пер. Ф. К. Дорожинского с 4-го нем. доп. и исправ. изд. – СПб., 1905. – 150 с., с 16 тис. и 190 табл.
17. Любанский Ф. Племенной ольденбургский скот Тележинецкого имения. / Ф. Любанский – М.: Тип. О. Сомовой, 1901. – 11 с., табл., От. отг. из журнала «Вестник сельского хозяйства».
18. Тележинецкое племенное хозяйство К. К. Дорожинского. –д Старокопстантинов: тип. Ойстачера, 1902. – 2 с.

Корзун Е.В. ОПЫТНОЕ ДЕЛО ДЛЯ НУЖД ЖИВОТНОВОДСТВА В ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX В.

Проанализировано основные этапы развития животноводства и становления опытного дела в этой отрасли сельского хозяйства в Подольской губернии конца XIX – начала XX века. Прослеживаются основные направления и формы работ, результаты опытов племенных хозяйств. В статье акцентировано внимание на частновладельческую и общественную инициативу в становлении опытного дела для нужд животноводства.

Ключевые слова: опытное дело, животноводство, зоотехния, племенной завод, племенная книга, случный пункт, контрольный союз, районирование, Подольское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности, Тележинецкое имение К. Дорожинского.

Korzun O.B. RESEARCH WORK OF STOCK-RAISING IN PODILSKA REGION IN THE END OF THE XIX – AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY.

The author is analyses the main stages of the development of the stock-raising and forming research work in the Podilska region in the end of XIX – at the beginning of XX century. It researches the main directions and forms of works, the results of experiments in the cattle breeding . There are shown the privet and not-government initiative in the forming of research stock-raising work.

Key words: research work , stock-raising, zootechnician, livestock breeding, livestock breeding-book, zoning, the Podilske organization of agricultural and agricultural industry, Telezhincy estate by K. Dorozhinsky.

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА РЕВОЛЮЦІЙНИХ КОМІТЕТІВ ПОДІЛЛЯ

У запропонованій статті на основі аналізу архівних документів та наукової літератури автор робить спробу показати організаційну структуру революційних комітетів на Поділлі, формування відділів, їх компетенцію у всіх сферах суспільного життя.

Ключові слова: губревком, повітревком, волревком, сільревком.

Визвольні змагання 1917-1921 рр. в Україні були системою подій, головним завданням яких було політичне самовизначення українського народу у формі поновлення та захисту державності і національного суверенітету, створення власної демократичної держави зі справедливим суспільним устроєм.

Процес розбудови демократичної та незалежної України потребує об'єктивних оцінок досвіду нашої національної історії, що в свою чергу зумовлює нові вимоги до праць сучасних дослідників.

Державотворчий процес 1917-1921 рр. насичений складністю, суперечливістю, а в багатьох випадках і драматизмом розвитку подій. Більшовицька партія, яка насамперед прагнула до встановлення своєї влади на території колишньої Російської імперії, мала свої недоліки, що виявлялись у недалекоглядному світогляді її лідерів та теоретичному обґрунтуванні своїх цілей. Розуміючи це, керівники партії намагались будь-якими способами, засобами і методами утримати та закріпити владу, особливо на місцях. Для реалізації даних заходів В.Леніним було вирішено створити мережу тимчасових надзвичайних органів влади – революційних комітетів (ревкомів), що мали свою структуру і контролювали усі сфери суспільного життя.

Проблемою діяльності революційних комітетів, їх організаційної структури в радянські часи цікавилось чимало дослідників, які здебільшого висвітлювали її однобічно, намагаючись показати демократичність їх спрямування. Окремо організаційна структура цих органів влади не розглядалась, немає спеціально створеної праці, яка б давала повне уявлення про діяльність ревкомів. Важливо наголосити на тому, що в радянські часи про об'єктивне висвітлення даного періоду навіть не було й мови. Значний матеріал для розуміння структури революційних комітетів на Поділлі дають архівні документи.

Із наукових праць необхідно виділити дослідження Б. Бабія [1], Л. Потарикіної [2], П. Тригуба [3], у яких зібраний значний фактичний матеріал, що частково висвітлює організаційну структуру революційних комітетів. Початковий період діяльності революційних комітетів, коли вони ще мали статус «військово-революційних комітетів», їхню структуру, досліджували Є.Воронін [4], П.Варгатюк [5], Я.Малик [6], Р.Млиновецький [7].

Метою статті є узагальнене та уточнене з'ясування організаційної структури революційних комітетів на Поділлі як органів радянського самоврядування.

Наприкінці 1918 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України видав Декрет про організацію влади на місцях [8]. Пункт 2 Декрету – «Організація ревкомів» - вказував, що ревкоми утворюються з безумовних прихильників радянської влади, а центральна влада в особі відділу внутрішніх справ має право призначати в військово-революційні комітети тих осіб, яких вважає за потрібне, надаючи їм певні зобов'язання. З огляду на те, що місцеві ревкоми не є виборними для всіх робочих і бідніших селян даної місцевості, їх склад може бути в будь-який момент змінений постановою відділу внутрішніх справ Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України [8, с. 11]. Декрет вимагав негайно організувати невеликі переусвні військово-революційні комітети. Згідно із Декретом, основними відділами, які могли бути створені при ревкомах, були наступні: військовий; відділ боротьби з контрреволюцією; народної міліції; продовольства і постачання; відділ організації господарства. Важливо наголосити на тому, що Пункт 6 Декрету – «Спеціальні ревкоми» - зазначав, що на залізничних шляхах, телеграфі і телефонах утворюються ревкоми спеціального призначення, виключно з прихильників радянської влади, що будуть отримувати спеціальні інструкції від відповідних відділів Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України [8, с. 12]. Можна констатувати той факт, що початковому етапі діяльності ревкомів це був крок до тотального контролю над найважливішими засобами комунікації, які на той час відігравали далеко не останню роль.

Наукові записки

24 жовтня 1919 р. , на основі дворічного досвіду роботи ревкомів ВЦВК і РНК РСФФР видав «Положення про революційні комітети» [9]. Відповідно до Положення, ревкоми на місцях утворювались у складі 3-5 осіб. Згідно поділу, дані органи повинні були діяти у місцевостях, визволених від ворога, у прифронтівій смузі, у тилу ворога [9, с. 549]. Ревкоми були органами військової і цивільної влади, підконтрольними Революційній військовій раді Армії і центральній радянській владі [9, с. 547].

На Поділлі вищим органом радянської влади був губернський революційний комітет (губревком), який був обраний 23 жовтня 1917 р. на засіданні Виконкому Вінницької Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. До ревкому увійшли М.Тарногородський, І. Сдобнов, Я. Журавльов, П. Жуков, С. Кудряшов, І. Прохорцев, А. Мармор (Мармер) [10, арк. 16]. Згодом членами губревкому стали О. Снегов (Фалізкон) та В. Красноленський [11, арк. 136]. При Подільському губревкомі були утворені наступні відділи: управління, юстиції, фінансовий, охорони здоров'я, народної освіти, народного господарства, військовий, праці і соціального забезпечення та робітничо-селянська інспекція [12, арк. 1].

Найважливішим був відділ управління. Він зосереджував весь адміністративно-ви»конавчий апарат. На основі інструкцій і розпоряджень робітничо-селянського уряду України відділ управління ревкомів спрямовував свою діяльність на організацію і втілення в життя заходів по охороні по»рядку і сприянні в адміністративному відношенні всім відділам ревкомів, а також на організацію на місцях органів радянської влади і керівництво їх діяльністю.

Відповідно до цих завдань відділ управління скла»дався з підвідділів: загального, інформаційно-інструктор»ського, іноземного запису, актів громадянського стану та міліцейського, який з початку організації ревкомів існував як окрема установа у вигляді управління міліції.

Робота на місцях відділів управління полягала в організації повітових, волосних і сільських ревкомів, в інструкту»ванні та ревізуванні місцевих установ, а також в інформуванні їх про дії і розпорядження уряду, в налагодженні зв'язку з губернськими і повітовими ревкомами [2, с. 68].

Основними завданнями земельного відділу ревкомів було втілення в життя заходів по перебудові сільського господарства, землеустрою, організація агрономічної допомоги населенню, забезпечення населення сільськогосподарським реманентом, насінням, організацією майстерень для ремонту сільськогосподар»ських машин [2, с. 69].

Головним завданням продовольчого відділу була організація виконання про»дольчої розверстки. Військовий відділ вів облік здатного до військової служби населення, ко»ней, фуражу, засобів пересування [2, с. 71].

Відділ народної освіти організовував роботу по ліквідації неписьменності шляхом організації навчання в єдиних трудових школах, а також займався питан»нями дошкільного та позашкільного виховання, проводив велику агітаційну й культурно-масову роботу.

Юридичний відділ мав втілювати у життя організаційні та адміністративні заходи Народного комісаріату юстиції УСРР у галузі судоустрою і судочинства, організувати загальнодоступну юридичну допомогу населенню, створювати колегії громадських захисників [13, с. 96].

Відділ охорони здоров'я свою діяльність спрямовував на організацію медичної допомоги насе»ленню, боротьбу з епідемічними захворюваннями та відновлення нормальної діяльності лікувальних уста»нов. Фінансовий відділ створював місцеві податкові органи, провадив оподаткування прибутковим податком, перевіряв оподаткування промисловим податком. В компетенцію відділу народного господарства входив нагляд за комунальним господарством, водопроводом, електростанціями. Основ»ним завданням відділу соціального забезпечення було матеріальне забезпечення трудящих у різних випадках втрати працездатності [2, с. 73-75].

Подільський губревком призначав членів повітових революційних комітетів. Відділи повітревкомів формувались за аналогією губернського ревкому. Так, у Брацлавському повітревкомі були утворені відділи: управління, народного господарства, комунального господарства, земельний, соціального забезпечення, праці, охорони здоров'я, народної освіти, фінансовий, юридичний [14, арк. 17]. Загалом, у Брацлавському повіті було утворено 12 волосних (Лучанський, Рубанський, Тростянецький, Ободянський, Монастирський,

Шпиківський, Немирівський, Печарський, Журавлівський, Савінецький, Холодівський, Клебанський) і 3 міських (Брацлавський, Немирівський, Вороновицький) ревкомів. При Летичівському повітревкомі діяли відділи – управління, народного господарства, соціального забезпечення, праці, охорони здоров'я, народної освіти, фінансовий та юридичний [15, арк. 30].

Всю роботу відділи провадили через підвідділи і секції, що були підлеглі своїм відділам і працювали під їх керівництвом і контролем. Зокрема, земельний відділ Бердичівського повітревкому був поділений на підвідділи: управління, у який входили секції – секретарська, фінансово-рахункова, інструкторсько-інформаційна, статистично-економічна; землевпорядкування, що складався із землемірно-облікової, гідротехнічної меліорації, земельно-технічної секцій; агрономічно-насінневої, який мав у своєму складі технічну і насінневу секції; підвідділу культурних радянських господарств, до якого входили секції культурних господарств, інтенсивних культур, сільських господарств, кооперації і колективізації; лісовий підвідділ, що включав секції лісовпорядкування, лісової культури і лісового господарства; ветеринарно-скотарський, котрий мав ветеринарно-скотарську і зоотехнічну секції. Також у земельний відділ входила комісія допомоги червоноармійцям та комісія земельно-судова [16, арк. 24].

Одним з основних завдань, що стояли в перші дні існування перед губернським і повітовими ревкомами, була організація волосних і сільських ревкомів. Перші волосні і сільські ревкоми створювалися як під керівництвом повітових ревкомів, так і з ініціативи самих робітників, проте здебільшого вони обиралися. Як свідчать архівні матеріали, єдиної організаційної форми виборів не було.

Волревкоми обиралися на з'їздах представників від сільських громад, на волосних з'їздах сільських ревкомів, на волосних сходах селян. Сільревкоми обиралися на сільських сходах, на зборах сільських громад. Для вирішення питань волосного значення проходили загальні зібрання сільревкомів. Так, 25 липня 1920 р. відбулись загальні зібрання сільревкомів Печерської волості Брацлавського повіту для вирішення різних питань, на які прибули члени 13-ти сільревкомів. На засіданні розглядалися питання про вибори одного члена в волревком, трьох членів у волосну земельну комісію, двох членів правозахисників і двох обвинувачів суду [17, арк. 63].

При волревкомах організувалися здебільшого відділи управління, військовий, продовольчий, народної освіти, земельний і іноді — соціального забезпечення і охорони здоров'я, хоча в Інструкції волосним революційним комітетам зазначено, що утворюються лише відділи управління, військовий та земельний [18, арк. 34]. Згідно із Інструкцією склад волревкому мав становити 3-5 осіб, однак Соболевський волревком станом на 1 лютого 1920 р. складався з 9-ти осіб (К. Майко, А. Андрієнко, К. Колісниченко, І. Нарожний, В. Феденюк, О. Черевко, А. Чуб, І. Гумінський, М. Навроцький) [18, арк. 4]. З цього прикладу видно, що вказана Інструкція носила швидше рекомендаційний характер, хоча вона чітко визначала структуру волревкомів.

На засіданні Гавришівського волревкому 11 січня 1919 р. було вирішено питання про організацію радянської влади в селах волості. Для цього було скликано сільські громади і обрано тимчасові ревкоми у складі 3-х осіб з передачею влади в селах [19, арк. 63].

У деяких волостях обрання сільревкомів затверджувались наказами відповідних волревкомів. Відповідно до наказу Кунянського волревкому від 28 липня 1920 р. №9, у селах волості необхідно було зібрати сільські громади і обрати сільревкоми, де головою ревкому має бути комісар села, членами – завідуючий земельним відділом і секретар [20, арк. 5]. На Сокілецькому сільському сході, що відбувся 2 липня 1920 р., було обрано головою ревкому Т. Обертоса (комісар села), членами М. Панчука, І. Мельничука [20, арк. 8]. При сільревкомах в основному діяв лише земельний відділ, а всі управлінські функції виконував комісар села, який в подальшому обирався головою ревкому. Як бачимо, таким шляхом втрачалась демократичність обрання сільревкомів, оскільки чітко визначалась позиція голови ревкому, що не завжди збігалася з бажаннями сільської громади. Тому можна поставити під сумнів, що сільревкоми обиралися демократично і були дійсно виборними органами за волевиявленням громади того чи іншого села.

Повного переліку відділів, що повинні були бути організовані при губернських, повітових, волосних і сільських ревкомах, не було ні в Декреті про організацію влади на місцях, ні в «Положенні про революційні комітети» ВЦВК і РНК РСФРР від 24 жовтня 1919 р. Всі ці документи вказували лише на найважливіші відділи, які необхідно створювати в першу

чергу. Поступово організовувались відділи у відповідності з конкретними умовами праці того чи іншого ревкому.

На кінець 1920 р. на Поділлі діяли 13 повітових, 173 волосних та 2280 сільських ревкомів, що втілювали завдання радянської влади на місцях [21, с. 114]. В останній період діяльності, відповідно до звіту НКВС УСРР до V Всеукраїнського з'їзду Рад (лютий – березень 1921 р.), на Поділлі діяли 11 повітових, 133 волосних та 1760 сільських ревкомів [3, с. 27].

Ревкоми Подільського краю були сильною, рішучою та безжальною формою правління, діяльністю яких були охоплені всі сфери життя. Ревкоми забезпечували швидку і оперативну організацію робочого апарату місцевих органів влади — відділів по основних галузях державного управління. Дослідження організації ревкомів на місцях, їх структури, методів діяльності потребує подальших наукових розвідок з даної проблематики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабій Б.М. Місцеві органи державної влади УРСР в 1917-1920 рр. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1956. – 268 с.
2. Потарикіна Л. Л. Ревкоми України в 1918-1920 рр. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1957. – 156 с.
3. Тригуб П.М. На защите завоеваний Великого Октября. – К.: Вища школа, 1987. – 152 с.
4. Воронин Е.П. Военно-революционные комитеты действующей армии. 25 октября 1917 г. – март 1918 г.: [Сб. документов] / Воронин Е.П., Гаврилов Л., Лагуткин В. – М.: Наука, 1977. – 658 с.
5. Варгатюк П.Л. В.И.Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции / Варгатюк П.Л., Курас И.Ф., Солдатенко В.Ф. – К.: Политиздат Украины, 1980. – 373 с.
6. Малик Я. До питання про організацію та діяльність повітових, волосних, сільських військово – революційних комітетів на Україні (жовтень 1917 р. – березень 1918 р.) // Український історичний журнал. – 1984. - №11. – С.78 – 86.
7. Млиновецький р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917-1918 рр. (Про що «Історія мовчить»). - [2-е вид., перегл., доп.]. – Львів : Каменяр, 1994. – 571 с.
8. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – [3-е вид.]. – ч.1. – ст.3. – Харьков: Вторая государственная типография, 1919. – 626 с.
9. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. – [3 ноября №53, ст.508]. – М.: 3-я государственная типография, 1919. – 611 с.
10. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р. – 4364. – Оп. 1. – Спр. 4. – 51 Арк.
11. Вінниця. Історичний нарис / [Бабенко А.Г., Бабій М.Л., Бучеренко Г.Н. та ін.]. – Вінниця, Вінницьке книжково-газетне вид-во., 1964. – 354 с.
12. ДАВО. – Ф.Р. – 2625. – Оп. 2. – Спр. 97. – 54 Арк.
13. Вітюк О.О. Діяльність юридичного відділу Подільського Губревкому (1918-1920 рр.) / Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії: Матеріали Других всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків, Київ, 14 березня 2008 р. / Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2009. – С. 95-98.
14. ДАВО. – Ф.Р. – 2625. – Оп. 2. – Спр. 94. – 38 Арк.
15. ДАВО. – Ф.Р. – 2625. – Оп. 2. – Спр. 90. – 65 Арк.
16. ДАВО. – Ф.Р. – 2625. – Оп. 2. – Спр. 109. – 158 Арк.
17. ДАВО. – Ф.Р. – 3748. – Оп. 1. – Спр. 6. – 84 Арк.
18. ДАВО. – Ф.Р. – 3477. – Оп. 1. – Спр. 9. – 47 Арк.
19. ДАВО. – Ф.Р. – 1149. – Оп. 1. – Спр. 4. – 78 Арк.
20. ДАВО. – Ф.Р. – 907. – Оп. 1. – Спр. 7. – 89 Арк.
21. Тригуб П.М. Радянське будівництво на Поділлі в 1920 р.: тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції, (Секція історії радянського періоду) / Кам'янець-Подільський держ. пед. ін-т ім. В.П. Затонського, 1985. – С.113-114.

Витюк А.О. ОРГАНИЗАЦИОННАЯ СТРУКТУРА РЕВОЛЮЦИОННЫХ КОМИТЕТОВ ПОДОЛЬЯ.

В предложенной статье на основе анализа архивных документов и научной литературы автор делает попытку показать организационную структуру революционных комитетов на Подолье, формирования отделов, их компетенцию во всех сферах общественной жизни.

Ключевые слова: губревком, уездревком, волревком, сельревком.

Vitiuk A.O. ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF REVOLUTIONARY COMMITTEES ON PODILLI.

In the offered article on the basis of analysis of the archived documents and scientific literature an author gives it a shot to rotin the organizational structure of revolutionary committees on Podilli, formings of departments, their jurisdiction in all of spheres of public life.

Key words: gubrevkom,povitrevkom,volrevkom, sil'revkom.

УДК: 94(477/44) «1920-1921»

О.В. Яценко

УЧАСТЬ КООПЕРАЦІЇ У ВСТАНОВЛЕННІ ВЛАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ НА ПОДІЛЛІ У 1917–1918 РР.

В статті розглядається роль кооперації у встановленні на Поділлі влади Української Центральної Ради та аналізується внесок кооперативних установ у подолання кризових явищ в економіці краю у 1917-1918 роках.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, Подільська губернська українська рада, кооперація Поділля, більшовицькі репресії, продовольче та товарне забезпечення.

Необхідність вивчення проблем кооперативного руху зумовлена сучасними економічними перетвореннями у нашій державі. За наявності кризових явищ у сільському господарстві та промисловості, низького рівня життя основної частини населення, неефективності економічних реформ особливої актуальності набуває вивчення історичного досвіду кооперативного сектора, побудованого на демократичних основах ведення господарства, який базується на принципах соціальної справедливості та особистої відповідальності. Вивчення наукового доробку істориків свідчить, що досить часто конкретний матеріал використовується як ілюстративний, створює прецедент розмивання регіональних особливостей у загальноісторичному процесі. Тому постала необхідність дослідити ті сюжети з історії споживчої кооперації Поділля, які допомагають відтворити історичну картину відповідно до реалій тогочасної дійсності.

Метою статті є дослідження історії кооперативного руху Поділля доби Української Центральної Ради.

Сучасний етап української історіографії пов'язаний з позитивними змінами в доступі до інформації, яка надає унікальну можливість на підставі архівних документів і матеріалів розгорнути плюралізм поглядів у висвітленні історичних подій, зокрема буремних подій 1917–1918 рр. Цей період, на нашу думку, став вирішальним у долі Української Народної Республіки (УНР) й потребує детального дослідження.

У сучасній вітчизняній історіографії питання діяльності УЦР не втрачає інтересу й розглядається значною кількістю дослідників. Публікації сучасних науковців В. Верстюка, М. Держалюка, Р. Ковалюка, В. Капелюшного, І. Коляди, В. Литвина, с. Литвина, М. Поповича, В. Сідака, О. Рубльова, В. Солдатенка, Ю. Шаповала та ін. мають безпосередній зв'язок з діяльністю політичних, військових, громадських і господарських організацій та окремих лідерів у добу УЦР. Але більшість наукових доробок розглядають загальні процеси діяльності УЦР і, на жаль, залишають поза увагою вплив антиукраїнських сил на проблеми державотворення на місцях, зокрема на Поділлі.

Значна маса матеріалів щодо діяльності УЦР у Подільській губернії висвітлена у наукових доробках В. Воловика, П. Григорчука, О. Завальнюка, К. Завальнюка, О. Комарницького, Н. Кузьмінець, А. Лисого, В. Нестеренка, В. Очеретяного, В. Подоляна, М. Потапенка, В. Рекрута, Т. Соломонової, О. Яременка та інших. Водночас більшість дослідників недостатньо звертають увагу на участь кооперативних установ у встановленні повноцінної влади УЦР, не повною мірою висвітлюють конструктивні процеси в суспільстві, які вдалося втілити за допомогою кооперації.

Лютнева революція 1917 р. внесла певні позитивні зрушення в діяльність кооперації Поділля. Із прийняттям нового кооперативного законодавства (закон від 20 березня 1917 р.) була спрощена процедура реєстрації кооперативів і з'явилися реальні можливості для об'єднання розрізнених товариств у спілки [1, с. 24]. Заходи Тимчасового уряду з питань

Vitiuk A.O. ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF REVOLUTIONARY COMMITTEES ON PODILLI.

In the offered article on the basis of analysis of the archived documents and scientific literature an author gives it a shot to rotin the organizational structure of revolutionary committees on Podilli, formings of departments, their jurisdiction in all of spheres of public life.

Key words: gubrevkom,povitrevkom,volrevkom, sil'revkom.

УДК: 94(477/44) «1920-1921»

О.В. Яценко

УЧАСТЬ КООПЕРАЦІЇ У ВСТАНОВЛЕННІ ВЛАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ НА ПОДІЛЛІ У 1917–1918 РР.

В статті розглядається роль кооперації у встановленні на Поділлі влади Української Центральної Ради та аналізується внесок кооперативних установ у подолання кризових явищ в економіці краю у 1917-1918 роках.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, Подільська губерньська українська рада, кооперація Поділля, більшовицькі репресії, продовольче та товарне забезпечення.

Необхідність вивчення проблем кооперативного руху зумовлена сучасними економічними перетвореннями у нашій державі. За наявності кризових явищ у сільському господарстві та промисловості, низького рівня життя основної частини населення, неефективності економічних реформ особливої актуальності набуває вивчення історичного досвіду кооперативного сектора, побудованого на демократичних основах ведення господарства, який базується на принципах соціальної справедливості та особистої відповідальності. Вивчення наукового доробку істориків свідчить, що досить часто конкретний матеріал використовується як ілюстративний, створює прецедент розмивання регіональних особливостей у загальноісторичному процесі. Тому постала необхідність дослідити ті сюжети з історії споживчої кооперації Поділля, які допомагають відтворити історичну картину відповідно до реалій тогочасної дійсності.

Метою статті є дослідження історії кооперативного руху Поділля доби Української Центральної Ради.

Сучасний етап української історіографії пов'язаний з позитивними змінами в доступі до інформації, яка надає унікальну можливість на підставі архівних документів і матеріалів розгорнути плюралізм поглядів у висвітленні історичних подій, зокрема буремних подій 1917–1918 рр. Цей період, на нашу думку, став вирішальним у долі Української Народної Республіки (УНР) й потребує детального дослідження.

У сучасній вітчизняній історіографії питання діяльності УЦР не втрачає інтересу й розглядається значною кількістю дослідників. Публікації сучасних науковців В. Верстюка, М. Держалюка, Р. Ковалюка, В. Капелюшного, І. Коляди, В. Литвина, с. Литвина, М. Поповича, В. Сідака, О. Рубльова, В. Солдатенка, Ю. Шаповала та ін. мають безпосередній зв'язок з діяльністю політичних, військових, громадських і господарських організацій та окремих лідерів у добу УЦР. Але більшість наукових доробок розглядають загальні процеси діяльності УЦР і, на жаль, залишають поза увагою вплив антиукраїнських сил на проблеми державотворення на місцях, зокрема на Поділлі.

Значна маса матеріалів щодо діяльності УЦР у Подільській губернії висвітлена у наукових доробках В. Воловика, П. Григорчука, О. Завальнюка, К. Завальнюка, О. Комарницького, Н. Кузьмінець, А. Лисого, В. Нестеренка, В. Очеретяного, В. Подоляна, М. Потапенка, В. Рекрута, Т. Соломонової, О. Яременка та інших. Водночас більшість дослідників недостатньо звертають увагу на участь кооперативних установ у встановленні повноцінної влади УЦР, не повною мірою висвітлюють конструктивні процеси в суспільстві, які вдалося втілити за допомогою кооперації.

Лютнева революція 1917 р. внесла певні позитивні зрушення в діяльність кооперації Поділля. Із прийняттям нового кооперативного законодавства (закон від 20 березня 1917 р.) була спрощена процедура реєстрації кооперативів і з'явилися реальні можливості для об'єднання розрізнених товариств у спілки [1, с. 24]. Заходи Тимчасового уряду з питань

.....
демократизації суспільства, активізація діяльності політичних партій лівого спрямування викликали деморалізацію російської армії й утворення комітетів робітничих і солдатських депутатів, які під впливом більшовицьких гасел намагалися захопити владу і тим внесли в суспільство анархію, правовий нігілізм й спонукали до погромницьких дій демобілізованих вояків та селянство. Утворення в березні 1917 р. УЦР і проголошення автономії України закономірно змусило залучити до політичних перегонів усі громадські організації, в тому числі й кооперацію. У таких непростих політичних умовах 9–11 квітня 1917 р. у м. Вінниці був скликаний кооперативний з'їзд Подільської губернії за участю Подільської губернської каси дрібного кредиту, Подільської спілки кредитних і позичково-ощадних товариств, Кам'янецької й Вінницької інспекції дрібного кредиту та Вінницького товариства гуртових закупівель. На форум прибуло більше 200 представників від кредитних і споживчих товариств. З'їздом були прийняті обширні резолюції переважно політичного характеру. Зокрема, кооперативне зібрання одностайно висловилося за невідкладну націоналізацію школи, визнало необхідним введення української мови у всіх установах України, ухвалило низку інших програмних положень. Ось про що йшлося у його рішеннях:

«а) автономний устрій України і також інших автономних областей Росії знайде свою повну гарантію у Федеральному устрої Росії;

б) єдиною відповідною формою державного устрою з'їзд визнає федеральну демократичну республіку Росію;

в) одним з головних принципів української автономії – повна гарантія прав національних меншин, які проживають в Україні.

Визнаючи принцип, що земля повинна знаходитись в руках трудящих, але враховуючи, що закінчення війни можливе лише при умові об'єднання зусиль всієї країни, Подільський губернський кооперативний з'їзд визнав за необхідне:

1). Спокійно очікувати вирішення земельного питання Установчими Зборами, які єдині правомірні передати народу землю і волю.

2). Захоплення чужої землі до рішення Установчих зборів з'їзд вважає неприпустимим, що зможе викликати зменшення засіяних площ землі, і, без сумніву, призведе до безвихідного стану населення й армії і буде лише на руку ворогам, які посягають на свободу нашого громадянського життя.

3). Шлях до досягнення висунутих поточним моментом завдань Подільський губернський кооперативний з'їзд бачить в об'єднанні кооперативних діячів і селянства та створенні на місцях виборних адміністративних одиниць, які обрані самим народом, допоможуть вирішити великі земельні питання на користь трудової землеробської демократії» [2, с. 44-47].

Подільський губернський кооперативний форум також ухвалив рішення про створення Губернського кооперативного комітету. Делегати обрали організаційне бюро у складі А. В. Ветвинського, Д. В. Марковича, А. М. Городецького, М. М. Кукулевського, М. К. Лозинського, І. Ф. Кречотня, П. Е. Бунта, Г. М. Супруна та надали йому право створення кооперативного комітету і розроблення примірного статуту для кооперативів [3, с. 47].

Отже, рішення першого Всеподільського губернського кооперативного з'їзду чітко визначили позицію кооператорів щодо національних принципів побудови майбутнього своєї країни. Форум окреслив конструктивні позиції кооперації у збереженні держави, підтримки її цілісності, здатності відстоювати свої інтереси та впровадження будь-яких змін тільки на підставах закону і права.

Однак подальший розвиток революційних подій не сприяв утворенню єдиного Подільського кооперативного центру, а спонукав кооператорів активно включитися до утвердження стійкої влади УЦР та створення чіткої управлінської вертикалі на місцях. Саме кооператори взяли на себе ініціативу щодо створення Подільського союзу українців, котрий організував 5–6 травня 1917 р. у Вінниці I Подільський український з'їзд, у роботі якого взяли участь більше 400 представників волосних комітетів, кооперативів, осередків «Просвіти» тощо. На порядку денному стояли питання проголошення автономії, скликання національного з'їзду в Києві, підтримки Центральної Ради, проведення виборів до Подільської губернської української ради (далі: ПГУР) та повітових рад тощо. Зібрання відкрив голова Подільського союзу кредитних і ощадно-позичкових товариств Д. Маркович. Головою ПГУР після оголошення на зборах заслуг перед українством було обрано кооперативного діяча Дмитра Марковича [4, с. 15], а також були обрані 44 члени та 18 кандидатів губернської ради

(переважна більшість представників кооперативів і «Просвіти»). У зверненні ПГУР до громадян звучали кооперативні гасла «В єднанні сила» і заклики до згуртованості у боротьбі за закріплення здобутої волі [5, арк. 1].

Отже, утворена за ініціативою і при безпосередній участі кращих кооперативних діячів, Подільська губернська українська рада стала легітимним представником УЦР на Поділлі й всіляко намагалася зміцнити українську владу на всій території губернії.

З великим піднесенням кооператори сприйняли проголошення Центральною Радою І Універсалу. ПГУР 23 червня 1917 р. провела у Вінниці в приміщенні товариства «Просвіта» загальне зібрання членів ради та виконкому й ухвалила низку важливих рішень з приводу розповсюдження тексту Універсалу серед населення губернії. Губернська рада через свій виконавчий комітет негайно відреагувала на звернення УЦР з приводу поширення тексту Універсалу серед населення. Виконавчий комітет видрукував 3000 примірників «Листа до населення Поділля», 100 тисяч листівок з текстом Універсалу та оперативно розіслав по повітах (Проскурівському, Кам'янець-Подільському, Літинському), 3000 примірників – по сільських магазинах, товариствах гуртових закупівель та інших кооперативних установах губернії [6].

Необхідно зазначити, що в 1917 р. на Поділлі відбулись значні зрушення у спілковому будівництві споживчої кооперації. У період з квітня по грудень були утворені 14 спілок споживчих товариств, більшість яких відомі як товариства гуртових закупівель [7]. Протягом 1918 р. утворилось ще 4 спілки, загальна кількість яких до кінця року складала 18: Вінницька, Немирівська, Гульчинська, Гайсинська, Бершадська, Жабокрицька, Томашпільська, Тростянецька, Піщанська, Кодимська, Балтська, Мурованокуриловецька, Лучинецька, Дерезнянська, Хмільницька, Кам'янець-Подільська, Проскурівська і Дунаєвецька [8, с. 2]. Спілки об'єднували (станом на 01.01.1918 року) 1475 товариств, 56 різних установ: земські управи, школи, лікарні, заводи, монастирі та інші юридичні особи на правах колективних членів. Також до складу спілок входили 279 приватних підприємств, які були членами спілок і користувалися послугами спілкових гуртових складів, отримували інструкторську та іншу допомогу від апарату управління спілок [9, с. 3].

Загрозлива ситуація з постачання товарів широкого вжитку й неспроможність Подільської губпродуправи ефективно вплинути на ліквідацію дефіциту спонукала владу звернутися за допомогою до кооператорів. Так 25-26 листопада 1917 р. управа скликала нараду за участю представників Подільського кредитного союзу (Д. Маркович, П. Відибіда, Ф. Дацюк), Губернської каси дрібного кредиту (Є. Бржосніовський), Вінницького, Мурованокуриловецького, Піщанського, Проскурівського, Лучинецького, Дерезнянського товариств гуртових закупівель, Ямпільського союзу споживчих кооперативів та членів Губернської ревізійної комісії, делегатів «Снабюз – Бюро», «Искомитюза» [10]. Голова управи Г. Супрун визнав неспроможність державних органів забезпечити постачання населення предметами першої необхідності й наголосив, що «безпосередню роль органів забезпечення і розподілу повинні виконувати кооперативи», при цьому визначив місце продовольчої управи як органу сприяння, загального нагляду і контролю за діяльністю кооперації [11, с. 35]. У виступах Д. Марковича, П. Відибіди, І. Кречотня, М. Василевського та інших порушувалися питання координації дій кооперативних органів на місцях і вироблення єдиної стратегічної й тактичної лінії їх діяльності у цій надзвичайно важливій справі. Тому кооператори Поділля запропонували створити єдиний губернський кооперативний центр і йому доручити питання забезпечення населення товарами першої необхідності при справедливому розподілі (за кількістю населення території) цих товарів. Пропозиції кооператорів нарада визнала слушними і постановила визнати: «Доцільним, щоб технічна заготівля предметів першої необхідності і розподіл їх між споживачами був переданий об'єднанням кооперативів» [12, с. 42]. На вечірньому засіданні 26 листопада 1917 р. відбулася чергова (друга) спроба створення Губернського кооперативного союзу споживчих товариств, засновниками якого стали Подільський кредитний союз, Губернська каса дрібного кредиту і товариства гуртових закупівель. Затвердивши рішення «Створити Подільський Союз Споживчих Товариств», нарада ухвалила постанову: «Створеній Губернській організації споживчих кооперативів слід розподіляти предмети першої необхідності монопольного характеру, як-от: мануфактуру, шкіру тощо – між повітами пропорційно кількості населення. Негайно порушити через Генеральний Секретаріат клопотання, щоб ті 40 % тканини, які надходять для населення від «Центроткани», відпускались не Торг.-Промисловим Союзам, а тільки об'єднанням кооперативів» [13, с. 43]. Однак ухвалена постанова мала декларативний характер. На той час, внаслідок загострення

зовнішньої та внутрішньої політичної боротьби, відбувався остаточний розрив економічних зв'язків між Україною і Росією, державні органи не могли ефективно впливати на економічну ситуацію в країні.

Зазначимо, що 23 жовтня 1917 р. революційний комітет оголосив відмову підпорядковуватися рішенням Тимчасового уряду та УЦР, фактично проголосивши владу Вінницької ради робітничих і солдатських депутатів [14, с. 128].

Більшовики відразу приступили до репресивних заходів і реквізицій, особливо фінансових установ. Зокрема, жорстоких репресій зазнали працівники Вінницького управління дрібного кредиту, приміщення якого 21 листопада було захоплено, а до працівників застосовувалися грубі фізичні дії [15]. Також були пограбовані декілька кредитних установ. Лише після вищеописаних подій активізувалася робота Подільської губернської української ради. Зусиллями керівництва ПГУР розпочалася українізація військових формувань: вдалося провести часткову демобілізацію пробільшовицьки налаштованих вояків, у Вінницю було введено 6–8 гайдамацьких полків, посилювався вплив у губернських і повітових виконавчих органах [16, с. 130]. Такі заходи дозволили наприкінці листопада встановити нове, доволі хитке, двовладдя Ради робітничих і солдатських депутатів та ПГУР.

Після проголошення 26 листопада 1917 р. створення Подільського союзу споживчих товариств, кооператори на нараді 2 грудня у Вінниці вирішили заснувати Подільський кооперативний ревізійний союз, який об'єднував би усі напрями кооперативного руху краю. Також учасники наради вирішили створити професійну спілку кооператорів і обрали комісію в складі Б. Багінського, М. Бріля, Ф. Ветвінського, П. Відибіди і І. Люткевича, якій доручили провести всі організаційні питання [17, с. 128]. Але заколоти більшовиків у листопаді 1917 та січні-лютому 1918 рр. вже вкотре стали на заваді створення єдиного кооперативного союзу Поділля.

Слід зауважити, що кооператори Поділля одностайно й жорстко відреагували на більшовицькі репресивні акції. Працівники управління дрібного кредиту оголосили про безстроковий страйк. На кооперативній нараді 2 грудня 1917 р. учасники затвердили тексти листа й резолюції, які оприлюднили в засобах масової інформації та направили у Петроград. У листі від імені всіх кооператорів Поділля йшлося, що «...всі кооперативні працівники Поділля глибоко зневажають будь-яке насилля, звідки б воно не йшло, ніколи не підкоряться нахабним узурпаторам народної волі, опричникам ХХ віку, зрадникам вітчизни, і що ніякі погрози і насилля не примусять їх визнати владу купки більшовиків, що зганьбила себе, розкрадаючи народне надбання, розстрілюючи національні святині, руйнуючи історичні пам'ятки, зневажаючи особистість громадян» [18, с. 128]. У резолюції кооператори засудили неправомірні дії більшовиків і закликали всіх кооператорів Поділля підтримати страйк та «...категорично відмовитись від виконання будь-яких вимог і доручень нахабних загарбників влади, не надавати звітності, не відповідати ні на які їх листи і запити і не вступати з ними ні в які перемовини і стосунки» [19, с. 129].

Отже, лише перші декілька десятків днів більшовицької влади на Поділлі викликали рішучий опір кооператорів, які в подальших революційних подіях стали на шлях відвертої боротьби проти більшовизму і всіляко підтримували український визвольний рух.

Необхідно зазначити, що хвиля більшовицького збройного виступу, яка прокотилась територією Поділля, винесла на поверхню наслідки антинародних грабіжницьких дій більшовицької влади. Всі демократичні зміни, які поступово запроваджувались органами УЦР на українських територіях, фактично були скасовані. Під час заколоту у Вінниці в січні-лютому 1918 р. запровадженими реквізиціями, «націоналізацією» та встановленням незаконних оброків і поборів було пограбовано населення та господарсько-фінансові заклади. Значної шкоди було завдано кооперативним організаціям і установам. Під гаслом націоналізації банків виконавчий комітет Вінницької ради солдатських, робітничих і селянських депутатів закрити Перше і Друге ощадно-позичкові товариства, проводив протиправні дії зі стягнення коштів на сумнівні цілі методом безапеляційних погроз і примусу [20, с. 191].

Така грабіжницька політика новоявленої влади змусила представників кооперативних установ зібратись на екстрене засідання (протокол від 19.02.1918 року), звернутись з проханням до Комітету щодо кооперативних товариств: «Ні в якому разі не прирівнювати їх до поняття «банків» і надати цим товариствам повну можливість працювати на колишніх засадах» та терміново розглянути це питання за участю представників товариств на спеціально скликаному з цього приводу засіданні Комітету [21, арк. 5]. Невідомо, чим би закінчилась ця епопея, якби

більшовики у спішному порядку не залишили Вінницю у зв'язку з підписанням 9 лютого 1918 р. Берестейського мирного договору між урядом УНР та державами Четвертного союзу і вступу на територію України потужної армії (німецьких, австро-угорських тощо) «оборонців» української державності та її інтересів.

Стрімкими темпами розвивалася споживча кооперація. Із зареєстрованих в губернії станом на 01.01.1918 р. 1851 споживчого товариства 86 % з них були об'єднані у регіональних споживчих спілках і обслуговували більше 120 тисяч пайовиків. Загальний оборот спілок за 1917 р. сягнув до 22 млн. крб., пайовий капітал складав 633648 крб. Отриманий прибуток за 1917 р. у розмірі 765 тис. крб. дозволив спілкам значно покращити свій фінансовий стан і направляти кошти на розвиток товариств [23, с. 48 – 51].

Отже, у 1917 – на початку 1918 рр. кооперативні організації й установи Поділля намагалися утворити єдину вертикаль управління кооперативами губернії та об'єднати всі економічні можливості для задоволення потреб населення. Так кредитні кооперативи заготовили майже 600 тис. пуд. хлібопродуктів, на 2,6 млн. крб. (майже у 10 разів більше, ніж попереднього року) виконали замовлення товариств на поставки різних товарних ресурсів на суму близько 1,5 млн. крб. (до минулого року ріст обігу збільшився у 8 разів), загальний прибуток кооперативів союзу становив 194085 крб. [22, арк. 32, 37].

Отже, кооперація Поділля у скрутних політичних й економічних умовах 1917 р. ефективно втручалася в стабілізацію економічної ситуації в губернії та намагалася забезпечити потреби населення. Лише деструктивні дії політичних партій лівого спрямування не дозволили кооператорам об'єднатись і створити потужний сектор кооперативної економіки й більш відчутно впливати на економічну ситуацію. Подільські кооперативи були єдиною організованою структурою, яка стала провідником економічної політики УЦР, стояли на позиціях української державності та всіляко підтримували боротьбу за незалежність України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рекрут В. П. Споживча кооперація Вінниччини: через століття до майбутнього // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Діловий випуск (м. Київ), 2004. – №9-10. – С. 24.
2. Экономическая жизнь Подолии (Каменец-Подольский). – 1917. – №3-4. – С. 44 – 47.
3. Там само. – С. 47.
4. Подільська воля (Вінниця), 1917. – №. 2-3. – С. 15.
5. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р 1196. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.
6. Подільська воля (Вінниця). – 1917. – №9.
7. Экономическая жизнь Подолии (Каменец-Подольский), 1917. – №5.
8. Список кооперативних установ Поділля на 1 січня 1918 року. (Споживчі, кредитові і сільсько-господарські). – Кам'янець на Поділлі, 1918. – С. 2.
9. Там само. – С. 3.
10. Известия Подольского губернского продовольственного комитета (Винница), 1917. – №3-4.
11. Там само. – С. 35.
12. Там само. – С. 42.
13. Там само. – С. 43.
14. Вінниця: Історичний нарис / Гол. ред. проф. А. М. Подолінний – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – С. 128.
15. Известия Подольского губернского продовольственного коми тета. – 1917. – №3-4.
16. Вінниця: Історичний нарис. – 2007. – С. 130.
17. Известия Подольского губернского продовольсвенного коми тета. – 1917. – №3 – 4. – С. 128.
18. Там само.
19. Там само. – С. 129.
20. Рекрут В. П. «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.). – Вінниця: ПП Балюк, 2006. – С. 191.
21. ДАВО. – Ф. р. 988. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 5.
22. ДАВО. – Ф. р. 988. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 32, 37.
23. Бржоснівський Є. А. Споживчі товариства на Поділлі. – Кам'янець на Поділлі, 1918. – С. 48-51.

Яценко О.В. УЧАСТИЕ КООПЕРАЦИИ В СТАНОВЛЕНИИ ВЛАСТИ УКРАИНСКОЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ РАДЫ НА ПОДОЛИИ У 1917 – 1918 ГГ.

В статье рассматривается роль кооперации в утверждении на Подолии власти Украинской Центральной Рады и анализируется вклад кооперативных учреждений в преодоление кризисных явлений в экономике края в 1917 – 1918 годах.

.....
Ключевые слова: Украинская Центральная Рада, Подольский губернский украинский совет, кооперация Подолии, большевистские репрессии, продовольственное и товарное обеспечение.

Yatsenko O.V. THE PARTICIPATION OF CO-OPERATION IN ESTABLISHING OF ZENTRALNA RADA OF UKRAINE IN PODYL DURING 1917 – 1918.

In the article the role of co-operation in establishing of the power of Zentralna Rada of Ukraine in Podyl is examined and the contribution made by co-operative institution in overcoming of crisis in economy of the region during 1917 – 1918 is analyzed.

Key words: Zentralna Rada of Ukraine, Podyl Region Ukrainian Rada, Co-operation of Podyl, bolsheviks' repressions, products and goods provision.

УДК: 94(477/44) «1917-1918»

І.А. Ладаняк

ЗАХОДИ БІЛЬШОВИКІВ ЩОДО ПЕРЕБУДОВИ КООПЕРАЦІЇ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА РАДЯНСЬКИЙ ЛАД (1920 – 1921 РР.)

У статті аналізується стан кооперації на Поділлі та вперше висвітлюється маловідомі факти щодо структури управління й кількісних показників кооперативних установ в кінці 1920 року. Розглядаються основні заходи більшовиків у процесі реорганізації кооперації на радянський лад напередодні запровадження Нової економічної політики.

Ключові слова: Подільська кооперація, декрети Раднаркому, радянізація, Губернська спілка, районні філії, продовольче та товарне забезпечення.

Історія українського кооперативного руху знайшла своє відображення в наукових дослідженнях зарубіжних та вітчизняних вчених. Більшість наукових розвідок спрямовані на розкриття загальних процесів зародження й становлення окремих видів кооперації на території України і мало торкаються історії розвитку кооперативних установ на регіональному рівні. Зі здобуттям Україною незалежності з'явилася можливість використати раніше закриті архівні документи і матеріали, більш глибоко й без ідеологічних застережень дослідити процеси реорганізації кооперації на більшовицький лад і доповнити існуючі дослідження новою інформацією щодо діяльності регіональних кооперативних установ на початку 20-х років ХХ століття.

В науковій літературі історіографія проблеми радянізації кооперативних установ і організацій знайшла належне відображення. У фундаментальних дослідженнях І. Витановича [1], Я. Гончарука, Є. Лихолата, Р. Пастушенка [2], С. Бабенка, С. Гелея [3], В. Марочка [4], В. Гончаренка [5], В. Пака і Ф. Левченка [6], А. Пантелеймоненка [7, 8], І. Фаренія [9] глибоко висвітлені заходи більшовиків щодо одержавлення кооперації в процесі встановлення радянської влади в Україні. У дослідженнях сучасних українських істориків С. Кульчицького [10], В. Литвина [11], О. Реєнта [12] та інших ця тематика також знайшла своє відображення, але згадувалася фрагментарно й без врахування особливостей Української революції на Поділлі.

В наукових розвідках, що стосуються Вінниччини, сучасні дослідники не торкалися періоду радянізації кооперативних установ у 1920 – 1921 рр. Тому таке дослідження не втрачає своєї актуальності і повинне стати предметом вивчення й поширення серед кооперативної громадськості України.

У пропонованому дослідженні аналізуються стан кооперації та вперше висвітлюються маловідомі факти щодо структури управління й кількісних показників кооперативних установ на Поділлі в кінці 1920 р. Розглядаються основні заходи більшовиків у процесі реорганізації кооперації на радянський лад напередодні запровадження «Нової економічної політики».

Необхідно зазначити, що радянізація кооперації на Поділлі розпочалася значно пізніше від інших регіонів України. Якщо радянська влада в східній частині УСРР була встановлена ще у кінці 1918 р., а в центрі – восени 1919 р., то на Поділлі остаточне встановлення цієї влади відбулося лише в кінці 1920 року. Під час тимчасового перебування на Поділлі у березні-серпні 1919 р. більшовики спробували запровадити ленінські декрети щодо кооперації, але у воєнних

.....
Ключевые слова: Украинская Центральная Рада, Подольский губернский украинский совет, кооперация Подолии, большевистские репрессии, продовольственное и товарное обеспечение.

Yatsenko O.V. THE PARTICIPATION OF CO-OPERATION IN ESTABLISHING OF ZENTRALNA RADA OF UKRAINE IN PODYL DURING 1917 – 1918.

In the article the role of co-operation in establishing of the power of Zentralna Rada of Ukraine in Podyl is examined and the contribution made by co-operative institution in overcoming of crisis in economy of the region during 1917 – 1918 is analyzed.

Key words: Zentralna Rada of Ukraine, Podyl Region Ukrainian Rada, Co-operation of Podyl, bolsheviks' repressions, products and goods provision.

УДК: 94(477/44) «1917-1918»

І.А. Ладаняк

ЗАХОДИ БІЛЬШОВИКІВ ЩОДО ПЕРЕБУДОВИ КООПЕРАЦІЇ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА РАДЯНСЬКИЙ ЛАД (1920 – 1921 РР.)

У статті аналізується стан кооперації на Поділлі та вперше висвітлюється маловідомі факти щодо структури управління й кількісних показників кооперативних установ в кінці 1920 року. Розглядаються основні заходи більшовиків у процесі реорганізації кооперації на радянський лад напередодні запровадження Нової економічної політики.

Ключові слова: Подільська кооперація, декрети Раднаркому, радянізація, Губернська спілка, районні філії, продовольче та товарне забезпечення.

Історія українського кооперативного руху знайшла своє відображення в наукових дослідженнях зарубіжних та вітчизняних вчених. Більшість наукових розвідок спрямовані на розкриття загальних процесів зародження й становлення окремих видів кооперації на території України і мало торкаються історії розвитку кооперативних установ на регіональному рівні. Зі здобуттям Україною незалежності з'явилася можливість використати раніше закриті архівні документи і матеріали, більш глибоко й без ідеологічних застережень дослідити процеси реорганізації кооперації на більшовицький лад і доповнити існуючі дослідження новою інформацією щодо діяльності регіональних кооперативних установ на початку 20-х років ХХ століття.

В науковій літературі історіографія проблеми радянізації кооперативних установ і організацій знайшла належне відображення. У фундаментальних дослідженнях І. Витановича [1], Я. Гончарука, Є. Лихолата, Р. Пастушенка [2], С. Бабенка, С. Гелея [3], В. Марочка [4], В. Гончаренка [5], В. Пака і Ф. Левченка [6], А. Пантелеймоненка [7, 8], І. Фаренія [9] глибоко висвітлені заходи більшовиків щодо одержавлення кооперації в процесі встановлення радянської влади в Україні. У дослідженнях сучасних українських істориків С. Кульчицького [10], В. Литвина [11], О. Реєнта [12] та інших ця тематика також знайшла своє відображення, але згадувалася фрагментарно й без врахування особливостей Української революції на Поділлі.

В наукових розвідках, що стосуються Вінниччини, сучасні дослідники не торкалися періоду радянізації кооперативних установ у 1920 – 1921 рр. Тому таке дослідження не втрачає своєї актуальності і повинне стати предметом вивчення й поширення серед кооперативної громадськості України.

У пропонованому дослідженні аналізуються стан кооперації та вперше висвітлюються маловідомі факти щодо структури управління й кількісних показників кооперативних установ на Поділлі в кінці 1920 р. Розглядаються основні заходи більшовиків у процесі реорганізації кооперації на радянський лад напередодні запровадження «Нової економічної політики».

Необхідно зазначити, що радянізація кооперації на Поділлі розпочалася значно пізніше від інших регіонів України. Якщо радянська влада в східній частині УСРР була встановлена ще у кінці 1918 р., а в центрі – восени 1919 р., то на Поділлі остаточне встановлення цієї влади відбулося лише в кінці 1920 року. Під час тимчасового перебування на Поділлі у березні-серпні 1919 р. більшовики спробували запровадити ленінські декрети щодо кооперації, але у воєнних

діях проти денікінців і частин УГА зазнали поразки та змушені були відступити з цієї території. Успішний наступ Червоної армії в червні 1920 р. проти військ УНР і польської армії дозволив знову встановити радянський лад на частині території Подільського краю. Однак боротьба проти армії Врангеля та численних повстанських загонів, відданих Директорії УНР, не дозволяла взятися за перебудову кооперативних установ і тому кооперація діяла за канонами дореволюційного періоду й на підставі кооперативного закону від 20 березня 1917 р. , ухваленого Тимчасовим урядом Росії. Лише після відступу антибільшовицьких військ за р. Збруч у кінці листопада 1920 р. [13] більшовикам вдалося остаточно утвердитись у Подільській губернії й приступити до впровадження всіх «новацій» щодо діяльності кооперації в умовах радянської влади.

Слід зазначити, що станом на середину 1920 р. система кооперативних організацій і установ Поділля була чи не єдиною економічною структурою, яка в умовах воєнних дій виглядала організованою та керованою. З трьох основних напрямків кооперативного руху найкраще була розвинута система споживчої кооперації. Так, станом на початок 1920 р. на Поділлі діяло 1988 споживчих товариств, що входили до складу 23 регіональних споживчих спілок [14, с. 14, 15]. Зокрема на Вінниччині діяли Вінницька, Немирівська, Тульчинська, Муровано-Куриловецька, Лучинецька, Бершадська, Гайсинська, Жабокричська, Піщанська, Тростянецька, Томашпільська, Брацлавська, Ольгопільська, Чечельницька («Згода») та Ямпільська спілки [15 арк. 36 -36зв.]. Торговельний обіг усіх спілок губернії складав величезну суму в декілька сотень мільйонів карбованців.

Кредитна кооперація була представлена 3 регіональними спілками: Подільський союз-банк та Балтська і Бершадська кредитні спілки [16, арк.36]. Особливо потужно діяв «Союз-банк» на чолі з П. П. Відибідою, членами якого були понад 225 кредитних і ощадно-позичкових товариств з існуючих на той час 340 кооперативних установ кредитного напрямку. Установа мала свої філії в Кам'янці-Подільському, Проскурові, Могилеві та Гайсині [17, с. 18, 19]. Подоляни були акціонерами Українбанку й успішно користувалися послугами цієї загальноукраїнської кооперативної установи.

Значно слабшою на Поділлі виглядала сільськогосподарська кооперація. До революції існувало лише 96 товариств, котрі у 1917 – 1918 рр. змушені були припинити свою діяльність. В вересні 1919 р. зусиллями свідомих кооператорів П. Северенчука у Вінниці та О. Мицюка у Кам'янці-Подільському були створені сільськогосподарські спілки («Господарсоюзи»), котрі намагалися відродити товариства, об'єднати зусилля кооператорів у цій вкрай важливій економічній сфері. Новостворені спілки набули членства в «Централі» – Всеукраїнській спілці сільськогосподарських товариств і розпочали плідну роботу у цьому напрямку. Але внаслідок безперевних воєнних дій вінницький «Господарсоюз», до складу якого входило 20 товариств, не мав змоги налагодити роботу і тому його господарські справи розвивалися погано [18, арк. 13]. Водночас, кам'янець-подільському «Господарсоюзу» вдалося об'єднати 47 сільськогосподарських товариств [19] з 4 повітів губернії, відкрити свої філії в Проскурові та Могилеві-Подільському і плідно працювати у сфері виробництва та заготівель сільськогосподарської продукції [20, с. 20]. Координацію діяльності кооперативних установ Поділля здійснювала так звана «Рада Трьох» – своєрідний кооперативний центр, утворений 3 липня 1919 р. за ініціативою регіональних споживчих спілок, «Господарсоюзу» та Подільського союз-банку з метою розв'язання місцевих питань щодо спільних закупівель, видання друкованого органу, регулювання непорозумінь та налагодження зовнішньоекономічної діяльності кооперації краю [21].

Існували на Поділлі й так звані «неторгові спілки», зокрема Балтський, Ольгопільський та Ушицький повітові кооперативні комітети, котрі займалися координацією діяльності всіх кооперативних товариств, підтримували зв'язок з урядовими структурами та розподіляли товарні ресурси, що надходили від органів влади [22, арк. 36 зв.].

Ухвалили подоляни статут Подільського губернського кооперативного комітету (1918 р.), котрий мав здійснювати ревізійні функції, представляти і захищати інтереси кооперативів в органах влади, тобто з правами єдиної Всеподільської спілки кооперативних товариств. Але Вінницький окружний суд у жовтні 1919 р. відмовив у реєстрації цього органу, мотивуючи це тим, що у статуті відсутні списки товариств, котрі погоджувалися на такі умови діяльності комітету [23, с. 60, 61].

Отже, в середині 1920 р. кооперація Поділля виглядала потужною економічною системою, яка в умовах постійної збройної боротьби на території краю виконувала свої статутні

.....
функції щодо обслуговування членів товариств і в певній мірі забезпечувала замовлення місцевої влади та військових формувань УНР.

Встановлення більшовицької влади в червні 1920 р. в м. Вінниці змусило партійно-радянські органи негайно взятися за реорганізацію кооперації. З настанням нової влади на території губернії, крім названих вище спілок, активну роботу розгорнули Подільська філія «Централу», Подільська контора Центроспілки, Подільська контора «Центросекції», представництво Сорасоюзу (спілка робітничих споживчих товариств Південно-Західної України) та ще декілька самостійних кооперативних організацій робітничої кооперації [24, с. 33]. Зрозуміло, що така насиченість різними кооперативними установами не дозволяла виконавчим органам радянської влади здійснювати керівництво і контроль за їхньою діяльністю. Більше того, декрети Раднаркому від 16 березня 1919 р. «Про споживчі комуни» та від 27 січня 1920 р. про об'єднання всіх видів кооперації [25, с. 33] вимагали негайно об'єднати кредитні, сільськогосподарські і виробничі (кустарні) кооперативні установи й організації в єдині споживчі товариства (ЄСТ, СЕСТ) за місцем проживання членів кооперативів та створити єдиний керівний кооперативний центр, через який можна було б здійснювати господарські стосунки з владою та забезпечити ідеологічну роботу серед кооператорів губернії. Особливо дошкуляла владі відсутність організованих структур і відповідного апарату для забезпечення населення продуктами харчування й товари першої необхідності, котрі розподілялися губпродкомітетом та повітовими відділення цієї структури на місцях. Тому наказом Губкооперативвідділу 13 липня 1920 р. на базі Вінницької спілки споживчих товариств була створена Подільська губерньська спілка з технічними відділеннями у Вапнярці і Проскуріві. Одночасно московські контори Центроспілки і Центросекції перетворилися в контори Вукоопспілки (Всеукраїнської спілки споживчих товариств) і влилися в склад губспілки. Подільський союз-банк та робітничі спілки також увійшли в склад губспілки, а сільськогосподарські об'єднання (філія «Централу», «Господарсоюзи») створили окрему секцію при губспілці [26, с. 33]. Згодом організація кустарно-промислової секції в складі губспілки перетворила Подільську губспілку в єдиний центр кооперації Поділля.

Перші операції, проведені за допомогою відділень губспілки у Вапнярці (Тульчинської райспоживспілки) і Проскуріві показали, що необхідно створити потужний виконавчий апарат в центрі та мати оперативний зв'язок з районними споживчими спілками, які на той час ще подекуди діяли на базі колишніх кооперативних об'єднань. Тому 8 серпня 1920 р. відбувся Перший кооперативний з'їзд представників споживчих спілок, який ухвалив рішення поповнити склад правління губспілки трьома представниками від райспоживспілок і сформував вищий орган управління в такому складі: голова – С. Семко, його заступник – А. Ковальчук, члени правління – С. Христич, С. Сидоренко, Б. Пузнянський, О. Горін, Б. Кричевський, А. Черкаський, Б. Брояківський [27, с. 35].

Крім організаційних завдань губернський ревком та губпартком КП(б)У закликали до рішучих дій щодо посилення ідеологічної роботи та очищення кооперації від колишнього кооперативного апарату. Відповідальний губернський партійний керівник В. Бирнбаум проголосував: «В кооперації довше всього зберігся дух, ворожий всім починанням радянської влади». На його переконання, сільські кооперативні організації ведуть «активну антирадянську, антипролетарську роботу (і словом і ділом)». Він чітко ставив завдання: «Ми повинні... рішучим, енергійним натиском очистити кооперацію від цього мотлоху. Кооперація повинна допомагати пролетаріату, повинна стати його органом» [28]. Безперечно, точка зору В. Бирнбаума співпадала з вимогою ЦК КП(б)У, що вирішив провести у кінці вересня 1920 р. в Україні «Селянський тиждень». Під час акції партійним і кооперативним працівникам ставилося завдання з допомогою комітетів незаможних селян (комнезамів) «оволодіти кооперацією». Член правління Вукоопспілки Мойсей Калманович для виконання такого заходу розробив спеціальну «Пам'ятку кооперативного робітника в роботі по переведенню «Сільського тижня» на селі». Вона була опублікована в органі Подільського губревкому і губпарткому газеті «Вісті», з коментарем і конкретним завданням В. Бирнбаума: «Ви повинні створити Ваші бойові дружини – комітети незаможних селян і першим ділом використати їх для рішучої боротьби за оволодіння кооперацією, викидаючи звідти своїх ворогів» [29]. Однак військові дії армії генерала Врангеля у вересні-листопаді змусили всі радянські органи негайно покинути Вінницю, що частково призупинило реалізацію намічених планів.

Новим поштовхом для продовження радянської кооперації кооперативних установ стала кооперативна нарада, яка відбулася у Вінниці 25 листопада 1920 р. за участю представників

Вукоопспілки (Д. Коліух), Київської губспілки (А. Харченко), Подільської контори Вукоопспілки (В. Сазонов), представників кооперативних установ Вінниці (М. Трублаєвич) та керівника кооперативного відділу продовольчого комітету губернії (В. Дев'яткин) [30, арк.44]. На нараді кооператори остаточно узгодили всі питання щодо злиття окремих спілок під керівництвом губспілки, а В. Дев'яткин оприлюднив свій план реорганізації кооперації губернії. Пропозиції губкооперативного відділу зводилися до відкриття райфілій губспілки, мотивуючи свої вимоги так: «а) розміщення спілки в економічному і культурному центрі; б) обширний район діяльності; в) тісний зв'язок з товариствами через залучення апарату спілок у філіях, агенціях конторах і складах» [31, арк. 10]. Також було рекомендовано кооперації створювати свої економічні центри в тих місцях, де розвинуте виробництво місцевої продукції та добре налагоджені шляхи сполучення. На реалізацію цієї програми було витрачено декілька місяців і лише весною 1921 р. вдалося організувати на території губернії регулярне забезпечення громадян нормованими товарними ресурсами.

Таким чином, за рекомендацію керівних органів губспілка відкрила свої 13 райфілій: Вінницьку, Хмельницьку, Держнянську, Проскурівську, Кам'янець-Подільську, Ново-Ушицьку, Могилівську, Томашпільську, Жмеринську, Немирівську, Тульчинську, Гайсинську та Бершадську. В свою чергу, філії обслуговували 40 єдининих споживчих товариств (міських і містечкових), 245 сільських ЄСТ, котрі мали 1772 своїх філій [32, с. 36-37]. Загалом через систему єдиних споживчих товариств влада виділяла нормованих продуктів харчування й товарів першої необхідності для 1 891 680 громадян губернії [33, с. 37]. Однак, така кількість становила менше половини фактичної чисельності населення (4,2 млн. осіб), що було обумовлено класовим підходом до визначення числа осіб, котрим влада гарантувала мінімальні норми продуктів харчування і товарів повсякденного вжитку. Згідно з Конституцією УСРР (1919 р.) до списків не включалися так звані «декласовані елементи»: колишні поміщики, куркулі, особи, які користуються найманою працею, приватні торговці, чинці і служителі релігійних культів, колишні службовці й агенти поліції, особливого жандармського корпусу й охоронних відділень тощо [34, арк. 33]. Власне, вже на зорі радянської влади була реалізована доктрина більшовизму щодо класового поділу громадян на радянських і нерадянських. Така ідеологія в подальшому призвела до масових чисток, депортацій та репресій проти значної частини населення, котре, крім політичного переслідування, несправедливо позбавлялося продовольчого забезпечення й права на життя.

Отже, за короткий період після встановлення радянської влади на Поділлі у другій половині 1920 – початку 1921 рр. відбулася реорганізація структури споживчої, кредитної, сільськогосподарської та кустарно-промислової кооперації на Поділлі. Згідно декретів Раднаркому від 16 березня 1919 р. та 27 січня 1920 р. щодо радянської кооперації кооперативних установ і організацій була створена Подільська губерньська спілка як єдиний керівний орган, а всі низові галузеві кооперативні організації були ліквідовані й злиті в єдині сільські й міські (містечкові) споживчі товариства, котрі перетворилися в пункти для реалізації населенню харчових і промислових товарів, виділених радянськими продовольчими комітетами за окремими нормами і списками. За цей час всі активи і пасиви інших видів кооперації були націоналізовані та передані на баланси ЄСТ, а товарні залишки розподілені губпродкомітетом між населенням. Кооперативний апарат виконував підсобні функції радянських продорганів і фактично перетворився в додаток до економічних Наркоматів держави. Таким чином споживча кооперація перетворилася в державний апарат для забезпечення населення продуктами харчування й товарами першої необхідності, повністю втратила власну ініціативу, утримувалася за рахунок держави (згідно кошторисів), працювала на відпущених державою кредитах під прискіпливим контролем робітничо-селянської інспекції (РСІ). Згубні наслідки від руйнації кооперації визнала навіть Вукоопспілка, констатуєючи, що «кооперація була зведена до ступеня розподільників продорганів, її самостійна діяльність в галузі заготівель звелася нанівець, а слабка господарська діяльність завдяки недостатній кількості продуктів... не мала під собою економічного фундаменту» [35, арк. 197]. Безуспішність політики продрозкладки й пасивної ролі кооперації в економічній політиці держави зрозуміло й вище керівництво ВКП(б). Тому проголошена весною 1921 р. нова економічна політика повинна була змінити катастрофічний стан з продовольчим забезпеченням населення, а прийнятий 7 квітня декрет Раднаркому «Про споживчу кооперацію» вніс докорінні зміни в правове й організаційне становище споживчої кооперації.

Наукові записки

Бачиться доцільним розглянути діяльність споживчої кооперації на Поділлі в нових умовах у подальших наукових дослідженнях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Із праць історично-філософської секції НТШ/ Ілля Витанович. – Нью-Йорк: Поліграфічний відділ ТУК-у, 1964. – 624 с.
2. Аліман М.В. Історія споживчої кооперації України: [Допущено Укоопспілкою як підручник для студентів кооперативних вузів] / М. В. Аліман, с. Г. Бабенко, с. Д. Гелей – Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996. – 384 с.
3. Бабенко, Станіслав. Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті / С. Бабенко, Степан Гелей. – К.: Редакція газети «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України», 2003. – 160 с.
4. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.) / В.І. Марочко. – К., 1995. – 224 с.
5. Гончаренко В. В. Кредитна кооперація. Форми економічної самопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика) / В. В. Гончаренко. – К.: Глобус, 1998. – 330.
6. Пак В.П. Нариси з історії споживчої кооперації Київщини / В.П. Пак, Ф.І. Ленченко. За редакцією Ф.І. Ленченка. – К.: (Ірідіум), 2002. – 200 с.: іл.
7. Пантелеймоненко А.О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти / А.О. Пантелеймоненко: Монографія. –Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. – 227 с.
8. Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика / А. О. Пантелеймоненко: Монографія. –Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. – 347 с.
9. Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні / І. А. Фареній. – Черкаси, 2003. – 144 с.
10. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
11. Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба / В. Литвин. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 488 с.
12. Реєнт О.П. Україна між світовими війнами (1914 – 1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії: Навч. посіб. / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. – К.: Школа, 2004. – 544 с. – Бібліогр.: с. 529 – 538.
13. Воловик В.П. Останні події Української революції 1917 – 1920 рр. / В.П. Воловик, Ю.А. Зінько // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука / - Вінниця, 2001. – С. 41 – 47.
14. Подільська кооперація (Кам'янець-Подільський). - 1920. – №1. – С. 15.
15. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. Р – 779, оп. 1, спр. 24, арк. 36 -36зв.
16. Там само. – Арк. 36.
17. Подільська кооперація. - 1920. – №1. – С. 18, 19.
18. ДАВО. – Ф. Р – 779. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 13.
19. Там само.
20. Подільська кооперація. - 1920. - №1. – С. 20.
21. Там само.
22. ДАВО. – Ф. р. – 779. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 36 зв.
23. Подільська кооперація. – 1920. – №1. – С. 60, 61.
24. Бюлетень Подільського губсоюзу (Вінниця). – 1921. – №1-2. – С. 33.
25. Аліман М. Теорія та історія кооперації: Хронологічна таблиця. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2003 р. – С. 33.
26. Бюлетень Подільського губсоюзу (Вінниця), 1921. – №1-2. – С. 33.
27. Там само. – С. 35.
28. Вісті (Вінниця). – 1920. - № 77.
29. Там само.
30. ДАВО. – Ф. Р – 779. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 44.
31. Там само. – Спр. 77. – Арк. 10.
32. Бюлетень Подільського губсоюзу, 1921. – №1-2. – С. 36 - 37.
33. Там само. – С. 37.
34. ДАВО. – Ф. Р – 779. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 33.
35. Там само. – Арк. 197.

Ладаняк І.А. МЕРОПРИЯТЯ БОЛЬШЕВИКОВ ОТНОСИТЕЛЬНО ПЕРЕСТРОЙКИ КООПЕРАЦИИ ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ ПРИМЕНИТЕЛЬНО К СОВЕТСКОМУ СТРОЮ (1920–1921 ГГ.)

В статье анализируется состояние кооперации Подолии и впервые освещаются малоизвестные факты относительно структуры и количественных показателей кооперативных учреждений в конце 1920 года. Рассматриваются основные мероприятия большевиков в процессе реорганизации кооперации применительно к советскому строю в предверии внедрения Новой экономической политики.

Ключевые слова: Подольская кооперация, декреты Совнаркома, советизация, Губернский союз, районные филиалы, продовольственное и товарное обеспечение.

Ladanyak I.A. THE BOLHEVIKS' MEASURES AS TO THE REORGANIZATION OF CO-OPERATION IN PODIL REGION IN REFERENCE TO SOVIET REGIME (1920-1921).

In the article the state of Podil co-operation is analyzed and the unknown facts as to the structure of control quantitative indices of co-operation institutions at the end of 1920 are elucidated. We examine the basic measures of Bolsheviks in a process of reorganization of co-operation in accordance to the soviet regime on eve of introduction of The New economic policy.

Key words: Co-operation of Podil, decrees of Sovnarcom, Sovietization, Region Union, district braches, products and goods provision.

УДК 336. 225.2: 930.24 (477.43/44)

Ю.В. Котик

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКИХ ПОДАТКОВИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНІ У ДОБУ «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті у хронологічній послідовності висвітлено діяльність радянських податкових органів Подільської губернії у добу «воєнного комунізму». Автором на основі широкого спектра архівних матеріалів досліджено особливості кадрової політики більшовиків у фіскальних органах, доведено їх другорядність у планово-господарській системі радянської влади у 1918-1920 роках.

Ключові слова: бюджет, губфінвідділ, повітфінвідділ, кадри, податки, податкові органи, Подільська губернія.

На сучасному етапі розвитку економіки України податкова система перетворилась з фіскального інструмента у вагомий регулятор соціально-економічних процесів у державі. Зважаючи на її важливу роль у житті суспільства, питання генези податкової системи України у цілому та окремих її елементів зокрема викликає зацікавлення в економістів, юристів та насамперед науковців-істориків. Спроби історичного аналізу становлення і функціонування радянських податкових органів в Україні у добу «воєнного комунізму» у свій час зробили українські дослідники А. Сокол, Б. Оксентюк, В. Калініченко. Водночас особливості політики більшовиків у 1918-1920 роках щодо діяльності податкових органів окремих регіонів, зокрема Подільської губернії, автор розглядає вперше.

Декрет РНК РСФРР від 24 листопада 1917 р. «Про стягнення прямих податків»[1, с. 142] був першим правовим актом більшовицької влади, спрямованим на розбудову власної податкової системи. З метою його виконання у податкові органи всіх рівнів, що збереглися від минулої влади, було направлено комісарів, а нагляд за своєчасною сплатою податків покладено на місцеві ради. Однак, слід зауважити, основні зусилля фінансового забезпечення радянської держави спрямовувались на здійснення «революційних заходів»: експропріації, стягнення контрибуції, націоналізації.

Проте опір населення у 1918 році і, як наслідок, обмеженість надходжень до державної скарбниці від таких ресурсів, спонукали В. Леніна до висновку – «замінити контрибуцію з буржуазії постійними і правильно організованими надходженнями від майнового та прибуткового податків»[2, с. 169]. Для цього необхідно було налагодити роботу власних податкових органів: переконати у доцільності їх створення критично налаштованих однопартійців, налагодити матеріальне забезпечення і, головне, залучити кваліфіковані кадри.

Ладаняк І.А. МЕРОПРИЯТЯ БОЛЬШЕВИКОВ ОТНОСИТЕЛЬНО ПЕРЕСТРОЙКИ КООПЕРАЦИИ ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ ПРИМЕНИТЕЛЬНО К СОВЕТСКОМУ СТРОЮ (1920–1921 ГГ.)

В статье анализируется состояние кооперации Подолии и впервые освещаются малоизвестные факты относительно структуры и количественных показателей кооперативных учреждений в конце 1920 года. Рассматриваются основные мероприятия большевиков в процессе реорганизации кооперации применительно к советскому строю в предверии внедрения Новой экономической политики.

Ключевые слова: Подольская кооперация, декреты Совнаркома, советизация, Губернский союз, районные филиалы, продовольственное и товарное обеспечение.

Ladanyak I.A. THE BOLHEVIKS' MEASURES AS TO THE REORGANIZATION OF CO-OPERATION IN PODIL REGION IN REFERENCE TO SOVIET REGIME (1920-1921).

In the article the state of Podil co-operation is analyzed and the unknown facts as to the structure of control quantitative indices of co-operation institutions at the end of 1920 are elucidated. We examine the basic measures of Bolsheviks in a process of reorganization of co-operation in accordance to the soviet regime on eve of introduction of The New economic policy.

Key words: Co-operation of Podil, decrees of Sovnarcom, Sovietization, Region Union, district braches, products and goods provision.

УДК 336. 225.2: 930.24 (477.43/44)

Ю.В. Котик

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКИХ ПОДАТКОВИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНІ У ДОБУ «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті у хронологічній послідовності висвітлено діяльність радянських податкових органів Подільської губернії у добу «воєнного комунізму». Автором на основі широкого спектра архівних матеріалів досліджено особливості кадрової політики більшовиків у фіскальних органах, доведено їх другорядність у планово-господарській системі радянської влади у 1918-1920 роках.

Ключові слова: бюджет, губфінвідділ, повітфінвідділ, кадри, податки, податкові органи, Подільська губернія.

На сучасному етапі розвитку економіки України податкова система перетворилась з фіскального інструмента у вагомий регулятор соціально-економічних процесів у державі. Зважаючи на її важливу роль у житті суспільства, питання генези податкової системи України у цілому та окремих її елементів зокрема викликає зацікавлення в економістів, юристів та насамперед науковців-істориків. Спроби історичного аналізу становлення і функціонування радянських податкових органів в Україні у добу «воєнного комунізму» у свій час зробили українські дослідники А. Сокол, Б. Оксентюк, В. Калініченко. Водночас особливості політики більшовиків у 1918-1920 роках щодо діяльності податкових органів окремих регіонів, зокрема Подільської губернії, автор розглядає вперше.

Декрет РНК РСФРР від 24 листопада 1917 р. «Про стягнення прямих податків»[1, с. 142] був першим правовим актом більшовицької влади, спрямованим на розбудову власної податкової системи. З метою його виконання у податкові органи всіх рівнів, що збереглися від минулої влади, було направлено комісарів, а нагляд за своєчасною сплатою податків покладено на місцеві ради. Однак, слід зауважити, основні зусилля фінансового забезпечення радянської держави спрямовувались на здійснення «революційних заходів»: експропріації, стягнення контрибуції, націоналізації.

Проте опір населення у 1918 році і, як наслідок, обмеженість надходжень до державної скарбниці від таких ресурсів, спонукали В. Леніна до висновку – «замінити контрибуцію з буржуазії постійними і правильно організованими надходженнями від майнового та прибуткового податків»[2, с. 169]. Для цього необхідно було налагодити роботу власних податкових органів: переконати у доцільності їх створення критично налаштованих однопартійців, налагодити матеріальне забезпечення і, головне, залучити кваліфіковані кадри.

Однак резолюція із закликом «берегти спецов» була написана Леніним і прийнята XI з'їздом РКП(б) лише у квітні 1922 року, коли стало зрозуміло, що реформи, започатковані НЕПом, не можливо здійснити без участі висококваліфікованих колишніх царських службовців. Але у період запровадження політики «воєнного комунізму» більшовики висували інше гасло: «залучити трудящихся, бідноту до повсякденної роботи по управлінню державою» [3, с. 37]. Це було цілком логічно, оскільки для руйнації елементів ринкової економіки дореволюційної Росії, забезпечення дохідної частини бюджету надходженнями від експропріації, націоналізації, грошової емісії та продрозверстки із селян фінансова освіта у тих, хто відповідав за ці справи, важливої ролі не відіграла.

Як наслідок, активно запроваджуючи постанову, прийняту VIII з'їздом партії у березні 1919 рр, «неухильно продовжувати заміну торгівлі планомірним, організованим у загальнодержавному масштабі розподілу продуктів», функції організації виробництва, обміну та розподілу готової продукції перейшли до структурних підрозділів Наркомпроду та Раднаргоспу [4, с. 26], що перебували під пильним наглядом більшовиків. Саме сюди спрямовувались матеріальні ресурси та фахівці. Новоствореним податковим органам відводилась другорядна роль, що полягала у забезпеченні надходжень від нових, незначних для бюджету, податків та недоїмок з податків за минулі роки. Кадри податкових органів формувались за принципом залишковості, що підтверджує незаперечний факт ігнорування питань життєдіяльності фіскальних органів законодавчою та виконавчою владою, оскільки одним з головних завдань фінансової політики 1917-1920 рр. було «реорганізувати у своїх інтересах витончений та ніжний рахівничий апарат старих капіталістичних фінансово-банківських установ у центральну бухгалтерію комуністичного господарства» [5, с. 26].

Така політика мала практичне втілення. Декретом РНК України від 22 лютого 1919 року створювались податковий підрозділ прямих податків та митних зборів і підрозділ непрямих податків у складі Подільського губернського фінансового відділу [6, с. 186-187]. Однак під час поширення радянської влади на Поділлі з 18 березня по 10 серпня 1919 року їхня робота була хаотичною, а робота повітових податкових підрозділів – епізодичною. Кадрова незабезпеченість та невизначеність пояснювалась як воєнними подіями, так і відсутністю нормативних документів із центру. Так, Декрет від 31 жовтня 1918 року РНК РСФРР «Про створення місцевих фінансових органів» та Постанова РНК УСРР від 20 березня 1919 р. «Про створення підрозділів непрямих податків фінансових відділів при виконкомах, їх функції та склад» не містили інформації про структуру, штати, порядок створення та механізм забезпечення.

На початку 1920 р. на переважній частині території Подільської губернії більшовицька влада та діяльність її органів були відновлені. 18 січня цього року відбулося засідання колегії губернського фінансового відділу (надалі – губфінвідділу, авт.), на якому терміново прийняли постанову про забезпечення штатів підрозділів працівниками, що мають досвід і знання з попередньої роботи у губфінвідділі та ознайомлені, хоча б загально, з діяльністю радянської фінансової політики [7, арк. 8]. Далекоглядним кроком більшовицької влади у цьому напрямку було рішення залучити до розбудови радянської держави буржуазних спеціалістів, без яких, за словами В.Леніна, «пролетаріат, оволодівши владою, не міг здійснити перехід до соціалізму». Втілюючи гасло «навчатися у попереднього класу і залучати до управління представників старого класу» [8, с. 257], більшовики, через брак власних висококваліфікованих кадрів, змогли повернути до роботи у податкові органи частину фахівців дожовтневої Росії. Так, станом на листопад 1920 року у Подільському губфінвідділі з 12 працівників податкового підрозділу 10 мали дореволюційний стаж роботи у земських податкових органах, у Брацлавському податковому підрозділі повітового фінансового відділу (надалі – повітфінвідділу, авт.) 13 з 20 працівників були ще царськими службовцями, і навіть з 8 безпосередніх збирачів податків (надалі – фінагентів, авт.) 5 працівників мали досвід роботи у державних органах до 1917 р. Такі ж тенденції спостерігались у кадровому складі податківців Могилів-Подільського повітфінвідділу: з 14 працівників 12 мали не менше семи років попереднього стажу роботи на посаді держслужбовця [9, арк. 3]. Здебільшого «старі» спеціалісти здобули ґрунтовну освіту та «набули навичок, а в деяких випадках, як у галузі винокуріння, і спеціальних технічних знань, що стосуються умов виробництва» [10, арк. 4]. Показово, що з-поміж п'яти працівників податкового підрозділу Вінницького повітфінвідділу всі мали вищу освіту, четверо з них – фахову юридичну. Причини співпраці освічених та кваліфікованих громадян з більшовицьким режимом загальновідомі: забезпечити себе та сім'ю засобами існування, а саме так можна

оцінити в умовах інфляції рівень заробітної плати, фонд якої В.І. Ленін цинічно називав «даниною» в 50 або 100 мільйонів карбованців «спецам» [11, с. 170]; віра у лозунги більшовиків про майбутні перспективи; безвихідь, яка, за словами «батька радянського червонця» М.М. Кутлера, полягала у тому, що «робити справу потрібно з тією владою, яка зараз є, і яку змінити не в силах».

Однак головними критеріями відбору на керівні посади у податкових органах були не вища освіта та професійний досвід, а членство у більшовицькій партії. Так, у червні 1920 р. на посаду завідуючого Вінницьким повітфінвідділом було призначено члена РКП(б) І. Недріт. Для роботи у губфінвідділі направили більшовиків Л.Єфремова та Н.Карпова. Останнього ЦК КП(б)У рекомендував як фахівця, ознайомленого з фінансовою справою лише в загальних рисах [12, арк. 1-2]. Хоча зазначимо, що відсоток членів більшовицької партії серед особового складу фінорганів був невеликий. Станом на 11 жовтня 1920 р. серед більш як ста фінансових працівників Подільської губернії лише четверо мали партійний квиток. Жодний з більшовиків не мав вищої освіти.

Стан справ з кадровим забезпеченням податкових органів Подільської губернії, особливо у повітах, був незадовільним. Саме тому на засіданні колегії Подільського губфінвідділу 20 березня 1920 р. було ухвалено чергове рішення: «негайно набрати штат фінагентів у містах та містечках для стягнення недоїмок по податках» [13, арк. 39].

Наприкінці червня 1920 р., після відновлення радянської влади на Поділлі, ситуація не поліпшилась. Головними причинами були низька заробітна плата та важкі умови праці. В залежності від рангу оклад фінансового службовця м. Вінниці на 1 серпня 1920 р. становив від 1300 до 5440 крб., що, зважаючи на листопадний курс валют, встановлений міжнародним відділом розрахунків Центрального бюджетно-розрахункового управління НКФ РСФРР, міг бути обмінаний на 1-4 англійських фунти стерлінгів, або на 4-15 американських доларів [14, арк. 8]. Відповідно до цін на продукти харчування у Подільській губернії у листопаді 1920 р. на заробітну плату податківця можна було придбати від 3 до 15 фунтів хліба (2-8 сучасних буханок хліба, авт.) або 0,6-2,6 фунта сала (від 240 г до 1 кг, авт.) [15, арк. 113]. До того ж, оклади податкових працівників повітових міст були на 35%, а для сільської місцевості на 40% меншими за губернські оклади [16, арк. 49]. За свідченням працівників Ямпільського повітфінвідділу, коштів не вистачало прогодувати себе, не кажучи про сім'ю, окрім того, їх виплату в умовах гіперінфляції ще й затримували на 3-4 місяці [17, арк. 112]. За таких обставин 10% надбавка до заробітної плати фінпрацівникам Вінниці за проживання у прифронтовій зоні та отримання відшкодування за проїзд під час відряджень, а також добових у розмірі однієї тридцятої окладу суттєво не поліпшували матеріальне становище податківців [18, арк. 49]. Справа доходила до скрути: у податкових працівників Вінницького повітфінвідділу восени 1920 р. не було взуття, яким їх мала забезпечити держава; у деяких податкових підрозділах Гайсинського повітфінвідділу писали чорнилом місцевого приготування – з бузини [19, арк. 18]; за браком підводи, на якій можна було б привезти дрова, адміністративне приміщення повітового фінвідділу не опалювалось. Нестача у роботі елементарного – столів, стільців, канцелярського приладдя – було звичним явищем у фінустановах Поділля.

За таких обставин серед співробітників панувало бажання полишити службу або перевестись в установи, де видавався хоча б продовольчий пайок, а порушення службової дисципліни та хабарництво були непоодинокі. У розпорядженні за №21 завідуючого Подільським губфінвідділом було зазначено, що запізнення на роботу, використання робочого часу у власних цілях та неявка на службу впродовж декількох днів без поважних причин у податкових працівників стали звичним явищем [20, арк. 36]. Оцінюючи роботу інспекторів підвідділу непрямих податків, губфінвідділ ще 17 лютого 1920 р. констатував невтішні результати їх діяльності. Справа у тому, що ігнорування підприємцями «Уставу про акцизи та збори», розквіт самогоноваріння, продаж у всіх населених пунктах безакцизного тютюну та цигарок стали наслідком «втрати особами акцизного нагляду якостей енергійного та наполегливого виконання своїх службових обов'язків» [21, арк. 13]. Красномовним фактом було клопотання колегії Подільського губфінвідділу про можливість поновлення на службі молодшого контролера четвертого акцизного округу, засудженого до 10 років тюремного ув'язнення за крадіжку спирту під час роботи. Таке рішення мотивувалось браком кваліфікованих працівників [22, арк. 37]. Однак навіть найсуворіші заходи не допомагали більшовикам налагодити роботу податкових органів.

Відповідно до постанови Всеукраїнського ЦВК від 23 травня 1920 р. «Про мілітаризацію радянських установ», у тому числі фінансових, у роботі податківців запроваджувалась суворі дисципліна [23, арк. 5]. Завідуючий Вінницьким повітфінвідділом зобов'язав завідуючого підвідділом прямих податків з 15 серпня 1920 р. щоденно о 10 годині звітувати про виконану ним та його підлеглими роботу. Усі розпорядження керівництва мали розглядатись як бойові накази і негайно виконуватись, без права оскарження. Службовці не мали права відмовитись від відряджень, переводу з однієї посади на іншу, чергувань та понаднормових робіт. Особовому складу заборонялось залишати службу або переходити на іншу посаду за власним бажанням – лише за згодою відповідних органів. Самовільне усунення від служби вважалось дезертирством. Робочий день міг бути продовжений без згоди сторін. З іншого боку, мілітаризація не передбачала пільг та звільнення від загальнодержавних повинностей. І хоча ще у травні 1919 р. Постановою РНК УСРР діловоди податкових дільниць звільнялися від призову по мобілізації, Подгубфінвідділ постійно звертався до Уповнаркомфіну при РНК УСРР допомогти зберегти кадровий склад фінорганів та захистити від втручання силових відомств.

Кадрове забезпечення податкових органів ускладнювалось втручанням в їх роботу інших господарських структур, зокрема органів Наркомпроду. Відповідно до постанови Подільського опродкомгубу на основі Декрету РНК УСРР лише у вересні 1920 р. з Подгубфінвідділу було звільнено двох фахівців [24, арк. 13, 44].

До наведених фактів слід додати те, що праця податківця зводилась нанівець невідповідністю законодавчої нормативної бази економічним реаліям того часу. Так, у березні 1920 р. акциз з цигарок, що вироблялись у майстернях Подільської губернії, стягувався за ставками, затвердженими ще Тимчасовим урядом – по 4 крб. з кожної тисячі, патентний збір сплачувався за законом 1909 р. – у розмірі 50 крб. у рік [25, арк. 36-37]. Коштів, що надходили, не вистачало навіть для утримання особового складу органів податкового нагляду над цими підприємствами.

Про ставлення до діяльності податкових органів Подільської губернії як до другорядних свідчать статистичні дані щодо їх кадрового забезпечення станом на серпень 1920 р. У Брацлавському повітфінвідділі з 24 працівників податкового відділу за штатом працювало 20 чоловік [26, арк. 4-5]. Летичівський податковий відділ станом на 21 липня не мав жодної людини, Могилів-Подільський – укомплектований на 50%, Ольгопільський – налічував лише шість чоловік і до кінця липня працював без завідуючого повітфінвідділом [27, арк. 17].

У грудні 1920 р., коли питання про ліквідацію податків та відповідних органів було справою недалекого часу, що підтверджував циркуляр податкового управління Подгубфінвідділу до відповідних повітфінвідділів Подільської губернії про припинення роботи із стягнення відмінених прямих податків [28, арк. 3], «кадровий голод» фіскальних органів лише збільшився: податкове Управління Подгубфінвідділу замість 40 нараховувало 6 осіб, у Гайсинському податковому підвідділі з 24 за штатом працювало лише 12 службовців. Через брак кваліфікованих працівників не був створений Жмеринський підвідділ. У більшості повітів особовий склад співробітників податкових органів не досягав і 50% штатного, а у деяких і 25% складу [29, арк. 3].

На початку 1921 р. радянськими керманічами було порушено питання про «необхідність переходу від фінансового до матеріального бюджету», вирішення якого вимагало злиття Наркомфіну та Центрального статистичного управління і створення єдиного управлінського органу при Раді праці та оборони. Такий напрямок фінансової політики призвів до «страшної організаційної розрухи та розхлябаності сильного у свій час апарату НКФ», що фактично перетворився у розрахунково-касовий орган радянської влади [30, с. 31, 34].

Отже, важкі умови праці, низька заробітна плата податківців, і, як наслідок, незабезпеченість кваліфікованими кадрами, порушення трудової дисципліни та хабарництво у радянських податкових органах в Україні були наслідком недалекогоглядної радянської економічної політики «воєнного комунізму» – ліквідації товарно-грошових відносин та спроби перейти до планово-розподільчої господарської системи, яка закономірно руйнувала матеріальне виробництво, знищуючи джерела та базу оподаткування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Декреты Советской власти. – М.: Политиздат, 1957. – Т.1. – 626 с.
2. Ленін В.І. Чергові завдання радянської влади. – К.: Політична література України, 1973. – Т. 36. – 705 с.
3. Валентинов Н. Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина. – М.: Современник, 1991. – 366 с.
4. Альский М. Наши финансы за время гражданской войны и нэпа. – М.: Финиздат НКФ СССР, 1925. – С. 181.
5. Там само.
6. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины за 1919 год. – Харків: Урядова друкарня. 1923. – Ч.1. – 615 с.
7. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р. 991. – Оп. 1. – Спр. 1.
8. Ленін В.І. Промова про господарське будівництво 31 березня. – К.: Політична література України, 1974. – Т. 40. – 705 с.
9. ДАВО. – Ф.Р. 27 – Оп. 2. – Спр. 35. – 132 Арк.
10. ДАВО. – Ф.Р. 27 – Оп. 2. – Спр. 23. – 57 Арк.
11. Ленін В.І. Чергові завдання радянської влади. – К.: Політична література України, 1973. – Т. 36. – 705 с.
12. ДАВО. – Ф.Р. 27 – Оп. 2. – Спр. 22. – 12 Арк.
13. ДАВО. – Ф.Р. 991. – Оп. 1. – Спр. 1.
14. ДАВО. – Ф.Р. 27. – Оп. 2. – Спр. 11. – 74 Арк.
15. ДАВО. – Ф.Р. 2625. – Оп.2. – Спр. 2. – 356 Арк.
16. ДАВО. – Ф.Р. 27. – Оп. 2. – Спр. 20. – 267 Арк.
17. ДАВО. – Ф.Р. 2625. – Оп. 2. – Спр. 2. – 356 Арк.
18. ДАВО. – Ф.Р. 27. – Оп. 2. – Спр. 20. – 267 Арк.
19. ДАВО. – Ф.Р. 27. – Оп. 2. – Спр. 17. – 20 Арк.
20. ДАВО. – Ф.Р. 27. – Оп. 2. – Спр. 13. – 39 Арк.
21. ДАВО. – Ф.Р. 27 – Оп. 2. – Спр. 2. – 13 Арк.
22. ДАВО. – Ф.Р.991. – Оп. 1. – Спр. 1.
23. ДАВО. – Ф.Р. 27. – Оп. 2. – Спр.14. – 12 Арк.
24. ДАВО. – Ф.Р. 27. – Оп.2. – Спр.15. – 160 Арк.
25. ДАВО. – Ф.Р. 991. – Оп. 1. – Спр. 1.
26. ДАВО. – Ф.Р. 27. – Оп. 2. – Спр.33. – 89 Арк.
27. ДАВО. – Ф.Р.27. – Оп. 2. – Спр. 20. – 267 Арк.
28. ДАВО. – Ф.Р. 27. – Оп. 2. – Спр.321. – 5 Арк.
29. ДАВО. – Ф.Р. 27. – Оп. 2. – Спр. 323. – 61 Арк.
30. Альский М. Наши финансы за время гражданской войны и нэпа. – М.: Финиздат НКФ СССР, 1925. – 180 с.

Котик Ю.В. ОСОБЕННОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОВЕТСКИХ НАЛОГОВЫХ ОРГАНОВ В УКРАИНЕ В ПЕРИОД «ВОЕННОГО КОММУНИЗМА» (ЗА МАТЕРИАЛАМИ ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ).

В статье в хронологической последовательности освещается деятельность советских налоговых органов Подольской губернии в период «военного коммунизма». Автором на основе широкого спектра архивных материалов исследовано особенности кадровой политики большевиков в фискальных органах, доказано их второстепенность в планово-хозяйственной системе советской власти в 1918-1920 годах.

Ключевые слова: бюджет, губфинотдел, уездный финотдел, кадры, налоги, налоговые органы, Подольская губерния.

Kotyuk Yu.V. FEATURES OF ACTIVITY OF SOVIET TAX ORGANS IN UKRAINE IS REFLECTED IN DAYS «MILITARY COMMUNISM»(FOR MATERIALS OF PODILLIA PROVINCE).

In the article in a chronologic sequence activity of soviet tax organs of Podillia province is reflected in days «military communism». The author proved on the basis of wide spectrum of the archive materials the features of skilled policy of bolshevists in fiscal organs, it's minor role in the planned economy system of soviet power in 1918-1920 years.

Keywords: budget, province financial department, povit financial department, shots, taxes, tax organs, Podillia province.

**ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ
20-Х РР. ХХ СТ.**

В статті розглядається податкова політика місцевих органів радянської влади на Поділлі на початку 20-х років ХХ століття.

Ключові слова: Поділля, ради, продрозкладка, продподаток, неп, трибунали, селянські повстання, більшовики, голод.

Податкова політика – важливий важіль впливу на суспільство. За допомогою продуманої, виваженої податкової політики можна ефективно регулювати такі складні соціально-економічні процеси, як обсяг виробництва, структурні зміни суспільства, рівень життя населення, його політичну активність тощо. Питання про місце і роль податкової системи в Україні особливо важливе в сучасних умовах, коли формується нова економічна модель функціонування народногосподарського комплексу. Політичні, державні керівники, економісти мають усвідомити досвід історії в тому, що виважена податкова політика – запорука економічного прогресу України. І навпаки, – у випадку ігнорування корінних інтересів громадян, їх суспільно-економічних потреб, незбалансованості податкової політики, економіка держави ще тривалий час може знаходитися у стані кризи [1, с. 5].

Сучасні трансформаційні процеси у народному господарстві, зокрема в аграрному секторі економіки, стимулюють звернення як дослідників-фахівців, так і широкої громадськості до специфічних особливостей перебігу господарських перетворень, що мали, зокрема, місце на Поділлі в добу непу і які багато в чому схожі із нинішніми. Зрозуміло, що побудова нового неможлива без урахування минулого досвіду, вивченню якого сприятиме дана стаття.

Питанням радянської податкової політики в Україні в роки нової економічної політики присвячено чимало наукових праць [2]. Особливої уваги заслуговує монографія С. В. Корновенка і В. М. Лазуренка «Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період непу», у якій ґрунтовно показано соціально-економічне становище українського селянства на початку 20-х років ХХ століття, вплив політики непу на село, зміст більшовицької податкової системи тощо. Автори справедливо наголошують, що «податкова система в Україні в умовах непу мала суперечливий характер. Даючи, з одного боку, можливість селянству вести господарювання на ринкових засадах, з іншого боку, податки суворо регламентували цю діяльність, спрямовуючи стихію капіталізму в річище державного капіталізму, у перспективі – соціалізму» [1, с. 154]. Фактично не дослідженою залишається податкова політика місцевих органів радянської влади на початку нової економічної політики в регіональному розрізі, зокрема, на Поділлі – важливому аграрному регіоні України.

Податкова діяльність місцевих органів радянської влади в першій половині 1920-х років була спрямована на вилучення у селян на користь держави сільськогосподарської продукції. У 1920-1921 рр. це була продрозкладка, в 1921-1923 рр. – натуральний продподаток, з 1923 р. – єдиний сільськогосподарський грошовий податок. Слід також відзначити роботу зі збору інших державних і місцевих податків, яка почалася з 1922 р. – промислового, загальногромадського, прибуткового та інших.

Реалізація продрозкладки на Поділлі була покладена на відділи заготівлі губернського і районних особливих продовольчих комітетів, створених у лютому-березні 1920 р. Збір продрозкладки на місцях здійснювали волосні продовольчі комітети, сільради і КНС. Вони складали списки платників, розподіляли продовольче завдання, звозили зерно на зсипні пункти тощо [3, с. 23].

Розмір продрозкладки залежав не від соціально-економічного становища селян і обсягу виробленої продукції, а від потреб держави в продовольстві та сировині, здатності державних заготівельних органів вилучити те, що було потрібне. Керівництво республіки не приховувало, що продовольче питання в Україні було насамперед питанням політичним – питанням боротьби з «куркулем», а фактично з усім українським селянством [4, с. 97].

Відповідно до законів про хлібну розкладку від 25 лютого і 24 серпня 1920 р., для України було встановлене завдання обсягом 160 млн. пудів. Від неї звільнялися господарства з північною площею до 3-х дес. Для Подільської губернії продрозкладка становила 5,2 млн. пудів [5, с. 438].

Практично з усіх повітів надходили скарги селян у зв'язку з конфіскацією продовольчих запасів частинами Червоної армії і неможливістю виконати продзавдання через кризовий стан сільського господарства.

Проте, незважаючи на складну ситуацію, місцеві органи влади під тиском керівних установ прагнули «викачати» з селян якомога більше продовольства. Для цього впроваджувалися такі заходи: «ударні» за збором продрозкладки райони «зміцнювалися» продпрацівниками, оголошувалися партійні й профспілкові мобілізації, проводилися продтижні та продмісяці [6, с. 67].

Звичним явищем було використання військових частин, за допомогою яких викачувалася продрозкладка. За участі 24-ї і 60-ї стрілецьких дивізій та кавалерійського корпусу Червоного козацтва (дві кавалерійські дивізії) під командуванням В. Примакова місцеві органи влади зібрали 7 млн. пудів хліба, що перевищувало завдання продрозкладки на 1,8 млн. пудів [5, с. 436].

Така політика радянських органів влади викликала обурення селян: практично вся губернія була охоплена селянськими повстаннями. Були й випадки, коли місцеві органи влади, головним чином сільради, відмовлялися виконувати продовольчі завдання. Зокрема, у листопаді 1921 р. на Поділлі намагалися зірвати роботу зі збору податків селянське збройне угруповання під керівництвом Палія [7, с. 176].

По всіх повітах працювали особливі сесії ревтрибуналів, що розглядали справи неплатників податку. Протестуючи проти цієї політики, селяни знищували продагентів, податкові списки, приховували землю і зерно. У 1921 р. у масштабі губернії прихована земля становила 20 % від загальної кількості угідь [7, с. 178].

Збір непосильного податку, який супроводжувався репресивними заходами, став однією з причин голоду, від якого постраждала значна частина населення губернії, зумовив поглиблення кризи сільського господарства на початку 1920-х років.

Коли почався збір податку з урожаю 1922 р., керівництво республіки начебто пішло на поступки селянам. У жовтні 1922 р. було видано постанову ВУЦВК про припинення усіх справ, пов'язаних зі збором продподатку, крім приховування землі і посадових злочинів. На 1922 р. Поділля зібрало 20 млн. 507 тис. 374 пуди хліба, тобто продподаток було виконано на 93,3 % [8, с. 21].

Запровадження нової економічної політики, особливо дозвіл вільної торгівлі сільськогосподарською продукцією і непоганий урожай 1922 р., сприяли поліпшенню ситуації в сільському господарстві. Розвиток товарно-грошових відносин зробив можливим перехід від чисельних натуральних податків, якими обкладалося населення, до єдиного грошового сільськогосподарського податку. Він був запроваджений у травні 1923 р. і враховував не тільки забезпеченість господарства землею, а й його прибутковість з основних галузей сільськогосподарського виробництва. Встановлювалася рухома шкала обкладання для кожної губернії, округи, району [9, арк. 55-57]. При цьому враховувалися класові ознаки: при розподілу податку на 1924/1925 господарський рік по Україні пересічно в бідняцькому господарстві припадало 80 коп. на дес., в середняцькому – 2 крб., в заможному – 7 крб. Крім того, бідняцьким господарствам надавалися пільги: 50% знижки податку для господарств, які не мали худоби, що підлягали обкладанню, і з посівною площею 1-1,5 десятин; повне звільнення від податку господарств з посівною площею 0,75 десятини, а також малопотужних господарств за рішення губвиконкому. Пільги отримували також родини червоноармійців та інвалідів [10, с. 46].

У 1923 р. зазнав змін і апарат зі збору податку: були ліквідовані продовольчі комітети і вся податкова робота була передана податковим підвідділам фінансових відділів виконкомів. Округові виконкоми на початку податкової кампанії скликали розширені сесії за участю голів райвиконкомів і сільрад, проводили агітаційну роботу на місцях і через пресу. Сільські ради збирали загальні збори селян, на яких інформували населення про порядок збору податку, складали податкові списки, нараховували податок тощо [8, с. 21].

Губернський виконком, визнаючи, що для слабких господарств єдиний сільськогосподарський податок був тяжким, в цілому для губернії вважав його посильним. Проте матеріали місцевих виконкомів засвідчують незадоволення майже усіх верств села оподаткуванням. Його недоліки були пов'язані зі встановленням грошового еквіваленту, обліком прибутковості окремого селянського господарства, низькою кваліфікацією податкового апарату. Це особливо виявилось в ході податкової кампанії 1923/1924

сільськогосподарського року, коли через «ножиці цін» між товарами промисловості та сільського господарства постійно змінювався грошовий еквівалент податку. Пуд жита у 1924 р. на ринку продавали за 65 коп., а пара чобіт коштувала 10 крб., фунт свинини віддавали за 25 коп., а 10 сірників – за 17 коп. [11, арк. 28]. Окрім, восени 1925 р., напередодні голодної зими 1926 р., більшість промислових товарів знову подорожчали на 50-100 %, а податок збільшився у 6-7 разів. Якщо 1924 р. він становив 5 крб., то 1925 р. – вже 35 крб. [12, арк. 4]. Враховуючи вартість промислових товарів та інші витрати, селяни змушені були для прохарчування купувати зерно на ринку, йти у найми. Наприклад, у с. Яришівка Могилів-Подільського району на осінь 1925 р. селяни харчувалися практично лише картоплею, 70 % худоби розпродали, частина з них виїжджали на заробітки до південних районів України. Для держави така політика, крім цього, оберталася несплатою податків. Так на осінь 1925 р. у Могилів-Подільській окрузі 14 районів сплатили лише 31% податків від запланованої суми [13, арк. 218]. Щоб якось поповнити бюджет, влада випустила «золоту позику», коли 10 крб. золотом зразка 1897 р. обмінювалися на 8-10 крб. паперовими грішми нового зразка, або за 1 срібний крб. платили 40-45 коп. [11, арк. 28].

Незадоволення селян викликали й додаткові місцеві збори, які нараховувалися разом із єдиним податком і призначалися для утримування місцевого радянського апарату [14, с. 51]. Результатом була відмова селян від сплати податку, численні скарги із проханням знизити податкові ставки. Питання про скасування заборгованостей по сільськогосподарському податку також складало значну долю в протоколах засідань президій виконкомів цього часу (1923-1925 рр.) [14, арк. 36].

Потрібно зазначити, що і в ці роки місцеві органи радянської влади, прагнучи вчасно зібрати податок, удавалися до жорстких заходів. Неплатники каралися штрафами, описом і продажем майна, віддавалися до суду, прилюдно оголошувалися ворогами трудового народу.

Отже, в 1923-1925 рр., організовуючи податкові кампанії, місцеві органи влади, як і раніше, керувалися не інтересами селянства, а вказівками партійних і керівних органів, що, разом із недосконалістю і відсутністю досвіду роботи податкового апарату, викликало незадоволення і опір селян.

Крім сільськогосподарського, фінансові відділи місцевих виконкомів збирали й інші види податків, виникнення яких було пов'язано з ліквідацією наслідків голоду, налагоджуванням товарно-грошових відносин, відновленням діяльності торговельних закладів, появою дрібних приватних підприємств: промисловий податок, яким обкладалися промислові й торговельні підприємства; загально-громадський податок на користь голодуючих; прибутково-майновий податок, що збирався із заможної частини міського населення; подвірньо-грошовий податок із селянських господарств; трудовий і гужовий податки; непрямі податки на різні товари, які вводилися поступово [8, с. 21]. Крім того, існували місцеві податки і збори, які, за постановою ВУЦВК і РНК УСРР, також відраховувалися в місцевий бюджет. Непокірних селян, які не хотіли платити податки, залякували оголосити ворогами радянської влади [15, с. 73].

Ще одним важливим напрямком діяльності місцевих рад було налагодження товарообміну, пізніше – торгівлі. Впровадження товарообміну було одним із заходів нової економічної політики, пов'язаним із заміною продрозкладки продподатком: після здачі фіксованого податку селяни отримали право продажу або обміну решти сільськогосподарської продукції на промислові товари. При цьому керівництво країни сподівалося обмежитися прямим товарообміном між селом і містом, який організовувався через продовольчі органи і кооперацію. На Поділлі право вести товарообмінні операції було надане продкомітету і губспілці. За угодою між губспілкою і опродкомом від 9 вересня 1921 р. вся заготівля сільськогосподарської продукції в межах Подільської губернії у порядку товарообміну була передана губспілці на монопольних засадах [7, с. 177]. Проблеми товарообміну влітку 1921 р. займали одне з головних місць у роботі губвиконкому, губекономради. Остання обговорила і затвердила механізм взаємодій опродкому і губспілки [7, с. 178]. При ній був організований комітет цін, який щоденно встановлював ціни на основні товари. У повітах виконкоми та економради організовували товарообмінні пункти, фонди промислових товарів для обміну.

Проте, як вимушене було визнати керівництво країни, ця спроба виявилася невдалою: товарообмін перетворився у звичайну торгівлю. Це пояснювалося нестачею промислової продукції, непідготовленістю продовольчого й кооперативного апарату, а також прагненням центру через встановлення еквіваленту вартості промислових і сільськогосподарських товарів

.....
контролювати весь товарообмін. У результаті держава змушена була перейти до грошового обігу і торгівлі.

Питання розвитку торгівлі, як свідчать матеріали місцевих рад, займали значне місце в їхній роботі. При губернському та окружних виконкомах створювалися комітети внутрішньої торгівлі, діяльність яких була спрямована на регулювання внутрішнього губернського ринку, сприяння передусім розвитку державної і кооперативної торгівлі.

Виконавчі комітети, окрім того, здійснювали адміністративний і фінансовий контроль за роботою торговельних закладів. При цьому перевага віддавалася державним та кооперативним установам і здійснювався податковий тиск на приватні підприємства, що спричинило скорочення їх чисельності у 1923 р. Незважаючи на це, на споживчому ринку Поділля, як і України в цілому, переважали приватні торговці, які в 1924-1925 рр. задовольняли 76 % потреб ринку у продовольстві, одязі, господарських товарах [13, арк. 39].

В цілому, діяльність місцевих органів влади губернії щодо налагодження і розвитку торгівлі була позитивною. При цьому, однак, перевага віддавалася кооперативним формам торгівлі й чинилися перепони розвитку приватного підприємництва.

Отже, в перші повоєнні роки податкова діяльність влади здійснювалася на підставі методів «воєнного комунізму»: жорстокої централізації й мілітаризації продовольчої справи, конфіскації сільськогосподарської продукції у селян із заборонаю вільної торгівлі. Це зумовило використання в роботі місцевих органів влади репресивних заходів: продзагонів, військових частин, надзвичайних органів. В результаті у селян конфісковувалась майже вся вироблена продукція. Відповідальними за пограбування села були партійні органи. Вони не тільки проводили агітаційну роботу, але й давали прямі вказівки місцевим виконкомам, сільрадам і продорганам, вимагаючи застосування жорстких репресивних заходів.

Наступні 1923-1925 рр. характеризувалися позитивними змінами в податковій діяльності місцевих рад, які зумовлювалися запровадженням непу: переходом до єдиного грошового сільськогосподарського податку, що встановлювався заздалегідь.

Загалом державна податкова політика, яку проводили місцеві органи влади, особливо на початку 1920-х років, була спрямована передусім на досягнення політичної мети, а не на стимулювання розвитку економіки республіки і її складової частини – Поділля.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Корновенко С.В., Лазаренко В.М. Село. Хліб. Гроші: Податкова політика радянської влади в українському селі в період непу. – Черкаси, 2004.
2. Калініченко В.В. Селянське господарство в Україні в період непу. – Харків, 1997; Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000; Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К., 1990; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993; Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах непу. – Черкаси, 2003; Денисовець П.М., Єрмак О.П. Податкова політика радянської держави щодо селянства України в 1921-1929 рр. // УІЖ. – 1982. - №6.
3. Григорчук П.С., Мельничук О.А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920-1933 рр.). – Вінниця, 2001.
4. Кульчицький С.В. УРСР в добу «воєнного комунізму» (1917-1920). – К., 1994.
5. Отчет губисполкома Подолии за 1920-1921 гг. – Вінниця, 1922.
6. Петренко В.І. Причини селянської війни проти більшовиків в Україні 1920-22 рр. // Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. Вип. IV. – Вінниця, 2002.
7. Хозяйственное строительство на Подолии. Отчет губэкономсовещания Украинскому экономическому совету за август – декабрь 1921 г. – Вінниця, 1922.
8. Отчет Подольского Губернского Исполнительного комитета за 1923 год к 4-му Губернскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Январь 1924 г. – Вінниця: Подольская печать, 1924.
9. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп. 4. – Спр. 80.
10. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996.
11. ДАВО. – Ф. 31. – Оп. 1. – Спр. 25.
12. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1887.
13. ДАВО. – Ф.31. – Оп. 1. – Спр. 58.
14. ДАВО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 5.
15. Кульчицький С.В. Україна між двома світовими війнами (1921-1939). – К., 1999.

Григорчук П.С., Тучинский В.А. НАЛОГОВАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ НА ПОДОЛИИ В НАЧАЛЕ 20-Х ГГ. XX В.

В статье рассматривается налоговая политика местных органов советской власти на Подолье в начале 20-х годов XX века.

Ключевые слова: Подолье, советы, продразверстка, продналог, нэп, трибуналы, крестьянские восстания, большевики, голод.

Grigorchuk P.S., Tyhinskiu V.A. THE TAXING POLICY OF LOCAL GOVERNMENT BODIES IN PODILIA AT THE BEGINNING OF 20-S YEARS OF THE XX –TH CENTURY.

This article deals with the taxing policy of local government bodies in Podilia at the beginning of 20-s years of the XX-th century.

Keywords: Podilia, soviets, food requisitioning, tax in kind set, NEP, tribunal, peasants revolts, bolsheviks, famine.

УДК 94 (477.43/44)«19»: 342.56

Н.П. Кузьмінець, Зінченко О.В.

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СУДОВОЇ СИСТЕМИ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.

В статті простежується процес становлення і функціонування радянської судової системи на Поділлі на початку 20-х років XX ст.

Ключові слова: більшовики, Поділля, судова система, ревтрибунали, народний суд, кримінальні справи, судово-слідчий апарат, революційна законність

В сучасних умовах розбудови суверенної Української держави важливого значення набула проблема організації діяльності правоохоронних органів, які б реально захищали інтереси населення. Особливий інтерес до цього питання обумовлений останніми подіями в нашій країні, пов'язаними з початком реформування та реорганізацією судових органів, міліції та інших правоохоронних органів. У зв'язку з цим актуальним є дослідження організації та діяльності органів забезпечення законності та правопорядку України на різних етапах її розвитку.

В українській історіографії відсутні спеціальні праці, які б прямо торкалися теми даної статті. Проте окремі питання, пов'язані з темою роботи стали предметом вивчення дослідників. Основна частина праць, в яких досліджується історія органів забезпечення законності і правопорядку України в 20-ті роки, була видана в період з другої половини 50-х до середини 80-х років [1]. Ці роботи присвячені діяльності судово-слідчих установ, робітничо-селянських інспекцій, надзвичайних комісій. В них проглядаються загальні проблеми формування радянської системи правоохоронних органів в Україні в роки громадянської війни та відбудови народного господарства, керівництво ними з боку комуністичної партії, участь в їх діяльності робітників та червоноармійців.

Позитивні зміни в суспільстві після 1985 року знаменували новий етап розвитку історичної науки в Україні. З кінця 80-х років з'являються праці, для яких характерний новий підхід до проблем історії України, зокрема історії становлення та функціонування правоохоронних органів в 20-ті роки XX ст.[2]. Ці праці містять принципово нові оцінки щодо функціонування судово-слідчих і позасудових органів, характеризують радянську систему правоохоронних органів в Україні як чужорідну, насаджену більшовиками: в процесі її формування активну роль відіграли правоохоронні органи і надзвичайні позасудові установи (НК та ревтрибунали). Останнім часом з'явилися окремі праці, у яких досліджується діяльність судових органів Подільської губернії в 1920-1925 рр. [3] Проте комплексні дослідження діяльності органів забезпечення законності та правопорядку, які включають судово-слідчі установи, РСІ, органи НК – ДПУ, міліцію та карний розшук в 1920-1925 рр. відсутні, що й обумовило вибір теми даної статті.

В Україні, за прикладом РСФСР, на кінець громадянської війни склалися дві системи судових органів: революційні трибунали, до компетенції яких відносилися справи про шпигунство, державну зраду, контрреволюційні та інші небезпечні для більшовицької держави

Григорчук П.С., Тучинский В.А. НАЛОГОВАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ НА ПОДОЛИИ В НАЧАЛЕ 20-Х ГГ. XX В.

В статье рассматривается налоговая политика местных органов советской власти на Подолье в начале 20-х годов XX века.

Ключевые слова: Подолье, советы, продразверстка, продналог, нэп, трибуналы, крестьянские восстания, большевики, голод.

Grigorchuk P.S., Tyhinskiu V.A. THE TAXING POLICY OF LOCAL GOVERNMENT BODIES IN PODILIA AT THE BEGINNING OF 20-S YEARS OF THE XX –TH CENTURY.

This article deals with the taxing policy of local government bodies in Podilia at the beginning of 20-s years of the XX-th century.

Keywords: Podilia, soviets, food requisitioning, tax in kind set, NEP, tribunal, peasants revolts, bolsheviks, famine.

УДК 94 (477.43/44)«19»: 342.56

Н.П. Кузьмінець, Зінченко О.В.

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СУДОВОЇ СИСТЕМИ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.

В статті простежується процес становлення і функціонування радянської судової системи на Поділлі на початку 20-х років XX ст.

Ключові слова: більшовики, Поділля, судова система, ревтрибунали, народний суд, кримінальні справи, судово-слідчий апарат, революційна законність

В сучасних умовах розбудови суверенної Української держави важливого значення набула проблема організації діяльності правоохоронних органів, які б реально захищали інтереси населення. Особливий інтерес до цього питання обумовлений останніми подіями в нашій країні, пов'язаними з початком реформування та реорганізацією судових органів, міліції та інших правоохоронних органів. У зв'язку з цим актуальним є дослідження організації та діяльності органів забезпечення законності та правопорядку України на різних етапах її розвитку.

В українській історіографії відсутні спеціальні праці, які б прямо торкалися теми даної статті. Проте окремі питання, пов'язані з темою роботи стали предметом вивчення дослідників. Основна частина праць, в яких досліджується історія органів забезпечення законності і правопорядку України в 20-ті роки, була видана в період з другої половини 50-х до середини 80-х років [1]. Ці роботи присвячені діяльності судово-слідчих установ, робітничо-селянських інспекцій, надзвичайних комісій. В них проглядаються загальні проблеми формування радянської системи правоохоронних органів в Україні в роки громадянської війни та відбудови народного господарства, керівництво ними з боку комуністичної партії, участь в їх діяльності робітників та червоноармійців.

Позитивні зміни в суспільстві після 1985 року знаменували новий етап розвитку історичної науки в Україні. З кінця 80-х років з'являються праці, для яких характерний новий підхід до проблем історії України, зокрема історії становлення та функціонування правоохоронних органів в 20-ті роки XX ст.[2]. Ці праці містять принципово нові оцінки щодо функціонування судово-слідчих і позасудових органів, характеризують радянську систему правоохоронних органів в Україні як чужорідну, насаджену більшовиками: в процесі її формування активну роль відіграли правоохоронні органи і надзвичайні позасудові установи (НК та ревтрибунали). Останнім часом з'явилися окремі праці, у яких досліджується діяльність судових органів Подільської губернії в 1920-1925 рр. [3] Проте комплексні дослідження діяльності органів забезпечення законності та правопорядку, які включають судово-слідчі установи, РСІ, органи НК – ДПУ, міліцію та карний розшук в 1920-1925 рр. відсутні, що й обумовило вибір теми даної статті.

В Україні, за прикладом РСФСР, на кінець громадянської війни склалися дві системи судових органів: революційні трибунали, до компетенції яких відносилися справи про шпигунство, державну зраду, контрреволюційні та інші небезпечні для більшовицької держави

злочини, і народні суди, які розглядали усі інші карні та громадянські справи [4, 83-84]. Відновлення і налагодження їх роботи в 1920 р. покладалося на місцеві органи влади. Відповідно до «Тимчасового положення про народні суди і революційні трибунали», ухваленого РНК УСРР 20 лютого 1919 р., повітові виконкоми і міські ради визначали кількість народних судів в містах і повітах, райони їх діяльності (судові дільниці), обирали народних суддів і народних засідателів, організували камери народних слідчих, нотаріальні контори і юридичні консультації, формували колегії захисників і обвинувачів [5, с. 25]. За зразком РРФСР, яка 21 жовтня 1920 р. прийняла Положення про народний суд, Рада Народних Комісарів УСРР 26 жовтня 1920 р. прийняла аналогічну постанову, за якою народні судді повинні мати обов'язково стаж політичної роботи, теоретичну або практичну підготовку. За новим Положенням про народний суд раднарсуди створювались вже не в масштабі повіту, а цілої губернії, ставши при цьому лише касаційно-ревізійною підстанцією для нарсудів губернії чи району, на території яких вони діяли [6, с. 536].

Постановою ВУЦВК від 16 грудня 1922р. було затверджено «Положення про судоустрій УСРР», відповідно до якого революційні трибунали припинили свою діяльність і були ліквідовані, а на території республіки встановлювалась струнка триланкова система: народний суд – губернський суд – Верховний суд республіки. З метою введення в дію нових форм організації суду, відповідно до Положення про судоустрій УСРР, в президії губвиконкому Поділля була створена губернська трійка у складі голови раднарсуду – Фролова, тимчасово виконуючого функції голови губревтрибуналу Харитонова і члена трибуналу М.Гаріна [7, с. 3]. На трійку були покладені завдання проведення агіткампанії по губернії, організації особливих комісій по проведенню виборів народних засідателів, організації виборів нарсуду та народних слідчих, укомплектування губсуду старшими слідчими, секретарями, судовими виконавцями та ін. Тобто робота губернської трійки була спрямована на реорганізацію революційного трибуналу і прискорення реформування судової системи. В результаті революційні трибунали припиняють свою роботу на Поділлі в 1923р.

Кількість справ, що надходили в народні суди Подільської губернії, була досить великою як кримінальних, так і цивільних. Як результат, суди були надзвичайно завантажені. Так, у 1921р. можна спостерігати такий відсоток вирішених справ: лютий – 21 %, березень – 22,2 %, квітень – 32 % [8, с. 60]. В 1923р. можна говорити про зміцнення судового апарату, що виражається в збільшенні розглянутих справ, хоча кількість справ і зросла в кількості. Так, у січні-лютому 1923 р. кількість судових справ у губернії не перевищувала 1500. Всього ж за 1923 р. надійшло – 61497 кримінальних і 26527 цивільних справ, з яких було розглянуто – 75% і лише – 25% (21941 справи) знаходилися в провадженні [9, с. 76].

Можна виділити основні причини, що гальмували просування справ у нарсудах. Значним гальмом, по-перше, було недостатнє фінансування з боку місцевих бюджетів. По-друге, несвоєчасним було вручення або взагалі не вручення повісток до суду. Цим займалась міліція і сповільненість тут викликала тим, що район із 30 населених пунктів зазвичай обслуговували лише 3 міліціонери, на яких і покладалося завдання оповіщення населення. Третя причина була викликана ліквідацією Подільської губернії, коли було ліквідовано 10 слідчих дільниць, а їх справи передано 5 дільницям колишньої губернії, 1-ї дільниці Бердичівського округу і 1-ї дільниці Гайсинського округу. Протягом всього 1925р. ці дільниці піддавались значним змінам, які мали на меті більш рівномірно розподіляти справи і роботу між наслідчими [10, с. 116].

Щодо характеру справ, то на першому місці були справи про посадові злочини, які складали більш 50% всіх існуючих справ; друге місце займали справи про майнові злочини; на третьому місці – злочини проти життя, здоров'я, свободи та честі особистості, проти порядку управління, господарські злочини [10, с. 119].

Судові справи про посадові злочини були досить різноманітними. Так, наприклад, Могилівська окружна міліція продавала посади в районі за певну плату, а голова райвиконкому по Краснянському району звинувачувався у цілому ряді злочинів: незаконних арештах громадян, розкраданні суспільного хліба, зловживанні штрафами для поповнення місцевого бюджету, арешті двох слідчих тощо [10, с. 152]. Цікавою була справа по Могилівському окрузі, у якій звинувачували кілька членів райвиконкому у різноманітних злочинах: Дідик – за зв'язок із бандитськими елементами, Савчук – за зв'язок із «контрреволюцією», Капельчук – за антисемітизм, Гаджалов, Барановський були їх співучасники [10, с. 153].

Народний суд розглядав чимало найрізноманітніших справ пов'язаних із злочинами проти життя і здоров'я. Слід відмітити, що тогочасна преса уважно стежила за перебігом багатьох таких справ. Найцікавіші з них були надруковані в газетах. Серед них - справа про вбивство за жмут соломи [11, с. 4], братовбивство за горілку [12, с. 6] та ряд інших. Цікавим є те, що у будь-якому злочині, висвітленому у пресі, вирок становив один рік позбавлення волі, часто без суворої ізоляції або навіть умовно. Нарсуд, виносячи вирок, звертав увагу на пом'якшуючі обставини, до яких належали сильне хвилювання, нервування, а також служба у лавах Червоної Армії або соціальне походження.

Особливого розголосу набули справи відомих ватажків селянського руху. Так, суд над отаманом Хмарою (Захарченко) детально висвітлювався в пресі. Судовий процес відбувався над отаманом Хмарою і його 7 співучасниками. Всі восьмеро були засуджені до найвищої міри покарання – розстрілу, але для 5 осіб розстріл було замінено на п'ять років ув'язнення із суворою ізоляцією, беручи до уваги їх несвідомість та соціальне походження [13, с. 2]. Протягом 48 годин можна було подати прохання про пом'якшення кари. Однак, відносно Хмари, Іванова та Яблоновського вирок було виконано.

Народні суди, крім кримінальних та цивільних справ, розглядали також і специфічні справи, що стосувалися духовності, релігії. Це справи про так звані «чудеса», які були поширеними тоді на Поділлі. Найбільшої популярності набули справи про Калинівське та Антонівське дива. Так, у справі про Калинівське диво до відповідальності було притягнуто 31 обвинуваченого, з яких 28 було звинувачено і засуджено. Суд над ініціаторами Антонівського дива тривав протягом 12 днів. Було ухвалено таке рішення відносно звинувачених: 15 осіб виправдано, 7 – засуджено до 6-місячного ув'язнення умовно, 6 осіб – ув'язнення протягом 6 місяців, п'ятеро – 7 місяців із позбавленням прав на три роки, а головного «фабриканта» автокефального попа Стефана Бучка засуджено до 1 року ув'язнення в ДОПР і з позбавленням прав на 5 років і виселенням за межі Правобережної України [14, с. 54].

В умовах громадянської війни, коли всі зусилля були спрямовані на оборону, менш за все звертали увагу на органи забезпечення законності і правопорядку. Судові органи в такій ситуації поповнювались за рахунок сил Червоної Армії і у випадку необхідності їх швидкого поповнення збирались іноді навіть останні ресурси юридичних відділів. Лише з ліквідацією фронтів питання про якісний склад судово-слідчих органів постало в іншій площині. Були вжиті заходи, щоб надати судовим органам авторитету, а їх склад був поповнений «перевіреними пролетарськими кадрами» [8, с. 58].

Однією із проблем нормального функціонування судових установ було недостатнє матеріальне забезпечення. Багато відповідальних і підготовлених народних суддів і слідчих покинули роботу саме з цієї причини. Так, канцелярські працівники отримували на 30% меншу зарплату, ніж ті, хто перебував на біржі праці. Як результат, багато працівників судово-слідчого апарату залишали свою роботу та влаштовувалися на біржу праці [15, с. 72]. На ґрунті матеріальної незабезпеченості серед суддів та народних слідчих набули поширення посадові злочини. Часто реєстрували випадки отримання хабарів, прийом подарунків від зацікавлених осіб, що впливали на вирішення справ. Судді принижувалися і у вільний від роботи час змушені були підробляти у куркулів і торгівців: білили їм будинки, рубали дрова, працювали в полі тощо [15, с. 72].

Крім незадовільного матеріального становища самих суддів та слідчих, поганим було і матеріальне забезпечення роботи судово-слідчих органів. Судді не мали коштів на купівлю паперу і поштових марок, щоб відправити справи, були відсутні кошти, щоб виїхати на місьця, не вистачало грошей на оплату лікарів - експертів, які робили розтини. Великим гальмом у діяльності слідчих органів була відсутність засобів для пересування. В результаті, рухливий за своєю природою слідчий апарат був приречений на бездіяльність. Навіть старші слідчі не могли в потрібний час виїхати з Вінниці в повіти через недостатність коштів, які виділяли губсуду [15, с. 49]. У 1925 р. в Подільській губернії не було жодного кабінету судово-слідчої експертизи, тому нарслідчі звертались за послугами до Одеського кабінету судово-слідчої експертизи [10, с. 119]. Погане матеріальне становище працівників призводило до погіршення якісного складу судово-слідчого апарату, а незадовільне матеріальне забезпечення роботи цих органів призводило до гальмування просування справ у судах.

Таким чином, на початку 1920-х років в Україні, в тому числі і на Поділлі, почала формуватися судова система, зокрема народні суди. В цей час вся система органів законності і

.....
правопорядку була підпорядкована політичній владі партії, яка намагалася придушити будь-який опір існуючій системі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Суслло Д.С. Історія суду Радянської України (1917-1967рр.). – К.,1968; Иконников С.М. Организация и деятельность РКИ в 1920–1925 гг. – М.,1960; Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921 – 1925 рр.). – К.,1961; Морозов Л.Ф., Портнов В.П. Органы ЦКК-РКИ в борьбе за совершенствование советского государственного аппарата (1923-1924). – М., 1964; Потарикіна Л. Л. З історії органів контролю УРСР. - К., 1966; Голіченко В.Д. Вартові революції (Короткий нарис з історії чекістських органів України від часу їх утворення до 1922 року. – К., 1966; Голіченко В.Д. Партійне керівництво органами державної безпеки. – К.,1968; Курицин В. М. Становление социалистической законности. – М.,1983.
2. История государства и права УССР. В 2-х томах. – К.,1987; Білас І. Г. Репривно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історичний аналіз. У 2-х книгах. – К., 1994; Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская Чрезвычайная комиссия (1918-1922). – Харьков, 1990; Мельгунов С.П. Красный террор в России. 1918-1923. – М., 1990; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.,1996; Шаповал Ю. Людина і система. – К., 1994; Шаповал Ю., Пристайко Л., Золотарьов М. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.,1997; Подкур Р.Ю. ВЧК – ГПУ – НКВД в партійно-державній структурі управління СРСР// Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 20 -21 . – К., 2002; Шаповал Ю. ДПУ – НКВС в Україні у 10-40-х роках ХХ ст.// Історія України. – 2004.- квітень (№13).
3. Політичні репресії на Поділлі (20-30-х рр. ХХ ст.). – Вінниця, 1999; Григорчук П.С., Сергійчук С.Л. Взаємодія революційних трибуналів і НК в Україні (за матеріалами Поділля)// Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Луганськ, 2001;Сергійчук С.Л. Функціонування революційного трибуналу на Поділлі у 1920-1923 роках // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія. Випуск 4. – Вінниця, 2002.
4. История государства и права УССР. В 2-х т. – К., 1987. – Т. 2.
5. ЗУ УСРР. – 1919. – № 3.
6. Собрание узаконений УССР. – 1920.
7. Известия. - 1923. – 4 марта.
8. Отчёт Губисполкома Подолии за 1920-1921гг. – Винница, 1922.
9. Отчёт Подольского Губернского Исполнительного Комитета за 1923 год к 4-му Губернскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Январь 1924 г. – Винница, 1924.
10. ДАВО. – Ф.П – 29 . – Оп.1. – Спр. 176.
11. Червоний край. – 1924. – 12 вересня.
12. Червоний край. – 1924. – 14 вересня.
13. Червоний край. – 1924. – 4 листопада.
14. ДАВО. – Ф.П–1. – Оп. 1. – Спр. 487.
15. ДАВО. – Ф.П. – 1. – Оп. 1. – Спр. 486.

Кузминец Н.П., Зинченко О.В. ФОРМИРОВАНИЕ СОВЕТСКОЙ СУДЕЙСКОЙ СИСТЕМЫ НА ПОДОЛИИ В НАЧАЛЕ 1920-Х ГГ. ХХ В.

В статье проанализировано процесс становления и функционирования советской судебной системы на Подолье в начале 20-х годов ХХ века.

Ключевые слова: большевики, Подилля, судебная система, ревтрибуналы, народный суд, уголовные дела, судебно-следственный аппарат, революционная законность.

Kuzminets N.P., Zinchenco O.V. THE FORMATION OF THE SOVIET JUDICIAL SYSTEM IN PODILIA OF THE BEGINNING OF 20-S YEARS OF THE XX-TH CENTURY

The article analyzed the formation and functioning of the soviet judicial system in Podilia of the beginning of 20-s years of the XX-th century.

Keywords: bolsheviks, Podillya, judicial system, revtribounali, folk court, criminal cases, soudovo-slidchiy vehicle, revolutionary legality.

УДК : 94 (477/44) - 052

В.П. Рекрут

З ХРОНІКИ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»: ДОЛЯ ПОДОЛЯНИНА В.Д. КУЗЬМЕНКА

На основі архівних документів та наукової літератури в статті розглядається життєвий шлях подолянина В. Д. Кузьменка. Аналізується політика КП(б)У щодо діяльності споживчої кооперації та визначені основні причини, що спонукали більшовицьку владу до застосування політичних репресій проти господарських і партійно-радянських діячів під час «великого терору» (1936 – 1939).

Ключові слова: В. Д. Кузьменко, життєвий шлях, споживча кооперація, політичний терор, «буржуазно-націоналістична антирадянська організація колишніх боротьбистів».

Сучасний етап розвитку історичної науки помітно вирізняється поглибленими дослідженнями й осмисленням політичних репресій доби тоталітарного режиму в Україні. Водночас, на думку відомого науковця Валерія Васильєва, майже не дослідженими залишаються економічні процеси в Україні під час «великого терору», зумовленість політичних дій більшовицького керівництва результатами «економічного розвитку» республіки [1, с. 36].

Зазначимо, що одним із важливих секторів економіки СРСР була споживча кооперація, яка знаходилася на передових позиціях реалізації генеральної лінії ВКП(б) щодо побудови соціалізму в окремо взятій країні і стала слухняним виконавцем політичного курсу партії на «покращення» життя громадян країни. Провали більшовицької влади у здійсненні цих масштабних завдань (невиконання планів індустріалізації, зрив темпів суцільної колективізації, наявність голоду на селі та продовольчих труднощів у містах, зростаюче незадоволення широких верств населення) змусили вище політичне керівництво країни у середині 30-х років шукати причини власних поразок. У таких випадках більшовики завжди визначали «крайніх», котрим випадала участь нести тягар звинувачень і терпіти покарання. До «крайніх» потрапила й система споживчої кооперації та її керівна еліта, переважна більшість з якої стала жертвами «великого терору» й була репресована у 1936 – 1939 роках. Одним з таких кооперативних діячів був голова президії Укоопспілки 1934 – 1936 рр. подолянин Василь Денисович Кузьменко.

Аналіз сучасних досліджень проблем політичного терору 30-х років ХХ століття свідчить про те, що вітчизняні науковці опублікували значну кількість літератури, були введені в науковий обіг маловідомі архівні джерела й матеріали. За даними Є. К. Бабич і В. В. Потоки, в роки незалежності опубліковано понад 4000 збірок офіційних документів, монографій, статей, спогадів, матеріалів конференцій тощо [2]. Варто назвати наукові праці І. Біласа, с. Білоконя, В. Васильєва, О. Бажана, р. Пирога, р. Подкура,

Ю. Шаповала, колективну монографію «Політичний терор і тероризм в Україні», регіональні дослідження з науково-документальної серії «Реабілітовані історією» тощо. Однак нині взагалі відсутнє цілісне дослідження, яке торкалося б процесів застосування політичних репресій щодо споживчої кооперації в період 30-х років ХХ століття. Крім декількох окремих публікацій М. Алімана, В. Блізняка і А. Клеви, О. Нестулі, Т. Оніпко, В. Рекрута, В. Чумаченка, висвітлення долі керівників центральної, обласних, районних спілок та звичайних кооператорів залишилося поза історичною пам'яттю [3].

У наукових розвідках, що стосуються Вінниччини, дослідники В. Васильєв, В. Воловик, А. Давидюк, К. Завальнюк, с. Калитко, П. Кравченко, О. Лошицький, І. Мазило, А. Малигін, П. Павлович, І. Паламар, р. Подкур, І. Ткаченко та ін. зібрали величезний масив фактичного матеріалу, розкрили всі механізми застосування репресій, назвали прізвища виконавців та визначили кількісні показники репресованих громадян краю. Краєзнавець І. Ткаченко у дослідженні «Сокілець... Губник. Історичні нариси краю і села» подав деякі відомості про губничанина В.Д. Кузьменка [4, с. 167–169]. Однак ці публікації не створюють цілісної картини про діяльність В. Кузьменка й не відкривають всієї глибини трагічної долі подолянина.

Тому метою даної розвідки є спроба на матеріалах кримінальної справи В. Кузьменка дослідити його трудовий шлях і визначити основні причини, що спонукали більшовицьку владу застосувати репресії проти нього.

Слід зазначити, що В.Д. Кузьменко потрапив на посаду голови правління Вукоопспілки за звичною для того часу більшовицькою схемою доручати відповідальні ділянки народного господарства тільки членам ВКП(б) з числа партійної номенклатури незалежно від їхньої

фахової підготовки й рівня освіти. На трудовому шляху Василю Денисовичу не доводилося працювати в кооперативних органах, але з жовтня 1918 р. він набув членства в ВКП(б), став вірним більшовиком-ленінцем і, за направленням партійних органів, обіймав різні відповідальні посади. Правда, на початку своєї політичної кар'єри він мав необережність протягом березня-червня 1917 р. перебувати в лавах партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів), що в кінцевому підсумку відіграло вирішальну роль у його трагічній долі [5, арк. 200].

Василь Кузьменко народився 1897 року в с. Губник Гайсинського району Вінницької обл. у родині робітника залізниці. Здобув спеціальність слюсаря і в 1918 – 1920 роках брав активну участь у боротьбі більшовиків за встановлення радянської влади на Україні. Після демобілізації з Червоної армії приступив до роботи на Київських авіаційних ремонтних майстернях, очолив тамтешню партійну організацію і брав активну участь у створенні Київського літакобудівного заводу. З 1921 р. перейшов на профспілкову роботу, очолював профспілку металістів м. Києва, згодом керував Київською окружною профрадою, а з 1927 р. був обраний до Всеукраїнської ради професійних спілок (ВУРПС). Там очолював організаційний відділ, а потім обійняв посаду секретаря ВУРПС [6, арк. 195].

У 1927 році X партійний з'їзд обрав В. Кузьменка кандидатом у члени ЦК КП(б)У [7, с. 334], а пленум 7 – 9 квітня 1929 р. перевів з кандидатів у члени ЦК [8, с. 335]. З цього часу його політична кар'єра була тісно пов'язана з діяльністю вищих партійних органів СРСР та УРСР. Так В. Кузьменко брав участь в роботі XIV з'їзду, XV Всесоюзній партійній конференції та XVII з'їзду ВКП(б) [9, арк. 200]. Партійні форуми українських більшовиків – XI (1930), XII (1934) і XIII (1937) – обирали його членом ЦК [10, с. 336 – 339]. За короткий проміжок часу з 1930 до 1934 рр. В. Кузьменко працював на посаді заступника Наркома освіти (1930 – 1931), Наркомом комунального господарства України (1931 – 1932), головою Харківського облвиконкому, з березня 1933 р. по лютий 1934 р. обіймав посаду заступника Наркома робітничо-селянської інспекції (РСІ) [11, арк. 195]. Під час голодомору виконував завдання ЦК ВКП(б) щодо заготівель хліба [12, арк. 17 – 20]. Зокрема, в січні 1932 р. на виконання погрозової телеграми Й. Сталіна в складі 83 високопосадовців виїхав в райони України для активізації хлібозаготівельної кампанії. На Харківщині В. Кузьменко в складі бригади з п'ятьох членів ЦК на чолі з членом політбюро р. Тереховим переконував селян здавати додаткові ресурси для виконання плану хлібозаготівель [13, с. 221].

У березні 1934 р. VI Всеукраїнський з'їзд споживчої кооперації обрав В. Д. Кузьменка головою правління Вукоопспілки [14, с. 13]. На його долю випала участь виводити споживчу кооперацію з глибокої економічної кризи, до якої вона потрапила внаслідок політики ВКП(б) на селі під час голодомору 1932 – 1933 рр. Завдяки жорсткому регулюванню цін і товарної маси, збиткової діяльності кооперативних установ від реалізації карткової системи, харчування пільгових категорій частини населення й партійно-радянської номенклатури та обмеженню фінансових ресурсів уся система споживчої кооперації України на кінець 1934 р. знаходилася на межі банкрутства. З цього приводу цікавим документом, який, на наш погляд, досить точно відкриває завісу над справжніми чинниками збиткової діяльності споживчої кооперації, є лист першого секретаря обкому Вінницької області Володимира Чернявського до С. Косіора. Констатуєчи факт «развалу кооперації області» за рахунок систематичного утворення збитків, партійний керманіч навіть вражаючий стан майже половини спілок: «31 райспоживспілка з 66 – не кредитується Банком» [15, арк. 9]. Внаслідок цього низка районів залишилася без товарного забезпечення, у мережу не завозилися товари повсякденного попиту: сіль, сірники, гас тощо. Загалом система Вукоопспілки закінчила 1934 рік з величезними збитками у розмірі 72,7 млн. крб. [16, с. 22].

Зазначимо, що в 30-х роках політика ВКП(б) щодо кооперації завдала їй відчутної шкоди, призвела до вилучення з володіння кооперативних організацій значної частини кооперативної власності. Лише у 1932 – 1935 рр. були прийнята низка постанов ЦК ВКП(б), які обмежували роль споживчої кооперації в економіці країни і відводили їй місце обслуговувати лише сільське населення. Назвемо деякі з них. Так у червні 1932 р. з володіння споживчої кооперації були вилучені всі ринки і передані у комунальну власність [17, арк. 201]. У травні й грудні 1932 р. споживча кооперація втратила об'єкти громадського харчування, складські й торговельні приміщення, що обслуговували робітників великих промислових міст та інших категорій громадян (за особливим списком та списком №1) [18, арк. 175]. Для них були організовані так звані відділи робітничого постачання (ОРСи). У 1934 р. споживча кооперація

змушена була передати колгоспам і радгоспам 430 тис. га орної землі і лише незначну частину залишити для власних потреб [19, арк. 85–88]. У 1934 р. відновив діяльність Наркомат внутрішньої торгівлі (держторгівлі). Рішенням РНК Союзу РСР і ЦК ВКП (б) від 29 вересня 1935 р. «Про роботу споживчої кооперації на селі» споживча кооперація повинна була ліквідувати роздрібну торговельну мережу у містах і передати її у власність держторгівлі [20]. Також накреслювалась реорганізація центральних, обласних, крайових і районних споживспілок. Цією постановою більшовики в черговий раз принизили роль і місце кооперації у пролетарській країні і на довгі роки відлучили споживчу кооперацію від міста.

Катастрофічний стан української кооперації не залишився без нищівної критики з боку вищих партійних органів. Так секретар ЦК КП(б)У С. Косіор особисто взяв участь у роботі розширеного пленуму правління Укоопспілки й у промові 13 березня 1935 р. визнав роботу кооперації «цілком незадовільною» та влаштував справжній погром щодо виконання завдань партії у розгортанні й розвитку радянської торгівлі на Україні. На переконання доповідача, позиція кооператорів була явно опортуністичною, і він наголосив, що кооператорів, вихованих «на опортуністичній психології й теорії «неминучості» і законності збитків» партія витягне «за вушко та на сонечко», а «особливо впертих» буде «без жалю бити» [21, с. 1–2]. Тому чи не найпотужніший «сталінський удар» стався проти кадрів кооперації, особливо її керівної номенклатури. Так якщо порівняти склад правління Вінницької облспоживспілки 1932 р. зі складом 1936 р., то виявляється, що жодного члена зі старої команди не залишилося, тобто оновлення відбулося на 100 % [22]. Не менш вражаюча картина виявилася в порівнянні списку керівників райспоживспілок 1933 р. з таким же контингентом на середину 1934 року [23]. Лише 14 голів райспоживспілок залишилися на своїх посадах, а 52 (близько 80 %) були зміщені або переведені в інші райони.

Водночас В. Кузьменко в умовах політичного тиску налагодив роботу системи, успішно провів реорганізацію низових організацій та структури управління Вукоопспілки, здійснив у 1934 р. переїзд з Харкова до Києва апарату ВУКСу тощо. Правління Укоопспілки (нова назва спілки, затверджена правлінням у травні 1935 р. – В. Р.) надавало великого значення розвитку сільської торговельної мережі. Лише у 1936 р. в селах було збудовано понад 900 сільмагів, значно покращилося обслуговування населення, що дозволило споживчій кооперації вийти з фінансової кризи і до кінця 1937 р. отримати понад 30 млн. крб. прибутків [24, с. 14].

На жаль, нам невідомо, що спонукало політбюро ЦК КП(б)У перевести В. Кузьменка на нове місце роботи, але за рішенням вищого партійного органу з жовтня 1936 р. він очолив Наркомат лісового господарства [25, арк. 200].

Не викликає сумніву, що на той час органи НКВС вже мали компромат на В. Кузьменка. Арешт у вересні 1936 р. голови Донецької облспоживспілки (колишнього голови Вукоопспілки) М. Михайлика, низка арештів керівників обласних спілок (Вінницької, Київської, Дніпропетровської, Одеської, Молдавської АРСР) мали зв'язок з діяльністю голови правління. Більшість арештованих отримали посади з доброї волі Василя Денисовича. Арештовані змушені були давати «свідчення» на колишнього керівника, але чекісти не наважилися на репресії проти високопоставленої особи, якою, безперечно, був В. Кузьменко. Час настав у серпні 1937 р., коли під безпосереднім керівництвом нового Наркома внутрішніх справ України Ізраїля Леплевського була сфабрикована справа «Буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів».

Відомо, що в 1920 р. частина (4 тисячі) українських комуністів (боротьбистів) влилися в лави ВКП(б), а інша частина (близько 11 тис.), що не погодилася перейти на позиції російських більшовиків, зникла з політичної сцени з допомогою Ф. Дзержинського ще на початку 20-х років [26]. За весь час після злиття органи державної безпеки полювали на кожного окремо взятого боротьбиста і до на початку 1937 р. вони вже не мали жодних шансів уникнути політичних репресій. Величезна маса зібраного «копромату» дозволила І. Леплевському інформувати М. Єжова, що всі «боротьбисти» входять у таємну організацію, яка «йшла по лінії створення й розстановки у широкому масштабі націоналістичних кадрів..., здійснення диверсій та шкідництва в різних напрямках народного господарства..., створення терористичних груп для здійснення терактів проти керівників партії та уряду» [27]. Санкціонована операція була спрямована проти голови РНК України П. Любченка, його заступника В. Порайка та інших партійних й урядових діячів.

В. Кузьменка арештували 23 серпня 1937 р. [28, арк. 3] і на пленумі ЦК КП(б)У 29–30 серпня виключили з партії та разом з ще 24 членами і 14 кандидатами вивели зі складу цього

.....
партійного органу [29, с. 341]. Всі виключені вже були арештовані і давали «свідчення» про «керівну роль» голови РНК України в цій «націоналістичній» організації. Присутній на засіданнях пленуму Панас Любченко, передбачаючи неминучість свого арешту, в перерві засідання 30 серпня разом з дружиною покінчили життя самогубством. Підводячи підсумки пленуму, с. Косіор заявив, що вчинок Панаса Любченка є підтвердженням того, що «ми правильно цю справу розібрали» [30].

Слідство проти В. Кузьменка проводив Григорій Коркунов під керівництвом начальника 4 відділу УДБ НКВС Давида Перцова. Ці чекісти були відомі як такі, що під час допитів застосовували витончені тортури й майстерно фальсифікували кримінальні справи [31, арк. 246]. Зі свідчень раніше арештованих високопосадовців, зокрема М. Межуєва (колишнього голови Новоград-Волинського окрвиконкому), М. Голуб'ятникова (Наркома комунального господарства), с. Барановського (заст. Наркома радгоспів) та інших чекісти володіли прямими «доказами» про причетність В. Кузьменка до націоналістичного підпілля, шкідництва в галузі народного господарства, підготовки терактів, налагодження зв'язків з правими троцькістами та шпигунства на користь Польщі й Німеччини [32, арк. 76, 78, 87]. Після відповідної обробки на допиті 3 вересня Василь Денисович заявив, що він зрадив «батьківщині і українському народові» і «визнав себе винним повністю» [33, арк. 15]. Він також стверджував, що в травні 1933 р. був завербований П. Любченком в антирадянську націоналістичну організацію. Арештований змушений був «зінатися», що повністю підтримав ідею Панаса Любченка про створення незалежної української держави шляхом повалення радянської влади і поділяв думку Панаса Петровича, що лише тоді, коли «біля кордонів за Харківщиною стане український вартовий, а в Москві буде не пост. представництво УСРР, а повноважне українське посольство», всі зрозуміють, що українська держава не вигадка, а велика історична дійсність. На цьому ж допиті В. Кузьменко назвав, зі слів П. Любченка, головних учасників організації: Андрія Хвилю, Василя Порайка, Юрія Войцехівського, Олексу Триліського та Михайла Голуб'ятникова [34, арк. 15, 20].

Один з арештованих раніше «боротьбистів» «свідчив» про те, що В. Кузьменко критикував політику партії на селі. Зокрема, на прикладі рідного с. Губник, де колгоспники в 1935 р. отримували менше півкіла хліба на трудовень, він зробив висновок, що «колгоспи себе не виправдали» [35, арк. 78]. Шантаж і нестерпні тортури змусили В. Кузьменка «зінатися» в тому, що керівництво організації доручило йому «зміцнити» систему споживчої кооперації «націоналістичними» кадрами і проводити там «шкідництво». З цією метою вдалося «розмістити» в апараті Укоопспілки та в правліннях різних облспоживспілок «вірних» йому людей, зокрема А. Криштопу, Г. Соломка, М. Барильченка, П. Колесникова, Р. Кирка, М. Кучера, О. Снітка, І. Сердюка [36, арк. 185] й «підтримувати» кооператорів-троцькістів у Вінницькій області та Молдавській спілці споживчих товариств (УМЧЕКО) І. Мондруса, А. Хаїта, В. Горловського, А. Файна, А. Баканурського [37, арк. 129]. Зрозуміло, що всі ці люди були арештовані й змушені також називати низку прізвищ, які, в свою чергу, «викривали» інших і таким шляхом перетворили процес арештів і репресій у безперервну акцію органів НКВС.

Слід зазначити, що з матеріалів слідства випливають декілька відвертих суперечностей, у достовірність яких важко повірити й можна, без сумніву, визнати, що вони є вигадками чекістів. Наприклад, чи мав змогу на той час П. Любченко, А. Хвиля і В. Порайко вести перемовини з представниками «нової Німеччини» (націонал-соціалістами) про встановлення в Україні фашистського режиму [38, арк. 23, 25]? Викликає сумнів достовірність свідчень, що А. Хвиля організував повстанські загони з кримінально-бандитських елементів, користуючись гаслом: «Все для України – хто б це не був, аби ворог радвлади» [39, арк. 33]. Дивує факт, що офіційну звітність, тобто переданий В. Кузьменком звіт про забезпечення товарами прикордонних районів, заступник голови РНК України В. Порайко начебто використав для «особливої потреби закордонних друзів» [40, арк. 31]. Нісенітницю знаходимо в «заяві» О. Лісовика, що «націоналісти» А. Хвиля і В. Кузьменко вели підготовку терористичних актів у Москві проти вищого керівництва країни й для координації дій об'єдналися з правими троцькістами [41, арк. 87].

Водночас усі ці суперечності не вплинули на вирок виїзної сесії Воєнної колегії Верховного суду СРСР, котрий 23.10.1937 р. ухвалив рішення – розстріляти. Наступного дня В. Д. Кузьменка стратили в Київській спеціальній в'язниці НКВС [42, арк. 189].

Отже, в справах В. Кузьменка та інших «боротьбистів» з допомогою фізичного впливу слідчим вдалося отримати «свідчення», котрі були неправдивими і, безперечно, надавалися арештованими під диктування чекістів.

На наше переконання, не можна звинувачувати постраждалих у їхніх «зізнаннях» в тих чи інших «злочинах». Звичайні люди були не в змозі витримати всіх ексекцій, які застосовували проти них «славні чекісти». Тому арештовані були змушені «свідчити» й «зізнаватися» в тому, чого ніколи не робили, називати прізвиська тих, які їм підказували слідчі, обмовляти себе й інших невинних людей лише заради того, щоб якимось зберегти життя. Безперечно, всю відповідальність за вчинене зло несуть творці терору – тодішні провадирі ВКП(б) та її вірні виконавці з органів НКВС.

Отже, аналіз наукової літератури і дослідження архівної кримінальної справи В. Д. Кузьменка показують, що керівники споживчої кооперації України були під контролем органів НКВС, проти них застосовувалися репресії, передусім, з політичних мотивів. Всі потерпілі були представниками інших партій, зокрема колишньої партії «боротьбистів», ставши пізніше вірними більшовиками-ленінцями. Й. Сталін і його соратники протягом 1936–1938 рр. намагалися знищити всіх політичних (реальних і потенційних) супротивників, які колись мали відношення до інших партій, крім ВКП(б). У лещата політичного терору потрапили й старі більшовики, які ще пам'ятали ленінську внутріпартійну демократію і могли якимось зашкодити встановленому тоталітарному режиму. Одночасно з цим відбувалася «кадрова ротація» у всій системі управління держави зі заміною старих керівників на нових з числа молодшої генерації більшовиків-сталінців.

На нашу думку, у такий спосіб Й. Сталін намагався знищити усіх свідків-виконавців небаченого терору і пограбувань населення у 20-х роках, звести до мінімуму число свідків-виконавців злочинної політики колективізації та голодомору. Це був найкращий спосіб перекласти всю вину за ті події на мертвих «ворогів народу» й уславити оновлену ВКП(б).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильєв В. Вплив «великого терору» 1937 – 1938 рр. на економічні процеси в УРСР / З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. №1/2 (22/23), – С. 36.
2. Репресії в Україні (1917 – 1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик/ Авт.-упор. Є. К. Бабич, В. В. Потока; Авт. вст. статті С. Білоконь. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.
3. Вісті Центральної спілки споживчих товариств (Київ). Діловий випуск. – 2006. - № 42.
4. Ткаченко І. Сокілець... Губник. Історичні нариси краю і села. – К.: Поліграфкнига, 2006. – С. 167 – 169.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. П.. – Спр. 38466. – Арк. 200.
6. Там само. – Арк. 195.
7. Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918 – 1991) – К.: Генеза, 2005. – С. 334.
8. Там само. – С. 335.
9. ГДА СБ України. – Ф. П.. – Спр. 38466. – Арк. 200.
10. Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України. – С. 336 – 340.
11. ГДА СБ України. – Ф. П.. – Спр. 38466. – Арк. 195.
12. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. – 136. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 17 – 20.
13. Васильєв В. Ціна голодного хліба // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ, 1932 – 1933 р. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К. Генеза, 2001. – С. 13.
14. Вісті Центральної спілки споживчих товариств (Київ). 2006. - №42. – С. 13.
15. ДАВО. – Ф. – 136. – Оп. 3. – Спр. 305. – Арк. 9.
16. Кооперативне будівництво (Київ). – 1935. – №6. – С. 22.
17. Центральний державний архів вищих органів влади в Україні (ЦДАВО України). – Ф. 296. – Оп. 4. – Спр. 1249. – Арк. 201.
18. ДАВО. – Ф. – 136. – Оп. 3. – Спр. 61. – Арк. 175.
19. Там само. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 85 – 88.
20. Зоря (Дніпропетровськ) – 1935. – №226.
21. Кооперативне будівництво (Київ). – 1935. – №2 – 3. – С. 1 – 2.
22. Більшовицька правда. – 1934. – №40; ДАВО. – Ф. Р 6023. – Оп. 4. – Спр. 21115. – Арк. 10.
23. ДАВО. – Ф. – 136. – Оп. 5. – Спр. 239. – Арк. 2 – 77; Там само. – Оп.9. – Спр. 42. – Арк. 38.
24. Вісті Центральної спілки споживчих товариств (Київ). – 2006. – №42. – С. 14.
25. ГДА СБ України. – Ф. П.. – Спр. 38466. – Арк. 200.

26. Литвин В. М. Відновлення УСРР / Режим доступу: <http://www.lytvyn-v.org.ua/history>.
27. Шаповал Ю. І. «Буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів» справа 1937 / Режим доступу: <http://www.history.org.ua/ENU>.
28. ГДА СБ України. – Ф. П. – Спр. 38466. – Арк. 3.
29. Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України. – С. 341.
30. Пирог р. Я. Как погиб Председатель Совнаркома Украинской ССР П.П. Любченко. Известия ЦК КПСС. – 1990. – №10.
31. ГДА СБ України. – Ф. П. – Спр. 38466. – Арк. 246.
32. Там само. – Арк. 76, 78, 87.
33. Там само. – Арк. 15.
34. Там само. – Арк. 15, 20.
35. Там само. – Арк. 78.
36. Там само. – Арк. 185.
37. Там само. – Арк. 129.
38. Там само. – Арк. 23, 25.
39. Там само. – Арк. 33.
40. Там само. – Арк. 31.
41. Там само. – Арк. 87.
42. Там само. – Арк. 189.

Рекурт В.Ф. ИЗ ХРОНИКИ «БОЛЬШОГО ТЕРРОРА»: СУДЬБА ПОДОЛЯНИНА В. Д. КУЗЬМЕНКА.

На основании архивных документов и научной литературы в статье рассматривается жизненный путь подольнина В. Д. Кузьменка. Анализируется политика КП(б)У относительно потребительской кооперации и определены основные причины, которые побудили большевистскую власть к применению политических репрессий против хозяйственных и партийно-советских деятелей во время «большого террора» (1936 – 1939).

Ключевые слова: В. Д. Кузьменко, жизненный путь, потребительская кооперация, политический террор, «буржуазно-националистическая антисоветская организация бывших боротьбистов».

Rekrut V.F. CHRONICLE OF «GREAT TERROR» (1936-1939): LIFE OF PODOLYANINA V.D. KUZ'MENKO.

This article provides an overview of V. D. Kuz'menko's life journey, based on archive documents and scientific literature. It also analyses political role of CP(b)U in relation to Consumers' Co-operation and defines the main motives of the Bolsheviks' government to use political repressions against economic and party-soviet activists during the «Great Terror» (1936-1939).

Keywords: V. D. Kuz'menko, life journey, Consumers' Co-operation, political terror, «Bourgeois-nationalistic anti-Soviet organization former borot'bistov».

УДК 94(477): 070.2 (477.44) «19»

О.О. Салата

**ПЕРІОДИЧНИЙ ДРУК ВІННИЧЧИНИ В УМОВАХ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ
ОКУПАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ГАЗЕТИ «ВІННИЦЬКІ ВІСТІ»)**

Аналізується діяльність періодичного друку Вінницької області в умовах німецько-фашистської окупації 1941-1944 рр. та її вплив на населення окупованих територій України.

Ключові слова: інформаційне поле, інформаційна стратегія, пропаганда, періодичний друк, свідомість, «Вінницькі вісті».

Проблеми Другої світової війни й сьогодні збуджують науковий світ. Багато ще питань, на які не знайдено об'єктивних відповідей. До них, на нашу думку, належить і проблема вивчення інформаційного впливу гітлерівської Німеччини на населення окупованих територій.

Одним з важливих питань у цьому контексті є вплив місцевої преси на свідомість населення окупованих німецько-фашистською армією територій та формування негативного образу радянського керівництва та радянського режиму.

26. Литвин В. М. Відновлення УСРР / Режим доступу: <http://www.lytvyn-v.org.ua/history>.
27. Шаповал Ю. І. «Буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів» справа 1937 / Режим доступу: <http://www.history.org.ua/ENU>.
28. ГДА СБ України. – Ф. П. – Спр. 38466. – Арк. 3.
29. Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України. – С. 341.
30. Пирог р. Я. Как погиб Председатель Совнаркома Украинской ССР П.П. Любченко. Известия ЦК КПСС. – 1990. – №10.
31. ГДА СБ України. – Ф. П. – Спр. 38466. – Арк. 246.
32. Там само. – Арк. 76, 78, 87.
33. Там само. – Арк. 15.
34. Там само. – Арк. 15, 20.
35. Там само. – Арк. 78.
36. Там само. – Арк. 185.
37. Там само. – Арк. 129.
38. Там само. – Арк. 23, 25.
39. Там само. – Арк. 33.
40. Там само. – Арк. 31.
41. Там само. – Арк. 87.
42. Там само. – Арк. 189.

Рекурт В.Ф. ИЗ ХРОНИКИ «БОЛЬШОГО ТЕРРОРА»: СУДЬБА ПОДОЛЯНИНА В. Д. КУЗЬМЕНКА.

На основании архивных документов и научной литературы в статье рассматривается жизненный путь подольнина В. Д. Кузьменка. Анализируется политика КП(б)У относительно потребительской кооперации и определены основные причины, которые побудили большевистскую власть к применению политических репрессий против хозяйственных и партийно-советских деятелей во время «большого террора» (1936 – 1939).

Ключевые слова: В. Д. Кузьменко, жизненный путь, потребительская кооперация, политический террор, «буржуазно-националистическая антисоветская организация бывших боротьбистов».

Rekrut V.F. CHRONICLE OF «GREAT TERROR» (1936-1939): LIFE OF PODOLYANINA V.D. KUZ'MENKO.

This article provides an overview of V. D. Kuz'menko's life journey, based on archive documents and scientific literature. It also analyses political role of CP(b)U in relation to Consumers' Co-operation and defines the main motives of the Bolsheviks' government to use political repressions against economic and party-soviet activists during the «Great Terror» (1936-1939).

Keywords: V. D. Kuz'menko, life journey, Consumers' Co-operation, political terror, «Bourgeois-nationalistic anti-Soviet organization former borot'bistov».

УДК 94(477): 070.2 (477.44) «19»

О.О. Салата

**ПЕРІОДИЧНИЙ ДРУК ВІННИЧЧИНИ В УМОВАХ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ
ОКУПАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ГАЗЕТИ «ВІННИЦЬКІ ВІСТІ»)**

Аналізується діяльність періодичного друку Вінницької області в умовах німецько-фашистської окупації 1941-1944 рр. та її вплив на населення окупованих територій України.

Ключові слова: інформаційне поле, інформаційна стратегія, пропаганда, періодичний друк, свідомість, «Вінницькі вісті».

Проблеми Другої світової війни й сьогодні збуджують науковий світ. Багато ще питань, на які не знайдено об'єктивних відповідей. До них, на нашу думку, належить і проблема вивчення інформаційного впливу гітлерівської Німеччини на населення окупованих територій.

Одним з важливих питань у цьому контексті є вплив місцевої преси на свідомість населення окупованих німецько-фашистською армією територій та формування негативного образу радянського керівництва та радянського режиму.

Питання впливу Німецької пропаганди на бійців Червоної армії та населення окупованих територій досліджували російські науковці історики Г.А. Болсун [1], Ю.Я. Орлов [2], О.Ю. Пленков [3]. Досліджуючи методи та напрямки нацистської пропаганди на окупованій території Білорусі та України, вони дійшли такого висновку: незважаючи на те, що німецька армія потерпіла поразку, а німецьке керівництво так і не змогло підкорити своїм інтересам свідомість населення окупованих територій, вплив німецької пропаганди відіграв значну роль у німецько-радянському ідеологічному протистоянні.

Серед українських істориків дослідженням впливу німецької пропаганди на морально-психологічний стан окупованих територій займалися М.Д. Ющенко [4], Ю.А. Ніколаєць [5], Д.М. Титаренко [6, с. 165-171]. У своїх працях українські історики вивчали особливості німецької пропаганди та її вплив на дії населення окупованих територій. Дослідники показали роль німецько-фашистської пропаганди та її вплив на морально-психологічний стан населення України.

Зважаючи на ці обставини, метою нашої статті є аналіз дієвості німецької пропаганди через періодичний друк та її вплив на населення окупованої території України у період з 1941 по 1944 рр., зокрема на населення Вінниччини.

Переживши радянську колективізацію, політичні репресії проти своїх родичів та знайомих, жителі Вінниччини прагнули мирного господарювання на своїй землі. З приходом німецької армії, коли гітлерівці ставилися до місцевого населення лояльно, значна частина місцевих жителів справді повірила, що тепер, звільнившись від більшовицького режиму, вони зможуть створити незалежну державу, де будуть господарями у власному краї. Щоб підтримати цю ілюзію, німецькі пропагандисти у своїй агітаційній діяльності намагалися витримувати точний баланс між абсолютною правдою, напівправдою і брехнею. І цей баланс, треба визнати, дуже часто залежав від справжнього становища та подій на фронті, бо населення окупованих територій дуже швидко зрозуміло справжню політику фашистського керівництва.

У свою чергу, знаючи, як населення Української СРСР ставилося до процесу колективізації і прагнуло мати свої власні наділи, гітлерівська окупаційна адміністрація переконувала населення окупованих територій у тому, що німецька армія бореться за новий порядок замість старого ладу, комуністичного свавілля; за хліб замість голоду і злиднів.

Основним засобом розповсюдження необхідної інформації стала преса, саме на цей інструмент інформаційного впливу робилася ставка. Одним з основних друкованих органів на території Вінниччини була газета «Вінницькі вісті», яка фактично й стала рупором німецької пропаганди у 1941-1944 рр.

Міністерством народної освіти й пропаганди Німеччини спільно з міністерством східних окупованих територій створювалися усі умови для підготовки й видання таких періодичних видань, як «Вінницькі вісті». Кадровий склад для редакції газети відбирався з - поміж української інтелігенції, яка на початку війни йшла на співпрацю з окупаційною владою. Крім газети «Вінницькі вісті» видавалася велика кількість пропагандистських матеріалів з метою укріплення уявлень про «визвольну місію» німецької армії. Ціла серія листівок була спрямована на дискредитацію керівництва радянської держави та командного складу Червоної армії, [7, с. 64-65]. Часто до листівок потрапляли матеріали, що друкувалися до того у попередніх номерах газети.

Населення України, що перебувало в німецькому інформаційному полі, щодня черпало інформацію не лише з преси, а й з радіопередач. Перебуваючи часто у світі відірваних від реальності символів, вони йшли навіть проти своїх власних інтересів. Іноді реальність відходила на другий план.

Надзвичайно цікавим і результативним методом, який використовувала німецька пропаганда, було проголошення ідеалів, тобто техніка використання закликів. На думку Г. Почепцова, значна частина людей, особливо у сільській місцевості книжок майже не читала й це дало можливість нав'язувати людям думку у вигляді гасел [8, с. 62-62].

З цього приводу зазначимо, що більшість заголовків статей у газеті «Вінницькі вісті» та в іншій окупаційній пресі мали характер гасел. Наприклад, у газетах «Вінницькі вісті» ми бачимо заголовки «Селянство – житєва сила Європи», «Німеччина перемагає на всіх фронтах», «Пробудження до нового життя» [9]. Такі гасла мали на меті продемонструвати населенню окупованих територій, які цілі переслідує гітлерівська Німеччина щодо вирішення українського питання.

Оскільки преса насамперед виконувала стратегічне завдання нацистської ідеології сприяти тому, щоб населення окупованих територій перейнялося антисемітськими та антибільшовицькими поглядами, значне місце у періодичній пресі відводилося саме єврейському питанню. Окрім того, єврейство ототожнювалося з більшовизмом і радянською владою [10]. У газеті «Вінницькі вісті» від 9 серпня 1942 р. під заголовком «Правдиве обличчя більшовизму» зображено карикатуру, на якій показано, як єврей знімає маску Сталіна, й коментується це так, що насправді Радянською країною керують євреї, а Сталін є їх маскою [11].

Для формування більшої довіри до окупаційної адміністрації німецький уряд розробив й опублікував у газеті «Вінницькі вісті» «Порядок урядування», даючи зрозуміти місцевому населенню, що пропонує створити органи самоврядування й почати нове життя.

Підтвердженням цього є публікація у номері 14 газети «Вінницькі вісті» від 1 жовтня «Пробудження до нового життя», де автор розповідає, що процесу відродження української культури сприяє саме німецька окупаційна влада, що саме за її сприяння створюються одна за одною українські громадські організації, де українське населення повною мірою може реалізувати свої творчі здібності та суспільні прагнення. На четвертій сторінці цього ж номеру стаття, присвячена основним положенням «Порядку урядування». Найцікавішим у цьому «Порядку...» є розділ 2 під назвою «Дух урядування». У ньому наголошується, що самоврядування країною українцями вимагає енергії, порядку та гідного ставлення. Всяке політування заважає відбудові. Урядування мусить керуватися духом українського народу та інтересами німецьких збройних сил. Воно відповідає перетворенням народу від більшовицької розбещеності до національної дисципліни та робочого піднесення. Урядування повинно дбати про те, щоб народ притягнути до добровільної співучасті, уникаючи при цьому всякого примусу. Потрібна почесна співпраця, особливо в галузях соціальної, санітарної, культурної та спортивної роботи [12]. Аналогічні установки селянам давала у свій час і радянська влада. Фактично, гітлерівська адміністрація через урядування закликала українське населення до повного підкорення й чіткого виконання своїх службових обов'язків.

Для посилення пропаганди серед населення практично на всіх територіях Рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації було ініційовано створення суспільно-просвітницьких товариств «Просвіта» та Спілки українських письменників. У газеті «Вінницькі вісті» постійно висвітлювалися ідеї цієї організації та ініційовані нею події. Вже з жовтня 1941 р. ми бачимо в газетах повідомлення про те, що в містах та районних центрах створюються або відновлюються раніше діючі товариства «Просвіта», їх мету, завдання й умови діяльності. Але основне, на що необхідно звернути увагу, це те, що всі товариства були взяті окупаційною адміністрацією під свій жорсткий контроль і вся діяльність їх повністю підпорядковувалася або регламентувалася гебітскомісаріатами. Фактично окупаційна адміністрація використовувала товариство «Просвіта», як й інші суспільно-просвітницькі організації для поширення необхідної інформації та впливу на українське населення.

На Вінниччині товариство «Просвіта» почало діяти одне із перших. Вже у жовтні 1941 р. було створено місцеве товариство «Просвіта». У його уставі було сказано, що товариство засновується для розвитку й поширення громадської й національної свідомості серед українців і для того, щоб допомогти освітньому розвитку своїх членів, дати їм добру науку, корисну розвагу й допомогти здобути свої громадянські і національні права. Серед завдань, які товариство «Просвіта» ставила перед собою, наступні:

- Відкривати книгозбірні, книгарні, читальні.
- Упорядковувати прилюдні читання, лекції, доповіді, бесіди.
- Видавати книжки, газети і листки для народного читання.
- Поширювати освіту через створення шкіл для дорослих і дітей
- Створювати різні фонди й стипендії для допомоги кращим учням продовжувати свою науку далі.
- Відкривати дитячі гуртки, вечори, різдв'яні ялинки.
- Упорядковувати театр, виставки і вечори та ін. [13].

В окремих номерах газети «Вінницькі вісті» окупаційною владою нав'язувалася система виховання української молоді. Подавалися нотатки для вчителів з рекомендаціями щодо виховання молодих українців. Так в одному з номерів давалися настанови вчителям історії та літератури про те, що виховувати українського юнака та дівчину необхідно не на прикладах псевдогероїв, які пропонувалися більшовиками, а на звитязних героях-українцях. Учителі

повинні виховати дітей націоналістами, здатними до самопожертви, але для того треба викладати по-новому [14]. Очевидним стало, що німецька влада пропагувала юнакам і дівчатам привчатися до покори і самопожертви заради третього рейху, щоб їх легше було переконати їхати на роботу до Німеччини. Такі статті були частими на шпальтах окупаційних газет, вони відображали політику окупаційної адміністрації щодо виховання української молоді.

Ще одним методом впливу на свідомість пересічного українця було звернення до його історичної свідомості. Звертаючись до історичної свідомості українців, майже в кожному номері часопису «Вінницькі вісті» публікували статті про відомих українських діячів та народних месників, що боролися за волю українського народу. У цих же статтях німецька армія порівнювалася з борцями за його свободу. У цих статтях аналізувалася діяльність М. Грушевського [15], І. Гонти і П. Орлика [16], М. Хвильового [17], І. Котляревського [18], Л.Українки [19], Б.Грінченка та ін. [20]. Цей метод також активно застосовувала й радянська влада, демонструючи фільми про Олександра Невського, Дмитра Донського та інших героїв російської історії.

Одночасно з пропагандою непереможності гітлерівської Німеччини формувалося вороже ставлення до радянського керівництва. Для того щоб посилити негативне враження про діяльність радянського уряду, гітлерівське керівництво виготовляло і розповсюджувало карикатурні зображення. Вони були і в місцевих газетах, і в листівках. Так у часописі «Волинь» на сторінці 2 бачимо красномовну карикатуру, де більшовиків показано як голодного вовка, який дивиться уверх на корзинку (Україну, яка піднімає німецький хрест) [21].

У газеті «Вінницькі вісті» за 1941-1942 р. майже у кожному номері присутня політична карикатура на Сталіна та його керівництво. У № 43 від 31 травня 1942 р. політична карикатура, на ній зображено Сталіна і Черчіля, які в упряжці везуть Рузвельта, а під зображенням текст «Із щабля на щабель. Лорд брехні Черчіль до батька Сталіна: «Дорогий мій Сталіне, ще рік тому я сам сидів на козлах та запрошував тебе сідати» [22]. Автори карикатури намагалися викривити стосунки між трьома президентами й показати населенню окупованих територій, що ці три лідери, які складають між собою угоду, не варті навіть уваги.

У вересні 1942 р. на шпальтах газет з'являється ще одна цікава карикатура «Брехуни біля мікрофона», де зображено трьох президентів біля мікрофону з текстом «Президент США Рузвельт: «Наша мета - свобода». Англійський прем'єр Черчіль: «... і вічний мир!». Батьюшка Сталін: «... і советський рай!» [23].

Карикатура стала одним із найпоширеніших засобів впливу на населення окупованих територій, навіть якщо з першого погляду людина не переймалася побаченим і прочитаним на зображенні, з часом ця картинка вже спливала у пам'яті на рівні підсвідомості. Карикатури були присутні в більшості номерів будь-якої газети чи часопису, що видавалися на окупованій території Української РСР. Про це свідчать випуски газети «Вінницькі вісті», що видавалися на Вінниччині з квітня до липня 1941 р. [24].

Під час перегляду окупаційних газет складається враження, що німецько-фашистська армія, насправді, принесла народу України мир та злагоду. У пресі розвінчувалася система радянського режиму та господарювання і протиставлялася німецькій. В одній з газет «Вінницькі вісті» на першій сторінці читаємо: «Німеччина перемагає на всіх фронтах», на другій та третій сторінках бачимо публікації «Пробудження до нового життя», «Правдиве обличчя більшовизму» та ін. [25].

Вплив гітлерівської пропаганди значно посилювався після невдалих боїв і поразок Червоної армії, а також після втрати населенням України надії на повернення радянської влади. І хоч політика фашистського керівництва вже не була такою лояльною до населення окупованих територій, як це було на початку війни, люди намагалися пристосуватися до нової влади.

Навесні 1942 р. внаслідок того, що окупаційна влада відступила від своїх попередніх планів щодо українського населення, ставлення до неї жителів окупованих територій почало швидко змінюватися. Люди були незадоволені окупаційною політикою німецького керівництва, нестачею продовольства у містах, зростанням цін, збільшенням арештів, непомірними штрафами, відправкою робітників до Німеччини. У німецькому донесенні від 31 травня 1942 р. підкреслювалося, що вислів «прокляті німці» можна було чути все частіше і частіше. Покарання робітників призводило до того, що настрої населення дуже швидко погіршувалися і вся політика, що проводилася до цього часу, ставала Марною. Настрої

населення не поліпшилися й восени 1943 р. [26, с. 151]. Як бачимо з донесення командуючого охоронними військами командуючому оперативним тиловим районом групи армій «Південь» від 4 вересня 1943 р. усе частіше населення скаржить на те, що начальники районів та старости усе частіше б'ють цивільне населення. Люди бойкотують розпорядження цивільної адміністрації: не з'являються на біржу праці, а працездатне населення тікає до лісу [27, с. 125].

Отже, на початку війни преса як один із механізмів німецької пропаганди мала великий вплив на населення окупованих територій, але внаслідок недалекоглядної політики Рейху німецька влада швидко почала втрачати його. Нехтування прагненням українців, політика геноциду призвели до поширення партизанської боротьби та зростання опору проти «нового порядку» з боку населення України. Люди вже менше читали німецькі газети, усе більше зверталися до періодичних видань та листівок, які розповсюджувалися партизанами. Проаналізувавши усі видання газети «Вінницькі вісті» за 1941-1944 рр, необхідно зазначимо, що зміст публікацій повністю відображав політику гітлерівського уряду щодо населення окупованих територій: спочатку це було загравання з місцевими жителями, потім прагнення змусити їх працювати на рейх та встановлення жорстокого режиму панування з покаранням за найменшу провину, а в період, коли німецько-фашистська армія змушена була вести оборонні бої, з одного боку, знову намагалися отримати підтримку місцевого населення, з іншого, вивезти з українських областей якомога більше робітників і ресурсів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Болсун Г.А. Противостояние немецкой и советской пропаганды на оккупированной территории Беларуси (1941—1944 гг.). — Минск: Белорусский государственный университет, 2003. — 164 с.
2. Орлов Ю.Я. Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР. Под ред. Я.Н. Засурского. — М.: Издательство Московского университета, 1985. — 382 с.
3. Пленков О.Ю. Третий Рейх. Социализм Гитлера (Очерк истории и идеологии). — СПб.: Издательский дом «Нева», 2004. — 248 с.
4. Ющенко М.Д. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації. — К.: Київ. Ун-т, 1962. — 156 с.
5. Ніколаєць Ю.А. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації: [червень 1941 – липень 1942 рр.]. — Вінниця: Тезис, 1999. — 124 с.
6. Титаренко Д.М. Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війна і доля народів України». 2005. — № 23-24. — С. 165-171.
7. Гогун А. Черный PR Адольфа Гитлера: Документы и материалы. — М.: Эксмо, Яуза, 2004. — 416 с.
8. Почепцов Г.Г. Информацтонные войны – основы военно-коммуникативных исследований. — К., 1998. — 332 с.
9. Вінницькі вісті. — 1942. — № 54; 1941. — № 28; 1941. — № 14.
10. Вінницькі вісті. — 1943. — № 56. 4 липня, — № 58. 15 липня.
11. Вінницькі вісті. — 1942. — № 63. 9 серпня.
12. Вінницькі вісті. — 1941. — № 14.
13. Вінницькі вісті. — 1941. — № 21.
14. Вінницькі вісті. — 1942. — № 10.
15. Вінницькі вісті. — № 13. — 1941. — 28 вересня.
16. Вінницькі вісті. — № 18. —1941. — 10 жовтня.
17. Вінницькі вісті. — № 22. — 1941. — 19 жовтня.
18. Вінницькі вісті. — № 31. — 1941. — 20 листопада.
19. Вінницькі вісті. — № 36. — 1941. — 7 грудня.
20. Вінницькі вісті. — № 38. — 1941. — 14 грудня.
21. Волинь. Часопис для Волині. — 1943. — 7 жовтня.
22. Вінницькі вісті. — 1942. — № 43.
23. Вінницькі вісті. — 1942. — № 81.
24. Вінницькі вісті. — 1942. — № 30; - №33; — № 39; — № 43; — №44; — № 47.
25. Вінницькі вісті. — 1941. — № 16; — № 14; — 1942. — № 63.
26. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни // Кер. кол. Уряд. В.М. Немітий. — К.: Видавництво політичної літератури України, 1986. — 438 с.
27. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг: Мінерал, 2005. — 451 с.

Салата О.О. ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ПЕЧАТЬ ВИННИЦКОЙ ОБЛАСТИ В УСЛОВИЯХ НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ ГАЗЕТЫ «ВИННИЦКИЕ ВЕСТИ»).

Анализируется деятельность периодической печати Винницкой области в условиях немецко-фашистской оккупации 1941-1944 гг. и ее влияние на население оккупированных территорий Украины.

Ключевые слова: информационное поле, информационная стратегия, пропаганда, периодическая печать, сознание|осмысленность, сознательность, «Винницкие вести».

Salata O.O. PERIODICHESKAYA/PRINTING, PRESS SEAL OF THE AREA IN THE CONDITIONS OF FASCIST OCCUPATION (ON NEWSPAPERS «WINNITCA TO CONDUCT»).

Activity of periodicals of the Winnitca area in the conditions of fascist occupation 1941-1944 and its influence is analysed on the population of the occupied territories of Ukraine.

Keywords: informative field, informative strategy, propaganda, periodicals, consciousness, «Winnitca news»

УДК: 94(477.43/.44)»1941/1944

А.І. Петрова

СТАНОВИЩЕ Й ДОЛЯ ФОЛЬКСДОЙЧЕ В ГЕНЕРАЛЬНІЙ ОКРУЗІ ВОЛИНЬ-ПОДІЛЛЯ (1941-1944 РР.)

У статті розглядається національний аспект окупаційної політики фашистської Німеччини в Рейхскомісаріаті «Україна». На основі документальних, літературних, архівних джерел досліджено становище і доля етнічних німців (фольксдойче) в генеральній окрузі Волинь-Поділля в роки Другої світової війни. Проаналізовано динаміку розвитку та методи втілення окупаційною владою національної політики, що дає змогу зрозуміти місце і роль, що відводилась німцями з рейху німцям, які мали таке ж коріння, але проживали зокрема в Україні, на Подільській землі і не мали німецького громадянства.

Ключові слова: Друга світова війна, фольксдойче, етнічні німці, Рейхскомісаріат «Україна».

Тема Другої світової війни протягом десятиріч розглядалася з політичних, ідеологічних, але не з історичних позицій. Чимало фактів або замовчувалися, або свідомо перекручувалися. Тенденційний підхід минулих років до оцінки позицій та поведінки людей, які волею долі опинились на окупованій території, пережили окупацію, зустріли радянську армію-визволителя, трагічно відбився на долях сотень тисяч наших співвітчизників. Саме факт перебування на окупованій території позбавляв цих людей довіри з боку радянської влади. Одними з перших потрапили у списки неблагонадійних етнічні німці, тобто радянські громадяни, що мали німецьке походження, проживали в Україні і на початковому етапі окупації мали певні преференції з боку нової німецької влади.

Поділля було під окупацією найдовше, було окуповано раніше і визволено пізніше за інші території України, за виключенням кількох західних областей. Німці почувалися хазяями, облаштовували свій побут та на початковому етапі мали намір позитивно налаштувати на нову владу місцеве населення, в тому числі етнічних німців (фольксдойче).

Значний доробок у вивченні історії Другої світової війни становлять дослідження радянських істориків. Систематичне і цілеспрямоване її вивчення розпочалося у перше повоєнне десятиріччя, коли основні питання та аспекти Великої Вітчизняної війни активно розроблялись та аналізувались [1, с. 65]. На 50-ті – початок 80-тих років припадає період найбільш динамічних й активних досліджень. Попри ідеологічне забарвлення праці істориків містять значний фактологічний матеріал, що дає можливість уявити, як жилося українцям на окупованій території, який статус їм було надано новою владою та які плани щодо зайнятих території були у нацистської Німеччини. Наступний період у вивченні історії Другої світової війни, окупаційного режиму та його регіональних особливостей розпочався одночасно з процесами реформування радянського суспільства. У цей час спостерігаються певні зрушення в

Салата О.О. ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ПЕЧАТЬ ВИННИЦКОЙ ОБЛАСТИ В УСЛОВИЯХ НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ ГАЗЕТЫ «ВИННИЦКИЕ ВЕСТИ»).

Анализируется деятельность периодической печати Винницкой области в условиях немецко-фашистской оккупации 1941-1944 гг. и ее влияние на население оккупированных территорий Украины.

Ключевые слова: информационное поле, информационная стратегия, пропаганда, периодическая печать, сознание|осмысленность, сознательность, «Винницкие вести».

Salata O.O. PERIODICHESKAYA/PRINTING, PRESS SEAL OF THE AREA IN THE CONDITIONS OF FASCIST OCCUPATION (ON NEWSPAPERS «WINNITCA TO CONDUCT»).

Activity of periodicals of the Winnitca area in the conditions of fascist occupation 1941-1944 and its influence is analysed on the population of the occupied territories of Ukraine.

Keywords: informative field, informative strategy, propaganda, periodicals, consciousness, «Winnitca news»

УДК: 94(477.43/.44)»1941/1944

А.І. Петрова

СТАНОВИЩЕ Й ДОЛЯ ФОЛЬКСДОЙЧЕ В ГЕНЕРАЛЬНІЙ ОКРУЗІ ВОЛИНЬ-ПОДІЛЛЯ (1941-1944 РР.)

У статті розглядається національний аспект окупаційної політики фашистської Німеччини в Рейхскомісаріаті «Україна». На основі документальних, літературних, архівних джерел досліджено становище і доля етнічних німців (фольксдойче) в генеральній окрузі Волинь-Поділля в роки Другої світової війни. Проаналізовано динаміку розвитку та методи втілення окупаційною владою національної політики, що дає змогу зрозуміти місце і роль, що відводилась німцями з рейху німцям, які мали таке ж коріння, але проживали зокрема в Україні, на Подільській землі і не мали німецького громадянства.

Ключові слова: Друга світова війна, фольксдойче, етнічні німці, Рейхскомісаріат «Україна».

Тема Другої світової війни протягом десятиріч розглядалася з політичних, ідеологічних, але не з історичних позицій. Чимало фактів або замовчувалися, або свідомо перекручувалися. Тенденційний підхід минулих років до оцінки позицій та поведінки людей, які волею долі опинились на окупованій території, пережили окупацію, зустріли радянську армію-визволителя, трагічно відбився на долях сотень тисяч наших співвітчизників. Саме факт перебування на окупованій території позбавляв цих людей довіри з боку радянської влади. Одними з перших потрапили у списки неблагонадійних етнічні німці, тобто радянські громадяни, що мали німецьке походження, проживали в Україні і на початковому етапі окупації мали певні преференції з боку нової німецької влади.

Поділля було під окупацією найдовше, було окуповано раніше і визволено пізніше за інші території України, за виключенням кількох західних областей. Німці почувалися хазяями, облаштовували свій побут та на початковому етапі мали намір позитивно налаштувати на нову владу місцеве населення, в тому числі етнічних німців (фольксдойче).

Значний доробок у вивченні історії Другої світової війни становлять дослідження радянських істориків. Систематичне і цілеспрямоване її вивчення розпочалося у перше повоєнне десятиріччя, коли основні питання та аспекти Великої Вітчизняної війни активно розроблялись та аналізувались [1, с. 65]. На 50-ті – початок 80-тих років припадає період найбільш динамічних й активних досліджень. Попри ідеологічне забарвлення праці істориків містять значний фактологічний матеріал, що дає можливість уявити, як жилося українцям на окупованій території, який статус їм було надано новою владою та які плани щодо зайнятих території були у нацистської Німеччини. Наступний період у вивченні історії Другої світової війни, окупаційного режиму та його регіональних особливостей розпочався одночасно з процесами реформування радянського суспільства. У цей час спостерігаються певні зрушення в

теоретико-методологічних підходах та конкретно-теоретичних дослідженнях. Такі історики, як М. Коваль, П. Рекотов, Д. Титаренко, Ю. Зінченко, В. Замлинський, В. Нем'ятий, І. Ветров, О. Потильчак, М. Слободянюк розпочали комплексне об'єктивне висвітлення історії війни. Після проголошення незалежності України історичні дослідження почали оновлюватися та якісно змінюватися, багато недоступних раніше джерел позбулися грифу «Секретно», почали активно залучатися нові архівні та документальні матеріали. Період цей відзначається переосмисленням причин, характеру й наслідків Другої світової війни для України [2, с. 70-71]. Історіографію проблеми збагатили й зарубіжні історики. У роки незалежності України друком вийшла монографія «Україна і Німеччина у другій світовій війні», що містить важливий матеріал з державних архівів Німеччини [3]. Це копії оригінальних німецьких архівних матеріалів та їх український переклад. І хоча в праці Поділля не приділено великої уваги, теоретичні викладки проблем, пов'язаних з окупацією українських земель, є дуже цінними. Отже, стає зрозумілим, що питанням, пов'язаним з історією Другої світової війни, проблемам окупаційного режиму та долі українців на зайнятих німцями територіях присвячено чимало праць. Але попри все аналіз джерел свідчить, що окупаційний режим на Поділлі досі не став предметом спеціального й глибокого дослідження, потребують вивчення й питання, що стосуються становища й долі етнічних німців у роки німецької окупації. Матеріали німецького походження, а також документи окупаційних установ, що збереглися у Вінницькому, Хмельницькому та Тернопільському архівах, допоможуть пролити світло на ці та інші питання.

Ще в 30-х роках в Німеччині існували карти національностей та, що особливо важливо, карти поселень етнічних німців, що жили за межами рейху, зокрема в Україні на Поділлі. У Генеральному плані «Ост: правові, економічні і територіальні основи розвитку Сходу», задум якого виник ще у 1940 році, окремі пункти були присвячені цій категорії етнічних німців. І знову йшлося про території розселення та створення так званих центрів германізації. 65 % території України мала бути зайнята німцями з рейху та німцями, рідною мовою яких була німецька мова і які жили за межами Німеччини. Кам'янець-Подільська область, частково й Вінницька область, не були винятком [4, с. 78-81].

«Етнічних німців», що жили за межами Німеччини, називали фольксдойче (на відміну від «райхсдойче», тт. «німців з рейха»). Авторство приписують Адольфу Гітлеру. Узагалі ж поняття це виникло ще після Першої світової війни, коли в результаті змін на політичній мапі багато німців опинилися за кордоном своєї держави, та активно вживалося і до 1930-х років [5, с. 12].

У період існування Третього рейху (1933-1945) фольксдойче мали особливий правовий статус у Генерал-Губернаторстві, протекторатах, рейхскомісаріатах, а також на території держав, що були союзниками Німеччини у війні. У вересні 1941 року німецька адміністрація оголосила основні вказівки про поводження з українським населенням. Були створені відповідні відділи, в тому числі відділ, що займався фольксдойче, а саме, питаннями поселень, працевлаштування, виконання трудової повинності тощо. З перших днів окупації України, зокрема Поділля, ставлення до етнічних німців мало чим відрізнялося від ставлення до решти населення. Насправді ж нацистські фундаментальні ідеї експансії на Схід відводили фольксдойче особливу роль у німецьких завойовницьких планах. І згодом окупаційна влада дійсно почала приділяти етнічним німцям особливу увагу, планувалося надати їм статус привілейованого стану та прискорити прийняття їх у Райхскомісаріат «Україна» до «німецької співдружності» [6]. Щоб підкреслити винятковість нового статусу цих громадян, нова влада мала намір змінювати частині українських німців імена та прізвища. Разом з одержанням німецького громадянства фольксдойче цілком підпадали під юрисдикцію законів рейху. Їм відводилась роль бургомістрів, старост, допоміжного персоналу в органах німецького управління [3, с. 249].

Влада Німеччини постійно виступала з офіційними закликами до співробітництва та репатріації до Німеччини цієї категорії людей, що проживали на окупованих землях. Головним аргументом при цьому була ідея «кровної єдності» з німцями, що жили у самій Німеччині.

З початком Другої світової війни та захопленням територій Східної Європи, саме у в вересні 1939 року, було організовано центральне реєстраційне бюро, із назвою «Список німецьких громадян» (нім. «Deutsche Volksliste»), що займалося реєстрацією німців з окупованих територій як фольксдойче. Особи, яким вдалося зареєструватися, отримували певні пільги, а саме особливий правовий статус, краще харчування, більші можливості. Окрім продуктів харчування, пільги розповсюджувались на одяг та меблі. Так через мережу

.....
спеціалізованих магазинів кожному фольксдойче один раз на тиждень видавали: 150 грамів жиру, 1 кілограм сиру, 4 яйця, 50 грамів м'яса, 20 грамів цукру, 25 грамів мармеладу, 500 грамів картоплі, інших овочів та фруктів, мед, сіль та інші продукти, як правило, недоступні для людей, не включених у реєстр [7, арк. 1]. Тому потрапити у заповітні списки бажало і неарійське населення на окупованих німцями східних територіях.

Щоб бути визнаним фольксдойче, необхідно було підтвердити своє німецьке походження за допомогою 2-х – 3-х свідків, німецьке походження яких було б безсумнівним. Усі особи німецького походження повинні були одержати посвідчення, а тому запрошувалися для цього до комісаріату (окружного чи міського). Отримані документи необхідно було постійно мати при собі [8].

Краще зрозуміти місце і роль, що відводилась німцями з рейху німцям, які мали таке ж коріння, але проживали, зокрема, в Україні на Подільській землі і не мали німецького громадянства, допоможуть розпорядження рейхскомісара України та його переписка із генерал-комісаром генеральної округи Волинь-Поділля. У цих документах йдеться про порядок внесення до списку «німців-фольксдойчів», надання останнім пільг, містяться зразки опитувальних листів, іншими словами, анкет, а також мапа розселення фольксдойче в окрузі Волинь-Поділля (зокрема Шепетівка та Калинівка мали бути заселені найщільніше). Із доповіді керівника переселенського бюро штандартфюрера Генгеля з приводу створення поселень у районі ставки Гітлера від 21 лютого 1943 року дізнаємось, що переселення в район Калинівки мало відбутися після попередньої згоди фюрера, мало тривати орієнтовно до весни 1943 року, але з огляду на події на східному фронті, строки могли бути переглянуті [9, с. 52].

Ще у довоєнних планах визначалися адміністративні форми переселень: спочатку виникають окремі форпости (марки, заселені переважно фольксдойче), які з часом перетворюються на сільські поселення з ознаками постійного проживання; пізніше з'являються міста уздовж залізниць, стратегічних шосе, поблизу аеродромів, де проживають 15-20 тисяч осіб.

На новому місті одна садиба фольксдойчів створювалася із 2-3 українських. Після виділення землі на облаштування давалося 25-30 трудоднів. Керівник у кожному новоствореному селі мав бути політично та агрономічно освіченим. Для нього передбачалась ділянка в 100 га. На місце 58 тис. виселених українців мало прийти 12-14 тис. етнічних німців [9, с. 53].

У розпорядженні рейхскомісара України №19 від 25 вересня 1943 року йдеться про порядок прийому фольксдойче рейхскомісаріату «Україна», які протягом століть перебували під іноземним пануванням, до німецького співтовариства.

«По-перше, всі фольксдойче повинні бути внесені до окремих списків та розселені у східних областях, визначених ще 4 березня 1941 року. По-друге, підпорядковуються фольксдойче в округах безпосередньо генерал-комісару, на місцях – окружному комісару. По-третє, на фольксдойче розповсюджуються німецькі закони у разі якщо інше не визначено. По-четверте, контроль за виконанням цього наказу здійснює безпосередньо рейхскомісар України».

З перших днів окупації у зверненнях до німців по крові лунали гасла: «Німецьке управління поверне вас у ваших правах. Вам буде повернуто господарські та інші земельні наділи, будівлі, підприємства та засоби праці (станом на 1 січня 1914 року)» [7, арк. 1].

Всі, хто вважав себе фольксдойче, у визначеному порядку мали повідомити про це рейхскомісара і після заповнення опитувальних листів та прийняття владою позитивного рішення потрапляли до так званих «Списків німецьких громадян». Опитувальні листи поділялися на чотири групи: 1) заповнювали фольксдойче, які активно сприяли встановленню німецького ладу, були у складі німецьких організацій та конфесій (євангелістів та католиків); 2) заповнювали фольксдойче, які в радянські часи активної участі у громадському житті не брали, і, принаймні, в сім'ї дотримувались німецьких традицій; 3) а) особи, що відносять себе до німців, протягом років були пов'язані з іншими народами, усвідомлюючи при цьому свою належність до німецького співтовариства; б) особи ненімецького походження, які живуть поряд з німцями й запозичили частину німецького; с) особи, народну належність яких важко встановити, але поклик, кров та культура яких тяжіє до німецької народності (для осіб груп а, в, с існувала умова, щоб один із батьків був німецького походження і це можна було довести); 4) ці опитувальні листи заповнювали особи, які були вороже налаштовані, а тепер всіляко допомагають німецькій владі [7, арк. 2].

Дорослі та підлітки, яким не виповнилося 18 років, самостійно відповідали на питання анкет. В опитувальних листах всіх груп ставилися запитання на рахунок володіння німецькою мовою, навчання дітей німецькій мові. Окремі питання стосувалися батьківства [7, арк. 3]. У місцевостях, де наразі проживало більше 150 фольксдойче, створювалася округа і їх залучали до управління [7, арк. 5].

Для проведення такої роботи була створена спеціальна комісія для опрацювання анкет. Відповідь надавали через 4 тижні в окрузі, у протилежному випадку громадянин мав право звернутися протягом 14 днів до центральних органів управління із запитом. Кожна відповідь оформлялася у 3-х примірниках: 1 – залишався у Рейхскомісаріаті, 2, 3 – направлявся у Берлін, до Головного управління східних територій [7, арк. 10].

Генерал-комісар округи Волинь-Поділля Шоне 23 червня 1943 року отримав замовлення на 1000 опитувальних листів для фольксдойче від окружного комісара Шепетівки (містечка Камянець-Подільської області) [7, арк. 43]. Як свідчать архівні матеріали, саме у Шепетівці, а також у Проскуріві, Камянець-Подільському, Полонному, Старокостянтиніві, Слауті проживало найбільше етнічних німців порівняно з іншими містами округи Волинь-Поділля. Ці населені пункти були виділені й на карті поселення фольксдойче. 1 листопада 1943 року – новий лист на ім'я генерал-комісара округи Волинь-Поділля від окружного комісара Шепетівки про готовність прийняти до 13 тисяч фольксдойче з Мелітополя, Каховки, Херсону й розмістити згідно з планом, а саме, «в північній частині району Полонне округи Шепетівка та західніше – в північній частині району Нгузем округи Старо-Костянтинів» [7, арк. 61]. Розселення планувалось змішано з місцевим населенням та у села, спеціально звільнені для фольксдойче. На північ від Шепетівки й передбачались суто німецькі поселення. Про те, що ця робота ретельно планувалася та активно втілювалася в життя, свідчить і зміст телеграми в Шепетівку із Вінниці від 13 листопада 1943 року : «З Немирова відправлено 578 коней та 158 підвод для переселення фольксдойче». Усі питання про перевезення, розселення, працевлаштування контролювалися Генерал-комісаром округи Волинь-Поділля й вирішувалися безпосередньо комісарами Шепетівки та Старокостянтинова [7, арк. 78]. Активно залучали етнічних німців і до роботи у Рейху. І якщо у 1941 році запрошували навчитися працювати по-європейському, набиратися професійного досвіду, побачити справжнє життя, то у 1943 році їх включали у списки для відправки до Німеччини, як і інших проти волі. Наприклад, 19 листопада 1943 року від генерал-комісара округи Волинь-Поділля надійшов лист, де у питанні вербовки кращої сили до Німеччини зазначалося: « Протягом року на роботу до Райху направити із числа фольксдойче: із Шепетівки – 4 тисячі, Проскурова – 4 тисячі, Кам'янець-Подільського – 2 тисячі». Зокрема для дівчат передбачався віковий ценз більше 16 років [7, арк. 79].

Для осіб німецького походження влаштовувалися курси німецької мови. Навчання проводилось зазвичай два рази на тиждень по 2 години. У містах щільного проживання фольксдойче регулярно відбувалися збори з їхньою участю для обговорення актуальних питань та вирішення проблем, якщо такі виникали. Принаймні, газета «Вінницькі вісті» регулярно друкувала про збори оголошення [10].

Виняткова увага до «етнічних німців», що проживали на східних територіях, справді, не випадкова. Вони мали стати надійною опорою новій владі, захисником її інтересів, наслідувати її ідеали та бути готовою у будь-який момент стати на захист цих ідеалів [11, с. 429-430]. Але водночас права вибору їм не надавали. Питань реєструватись чи не реєструватись не повинно було виникати. У згаданих документах досить часто вживаються дієслова «повинні» та «зобов'язані», і стосуються вони не тільки професійної діяльності, місця проживання, режиму дня, а й навіть імен, якими слід нарекати власних дітей. Зокрема у місцевих органах влади можна було ознайомитись із списками найбільш вживаних німецьких імен та імен іноземного походження (чоловічих та жіночих), проти яких влада не мала жодних пересторог, на відміну від імен слов'янських.

В Україні в умовах тоталітарного режиму радянська влада з пересторогою та недовірою ставилася до етнічних німців українського походження ще до війни, згадуючи вже про ставлення до тих, хто пережив страшні часи окупації. Німці ж лише загравали до них та намагалися отримати прихильне ставлення, вирішуючи власні проблеми та вважаючи фольксдойче людьми нижчого сорту. Такою була доля народу без держави в умовах жорстких тоталітарних режимів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль В. Друга світова війна і доля України: причини і наслідки (фрагменти історичного досвіду) // Сучасність. – 1999. – № 9.
2. Коваль М. 1941-й рік. Проблеми історичної пам'яті. Трагедія 1941 р. у контексті історіографічних переосцінок // Український історичний журнал. – 2001. – № 3.
3. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів. – Львів. – 1997. – т. 1-4.
4. Рекотов П. Плани війни та характер окупаційного режиму в Україні 1941-1944 рр. (історико-правовий аспект) // Право України. – 1997. – № 5.
5. Червінський С. Україна в колоніальній географії третього Рейху // Красзнавство. Географія. Туризм. – 1998. – № 6.
6. Нагорний Є. Особливості правового регулювання відносин громадянства на тимчасово окупованих територіях України // Право України. – 2003. – № 10.
7. ДАХО. – Ф.Р-420. – Оп. 1. – Спр. 1.
8. Вінницькі вісті. – 1942. – 15 лютого.
9. Вінниччина у Великій Вітчизняній війні. 1941-1945. – К.: – 1965.
10. Вінницькі вісті. – 1942. – 10 квітня.
11. Паньківський К. Життя і мислі. Роки німецької окупації (1941-1944). – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто. – 1983.

Петрова А.И. ПОЛОЖЕНИЕ И СУДЬБА ФОЛЬКСДОЙЧЕ В ГЕНЕРАЛЬНОЙ ОКРУГЕ ВОЛЫНЬ-ПОДОЛЬЕ (1941-1944 ГГ.).

В статье рассматривается национальный аспект оккупационной политики фашистской Германии в Рейхскомиссариате «Украина». На основе документальных, литературных, архивных материалов исследовано положение и судьба этнических немцев (фольксдойче) в генеральной округе Волынь-Подолье в годы Второй мировой войны. Проанализированы динамика развития и методы реализации оккупационной властью национальной политики, что дает возможность понять, какое место и роль отводились немцами из рейха немцам, которые имели те же корни, но проживали в Украине, на Подольской земле и не имели немецкого гражданства.

Ключевые слова: Вторая мировая война, фольксдойче, этнические немцы, Рейхскомиссариат «Украина».

Petrova A.I. STATUS AND DESTINY VOLKSDEUTSCHE IN GENERAL DISTRICT VOLYN-PODOLYA (1941-1944).

We consider the aspect of the occupation policy of fascist Germany in Reichscommisariat «Ukraine». On the basis of documentary, literary, archival sources studied the situation and the fate of ethnic Germans (Folksdeutsche) in the General district Volyn-Podolia during the World War II. We analyze the dynamics of development and implementation of the occupation authorities, national policy, which lets you understand the place and role that giving Reich Germans from Germans, who had the same roots, but lived in Ukraine, Podolski ground and did not have German citizenship.

Keywords: Друга світова війна, фольксдойче, етнічні німці, Рейхскомісаріат «Україна».
Keywords: World War II, Folksdeutsche, ethnic Germans, Reichscommisariat «Ukraine».

ВЕСІЛЬНИЙ ОБРЯД ПОДІЛЛЯ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

У даній праці автор ставить перед собою завдання простежити зміни у традиційному весільному обряді Поділля, дослідити структурний, атрибутивний та термінологічний опис весільного обряду радянського періоду, визначити ступінь трансформації, головні чинники, які вплинули на зміну традиційного весільного обряду, інновації. Зосереджує увагу на так званих «червоних», «комсомольських», «безалкогольних» та етновесіллях.

Ключові слова: весільний обряд, радянський період, червоне весілля, комсомольське весілля, безалкогольне весілля, етновесілля, традиційна обрядовість.

Соціалістичні свята й обряди – невід’ємна складова доби Радянського періоду. З утворенням Союзу Радянських Соціалістичних Республік починається новий етап у політичному, суспільному, економічному житті українського народу. Відхід від традиційного, пошук нового – основний курс розвитку новоутвореної держави. У Радянський період відбувається процес масового обрядотворення, який підтримувався на державному рівні: активізувалися обрядо- і святотворення, публікувалися насамперед описи побутуючих свят і обрядів; науково-популярні видання; методичні розробки, сценарії нових обрядових дійств [1].

Дослідження весільної обрядовості українців радянського періоду, зокрема й Поділля, нараховує значну кількість праць, основна маса яких припадає на 60 – 80 ті роки ХХ ст., в яких автори вдаються до узагальнень, осмислення святково-обрядової практики, розглядають роль радянських свят і обрядів у комуністичному вихованні [2-15].

Проте дослідження традиційної культури радянської доби вимагає від сучасного дослідника тверезого погляду на всі реалії тогочасного життя: періоду колективізації, голодомору, репресій, Другої світової війни, які негативно позначились на кращих зразках народної культури, загалом і весільному обряді Поділля зокрема.

Декрет «Про громадський шлюб, про дітей і про введення книг актів стану» від 18 грудня 1917 року був першим кроком у творенні нового весільного обряду, згідно з яким: Російська Республіка надалі визнавала лише цивільні шлюби, а церковний шлюб, поряд з обов'язковим цивільним, є приватною справою наречених [16].

Як результат, на противагу церковному вінчанню в 1920-х рр. стали практикуватися так звані «червоні весілля». Дослідниця радянської весільної обрядовості Келембетова В.Ю. у своїй монографії «Суспільно-побутові функції радянської обрядовості» наголошує на тому, що становлення радянської обрядовості, ідеєю якої була безрелігійна основа, розпочалося у перші пореволюційні роки [17, с. 104]. Автор зазначає, що червоне весілля розглядалося насамперед як суспільно-політична подія, як привід до антирелігійної агітації. Як підкреслює сама дослідниця, «відхід від народного, традиційного, не сприяв закріпленню нових обрядів соціалістичного змісту в побуті [17, с. 112].

«Трансформація весільного обряду, – слушно зауважує американський дослідник Вільям Нолл, – почалась ще у 20-30 рр. ХХ ст. Збідніння села в процесі колективізації призвело до скорочення і навіть до зникнення деяких ритуалів... Особливо це торкнулося весільної послідовності, яка до колективізації відзначалася ретельно розробленими ритуалами, звичаями і тривала 4-7 днів. Передусім, збідніння та скорочення весілля відбувалося через зниження добробуту селян. Розмір і рівень весілля вимірювався частково кількістю запрошених людей, а це, у свою чергу, визначалося кількістю запрошених хат» [18].

Невід’ємною складовою обрядовості радянського періоду були і комсомольські весілля. Л. П. Зінченко у своїй праці «У нас на Поділлі – весілля» зазначає: Вперше на Вінниччині комсомольське весілля відбулося в селі Лядовій Могилів-Подільського району 1948 року. Вся молодь брала участь у підготовці до цієї події. Стіни, стелю і підлогу сільського клубу вбирали зеленню, гілками, сцену – квітами. Розвішували плакати з народними дотепами та щирими побажаннями молодим. Це було чи не перше комсомольське весілля в нашій області, а й в республіці [19].

Досліджуючи нову весільну обрядовість, автор акцентує увагу на присутність у ньому традиційних елементів: збереження основних весільних чинів, виготовлення весільного короваю (хоча іноді його замінюють тортом), звивання гільця.

Починаючи з 60-х рр. ХХ ст., комсомольські весілля на Вінниччині набули масового характеру. Респондент Пташнік О.Т. з села Буша, що в Ямпільському районі Вінницької області, розповіла: ... як я дочки свої віддавала, то за старшою дочкою так приходили, забирали, а вже молодша виходила заміж, то він чужий був – батько лиш приїхав і він, то була комсомольська свадьба, бо до того в нас в'язали (подавали рушники – П. М) , а вже як цю дочку я віддавала, то вона каже, що не треба, мамо, цих рушників, нічого, – нехай в нас буде комсомольська свадьба! Він комсомолец, я комсомолка – не треба тобі ті дари [20].

Про вплив радянської культурної системи на традиційне весілля дізнаємось із дослідження М. А. Руденко «Весілля в селі Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району Вінницької області» [21]. Дослідниця акцентує увагу на змінах у традиційному весільному обряді, зокрема, зустрічі молодих і вручення їм хліба-солі головою сільської ради; висаджуванні молодими дерев після розпису; використанні великої кількості посуду, а також наголошує на зміні місця святкування весілля, – перенесення його з хати в шалаш: «звичай будування шалашів запозичено з Молдавії. Вперше побудовано його після війни колгоспником Кушніром І. М.» [21, с. 267]. Однак поряд із нововведеннями традиційним залишається звичай переймати молодих, хоча на відміну від загальноподільського звичаю, згідно з яким обряд переймання здійснюють чоловіки, або хлопці, дану обрядодію тут проводять молодичі.

Значно доповнює відомості про весілля радянського періоду колективна праця «Соціалістична обрядовість на Україні» [22], автори якої Ю.Г. Гошко, Р.І. Дмитерко, Н.І. Здоровега розглядають становлення і утвердження радянської обрядовості на Україні, поєднуючи в собі кращі народні традиції з новими формами свят та обрядів – переважанням у них соціалістичного змісту: – У села на комсомольські весілля, як і на урочисте відзначення народження дитини, часто приїздили шефи-робітники з сусідніх міст. Реєстрацію шлюбу проводили в сільраді, куди прибував весільний поїзд, прикрашений квітами, червоними стрічками, а попереду їхав вершник з Червоним прапором. Урочиста реєстрація шлюбу нагадувала збори. До президії запрошувались молода, молодий, дружби, свашки, дружки. Часто виголошувалась доповідь про новий побут, шефи вручали молодим подарунки: портрети, книги тощо. З привітанням виступали голова комнезаму, весільний батько, представники від громадських організацій [22, с. 198].

Праці дослідників 70–80-х рр. ХХ ст., присвячені темі весільної обрядовості, становлять для нас особливий науковий інтерес, оскільки в цей період, досліджуючи традиційне весілля, автори вперше простежують трансформацію весільних обрядів, пояснюють основні причини змін, а також акцентують увагу на міжетнічних взаємовпливах у весільній обрядовості. До таких належать монографії В.К. Борисенко [23] та колективна праця «Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма», авторами якої є Л.Ф. Артюх, Н.К. Гаврилюк, Т.Н. Голенко [24].

На особливу увагу заслуговує монографія В.К. Борисенко «Нова весільна обрядовість в сучасному селі (На матеріалах південно-східних районів України)» [23], присвячена дослідженню радянської весільної обрядовості. У цій праці розглядаються питання поєднання традиційного й нового у весільній обрядовості, впливу соціально-економічних чинників на зміни традицій українців.

Не менш вагомою є колективна праця «Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма», оскільки в ній простежується динаміка соціалістичних перетворень у способі життя, побуті, матеріальній і духовній культурі, порушується питання взаємовпливу двох культур в традиційній родинній обрядовості, матеріальній та духовній культурі українського та молдавського народів, історичні аспекти їх культурних взаємозв'язків. Увага дослідників акцентується на обрядах, в тому числі, весільних, що на сучасному етапі нашого дослідження вже відсутні (розламування молодою калача над головою) [24, с. 331] або починають зникати з числа обов'язкових у весільній обрядодії і зберігаються лише як розвага (викидання палиць після покривання молодої).

В аспекті нашого дослідження особливий інтерес становить також монографія В.К. Борисенко «Весільні звичаї та обряди на Україні» [25]. У названій праці представлено весільні обряди майже з усіх регіонів України. На матеріалі узагальнення широкого матеріалу з весільної обрядовості українців автор зробила висновок, що, незважаючи на трансформацію, скорочення обрядів в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., структура весілля залишилась традиційною.

Боротьба із надмірним споживанням алкоголю у радянський період – посилювалась регулярним введенням «сухих законів». Унаслідок цього виникають безалкогольні весілля. Для їх проведення створюють спеціальні сценарії: «Комісія по радянських традиціях, святах та обрядах при Раді Міністрів Української РСР постановою від 23 квітня 1986 року схвалила «Примірні сценарії після обрядових урочистостей (обрядів урочистих реєстрацій шлюбу, новонародженого, проводів у Збройні сили Союзу РСР), що виключають при їх проведенні вживання спиртних напоїв» [1, с. 28]. Проте ця заборона істотно не вплинула на хід святкування сільських весіль. Зокрема в с. Брідок Теплицького району Вінницької області в місцевому магазині брали «на прокат» кілька ящиків державної горілки, які показово стояли на весільному подвір'ї, а самогонку розливали в пляшки з-під купованої горілки і подавали до весільного столу. Після закінчення святкування весілля горілку «на прокат» повертали в магазин [26].

На сучасному етапі дослідження весільної обрядовості є популярними так звані «етновесілля», інакше кажучи весілля в народному стилі. Суть таких весіль полягає у тому, що фольклорні гурти або колективи демонструють раніше розроблені ними сценарії весільного дійства на замовлення молодят. Позитивним у таких весіллях є те, що відбувається наочне представлення всіх барв українського весілля, а основний недолік часто полягає у тому, що такі весілля відбуваються за одним сценарієм. Невід'ємними складовими етно весіль є традиції, започатковані в Радянський період. До таких належить: зустріч молодих хлібом-сіллю головою сільської ради; відвідування молодими пам'яток їхньої місцевості, покладання квітів біля пам'ятника історичної особи або невідомому солдату.

Отже, досліджуючи весільну обрядовість Поділля радянського періоду, ми розглянули характерні для того часу «червоні», «комсомольські», «безалкогольні» весілля. Дослідження показало, що зміни у традиційному весіллі починаються з 20-х рр. ХХ ст.: вінчання стає не обов'язковим, змінюються тривалість весілля, його послідовність та місце проведення, зменшується кількість запрошених гостей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Комісія по радянських традиціях, святах та обрядах при раді Міністрів Української РСР. Примірні сценарії після обрядових урочистостей (обрядів урочистих реєстрацій шлюбу, новонародженого, проводів у Збройні сили Союзу РСР), що виключають при їх проведенні вживання спиртних напоїв. – К.: 1986. – С. 28.
2. Лисавцев Э. И. Новое советские традиции. – М.: 1964.
3. Белоусов Я. П. Праздники старые и новые: (Некоторые философские аспекты проблемы празднования). – Алма-Ата: Казахстан, 1974. – 199 с.
4. Руднев В. А. Советские обычаи и обряды. – Л-д., 1974.
5. Угринович Д. М. Обряды за и против. – М.: Политиздат, 1975. – 175 с.
6. Генкин Д. М. Массовые праздники. – М.: Просвещение, 1975. – 140 с.
7. Ельченко Ю. Н. Новому человеку – новые обряды. – М.: Политиздат, 1976. – 78 с.
8. Суханов И. В. Обычаи, традиции и преемственность поколений. – М.: 1978. – 180 с.
9. Солнцев Н. В. Роль прогрессивных традиций в коммунистическом воспитании. – Новосибирск, 1977. – 157 с.
10. Наши праздники. – М.: Политиздат, 1977. – 168 с.
11. Мазаев А. И. Праздник как социально-художественное явление. – М., 1978. – 170 с.
12. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні. – К.: Політвидав України, 1978. – 256 с.
13. Закович Н. М. Советская обрядность и духовная культура. – Киев: Наук думка, 1980. – С. 25.
14. Келембетова В. Ю., Куєвда В. Т. Проблеми радянської обрядовості у виданнях останніх років. – // Народна творчість та етнографія, – 1978, № – 5. – С. 95 – 97.
15. Брудний В. І. Обряди вчора і сьогодні. – М.: 1968. – 200 с.
16. Декреты Советской власти. Том I. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. М.: Гос. издат-во политической литературы, 1957.
17. Келембетова В. Ю. Суспільно-побутові функції радянської обрядовості. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 104, 112.
18. Вільям Нолл. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія селянської культури 1920-30 років. Центр досліджень усної історії та культури. Родовід. – К.: 1999. – С. 399, 271.
19. Зінченко Л. П. У нас на Поділлі – весілля, // Вінницька правда 1968 р – 21 червня. – С. 3.
20. Експедиційні записи М. А. Пилипака 7. 10. 2007 року від Пташнік Ольги Терентіївни 1935 р. н. в с. Буша Ямпільського району Вінницької області.
21. Весілля в селі Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району Вінницької області. Записала М. А. Руденко 1963 р. // Весілля: у 2-х кн. Кн. 2. – К. 1970. – С. 284 – 285.

22. Гошко Г.Ю., Дмитерко р. І., Здоровега Н. І. Соціалістична обрядовість на Україні. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 198.
23. Борисенко В. К. Нова весільна обрядовість в сучасному селі (на матеріалах південно-східних районів України). – К.: 1979. – 134 с.
24. Гаврилюк Н.К., Курогло С. С. Лоскутова Л. Д. Общее и особенное в семейной обрядности украинцев и молдаван // Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма. – К.: 1987. – 380 с.
25. Борисенко В.К. «Весільні звичаї та обряди на Україні (Історико-етнографічне дослідження). – К.: 1988. – 192 с.
26. Запис автора 10.08.2005 р. від Пилипака Анатолія Івановича 1955 р. н. жителя с. Брідок Теплицького району Вінницької області.

Пылыпак М.А. СВАДЕБНЫЙ ОБРЯД ПОДОЛЬЯ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД.

В данной работе автор ставит перед собой задание проследить изменения в традиционном свадебном обряде Подолья, исследовать структурное, атрибутивное и терминологическое описание свадебного обряда советского периода, определить степень трансформации, главные факторы, которые повлияли на смену традиционного свадебного обряда, инновации. Сосредоточивает внимание на так называемых «красных», «комсомольских», «безалкогольных» и этносвадьбах.

Ключевые слова: свадебный обряд, советский период, красная свадьба, комсомольская свадьба, безалкогольная свадьба, этносвадьба, традиционная обрядность.

Pylypak M.A. WEDDING CEREMONY PODOLIE THE SOVIET PERIOD.

In this article the author aims to trace the changes in the traditional wedding ritual Podolie, to investigate structural, attributive and terminological description of the wedding ceremony of the Soviet period, to determine the degree of transformation the main factors that influenced the change of the traditional wedding ceremony, innovation. Focus on the so-called «red», «Komsomol», «bezalkoholkyh» and ethnic weddings.

Keywords: wedding ceremony, the Soviet period, red wedding, wedding Komsomol, soft wedding, ethnic wedding, traditional rites.

УДК 394.2.001.814 : 908 (477.43/44) «19/20» (045)

О.Ю. Барташук

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ФІКСАЦІЯ КАЛЕНДАРНОЇ ОБРЯДОВОСТІ ПОДІЛЛЯ В ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.(НА МАТЕРІАЛАХ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ)

В статті зроблено джерелознавчу характеристику календарної звичаєвості Поділля протягом ХХ – на початку ХХІ ст. Вміщено інформацію про студіювання звичаєвості календарного циклу, здійснювані провідними науковими установами, фахівцями-істориками та краєзнавцями-аматорами. Звернено увагу на місцеву пресу й архівні матеріали, що є важливим свідченням змін в обрядовій сфері подолян впродовж означеного періоду.

Ключові слова: календарна звичаєвість подолян, трансформації, краєзнавці-дослідники, архівні фонди.

Існуючі літературні та архівні джерела засвідчують давній інтерес емпіричного спрямування до народної святково-обрядової культури подолян, присвячені формуванню джерельної бази у галузі традиційної обрядовості, що відбивало ситуацію у вітчизняній етнографії ХІХ ст. – ХХ ст.

Орієнтиром досліджень календарної звичаєвості на наукових засадах у ХХ ст. є праці С. Килимника, с. Соколової, О. Курочкіна, Ю. Климця, В. Борисенко. На регіональному рівні святково-обрядові комплекси народного календаря досліджували Г. Кожоляно, Т. Прігаріна, О. Смоляк, Н.Ковальчук та ін.

Мета даної статті – провести джерелознавчу характеристику досліджень та фіксації календарної звичаєвості Поділля в ХХ – та на початку ХХІ ст. Простежити студіювання цієї важливої сфери духовного життя подолян, здійснювані провідними науковими установами, фахівцями-істориками та краєзнавцями-аматорами. Проаналізувати можливості місцевої

22. Гошко Г.Ю., Дмитерко р. І., Здоровега Н. І. Соціалістична обрядовість на Україні. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 198.
23. Борисенко В. К. Нова весільна обрядовість в сучасному селі (на матеріалах південно-східних районів України). – К.: 1979. – 134 с.
24. Гаврилюк Н.К., Курогло С. С. Лоскутова Л. Д. Общее и особенное в семейной обрядности украинцев и молдаван // Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма. – К.: 1987. – 380 с.
25. Борисенко В.К. «Весільні звичаї та обряди на Україні (Історико-етнографічне дослідження). – К.: 1988. – 192 с.
26. Запис автора 10.08.2005 р. від Пилипака Анатолія Івановича 1955 р. н. жителя с. Брідок Теплицького району Вінницької області.

Пылыпак М.А. СВАДЕБНЫЙ ОБРЯД ПОДОЛЬЯ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД.

В данной работе автор ставит перед собой задание проследить изменения в традиционном свадебном обряде Подолья, исследовать структурное, атрибутивное и терминологическое описание свадебного обряда советского периода, определить степень трансформации, главные факторы, которые повлияли на смену традиционного свадебного обряда, инновации. Сосредоточивает внимание на так называемых «красных», «комсомольских», «безалкогольных» и этносвадьбах.

Ключевые слова: свадебный обряд, советский период, красная свадьба, комсомольская свадьба, безалкогольная свадьба, этносвадьба, традиционная обрядность.

Pylypak M.A. WEDDING CEREMONY PODOLIE THE SOVIET PERIOD.

In this article the author aims to trace the changes in the traditional wedding ritual Podolie, to investigate structural, attributive and terminological description of the wedding ceremony of the Soviet period, to determine the degree of transformation the main factors that influenced the change of the traditional wedding ceremony, innovation. Focus on the so-called «red», «Komsomol», «bezalkoholkyh» and ethnic weddings.

Keywords: wedding ceremony, the Soviet period, red wedding, wedding Komsomol, soft wedding, ethnic wedding, traditional rites.

УДК 394.2.001.814 : 908 (477.43/44) «19/20» (045)

О.Ю. Барташук

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ФІКСАЦІЯ КАЛЕНДАРНОЇ ОБРЯДОВОСТІ ПОДІЛЛЯ В ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.(НА МАТЕРІАЛАХ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ)

В статті зроблено джерелознавчу характеристику календарної звичаєвості Поділля протягом ХХ – на початку ХХІ ст. Вміщено інформацію про студіювання звичаєвості календарного циклу, здійснювані провідними науковими установами, фахівцями-істориками та краєзнавцями-аматорами. Звернено увагу на місцеву пресу й архівні матеріали, що є важливим свідченням змін в обрядовій сфері подолян впродовж означеного періоду.

Ключові слова: календарна звичаєвість подолян, трансформації, краєзнавці-дослідники, архівні фонди.

Існуючі літературні та архівні джерела засвідчують давній інтерес емпіричного спрямування до народної святково-обрядової культури подолян, присвячені формуванню джерельної бази у галузі традиційної обрядовості, що відбивало ситуацію у вітчизняній етнографії ХІХ ст. – ХХ ст.

Орієнтиром досліджень календарної звичаєвості на наукових засадах у ХХ ст. є праці С. Килимника, с. Соколової, О. Курочкіна, Ю. Климця, В. Борисенко. На регіональному рівні святково-обрядові комплекси народного календаря досліджували Г. Кожоляно, Т. Прігаріна, О. Смоляк, Н.Ковальчук та ін.

Мета даної статті – провести джерелознавчу характеристику досліджень та фіксації календарної звичаєвості Поділля в ХХ – та на початку ХХІ ст. Простежити студіювання цієї важливої сфери духовного життя подолян, здійснювані провідними науковими установами, фахівцями-істориками та краєзнавцями-аматорами. Проаналізувати можливості місцевої

.....
періодичної преси та архівних фондів у висвітленні шляхів трансформацій у циклі календарної звичаєвості.

Фіксація народної календарної звичаєвості подолян розпочалася із XIX ст., коли в Кам'янці-Подільському видаються «Подольские губернские ведомости», а з 1 січня 1862 р. і до 1905 року з дозволу Синоду – «Подольские епархиальные ведомости». На сьогодні ці офіційні бюлетні є важливим історичним джерелом відомостей про народну подільську обрядовість.

Про традиції та звичаї народного календаря Західних регіонів України, в тому числі й на Поділлі, наприкінці XIX ст. дізнаємося з «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом», зібраних П. Чубинським [1]. Ще й на сьогодні унікальність проведеної П. Чубинським експедиції визначається етнологами насамперед не тим, що він одним з перших розпочав збирати духовні скарби українського народу, але насамперед тим, що її до цих пір не було повторено у такому широкому масштабі.

Важливе наукове значення має праця К. Широцького «Подільські колядки та щедрівки» (1908). Її автор – учасник семи Подільських етнографічних експедицій (1909-1914 рр.) – опублікував понад 140 праць, серед яких у справі фіксації та аналізу подільського різдвяно-новорічного фольклору особлива роль належить зазначеному збірнику.

Серед досліджень календарної звичаєвості подолян на початку XX ст. виділяється праця Б. Яцимирського «Маланка как вид святочного обрядового ряжения» [2].

Доба українського відродження початку 20-х рр. XX ст. ознаменувалася залученням до збирацької та дослідницької діяльності на Центральному Поділлі Всеукраїнської академії наук, яка розгорнула бурхливу наукову діяльність зі збору та фіксації фольклорно-етнографічних матеріалів регіонів України [3]. Етнографічна комісія ВУАН провела у 1927 р. експедиційне обстеження низки населених пунктів Кам'янець-Подільського та Проскурівського районів, у цьому ж напрямі працював Кабінет антропології та етнології ім. Х.Вовка (1921 р.), Всеукраїнське етнографічне товариство, Кабінет вивчення Поділля, відкритий у 1924 р. при Вінницькому філіалі Всенародної бібліотеки України.

Однак найповніше традиційний народний календар подолян початку XXст. висвітлив видатний етнограф української діаспори С. Килимник у праці «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні» [4].

У 30-х – 40-х XX ст. зацікавленість темою календарної обрядовості українців значно зменшилась. Це було пов'язано з тими складними катаклізмами, що сколихнули Україну, офіційною забороною на дотримання, фіксацію та вивчення «забобонів та пережитків». І лише на початку 60-х рр. XXст. в руслі пошуків шляхів формування нового «червоного» календаря зростає інтерес до окремих календарних традицій подолян. На особливий інтерес заслуговують праці, що описували трансформовані та деформовані народні традиції календарних свят, подаючи їх «збагаченими новим ідейним змістом» [5, с. 3].

Варто визнати, що низка публікацій радянського періоду, попри значну ідеологічну заангажованість, є незаперечною цінністю у питаннях дослідження та фіксації календарної звичаєвості, оскільки розкривають принципи використання елементів народної календарно-обрядової звичаєвості у радянському «червоному» календарі безпосередньо на території Подільського краю. Зокрема, певну етнологічну цінність становлять публікації сценаріїв та фольклору жнивницької обрядовості М.Орла [6], в основі яких багато традиційних ритуалів, атрибутики та перелицьованого фольклору.

Грунтовною етнографічною розвідкою, що розкриває матеріали дослідження трансформації новорічних обрядів на теренах України і, зокрема, Поділля, є монографія О. Курочкіна «Новорічні свята українців: традиції і сучасність»(1978) [7]. Автор подає загальну характеристику зимового циклу аграрно-календарних свят через висвітлення соціальної трансформації народних звичаїв в умовах індустріального суспільства, наголошує на проблемі зв'язку трансформацій календарної звичаєвості з урядовою політикою.

У дослідженні О.В. Курочкіна «Українські новорічні обряди: «Коза» і «Маланка» [8] за фольклорними джерелами реконструйований архаїчний сценарій новорічних обрядів, які ще й до сьогодні збереглися в багатьох подільських селах; досліджена їх генеза, структура, просторова й часова динаміка. Ілюструючи прикладами подільських обрядів рядження, простежуючи етнографічні записи XIX століття, автор констатує ослаблення обрядової функції Щедрого вечора та зростання демонстраційно-ігрових.

На зламі 80-90-х рр. разом із незалежністю об'єктивно назріла потреба переосмислити усі попередні здобутки етнологів, відкинути ідеологічну заангажованість у дослідженнях, і, що найголовніше, віднайти, зафіксувати, відродити раніше свідомо замовчувані та заборонені народні традиції святкування землеробських та релігійних свят в усьому їх локальному подільському багатстві. Саме про таку діяльність свідчать результати десятків міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-краєзнавчих конференцій, що відбулися в 90-ті рр. ХХ – на початку ХХІ ст. у Вінницькій та Хмельницькій областях і де були представлені доповіді та матеріали з фіксації й аналізу сучасного стану побутування календарних обрядів на Поділлі.

Досить потужні етнологічні секції були представлені на таких значних міжнародних і всеукраїнських науково-краєзнавчих форумах, як «Етнографія Поділля» (Вінниця, 1992), «Культура Поділля: історія і сучасність» (Хмельницький, 1993), «Духовні витoki Поділля: творці історії краю» (Кам'янець-Подільський, 1994), «Хмельниччина: роки становлення та поступу» (Хмельницький, 1997), «Дунаєвщина очима дослідників учасників і свідків історичних подій» (Дунаївці, 1997, 2000), 8-10 Подільські історико-краєзнавчі конференції (1990, 1995, 2000), 1-3 всеукраїнські конференції етнології Поділля (1986, 2002) та ін.

Найбільшим досягненням за часи незалежності у справі висвітлення етнографії Подільського регіону, зокрема й традиційної календарної обрядовості подолян, стало видання у 1994 році фундаментальної праці «Поділля. Історико-етнографічне дослідження», що стала результатом багаторічної діяльності великого колективу науковців ІМФЕ ім. М.Рильського та його відділень. Однак, як зазначає С. Баженова, «етнографічний матеріал видання не однаково повно відображає внутрішні регіони Поділля. Зокрема, у книзі порівняно з Вінниччиною (Східне Поділля) та Тернопільщиною (Західне Поділля) значно слабше етнографічно описана Хмельниччина» [9, с. 343-344].

Істотнозаповнили прогалини попередніх десятиліть у зборі та вивченні регіональної календарної обрядовості об'ємна хрестоматія «Народознавство Поділля» [10] (1995) та навчальний посібник «Нариси народно-побутового життя Поділля» [11] (1997) відомого подільського дослідника, етнографа та педагога В.П. Струманського.

За останні десятиліття діяльність подільських науковців та краєзнавців із накопичення та вивчення широких етнографічних матеріалів засвідчила складання своєї рідної дослідницької школи, що репрезентована кількома потужними науковими та науково-дослідними центрами: Кам'янець-Подільським державним університетом ім. Івана Огієнка, кафедрою етнології Вінницького педуніверситету ім. Михайла Коцюбинського, Центром дослідження історії Поділля та Подільським відділенням ІМФЕ ім. Рильського (м. Хмельницький).

Давні традиції народознавчої та краєзнавчої науково-дослідної роботи існують у Кам'янець-Подільському держуніверситеті, на базі якого 18 жовтня 1996 р. відкрито навчально-наукову лабораторію етнології. На сьогодні в її фондах представлені колекції святкової календарної атрибутики, зібрано численну фонотеку обрядового фольклору в його живому побутуванні. Зберігаються відеозаписи народознавчих заходів, проведених студентами університету за минулі роки, що репрезентують вторинні форми побутування календарної звичаєвості на регіональному рівні. Величезна кількість фотоальбомів зберігає інформацію про сучасні традиції подільського «Маланкового» рядження.

Величезну цінність становить рукописний фонд лабораторії етнології із записами календарного й родинного фольклору, погрупованих за жанрами. Календарний фольклор у багатьох випадках доповнюється коментарями інформаторів про місце його виконання в обряді, записами обрядів. Значну цінність для дослідників календарних свят мають рукописні матеріали етнологічних експедицій студентів університету.

У фондах Подільського відділення ІМФЕ ім. М.Рильського при Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії зібрано описи календарних звичаїв та обрядів Хмельниччини та суміжних районів Вінниччини та Тернопільщини. У даний час у Відділенні ведеться активна збирацька робота в руслі широкомасштабної фольклорно-етнографічної експедиції «Стежками П.Чубинського», ініційованої ІМФЕ ім. М.Рильського до ювілею науковця-етнолога. Значний пласт зібраного матеріалу дає змогу виявити сучасні форми побутування календарної звичаєвості на Поділлі, з'ясувати фактори, що впливали та впливають на її трансформації.

Багато цінного матеріалу для усвідомлення причин та наслідків деформації традиційного подільського агрокалендаря та календарної звичаєвості в цілому містять праці подільських дослідників-краєзнавців. Наприклад, «Маланко наша, горда та пишна!» – під таким

заголовком вміщено опис обряду Маланки в подільському селі Чабанівка на Кам'янецьчині, виконаний місцевим краєзнавцем В. Ромарнюком [12]. Автор конкретно називає час, коли даний обряд перестав побутувати в Чабанівці – 1929 рік, окреслює причини; згадує про намагання відродити «Маланку» на початку 50-х, та 90-х років. Сценарій чабанівської Маланки містить опис її головних персонажів.

У 2000 р. вийшов історико-етнографічний нарис «Невичерпне джерело мудрості народної» [13], де подано етнографічний опис народної календарної обрядовості й фольклору села Нові Нетечинці Городоцького району. У розділі «Культура на селі» з історико-краєзнавчого нарису В. Печенюка про с. Великий Карабчіїв Городоцького району подається ретроспектива традиційного дозвілля сільчан, окреслюються зміни, що відбулися в святкуваннях за часів радянської влади [14].

Вагомим науковим комплексним дослідженням подільської традиційної весняної обрядовості є монографія О. Смоляка «Весняна обрядовість Західного Поділля в контексті української культури», в першій частині якої автор робить спробу реконструкції та етнологічного аналізу звичаєвості весняного циклу на субрегіональному рівні. Розглядає термін «гаївка», композиційні елементи обряду, його побутування в сучасному середовищі [15].

Багатющий емпіричний матеріал про зміни в календарній звичаєвості на регіональному рівні зосереджено в архівних матеріалах ДАХО (Державному архіві Хмельницької області), репортажах та замітках місцевих періодичних видань, сценарно-режисерських матеріалах.

Наприклад, матеріали ДАХО фондів місцевих сільських рад (Ф.Р.-31, 33, 74 та ін., райвиконкомів (Ф.Р.- 32), відділів культур районних адмінвідділів (Ф.Р. – 166, 172, 175, 176, 179), документи виконкому Хмельницької обласної Ради по питаннях релігійної сфери (Ф.Р. – 338), фонди Хмельницького обласного управління освіти та відділу культпросвітзакладів (Ф.Р. – 3512), документи Хмельницького обласного Будинку народної творчості (Ф.Р.-3602), матеріали комісій щодо дотримання законодавства про релігійні культури (Ф.Р. – 4081) та ін. розкривають механізми зникнення традиційних календарно-обрядових комплексів та появи «нової червоної» обрядовості.

Аналіз листів, розпоряджень, обіжників, інструкцій, повідомлень та доповідних записок дає можливість простежити хід антирелігійної боротьби із народними календарними традиціями, що потрапили в розряд «релігійних пережитків та забобонів». Про хід виконання інструкцій із відділення церкви від держави [16] через систему антирелігійної роботи в хатах-читальнях, сельбудах, Будинках селянина, клубах, спілках безвірників [17], про перенесення вихідних днів із святкових на наступний понеділок або проведення в дні релігійних свят (Паски) Тижня лісу чи спортивних змагань, «революційних ігор на повітрі» тощо [18]. Пізніше, в 30-х роках, до цієї роботи стали активно долучатися школа та вчителі [19]. Архівні матеріали свідчать, що в 50 – 60-ті роки антирелігійна робота із «з пережитками та забобонами» головним чином провадиться через запровадження «нових радянських свят» за допомогою розгалуженої системи культурно-освітніх закладів, науково-технічних гуртків, бібліотек та мережі колективів художньої самодіяльності [20].

У партійних фондах архіву знаходиться перелік тем антирелігійних лекцій, список періодики та наукової літератури, рекомендованої для використання в боротьбі з «пережитками та забобонами» [21], список «нових радянських обрядів та свят» [22]. Важливим джерелом для відстеження змін у святково-календарних комплексах подолян є документи Хмельницького обласного Будинку народної творчості (БНТ): методичні рекомендації до проведення «нових радянських свят, сценарії, доповідні записки, інформація про роботу агіткультбригад та театрів народної творчості в дні свята Врожаю, Масляної, Дня радянської молоді, Нового року тощо [23]. Особливий інтерес становлять сценарії «нових радянських свят», що відбивають реальний стан із громадськими формами святкування. Наприклад, сценарій колгоспних обжинок, розроблений методистом Хмельницького обласного БНТ М.Орел на основі матеріалів, записаних від цілого ряду колгоспників Деражнянського, Ярмолинецького та Віньковецького районів у 1970 році, є зразком поєднання традиційних подільських народних жнивних ритуалів та обрядового фольклору із новими колгоспними, радянськими ритуалами [24]. У подальшому сценарії та паспорти фольклорно етнографічних свят Масляної, Нового року, Івана Купала, Обжинків чи Переджнив'я уже дуже віддалено нагадують народне свято, в них обмаль власне локальних подільських ритуалів, прослідковуються ідеологічні рамки, поєднання персонажів російської та світової міфології, казково-розважальної атрибутики та символіки, супровідна поезія є гімном досягнень

радянської влади під керівництвом комуністичної партії та єдності радянського інтернаціонального народу [25].

Архівні матеріали є медіатором відношення влади до народної творчості, так, наприклад, в добу перебудови в посадових обов'язках провідного наукового співробітника відділу наукових досліджень уперше поставлено завдання: «сприяти відродженню і збереженню культурно-історичних традицій, народних свят, обрядів, традицій, фольклору, етнографії...» [26]. Проте в цей же час, за свідченням архівних матеріалів, відбувається подальше активне впровадження радянських традицій, свят та обрядів [27].

У рукописному архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України (РА ІМФЕ НАН України) також зберігаються численні записи обрядів та фольклору календарного циклу, зібрані на теренах Поділля експедиціями співробітників ІМФЕ ім. М.Т.Рильського протягом багатьох років.

Значною мірою наш дослідницький інтерес із проблеми визначення трансформацій в календарній звичаєвості змогла задовольнити періодична преса, що була за радянських часів пропагандистом «нової червоної» обрядовості, а в добу незалежності є джерелом відомостей про святково-календарні традиції та інформує про святкові заходи, проведені в краї. Газети, особливо місцеві, за визначенням сучасного московського етнолога О.Фролової, «одне з найбагатших джерел для вивчення свят та святкової культури народу в цілому, що дає можливість відчутти пульс часу» [28, с. 7]. Опрацювання значного та різноманітного матеріалу про святково-обрядову сферу та політику держави в цій галузі дає можливість «вжитися» в епоху, зрозуміти, в яких конкретно-історичних умовах функціонувала обрядовість. Значний етнографічний матеріал знаходиться на сторінках Хмельницької обласної періодичної преси та районних друкованих видань за різні роки (//Радянське Поділля. – 1944, 1958, 1960, 1962, 1968, 1978, 1986, 1988, (далі – Подільські вісті) 1991, 1992, 1994, 1995, 1998), // Корчагінець. – 1991, // Наддністрянська правда, // Прибузька зоря, // Красилівський вісник, // Ленінським шляхом) тощо.

У періодиці радянських часів гостро стояло питання про науково-атеїстичну роботу, що покликана «викривати суть релігійних обрядів та свят, які нерідко шкодять здоров'ю людей, відривають їх від роботи, підривають дисципліну, завдають великої шкоди народному господарству» [29]. У газеті «Радянське Поділля» діяла рубрика «Нові часи – нові обряди», в якій популяризувалися зразки проведення нових радянських свят та обрядів, що дає нам можливість визначити рівень використання в них елементів народної обрядовості, зробити висновок про трансформацію та деформацію сакрально-магічних функцій окремих ритуалів, їх тяжіння до видовищності та розважальності, надмірної театралізації та заорганізованості: «Під час святкування Проводів Російської Зими в м.Шепетівці Весна, проїжджаючи по колу, обсипала усіх присутніх зерном: «На щастя, На долю!» [30].

Отже, проаналізувавши доступні джерела, можемо зробити висновок, що впродовж ХХ та на початку ХХІ ст. науковцями, публіцистами, краєзнавцями нагромаджено значну кількість літератури, що фіксує календарну обрядовість подолян в історичному розвитку. Архівні записи, місцева періодика також є важливим джерелом для дослідження проблеми трансформації святкової моделі календарних свят подолян і дозволяє не лише проведення порівняльного аналізу старих й нових свят, але й уможливує розгляд етапів перетворення їх культурного змісту, що й повинно стати предметом подальших етнографічних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чубинський П. Календар народних звичаїв та обрядів. – К.: 1993. – 80 с.
2. Яцимирський Б. Маланка как вид святочного обрядового ряженія //Этнографическое обозрение. – 1914. – №1-2. – С.46-47.
3. Юзефчик О.Л. Діяльність кабінету музичної етнографії ВУАН у контексті розвитку української музичної фольклористики кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. – К.: 2004. – 200 с.
4. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: В 3 кн., 6 т. / Степан Килимник. – К.: АТ.: «Обереги». – Кн. I, т.1: Зимовий цикл; т.2: Весняний цикл. – 1993. – 400 с. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: В 3 кн., 6 т. / Степан Килимник. – К.: АТ.: «Обереги». – Кн. II, т.3: Весняний цикл; т.4: Літній цикл. – 1994. – 528 с.
5. Советские традиции, праздники и обряды: Опыт, проблемы, рекомендации / Кол. авт.: В.И.Воловик и др.. – М.: Профиздат, 1986. – С.3.
6. Орел М.З фольклору Поділля // НТЕ. – 1959. - № 4. – С.110-115; Орел М. Трудові свята на Хмельниччині // НТЕ. – 1963. - №3. – С.74-77.

7. Курочкін О. Новорічні свята українців: традиції та сучасність / Курочкін О.В. – К., 1978. – 91 с.
8. Курочкін О.В. Українські новорічні обряди: «Коза» і «Маланка» / Курочкін О.В. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – 392 с.
9. Баженова С.Е. Рец.: «Поділля: історико-етнографічне дослідження. – К., 1994» // Поділля та Волинь у контексті українського національного відродження: Науковий збірник. – Хмельницький, 1995. – С.343-344.
10. Народознавство Поділля в питаннях та відповідях: навчальний посібник [Укладачі: Струманський В.С., Іова В.І., Красномоєць Л.В., Мельникова С.І., Соловей М.В., Шинкарук С.М.]. – Хмельницький, 1995. – 280 с.
11. Струманський В. С. Нариси народно-побутового життя подолян / В.С. Струманський В.С. – Хмельницький, 1994. – 100 с.
12. Романюк В.Ю. Чабанівка. – Кам'янець-Подільський, 1997. – 142 с.
13. Хрін Н.Й., Гошко Л.П. Невичерпне джерело народної мудрості. – К.: 2000. – 78 с.
14. Печенюк В.Л. Історія села Великий Карабчіїв. – Хмельницький: Поділля, 1997. – 120 с.
15. Смоляк О.С. Весняна обрядовість західного Поділля в контексті української культури. Частина перша. – Тернопіль: Астон, 2004. – 296 с.
16. ДАХО. – ФР.172. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 3.
17. ДАХО. – ФП.3. – Оп.1. – Спр.112. – Арк. 20; Спр.113. – Арк. 2; ФР. – 1086. – Оп.1 – Спр. 399. – Арк. 2.
18. ДАХО. – ФП. – 3. – Оп.1. – Спр.68. – Арк. 34; ФП.3 – Оп.1. – Спр.155. – Арк. 23.
19. ДАХО. – ФР.1086. – Оп.1. – Спр.399. – Арк.4; ФП. 3. Оп.1. – Спр.238. – Арк.171.
20. ДАХО. – ФР. -3512. – Оп.1. – Спр.450. – Арк.11; ФР. 3212. – Оп.1. Спр.450. – Арк.17.
21. ДАХО. – ФП.3. – Оп.1 – Спр. 238. – Арк.94, 114, 146, 147, 171; ФР.1086. – Оп.1. – Спр.399. – Арк. 2,4; ФР. -3512. – Оп.2. – Спр.356. – Арк. 20-23 27.
22. ДАХО. – ФР.3602. – Оп. 2. – Спр. 175. – Арк.1.
23. ДАХО. – ФР. 3602. – Оп.2. – Спр.15. – Арк.3; Спр 22. – Арк.1
24. ДАХО. – ФР. 3602. – Оп.2. – Спр.184. – Арк.22-28.
25. ДАХО. – ФР. 3602. – Оп.2. – Спр. 184. – Арк.2,5, 7,8, 19; Спр.265. – Арк. 20, 22, 24, 30-33.
26. ДАХО. – Ф.Р. 3602. – Оп.2. – Спр.354. – Арк.10.
27. ДАХО. – Ф.Р. 3602. – Оп.2. – Спр.338. – Арк.15.
28. Фролова О.В. Праздники русских Архангельского Севера в XX – начале XXI века (традиции и новации): Автореф. дис. на соискание учёной степени кандидата исторических наук: спец. 07.00.07. Этнография, этнология и антропология / О.В.Фролова – Москва, 2007. – С. 7.
29. Морський М. Науково-атеїстична пропаганда в культурно-освітніх закладах // Радянське Поділля. – 1958. – 19 січня.

Барташук О.Ю. ИССЛЕДОВАНИЕ И ФИКСАЦИЯ КАЛЕНДАРНОЙ ОБРЯДНОСТИ ПОДОЛИИ В XX – В НАЧАЛЕ XXI ВВ. (НА МАТЕРИАЛАХ ХМЕЛЬНИЦКОЙ ОБЛАСТИ).

В статье произведена характеристика источников изучения и фиксации календарной обрядности Подолии на протяжении XX – начала XXI веков. Помещена информация об изучении календарной обрядности, производимыми ведущими научными учреждениями, специалистами-историками и краеведами-любителями. Обращено внимание на местную периодику и архивные материалы, которые являются важными свидетелями изменений в обрядности подолян на протяжении указанного периода.

Ключевые слова: календарная обрядность подолян, трансформации, краеведы-исследователи, архивные фонды.

Bartashuk O.Yu. RESEARCH AND FIXING OF CALENDAR CEREMONY OF PODILLIA REGION IN THE XX – BEGINNING OF THE XXI C (BASED ON THE MATERIALS OF KHMELNYTSKYI REGION).

The characteristic of sources of the research and fixing of calendar ceremony of Podillia region during the XX –beginning of the XXI c. had been done in the article. The information about researching of calendar ceremony made by the leading scientific foundations, by historical experts and country oriental amateurs have been set. The attention has been paid to the local periodic and archival materials, which are important witnesses of the changes in ceremony of the dwellers of Podillia region during mentioned period.

Key words: calendar ceremony of the dwellers of Podillia region, transformations, country oriental investigators, archival funds.

УДК 94 (437) «19»

О.М. Кравчук

**ЧЕХОСЛОВАЦЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО СУДЕТСЬКИХ НІМЦІВ В ОЦІНЦІ
Т. Г. МАСАРИКА (1918-1935 РР.)**

У статті розглядаються основні аспекти оцінки президентом ЧСР Т.Г.Масариком національної політики ЧСР щодо судетських німців. Розкрито завдання політики ЧСР щодо судетських німців, її головні напрямки і результати.

Ключові слова: ЧСР, національна політика, судетські німці, національна меншина, автономістський рух, національне самовизначення, національна автономія.

Особливу важливість для Чехословаччини в 1918-1935 рр. відіграла політика щодо німецької меншини – другої за чисельністю національної спільноти країни. Зрештою, саме невирішеність судетсько-німецького питання стала доленосною в історії першої ЧСР. Головну роль у цьому відіграв зовнішній тиск нацистської Німеччини, але існували, як доводять історики К. Гаян, З. Карнік, р. Квачик, Д. Ковач, с. Крестінін, Я. Кучера, Я. Опат, О. Серапіонова, М. Сладек, Є. Фірсов, і внутрішні передумови кризи 1938 р. З метою їх всебічного осмислення необхідний аналіз рецепції судетсько-німецької політики Т. Г. Масариком – першим президентом ЧСР (1918-1935 рр.), що викликано його роллю в процесі розробки концепції й реалізації національної політики.

На час проголошення Чехословацької держави Т. Г. Масарик перебував в США. Спочатку він не знав, що судетські політики виступили проти входження німецькомовних земель до складу ЧСР, утворили провінції Дейчбемен, Судетенланд, Дейчзюдмерен, Бемервальдгау і проголосили їх складовими частинами Німецької Австрії, а від пропозиції співпраці з Прагою відмовилися, внаслідок чого німецькі землі чеського прикордоння були включені до складу ЧСР силовими методами. Але обраний президентом ЧСР 14 листопада 1918 р. Т. Г. Масарик, повернувшись з еміграції на батьківщину, підтримав такі кроки влади країни. У своєму першому зверненні до Національних зборів 22 грудня 1918 р. президент, зокрема, відзначив: «Ми збудували свою державу, ми втримали її, ми заново будуюмо її. Бажав би, щоб наші німці при цьому теж співпрацювали з нами... Ми не хочемо й не можемо жертвувати нашими значними меншинами в так званих німецьких округах. Ми також переконані, що економічна вигода спрямовує наших німецьким співгромадянам до нас... Ніхто не може нам за зло мати, коли ми по стількох гірких досвідах будемо обережні, але запевняю, що меншини в нашій державі будуть користуватися повними національними правами та громадянською рівноправністю... Розбудовою дійсно демократичного самоврядування маємо добрий засіб для розв'язання національного питання... Всі громадяни доброї волі, без різниці партій, релігій і національностей мають можливість збудувати зразкову демократичну державу, завданням якої буде дбати про інтереси всього вільного самоврядного населення» [3, s. 29-33]. Згодом Масарик неодноразово деталізував свою концепцію національної політики ЧСР. Так у праці «Нова Європа» (1920 р.) він називав такі прийнятні засоби вирішення національних суперечок, як «автономію територіальну для території, населеної одним народом, і автономію персональну, для розкиданих малих меншин...». Він стверджував, що «Сумлінно здійснена національна автономія, визнання мови в школі, установах і парламенті могли б виявитися в деяких випадках достатніми, особливо для національних меншин...», які «з чеського і німецького боку ... визнають, якщо мають 20-25 %...» населення. На його думку, меншини мають бути «захищені в своїх громадянських правах» і необхідно провести новий національний перепис населення [6, s. 152-159, 184-190]. Отже, програма Т. Г. Масарика передбачала загальнодемократичну концепцію політики щодо меншин – забезпечення їх представників рівними з національною більшістю країни політичними і громадянськими правами, свободу мовного й освітнього життя. Саме цю концепцію було закріплено в конституції ЧСР 1920 р.

Однак після перших парламентських виборів німецькі політичні партії (німецькі соціал-демократи, Союз землеробів, Німецька національна партія, Німецька національно-соціалістична робітничка партія, Християнська соціалістична народна партія і Німецька

.....
демократична партія свободи думки) в червні 1920 р. проголосили політику «негативізму» – відмову від співробітництва з владою ЧСР [2, s. 631; 1, s. 105; 7, s. 46-47].

Вище керівництво ЧСР докладало всіх зусиль до чесько-німецького примирення. 1 січня 1922 р. у своєму новорічному зверненні Т. Г. Масарик стверджував, що «чесько-німецьке» питання є найважливішою національною проблемою ЧСР. Водночас політик відкинув можливість територіальної автономії національних меншин у зв'язку з їх прикордонним розселенням (це створювало загрозу іредентизму й сепаратизму) і знову запропонував демократичний шлях врегулювання національного питання – входження німецьких політиків до складу уряду ЧСР. 5 квітня 1924 р. в інтерв'ю газеті «Politiken» Т. Г. Масарик підкреслив: «Наші німці не мають серйозного приводу для скарг; мають народні і горожанські школи, установи середні і також високі школи; виборчий лад є справедливим. Чехізації німців не бажаємо. Я переконаний, що можливе повне порозуміння чехів і німців і що дозріємо з часом до політичної мирної співпраці» [4, s. 25]. Масарик вплинув на позитивне вирішення питання входження німецьких партій до складу уряду ЧСР. Так в інтерв'ю редактору газети «Prager Tagblatt» 7 вересня 1926 р. президент підкреслив, що «Німці мають не тільки право, але й обов'язок, брати участь в уряді...» і що «політика дружнього ставлення до німців і співробітництво з ними відповідає інтересам республіки» [4, s. 159]. За сприяння президента німецькі партії утворили з чехословацькими парламентську коаліцію. 12 жовтня 1926 р. Т. Г. Масарик призначив двох німецьких міністрів до складу уряду. 25 грудня 1926 р. в газеті «Pravo lidu» він відзначив: «вступ німців до уряду вважаю першим і успішним кроком для вирішення наших національних проблем» [4, s. 175].

Після входження німецьких міністрів до складу уряду держави чехів і словаків погляди Т. Г. Масарика в питанні національної політики ЧСР змінилися. Президент визнав у зверненні до парламенту 28 жовтня 1928 р. теоретичне право народів Чехословаччини на територіальну автономію [4, s. 328-329]. Це, очевидно, мало стати лише наступним кроком у співпраці чеських і судетсько-німецьких політиків. Але конкретних заходів для реалізації цього права Т. Г. Масарик не здійснив.

Т. Г. Масарик оптимістично оцінював стан національних відносин в ЧСР, підкресливши 23 січня 1930 р. у промові з приводу заснування «Ліги для вивчення питань меншин» наступне: «Вірю, що при добрій волі нашої і наших меншин – але передусім нас, національної більшості – пощастить нам з часом створити власний чехословацький тип урегулювання національної проблеми» [5, s. 125]. В одній з своїх промов 13 вересня 1930 р. в Лученці (Словаччина), Т. Г. Масарик висловив формулу успішної національної політики: «Національний мир, релігійна толерантність, економічна гармонія» [5, s. 134]. У такому напрямку діяли уряди ЧСР, але в умовах економічної кризи 1929-1933 рр. реалізувати всі аспекти цієї стратегії не вдалося. Під час кризи уряд не зміг допомогти судетським районам з експортно орієнтованою економікою і вони постраждали найбільше. Загроза зовнішнього втручання до судетсько-німецького питання виникла з перемогою нацистів у Німеччині з їх націоналістичними гаслами і програмою зовнішньополітичної ревізії Версалу. Наростання відчуження політиків німецької меншини від ЧСР, зовнішні загрози Чехословаччині чеські політики у 1933-1935 рр. не помітили, не згадував про них і Масарик у своїх виступах і статтях. А 1935 р. за станом здоров'я 85-річний Т. Г. Масарик залишив посаду президента. У своєму зверненні з приводу відставки 14 грудня 1935 р. Т. Г. Масарик нагадував про потребу захисту демократичних ідеалів, закликав «всю націю чехословацьку і співгромадян інших національностей, щоб при управлінні державою пам'ятали про те, що держави втримуються тими ідеалами, з яких утворились... Потребуємо добру закордонну політику і домашню справедливість до всіх громадян, незалежно від національності» [5, s. 451].

Отже, Т. Г. Масарик позитивно оцінював судетсько-німецьку політику ЧСР, вважав, що в країні формується особливий чехословацький варіант врегулювання національних питань. Але оцінки Масарика не торкалися всіх сфер судетсько-німецької політики ЧСР, зокрема її економічних аспектів. Він переважно оцінював виконання її стратегічної мети. Крім того, те, що не була врахована небезпека іредентизму з боку нацистської Німеччини, призвело до помилковості його оцінок перспектив чехословацько-судетсько-німецьких відносин. Демократична, здатна до внутрішньої еволюції етнополітична модель ЧСР виявилася не готовою протистояти деструктивному зовнішньому впливу і була зруйнована «великою політикою» держав Західної Європи у 1938-1939 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Gajan K. Boj o směr vývoe československého státu v letech 1918-1920 // Přehled československých dějin. Díl III. 1918-1945. – Praha, 1960. – S. 33 – 138.
2. Gajan K. Vztah T. G. Masaryka k českým Němcům (1918-1935). // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. - Praha, 1999. – Sv. 2. – S. 629 – 639.
3. Masaryk T. G. Cesta demokracie I. – Praha, 2003. – 440 s.
4. Masaryk T. G. Cesta demokracie III. - Praha, 1994. – 420 s.
5. Masaryk T. G. Cesta demokracie IV. - Praha, 1997. – 509 s.
6. Masaryk T.G. Nová Evropa / Stanovisko slovasnské / Brno, 1994. – 193 s.
7. Sládek M. Němci v Čehách. Německá menšina v českých zemích a Československu: 1848-1946. Praha, 2002. – 200 s.

Кравчук О.М. ЧЕХОСЛОВАЦКАЯ ПОЛИТИКА ОТНОСИТЕЛЬНО СУДЕТСКИХ НЕМЦЕВ В ОЦЕНКЕ Т. Г. МАСАРИКА (1918-1935 Г.)

В статье рассматриваются основные аспекты оценки президентом Т.Г.Масариком национальной политики ЧСР относительно судетских немцев. Раскрыты задания политики ЧСР относительно судетских немцев, её главные направления и результаты.

Ключевые слова: ЧСР, национальная политика, судетские немцы, национальное меньшинство, национальная автономия.

Cravchouc O.M. CZECHOSLOVAKIA POLICY IN RELATION TO SOUDETSCIH GERMANS In ESTIMATIONS T. G. MASARICA (1918-1935)/

In the article the main aspects of President Masarik's evaluation of national policy of the Czech-Slovakian Republic concerning Sudeten Germans are discussed. The aims of the Czech-Slovakian Republic policy concerning Sudeten Germans, its main aspects and results are highlighted.

Keywords: Czech-Slovakian Republic, national policy, Sudeten Germans, national minority, national autonomy.

УДК 94(477/87) «1920-1938»

Т.В. Піковська

ЕВОЛЮЦІЯ ПРОГРАМИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ НА ЗАКАРПАТТІ В 1920-1938 РР.

У статті досліджується еволюція програми однієї з найбільш популярних партій Закарпаття в період його входження до складу Першої Чехословацької республіки – Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ). Зокрема, значна увага приділена ставленню комуністів до національного питання, яке було одним із ключових політичних питань цього часу.

Висвітлено значення впливу з боку Москви та Комінтерну на формування програмних положень КПЧ, зокрема на її перехід на проукраїнські позиції. Визначено особливості діяльності КПЧ, її спроби пошуку союзників серед інших політичних сил.

Ключові слова: Комуністична партія Чехословаччини, комуністична ідеологія, національне питання, політична програма, зовнішня політика, внутрішня політика, еволюція політичної програми.

Закінчення Першої світової війни стало початком нового періоду в історії Закарпаття, яке з 1919 р. увійшло до складу Чехословаччини під назвою Підкарпатська Русь. Однією з характерних особливостей Чехословаччини була наявність великої кількості політичних партій. Всі вони мали характерну особливість – формування за національною ознакою. Винятком стала Комуністична партія Чехословаччини (КПЧ), яка була єдиною інтернаціональною партією в країні. Особливо сильний вплив вона мала на території Підкарпатської Русі. Як і програми інших політичних партій, програма КПЧ зазнавала змін під впливом зміни політичного становища в країні.

Радянські дослідники оцінювали діяльність КПЧ як прогресивну, а саму партію називали єдиною політичною організацією в Чехословаччині, що виступила проти соціального

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Gajan K. Boj o směr vývoe československého státu v letech 1918-1920 // Přehled československých dějin. Díl III. 1918-1945. – Praha, 1960. – S. 33 – 138.
2. Gajan K. Vztah T. G. Masaryka k českým Němcům (1918-1935). // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. - Praha, 1999. – Sv. 2. – S. 629 – 639.
3. Masaryk T. G. Cesta demokracie I. – Praha, 2003. – 440 s.
4. Masaryk T. G. Cesta demokracie III. - Praha, 1994. – 420 s.
5. Masaryk T. G. Cesta demokracie IV. - Praha, 1997. – 509 s.
6. Masaryk T.G. Nová Evropa / Stanovisko slovasnské / Brno, 1994. – 193 s.
7. Sládek M. Němci v Čehách. Německá menšina v českých zemích a Československu: 1848-1946. Praha, 2002. – 200 s.

Кравчук О.М. ЧЕХОСЛОВАЦКАЯ ПОЛИТИКА ОТНОСИТЕЛЬНО СУДЕТСКИХ НЕМЦЕВ В ОЦЕНКЕ Т. Г. МАСАРИКА (1918-1935 Г.)

В статье рассматриваются основные аспекты оценки президентом Т.Г.Масариком национальной политики ЧСР относительно судетских немцев. Раскрыты задания политики ЧСР относительно судетских немцев, её главные направления и результаты.

Ключевые слова: ЧСР, национальная политика, судетские немцы, национальное меньшинство, национальная автономия.

Cravchouc O.M. CZECHOSLOVAKIA POLICY IN RELATION TO SOUDETSCIH GERMANS In ESTIMATIONS T. G. MASARICA (1918-1935)/

In the article the main aspects of President Masarik's evaluation of national policy of the Czech-Slovakian Republic concerning Sudeten Germans are discussed. The aims of the Czech-Slovakian Republic policy concerning Sudeten Germans, its main aspects and results are highlighted.

Keywords: Czech-Slovakian Republic, national policy, Sudeten Germans, national minority, national autonomy.

УДК 94(477/87) «1920-1938»

Т.В. Піковська

ЕВОЛЮЦІЯ ПРОГРАМИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ НА ЗАКАРПАТТІ В 1920-1938 РР.

У статті досліджується еволюція програми однієї з найбільш популярних партій Закарпаття в період його входження до складу Першої Чехословацької республіки – Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ). Зокрема, значна увага приділена ставленню комуністів до національного питання, яке було одним із ключових політичних питань цього часу.

Висвітлено значення впливу з боку Москви та Комінтерну на формування програмних положень КПЧ, зокрема на її перехід на проукраїнські позиції. Визначено особливості діяльності КПЧ, її спроби пошуку союзників серед інших політичних сил.

Ключові слова: Комуністична партія Чехословаччини, комуністична ідеологія, національне питання, політична програма, зовнішня політика, внутрішня політика, еволюція політичної програми.

Закінчення Першої світової війни стало початком нового періоду в історії Закарпаття, яке з 1919 р. увійшло до складу Чехословаччини під назвою Підкарпатська Русь. Однією з характерних особливостей Чехословаччини була наявність великої кількості політичних партій. Всі вони мали характерну особливість – формування за національною ознакою. Винятком стала Комуністична партія Чехословаччини (КПЧ), яка була єдиною інтернаціональною партією в країні. Особливо сильний вплив вона мала на території Підкарпатської Русі. Як і програми інших політичних партій, програма КПЧ зазнавала змін під впливом зміни політичного становища в країні.

Радянські дослідники оцінювали діяльність КПЧ як прогресивну, а саму партію називали єдиною політичною організацією в Чехословаччині, що виступила проти соціального

й національного гноблення населення (І. Гранчак, І. Ванат, Н. Баженова, Б. Співак, О. Клеванський) [1, 2, 3, 4, 5].

Сучасні історики здійснюють спробу переосмислити роль комуністичної партії в політичному житті як усієї Чехословаччини, так і Підкарпатської Русі (О. Бобраков-Тімошкін, І. Поп, М. Токар, П. Магочій, с. Віднянський) [6, 7, 8, 9, 12].

Враховуючи вищезазначене, ми поставили таку мету: проаналізувати еволюцію програми КПЧ на Підкарпатській Русі в 1920-1938 роках.

Комуністична ідеологія з її популізмом і простотою рецептів вирішення усіх соціальних проблем мала найбільшу популярність в патріархальних, слабо структурованих і політично незрілих суспільствах [7, с. 215]. Таким і було після Першої світової війни закарпатське суспільство. Дослідники відзначають загальну соціально-економічну відсталість краю, який був периферією чехословацької політики [6, с. 83].

Також до чинників, які сприяли популяризації комуністичних ідей серед населення, належать: низький рівень політичної культури жителів краю, демократичність і багатопартійність державної системи, актуальність соціальних вимог у заново відродженому суспільстві [8, с. 189].

Традиційно значну частину прихильників комуністичної ідеології складають представники найбідніших верств селян та робітників. Переважна більшість населення краю належала саме до цих верств (див. Таблицю 1).

Таблиця 1. Професійна структура населення Підкарпатської Русі [9, с. 205]

РІД ЗАНЯТЬ	1910		1930	
	загальна кількість	частка у відсотках (%)	загальна кількість	частка у відсотках (%)
1. Сільське та лісове господарство	401 430	89,6	447 133	83,1
2. Добувна та обробна промисловість	15 396	3,4	31 462	5,8
3. Торгівля, транспорт, зв'язок	3 786	0,8	13 814	2,6
4. Цивільна і громадська служба	3 266	0,8	13 670	2,5
5. Наймити і поденники	18 077	4,0	1 812	0,3
6. Відставні службовці, багатії, невідомі	5 611	1,0	30 104	5,5
ВСЬОГО	447 566	99,6	537 995	99,8

На початковому етапі комуністи разом із соціалістами, а також нечисленними представниками соціал-демократії утворили Міжнародну Соціалістичну Партію Підкарпатської Русі (МСПР). Друкованими органами партії стали газети «Правда», «Карпатська правда» і угорськомовна «Мункаш уйшаг». [12, с. 645, 7, с. 215, 8, с. 189] Партія не визнавала автономію Підкарпатської Русі, вимагала утвердження «істинної автономії» у формі «самовизначення влади всіх трудящих» [7, с. 215; 8, с. 189; 10, с. 135].

Делегація МСП взяла активну участь в утворенні КПЧ на її з'їзді 14-16 травня 1921 р. і стала її крайовою організацією [10, с. 135]. Її очолили Й. Демко, І. Мондок, І. Локота, Є. Сайдлер [8, с. 190].

У цей період програма комуністів містила вимоги негайної пролетарської революції, повалення «буржуазного» уряду Чехословаччини, конфіскації та ліквідації великих приватних землеволодінь, тісної співпраці з Радянським Союзом. Поширюючи серед місцевого населення популістські заклики, комуністи здобули популярність серед найбідніших верств робітників і селян, підштовхуючи їх до радикальних форм боротьби у вигляді страйків, демонстрацій, саботажів [8, с. 190].

У 1924 р. відбувся V Конгрес Комінтерну, який поставив перед компартіями завдання більшовізації. Резолюція V Конгресу Комінтерну з національного питання містила окремий розділ про українське питання в Польщі, Румунії та Чехословаччині [2, с. 202].

У програмних положеннях КПЧ зацікавлення долею краю стало помітним з наближенням передвиборчого періоду. У цілому вони повторювали традиційні для інших

.....
політичних партій Підкарпатської Русі вимоги впровадження автономного парламенту – Союму, встановлення чітких кордонів із Словаччиною, гарантій виконання Сен-Жерменського договору [8, с. 190].

Починаючи з середини 20-х років, у програмі комуністичної партії та її діяльності на території краю відбуваються деякі зміни. 6 вересня 1925 року в Мукачеві відбулась VI крайова конференція КПЧ, на якій особлива увага акцентувалася на культурно-національному аспекті, підкреслювалася етнічна єдність українського народу. Упродовж наступних двох років питання національної приналежності закарпатців до українського народу, їх мовна та культурна спільність стали пріоритетними у діяльності крайкому КПЧ: «Ми є частина українського народу, говоримо тією ж мовою, що й весь 40-мільйонний український народ» [8, с. 196]. Вони безапеляційно заявили, що остаточно розв'язати національне питання зможе «лише радянський суспільний лад» [7, с. 217].

З цього часу розпочалося зближення крайкому КПЧ з українськими комуністами. У 1925 р. делегати КПЧ у складі І.Мондока, О.Бадана, А.Дьезе та Ч.Грушки відвідали Радянську Україну і взяли участь у роботі IX з'їзду КП(б)У [2, 203]. Наступним етапом зближення стала VII крайова конференція КПЧ (листопад 1926 р.), після якої кількість комуністичних кадрів направлених на навчання до Радянської України, значно збільшується [11, с. 113].

Посилення державного контролю за діяльністю комуністів та їх лідерів в умовах світової економічної кризи 1929-1933 років не вплинуло на офіційний курс КПЧ: «Революційний шлях виходу із кризи – повалення влади буржуазії та встановлення диктатури пролетаріату» [8, с. 192]. Значною мірою це було продиктовано тиском з боку Москви. Така позиція не сприяла зростанню чисельності прихильників партії. З іншого боку, вони вміло використовували загострення соціальних суперечностей у країні, згідно з проголошеними положеннями партії, були зацікавлені у поглибленні суспільної кризи, яка б призвела до «революційної ситуації» в чехословацькій державі [8, с. 193].

Проте до середини 30-х років програмні положення крайкому КПЧ не видозмінились, а її партійно-стратегічна основа – курс на перемогу пролетарської революції та встановлення диктатури пролетаріату (у формі Рад) залишались першочерговим завданням усього комуністичного руху. Упродовж першої половини 30-х років крайком КПЧ найбільше уваги приділив страйковій боротьбі, небажанню контактувати із місцевими соціал-демократами й посиленню пропаганди «радянського способу життя» [8, с. 193].

З середини 30-х років на порядок денний почали висуватися нові стратегічно важливі питання тогочасності – питання пошуку союзників та доцільності вимоги автономії краю. Одним з важливих чинників, що вплинули на подальші дії КПЧ в Закарпатті, стала перспектива фашизації Європи. Висуваючи загальноприйнятну тезу про загрозу фашизму та об'єднання спільних зусиль для боротьби з ним, члени крайкому КПЧ насамперед сподівалися очолити цей рух і під його демократичними гаслами продовжити виконання своїх програмних положень та далекосяжних цілей. Така політика стала наслідком VII Конгресу Комінтерну (1935 р.) в резолюції якого прямо наголошувалось, що союз політичних сил можливий в тому разі, якщо він буде використаний для ефективної реалізації соціалістичного перевороту [10, с. 248].

Ще на X пленумі КПЧ (1934 р.) був взятий курс на зближення із соціал-демократами. Така співпраця двох лівих організацій виражалася передусім у проведенні під їх егідою масових акцій за участю селян і робітників.

У цей же час комуністи змінили традиційне для всіх автономних партій програмне положення, що стосувалось автономії краю. У передвиборчій кампанії 1935 р. вони заявляють, що «гасло автономії є тільки знаряддя для обману трудящих, на відрив їх від революційної боротьби за хліб, роботу і свободу» [10, с. 251]. Ці гасла можна розглядати як передвиборчий прийом, спробу відмежуватись від решти автономних партій, в умовах мобілізації проугорських автономно-політичних сил. Надалі комуністи в питаннях автономії вимагають від уряду виконання взятих на себе зобов'язань. Загалом, хоча комуністи й знаходились в опозиції до чехословацької влади, але виступали за непорушність кордонів і демократичного устрою держави. Про це заявив на зустрічі з прем'єром М. Годжею лідер закарпатських комуністів О.Борканюк [8, с. 205; 10, с. 256].

У 1938 р. політична ситуація в краї склалася так, що все більшою ставала потреба у об'єднанні всіх проукраїнських партій в єдину політичну силу. Комуністи у питанні єднання всіх проукраїнських політичних сил краю займали конкретну й незмінну позицію. На

утворення блоку чи союзу з проукраїнськими силами вони йти не збирались, оскільки вважали їх буржуазно-поміщицькими й клерикальними партіями [8, с. 208].

Після Мюнхену в жовтні 1938 року КПЧ, в тому числі її Закарпатська крайова організація, були офіційно розпущені, їх керівництво виїхало до СРСР.

Отже, оцінюючи процес еволюції програми КПЧ у Закарпатті, варто відзначити, що значною мірою на його перебіг вплинули окремі особливості діяльності КПЧ, іноді досить суперечливі. З одного боку, КПЧ проявляла активність в організаційно-агітаційній роботі, поширенні комуністичних ідей майже по всій території краю, з іншого боку – ініціативу на місцях не могли повною мірою підтримати центральні органи КПЧ у Празі, які були змушені дотримуватися комінтернівських позицій, диктату Москви, а пізніше – репресивних методів проти членів своєї ж партії. Ще одна особливість полягала в тому, що в ідеологічному плані крайком КПЧ підпорядковувався КП(б)У, а вишкіл партійних кадрів проводився в Радянській Україні. Проте це не завадило комуністам досягти певних успіхів у краї. Про популярність комуністичних ідей у Підкарпатській Русі свідчать результати виборів до парламенту ЧСР в краї в 1924 р, в яких КПЧ отримала 38% голосів. У наступних виборах в парламент ЧСР в Підкарпатській Русі отримала менше голосів – 31% (1925), 15% (1929), 29% (1935) [7, с. 215]. Це свідчило про поступове зростання політичної культури в краї.

Безумовно, програма комуністичної партії на Закарпатті у зазначений період потребує подальшого вивчення. При цьому важливо дослідити місце КПЧ в політичній історії краю, спроби співпраці з іншими політичними силами, ступінь впливу на її діяльність з боку Москви та Праги.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гранчак І., Пальок В. Місто над Ужем. Історичний нарис. – Ужгород: Карпати, 1973. – 273 с.
2. Ванат І. Нариси Новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга перша (1918-1938). – Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, 1979. – 368 с.
3. Баженова Н.П. Нарис історії національно-визвольного руху трудящих Закарпаття в 1917-1923 рр. – Ужгород, 1962. – 345 с.
4. Співак Б.І. Революційний рух на Закарпатті в 1924-1929 рр. – Ужгород, 1962. – 320 с.
5. Клеванский А.Ф., Фирсов Е.Ф. Провозглашение независимости Чехословакии и первые шаги по организации власти // Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1917-1929 гг. – М.: Наука, 1988. – С.197-212.
6. Бобраков-Тимошкин А. Проект «Чехословакия». Конфликт идеологий в Первой Чехословацкой республике (1918-1938). – М.: Новое Литературное Обозрение, 2008. – 224 с.
7. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород: издательство В. Падяка, 2001. – 431 с.
8. Токар М. Ю. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 -1939) – Ужгород, 2006. – С. 380;
9. Магочій П.Р. Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948) – Ужгород, 1994.
10. Нариси історії Закарпаття в 3-х т. – Т II (1918-1945). – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 663 с.
11. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Ужгород, 1980. – 320 с.
12. Віднянський С.В. Політичні процеси в Закарпатті // Політична історія України ХХ століття: у 6-ти т. – К.: Генеза, 2002-2003. – Т5: Українці за межами УРСР (1918-1940). – К, 2003. – 720 с. – С.623-624.

Пиковская Т.В. ЭВОЛЮЦИЯ ПРОГРАММЫ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ ЧЕХОСЛОВАКИИ НА ЗАКАРПАТЬЕ В 1920-1938 ГГ.

Статья посвящена эволюции политической программы одной из наиболее популярных партий Закарпатья в период его пребывания в составе Первой Чехословацкой республики – Коммунистической партии Чехословакии(КПЧ). Значительное внимание уделено позиции коммунистов в национальном вопросе, который был одним из самых острых политических вопросов указанного периода.

Рассматривается значение влияния со стороны Москвы и Коминтерна на формирование программных положений КПЧ, причины сближения с украинскими коммунистами. Определены особенности деятельности КПЧ, её попытки поиска союзников среди других политических сил.

Ключевые слова: Коммунистическая партия Чехословакии, коммунистическая идеология, национальный вопрос, политическая программа, внешняя политика, внутренняя политика, эволюция политической программы.

Pikovska T.V. EVOLUTION OF THE COMMUNIST PARTY PROGRAM IN ZAKARPATTYA IN 1920-1938.

The article studies the program evolution of one of the most popular parties in Zakarpattya during the period of its entry to the First Czech Republic. Particularly, considerable attention was focused on the attitude of communists to the national problem which was one of the crucial political problems at that time.

It has been elucidated the importance of influence from Moscow and Communist international on the program principles formation of the CPC, in particular on its transfer on the pro-ukrainian positions. It has been determined the activity peculiarities of the CPC and its attempts to find allies among other political forces.

Keywords: Communist party of Czechoslovakia, Communist ideology, National question, Political program, Foreign policy, Domestic policy, Evolution of the political program.

УДК 94(460): 323.28: 321.7

В.Ю. Годлевська

ПРОБЛЕМА БАСКСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ІСПАНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ (1982-1996 РР.)

У статті досліджується проблема баскського тероризму на етапі консолідації демократичного режиму в Іспанії в період правління Іспанської соціалістичної робочої партії (1982-1996 рр.). Автор виділяє основні причини прояву баскського тероризму, основну з яких вбачає в прагненні басків створити незалежну Баскську державу. Зазначається, що тероризм ETA став найбільшою перешкодою на шляху консолідації демократії і одночасно зміцнення авторитету ІСРП як правлячої партії. Зроблена спроба прослідкувати основні напрямки пошуку ефективних методів боротьби проти баскського екстремізму.

Ключові слова: баски, тероризм, соціалістична робітничка партія Іспанії.

Одним з осередків спалахів етнонаціоналізму в Європі є відома під назвою Країна Басків історична область, розташована в межах двох суверенних держав – Іспанії та Франції. Нація, яка визначає себе як «Еускал Герріа» («баскський народ»), протягом багатьох років за допомогою як мирних, так і силових засобів веде боротьбу за своє політичне самовизначення та створення власної незалежної держави.

Евристична цінність даної статті полягає у спробі прослідкувати основні напрямки пошуку ефективних методів боротьби проти баскського екстремізму в період консолідації демократії в іспанському суспільстві в період правління Іспанської соціалістичної робітничої партії (ІСРП).

Серед останніх ґрунтовних досліджень зазначеної проблеми варто виділити праці іспанського науковця І. Санчеса-Куенка, російських науковців Г. Волкової, Н. Анікеєвої, Е. Черкасової, Ландбасо Ангуло А., А. Коновалова. Науковці зазначають, що баскський націоналізм має глибоке історичне коріння, а тероризм є проявом екстремістських настроїв націоналістичних угруповань [1-7].

Найбільших змін ідеологія націоналізму народу басків зазнала в часи правління генерала Франко (1939-1975). За екстремальних умов, коли консервативний, поміркований регіональний уряд виявився неспроможним протидіяти централістській політиці Франко, відбулася стрімка радикалізація ідей баскського націоналізму: на базі студентських молодіжних груп опору на початку 1960-х років сформувалась екстремістська націоналістична організація ETA (скорочено від баскського – Еускаді та свобода), метою якої є створення незалежної Баскської держави.

Демократизація Іспанії, що почалась після смерті Ф.Франко, ознаменувало собою істотні зміни в політиці Мадрида щодо басків, результатом яких було прийняття нової демократичної конституції Іспанії (1978 р.), яка, хоч і ґрунтується на «неподільній єдності іспанської нації, спільній та соборній батьківщині для всіх іспанців», однак гарантує «право на самоврядування національностей та регіонів, які є складовою іспанської нації, та солідарність між ними», та Статуту автономії Країни Басків (1979 р.), який закріпив за нею як «історичною національністю Іспанії» високий рівень автономних прав.

Pikovska T.V. EVOLUTION OF THE COMMUNIST PARTY PROGRAM IN ZAKARPATTYA IN 1920-1938.

The article studies the program evolution of one of the most popular parties in Zakarpattya during the period of its entry to the First Czech Republic. Particularly, considerable attention was focused on the attitude of communists to the national problem which was one of the crucial political problems at that time.

It has been elucidated the importance of influence from Moscow and Communist international on the program principles formation of the CPC, in particular on its transfer on the pro-ukrainian positions. It has been determined the activity peculiarities of the CPC and its attempts to find allies among other political forces.

Keywords: Communist party of Czechoslovakia, Communist ideology, National question, Political program, Foreign policy, Domestic policy, Evolution of the political program.

УДК 94(460): 323.28: 321.7

В.Ю. Годлевська

ПРОБЛЕМА БАСКСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ІСПАНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ (1982-1996 РР.)

У статті досліджується проблема баскського тероризму на етапі консолідації демократичного режиму в Іспанії в період правління Іспанської соціалістичної робочої партії (1982-1996 рр.). Автор виділяє основні причини прояву баскського тероризму, основну з яких вбачає в прагненні басків створити незалежну Баскську державу. Зазначається, що тероризм ETA став найбільшою перешкодою на шляху консолідації демократії і одночасно зміцнення авторитету ІСРП як правлячої партії. Зроблена спроба прослідкувати основні напрямки пошуку ефективних методів боротьби проти баскського екстремізму.

Ключові слова: баски, тероризм, соціалістична робітничка партія Іспанії.

Одним з осередків спалахів етнонаціоналізму в Європі є відома під назвою Країна Басків історична область, розташована в межах двох суверенних держав – Іспанії та Франції. Нація, яка визначає себе як «Еускал Герріа» («баскський народ»), протягом багатьох років за допомогою як мирних, так і силових засобів веде боротьбу за своє політичне самовизначення та створення власної незалежної держави.

Евристична цінність даної статті полягає у спробі прослідкувати основні напрямки пошуку ефективних методів боротьби проти баскського екстремізму в період консолідації демократії в іспанському суспільстві в період правління Іспанської соціалістичної робітничої партії (ІСРП).

Серед останніх ґрунтовних досліджень зазначеної проблеми варто виділити праці іспанського науковця І. Санчеса-Куенка, російських науковців Г. Волкової, Н. Анікеєвої, Е. Черкасової, Ландбасо Ангуло А., А. Коновалова. Науковці зазначають, що баскський націоналізм має глибоке історичне коріння, а тероризм є проявом екстремістських настроїв націоналістичних угруповань [1-7].

Найбільших змін ідеологія націоналізму народу басків зазнала в часи правління генерала Франко (1939-1975). За екстремальних умов, коли консервативний, поміркований регіональний уряд виявився неспроможним протидіяти централістській політиці Франко, відбулася стрімка радикалізація ідей баскського націоналізму: на базі студентських молодіжних груп опору на початку 1960-х років сформувалась екстремістська націоналістична організація ETA (скорочено від баскського – Еускаді та свобода), метою якої є створення незалежної Баскської держави.

Демократизація Іспанії, що почалась після смерті Ф.Франко, ознаменувало собою істотні зміни в політиці Мадрида щодо басків, результатом яких було прийняття нової демократичної конституції Іспанії (1978 р.), яка, хоч і ґрунтується на «неподільній єдності іспанської нації, спільній та соборній батьківщині для всіх іспанців», однак гарантує «право на самоврядування національностей та регіонів, які є складовою іспанської нації, та солідарність між ними», та Статуту автономії Країни Басків (1979 р.), який закріпив за нею як «історичною національністю Іспанії» високий рівень автономних прав.

З переходом до демократії ЕТА не захотіла й (або) не зуміла відшукати гідне місце в новій політичній системі суспільства. Вона вважала за краще добиватися своєї головної мети – проголошення незалежної «Великої Басконії» – терористичними методами. Подібна «діяльність» не тільки зумовлювала перманентну напруженість в суспільстві, але й вимагала адекватної реакції з боку держави, передусім її силових структур.

Напередодні загальних виборів у жовтні 1982 р. ІСРП у своїй передвиборчій програмі висунула як одне з головних завдань «ізоляцію баскських екстремістів». Після перемоги ІСРП на парламентських виборах міністр внутрішніх справ Х. Барріонуево оголосив про розгортання антитерористичної роботи. Її основні напрями передбачали, по-перше, об'єднання всіх демократичних сил країни в антитерористичний блок. По-друге, підвищення ефективності поліцейських дій з додаванням до розшукових і оперативних заходів превентивного й інформаційного характеру, що активно застосовувалися. По-третє, зміцнення міжнародної співпраці, насамперед із Францією, для боротьби з тилковими підрозділами ЕТА на півдні цієї країни. По-четверте, застосування політики соціальної реабілітації відносно амністованих або етарівців, що відбули термін покарання [6, с. 122].

У 70-80-і роки основним об'єктом замахів бойовиків були представники армії і сил безпеки. Їх головні позиції в цьому трагічному переліку не випадкові. По-перше, в очах ЕТА поліція і армія втілюють сили, що окупувають Країну Басків. По-друге, вбивства військових і поліцейських – виклик терористів державі і її монополії на насильство. Немає кращого доказу, що держава втратила цю монополію, ніж систематичні напади на сили правопорядку. Нарешті, існує важливий символічний момент: атаки проти поліції й військових дозволяють терористам створювати у громадськості враження, що їх дії – не тероризм, а складова частина війни між двома «арміями», іспанської і «баскської» [1, с. 110].

Наприкінці 80-х років бойовики дійшли висновку, що втрати держави у війні на виснаження і, отже, ефективність їх дій зростають, якщо заходи будуть спрямовані проти політиків, які несуть відповідальність «за окупацію Країни Басків». Ця ідея вперше була озвучена ще в 1979-1980 рр. політико-військовою ЕТА, що боролася проти владної тоді партії Союзу демократичного центру (СДЦ). В одному з бюлетенів військової ЕТА наголошувалося: «Озброєне зіткнення не ставить за мету розгром супротивника, бо це утопічно. Йдеться про те, щоб змусити супротивника до тривалої боротьби на фізичне і психологічне виснаження, яка примусить його піти з нашої території» [1, с. 106].

Терористичні дії із сторони ЕТА призвели до появи законодавчих актів, спрямованих на створення правової бази для протидії тероризму в різних його проявах. Так ще 1 грудня 1980 р. був прийнятий Органічний закон із боротьби з тероризмом № 11/1980. Закон наділяв правоохоронні органи правом за певних обставин продовжувати затримання підозрюваних осіб без пред'явлення їм звинувачення на термін, що перевищує 72 години; проводити прослуховування телефонних розмов і обшук в приміщеннях без санкції прокурора. Органічний закон № 9/1984 від 26 грудня 1984 р. ще більш посилював покарання за тероризм. Зокрема, поліції дозволялося проводити превентивні арешти, утримувати заарештованих під вартою до 10 діб і закривати органи ЗМІ зі звинувачення в «апології тероризму». Цей закон одержав неоднозначну оцінку громадської думки, що розцінила низку найбільш «драконівських» положень як непропорційне використання сили відносно екстремістів [9]. Тому рішенням Конституційного суду від 16 грудня 1987 р. окремі статті Органічного закону № 9/1984 були визнані такими, що суперечать Конституції. Королівські укази від 24 січня 1986 р., 7 грудня 1990 р., 10 липня 1992 р. регулювали соціальне забезпечення щодо тих, які певною мірою постраждали від актів терору [11; 13; 14; 15]. Проведені в 1988 р. і в 1995 р. реформи кримінального законодавства сприяли подальшому вдосконаленню іспанського правосуддя відносно тероризму [12; 16; 6, с. 123].

У 1992-1993 рр. держава нанесла ЕТА низку істотних ударів. Початком став арешт 29 березня 1992 р. у французькому містечку Бідарт керівництва організації в особі трьох лідерів. Після захоплення керівників до рук поліції потрапили документи, що дозволили провести численні арешти членів організації і зруйнувати значну частину її інфраструктури, зокрема, фабрику із виробництва зброї і вибухових речовин.

Демократичні сили іспанського суспільства неодноразово робили спроби створення широких об'єднань, здатних в рамках правової держави протидіяти тероризму. Прикладом можуть слугувати Мадридська угода щодо тероризму (5 листопада 1987 р.) та пакт Ахурія Енеа (12 січня 1988 р.). Зазначені угоди підписувалися представниками провідних

загальнонаціональних і регіональних партій різноманітного політичного спектру, включаючи помірних баскських націоналістів. Вони мали кілька цілей. По-перше, розглянути можливість початку переговорів з екстремістами, але тільки в тому випадку, якщо вони нададуть неспростовні докази готовності скласти зброю й відмовитися від терору як методу досягнення політичної мети. По-друге, у разі початку таких переговорів обмежити порядок денний тільки питаннями, пов'язаними із існуючим станом проблеми або майбутньою долею членів ЕТА (амністія, повернення з еміграції, соціальні гарантії. По-третє, заручитись міжнародною підтримкою та залучити світову спільноту до вирішення проблеми тероризму. Учасників пактування об'єднувало щире прагнення викоренити тероризм, проте тактичні схеми, що пропонувалися, зокрема, у пакті Ахурія Енеа, були неоднозначними, а у низці випадків взаємовиключними. Ця обставина була однією з головних причин розвалу Пакту [17; 18; 6, с. 122].

У ході війни на виснаження відбувалися не тільки вбивства й затримання терористів поліцією. Між державою та ЕТА мали місце численні контакти, діалоги, переговори. За допомогою контактів робиться спроба досягти перемир'я або негласного припинення терористичних дій. Перемир'я було необхідним для заспокоєння суспільства, що страждало від терору. За логікою властей, суспільний спокій повинен був вплинути на електоральні результати. І ще одне міркування на користь перемир'я: чим довше ЕТА утримувалася б від терору, тим менше у неї було б можливостей для об'єднання радикально-націоналістичних сил, що групувалися навколо неї і гарантували її виживання.

Перші контакти між владою та ЕТА мали місце в наприкінці 1976-1978 рр. Обговорювалися проблеми амністії й можливість перемир'я. Надалі взаємодія розвивалася в пульсуючому режимі: то припиняючись, то поновлюючись. З 1984 по 1994 рр. контакти мали місце постійно, практично без перерв. Показово, що контакти, як правило, не афішувалися сторонами. Іспанський уряд називає свої контакти з ЕТА «вимірюванням температури». Йдеться про те, щоб переконатися, чи готова ЕТА до припинення озброєної боротьби в обмін на поступки в плані пом'якшення покарання [1, с. 113].

Найбільш серйозна спроба досягти певного результату була зроблена в Алжирі в листопаді 1986-квітні 1989 р. Уряд ІСРП не випадково вступив в переговори з ЕТА саме в цей час. Ефективність антитерористичної діяльності помітно зростає. Іспанські сили безпеки, почавши діяти в координації з французькими колегами, позбавили ЕТА минулих можливостей безкарно діяти на території цієї країни. Була арештована велика частина представників організації. Уряд ІСРП визнав, що ситуація сприятлива для початку переговорів, які повинні завершитися позитивно – капітуляцією ЕТА. Переговори в Алжирі склалися з двох фаз. У першій (листопад 1986-лютий 1988 рр.) перемир'я не оголошувалося. У ході другої фази перемир'я оголошувалося двічі й відбулося шість офіційних зустрічей представників ЕТА і уряду. В загалом переговори не принесли результатів. 4 квітня 1989 р. ЕТА оголосила кінець перемир'я. На відміну від ІСРП, Народна партія, прийшовши в 1996 р. до влади, припинила всі контакти з ЕТА [1, с. 114].

У боротьбі з тероризмом іспанська влада вдавалася до різноманітних методів – від законних, тобто повністю відповідних правовим нормам, до так званих «брудних», що далеко виходять за рамки правової держави. Ще у середині 70-х років в іспанській і у французькій частинах Країни Басків з'явилися підпільні праворадикальні угруповання з метою протиставити насильству ЕТА своє насильство. Найчастіше вони були ретельно законспірованими групами, у складі яких діяли екстремістськи налаштовані агенти поліції або спецслужб. Терор ЕТА породжував не менш злочинний антитерор [6, с. 123].

Найбільш серйозним політичним «прорахунком» уряду Ф. Гонсалеса стала «брудна війна», розв'язана окремими керівниками поліцейських служб Іспанії на території Франції. Для ведення «війни» були створені ретельно законспіровані осередки поліцейських або цивільних гвардійців, відомі як ГАЛ – Групи антитерористичного звільнення. За час свого існування з 1983 по 1987 р. групи зробили 27 вбивств (у ряді випадків жертвами ГАЛ стали люди, що не мали ніякого відношення до ЕТА). Судові викриття і скандал у справі ГАЛ негативно відобразилися на престижі уряду Ф. Гонсалеса.

Щодо діяльності ГАЛ дотепер немає повної ясності, оскільки йдеться про підпільну структуру, ядро якої складало «ідейні борці» проти баскського екстремізму, що володіли знаннями, досвідом, а також певними організаційно-технічними й фінансовими можливостями. Подальші події показали, що незалежно від кінцевої мети, яку переслідували натхненники або

.....
мимовільні покровителі діяльності ГАЛ, «брудна війна» проти ЕТА обернулася для уряду соціалістів падінням авторитету [6, с. 124]. Ідеологи баскського екстремізму знайшли в злочинах ГАЛ підтвердження своєї теорії «симетричного насильства»: якщо уряд Іспанії, який поневолив нас, використовує проти патріотів не тільки армію, суди і поліцію, але і вбивць ГАЛ, то, природно, і ми є борцями за незалежність і свободу Басконії, а значить, маємо повне право дати гідну відповідь окупантам з використанням всіх доступних засобів, включаючи «революційний терор» ЕТА [6, с. 124, 125].

Водночас іспанському керівництву, яке об'єктивно оцінювало можливості, що були в його розпорядженні, важко було запропонувати ефективний метод боротьби проти баскського екстремізму. Було очевидним, що ні остаточна поразка, ні саморозпуск ЕТА не стануть причинами зникнення радикального баскського націоналізму. Проте ЕТА не змогла досягти своєї мети через низку чинників. По-перше, їй завадили успіхи поліції й цивільної гвардії, які надзвичайно ослабили позиції терористів. По-друге, чималу роль зіграли судові переслідування членів ЕТА. По-третє, важливу роль в поразці ЕТА зіграли масові протести проти тероризму. У 90-х рр. масові маніфестації проти вбивств, диверсій і викрадань набули постійного характеру [1, с. 115].

По суті, тероризм ЕТА став найбільшою перешкодою на шляху консолідації демократії і одночасно зміцнення авторитету ІСРП як правлячої партії. Уряд соціалістів намагався приборкати тероризм, використовуючи спеціальні підрозділи, операції яких часто супроводжувалися перевищенням повноважень. Зрештою, це призвело до низки ексцесів і політичних скандалів, що підривали репутацію ІСРП в очах електорату. Як наслідок, у процесі протистояння терористам нагніталися незадоволеність і недовір'я, що обмежували перспективи соціалістів на збереження влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Современная Испания: Реф. сб. / [Сост., автор введения и рефер. Хенкин С.М.]. – М.: ИНИОН РАН, 2003. – 144 с.
2. Аникеева Н. Испания против терроризма // Современная Европа. – 2005. – № 3. – С. 63-74.
3. Волкова Г.И. Истоки и современные реальности баскского терроризма // Терроризм в современном мире: истоки, сущность, направления, угрозы. М.: Ин-т социологии РАН, 2003. – 358 с.
4. Волкова Г.И. Испания: демократия vs терроризм // Космополис. 2003. №1(3). – С.77-79.
5. Волкова Г.И. Баскский терроризм и политика регионального автономизма в Испании // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – №2. – С. 93-97.
6. Политическая история Испании XX века: Учеб. Пособие / Г.И.Волкова, А.В. Дементьев. – М.: Высш. школа, 2005. – (XX век. Политическая история мира). – 191 с.
7. Черкасова Е. Страна басков: терроризм и борьба за самоопределение // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – №10. – С. 47-56.
8. Ландбасо Ангуло А., Коновалов А. Терроризм и этнополитические конфликты. Книга 1. Из истории басков. М.: Огни ТД. – 2004. – 384 с.
9. Ley Organica 9/1984, de 26 de diciembre, contra la actuacion de bandas armadas y elementos terroristas y de desarrollo del articulo 55.2 de la Constitucion// BOE. - Jefatura del Estado. – 3.01.1985. – № 3. P. 70 – 72.
10. Orden de 23 de octubre de 1984 por la que se desarrolla el real decreto 1781/1984, de 26 de septiembre, de retribuciones de los miembros de las fuerzas y cuerpos de seguridad en lo que respecta a la guardia civil y a la politica nacional// BOE. – Ministerio del Interior. – 25.10.1984. – № 256. – P. 30953 – 30956.
11. Real decreto 336/1986, de 24 de enero, por el que se regulan las indemnizaciones a las victimas de bandas armadas y elementos terroristas // BOE.- Presidencia del Gobierno. – 19.2.1986. – № 43 – P. 6482.
12. Ley organica 3/1988, de 25 de mayo, de reforma del Codigo Penal // BOE. Jefatura del Estado. – 26.05.1988. – № 126. P. 16159.
13. Real decreto 1576/1990, de 7 de diciembre, por el que se regula la concesion en el sistema de la seguridad social de pensiones extraordinarias motivadas por actos de terrorismo// BOE. - Ministerio de Trabajo y Seguridad Social. – de 8/12/1990. – № 294. – P. 36436 – 36437.
14. Real decreto 851/1992, de 10 de julio, por el que se regulan determinadas pensiones extraordinarias causadas por actos de terrorismo // BOE. - Ministerio de Economía y Hacienda. – 1/8/1992. - №184. – P. 26982 – 26985.
15. Real decreto 673/1992, de 19 de junio, por el que se regulan los resarcimientos por dacos victimas de bandas armadas y elementos terroristas // BOE. – Ministerio del Interior. - 30/6/1992. – № 156. – p. 22235 – 22238.
16. Ley Organica 10/1995, de 23 de noviembre, del Código Penal // BOE. – Jefatura del Estado. – 24.11.1995. – № 281. – P. 33987 – 34058.

17. <http://www.filosofia.org/his/h1988ae.htm>.

18. <http://www.filosofia.org/his/h1987te.htm>.

Годлевская В.Ю. ПРОБЛЕМА БАСКСКОГО ТЕРРОРИЗМА В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ИСПАНСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РАБОЧЕЙ ПАРТИИ (1982-1996 ГГ.).

В статье исследуется проблема баскского терроризма на этапе консолидации демократического режима в Испании в период правления Испанской социалистической рабочей партии (1982-1996 гг.). Автор выделяет основные причины проявления баскского терроризма, основную из которых как и видит в стремлении басков создать независимое Баскское государство. Отмечается, что терроризм ЭТА стал наибольшим препятствием на пути консолидации демократии и одновременно укрепление авторитета ИСПП как правящей партии. Сделана попытка проследить основные направления поиска эффективных методов борьбы против баскского экстремизма.

Ключові слова: баски, тероризм, соціалістическая робітничка партія Іспанії.

Hodlevska V.Yr. PROBLEM OF BASQUE TERRORISM IN THE PERIOD OF RULE OF SPANISH SOCIALISTIC WORKING PARTY (1982-1996).

In the article the problem of basque terrorism is explored on the stage of consolidation of the democratic regime in Spain in the period of rule of Spanish socialistic working party (1982-1996). An author selects the principal reasons of display of basque terrorism, basic of which author mainsmain in aspiration of Basques to create the independent Basque state. Terrorism of ETA became most obstacle on the way of consolidation of democracy and strengthening of authority of Spanish socialistic working party as ruling party. An author does an attempt to trace basicmain directions of searching effective methods of fightwrestling against basque extremism.

Keywords: Basques, terrorism, the Social Labor Party of Spain.

УДК 94 (450): «327»

О.О. Кукотенко

ЕВОЛЮЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ІТАЛІЇ В РЕГІОНІ БЛИЗЬКОГО СХОДУ Й СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я У ПОСТЫПОЛЯРНИЙ ПЕРІОД

У статті розкриваються зовнішньополітичні пріоритети уряду Італії щодо Близького Сходу та Середземномор'я. Окреслюються взаємовідносини Італійської Республіки з основними державами цих регіонів. Автором аналізується участь Риму у спробах розв'язання конфліктних ситуацій на Близькому Сході.

Ключові слова: Близький Схід, Середземномор'є, зовнішньополітичний курс, багатостороння дипломатія, військова присутність, посередник, миротворча місія, переговори, міждержавний діалог, міграційні потоки.

Наприкінці ХХ століття Італія намагалась показати на найвищому політичному рівні, що її зовнішньополітична стратегія та менталітет піддається конструктивній перебудові, так само відбувалось переосмислення «італійського внеску» у світову політику. Італія прагнула підкреслити припинення курсу традиційної пасивності своєї зовнішньої політики, що впливало із перебування у фарватері НАТО, й акцентувати на її активності й самостійності.

Зовнішня політика, здійснювана Італією після завершення «холодної війни», характеризувалась також більшою активністю відносно реалізації вимог безпеки, відкритою чіткістю в умовах досягнення національних інтересів, більшою гнучкістю. Досягненню цих цілей значною мірою сприяло те, що італійський уряд володів нормами наступності, тобто послідовно розвивав досягнення минулої доби.

На рубежі ХХ-ХХІ сторіч в Італії здійснювалась перебудова політичної системи, пов'язана з переходом до Другої республіки та, відповідно, корективами зовнішньополітичного курсу. Зусилля італійської дипломатії в новому столітті були спрямовані на те, щоб вийти на міжнародну арену в ролі рушія, генератора безпеки, а не тільки її споживача – пасивного учасника блоків і угод. Фігурують у документах та виступах державних посадовців такі нові

17. <http://www.filosofia.org/his/h1988ae.htm>.

18. <http://www.filosofia.org/his/h1987te.htm>.

Годлевская В.Ю. ПРОБЛЕМА БАСКСКОГО ТЕРРОРИЗМА В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ИСПАНСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РАБОЧЕЙ ПАРТИИ (1982-1996 ГГ.).

В статье исследуется проблема баскского терроризма на этапе консолидации демократического режима в Испании в период правления Испанской социалистической рабочей партии (1982-1996 гг.). Автор выделяет основные причины проявления баскского терроризма, основную из которых как и видит в стремлении басков создать независимое Баскское государство. Отмечается, что терроризм ЭТА стал наибольшим препятствием на пути консолидации демократии и одновременно укрепление авторитета ИСПП как правящей партии. Сделана попытка проследить основные направления поиска эффективных методов борьбы против баскского экстремизма.

Ключові слова: баски, тероризм, соціалістическая робітничка партія Іспанії.

Hodlevska V.Yr. PROBLEM OF BASQUE TERRORISM IN THE PERIOD OF RULE OF SPANISH SOCIALISTIC WORKING PARTY (1982-1996).

In the article the problem of basque terrorism is explored on the stage of consolidation of the democratic regime in Spain in the period of rule of Spanish socialistic working party (1982-1996). An author selects the principal reasons of display of basque terrorism, basic of which author mainsmain in aspiration of Basques to create the independent Basque state. Terrorism of ETA became most obstacle on the way of consolidation of democracy and strengthening of authority of Spanish socialistic working party as ruling party. An author does an attempt to trace basicmain directions of searching effective methods of fightwrestling against basque extremism.

Keywords: Basques, terrorism, the Social Labor Party of Spain.

УДК 94 (450): «327»

О.О. Кукотенко

ЕВОЛЮЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ІТАЛІЇ В РЕГІОНІ БЛИЗЬКОГО СХОДУ Й СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я У ПОСТЫПОЛЯРНИЙ ПЕРІОД

У статті розкриваються зовнішньополітичні пріоритети уряду Італії щодо Близького Сходу та Середземномор'я. Окреслюються взаємовідносини Італійської Республіки з основними державами цих регіонів. Автором аналізується участь Риму у спробах розв'язання конфліктних ситуацій на Близькому Сході.

Ключові слова: Близький Схід, Середземномор'є, зовнішньополітичний курс, багатостороння дипломатія, військова присутність, посередник, миротворча місія, переговори, міждержавний діалог, міграційні потоки.

Наприкінці ХХ століття Італія намагалась показати на найвищому політичному рівні, що її зовнішньополітична стратегія та менталітет піддається конструктивній перебудові, так само відбувалось переосмислення «італійського внеску» у світову політику. Італія прагнула підкреслити припинення курсу традиційної пасивності своєї зовнішньої політики, що впливало із перебування у фарватері НАТО, й акцентувати на її активності й самостійності.

Зовнішня політика, здійснювана Італією після завершення «холодної війни», характеризувалась також більшою активністю відносно реалізації вимог безпеки, відкритою чіткістю в умовах досягнення національних інтересів, більшою гнучкістю. Досягненню цих цілей значною мірою сприяло те, що італійський уряд володів нормами наступності, тобто послідовно розвивав досягнення минулої доби.

На рубежі ХХ-ХХІ сторіч в Італії здійснювалась перебудова політичної системи, пов'язана з переходом до Другої республіки та, відповідно, корективами зовнішньополітичного курсу. Зусилля італійської дипломатії в новому столітті були спрямовані на те, щоб вийти на міжнародну арену в ролі рушія, генератора безпеки, а не тільки її споживача – пасивного учасника блоків і угод. Фігурують у документах та виступах державних посадовців такі нові

ідеологеми, як «універсалізм італійського зразка», «глобальне бачення» Італії, яка проголошує себе «активним учасником процесів глобального виміру».

Основними зонами, на яких сконцентровані пріоритети регіональної безпеки Італії, є Балкани, Південно-Східна Європа та країни Північної Африки регіон Середземномор'я та Близького Сходу [1].

Метою нашої наукової розвідки є вивчення особливостей близькосхідної та середземноморської політики Італії у 1990-х – початок ХХІ століття, конкретика взаємин із державами цього ареалу, проблеми регіональних та двосторонніх відносин та провідні підходи до їхнього розв'язання.

Досліджувані аспекти практично не вивчені у вітчизняній історіографії. Саме через те ми послуговуємося у нашій статті джерелами італійського походження.

Серед новітніх досліджень заслуговує уваги доробок відомого італійського політичного діяча Акілле Альбонетті «Італія: зовнішня політика та єдність Європи». Автор зосереджується на пріоритетних завданнях зовнішньої політики Італії наприкінці ХХ – початку ХХІ століття, на викликах, з якими зіштовхнулася Європа та США. У монографії подаються деякі прогнози щодо існуючих проблем та симптомів втрати лідируючих позицій Італією. Водночас наводяться можливості й засоби підвищення зовнішнього статусу Італійської держави та її ролі в Європі, зокрема, через підтримку конкретних ініціатив держав Європейського Союзу. Різні аспекти політики Італії у зазначених регіонах з'ясовуються у працях італійських науковців Роберто Алібоні та Джанні Бонвічіні.

Зміну та корегування внутрішніх та зовнішніх пріоритетів за часів прем'єрства С. Берлусконі проаналізували у своїх дослідженнях Дж. Баччі та А. Амбрудзезе. Вони простежили вплив менталітету італійського прем'єра, його професійних навичок та особистісних стосунків на реалізацію італійських національних інтересів.

Джерельною базою статті є офіційні матеріали, виступи та публікації провідних італійських політиків та експертів з міжнародних відносин та зовнішньої політики у щоквартальному віснику міністерства закордонних справ Італії «Affari Esteri» («Зовнішні справи») та щорічнику «L'Italia e la politica internazionale» («Італія і міжнародна політика»), зокрема різні аспекти діяльності Італії в міжнародних організаціях, особливості співробітництва Італії з провідними країнами світу, участь у миротворчих місіях та стратегічні плани щодо стабілізації ситуації в Іраку, взаємовідносини з державами Близького та Середнього Сходу.

Зовнішня політика Італії, особливості її відносин з Європейським союзом, Північноатлантичним альянсом, Росією та країнами Середземноморського регіону як пріоритетні напрямки зовнішньої діяльності апеннінської країни у ХХІ столітті, окреслені екс-міністром закордонних справ та віце-президентом Сенату Ламберто Діні.

Питанням безпеки і співробітництва у Середземномор'ї, створенню та перспективі розвитку барселонської Ініціативи європейсько-середземноморських інвестицій і партнерства, а також «Ініціативи 5+5» приділена увага керівника головного штабу оборони, колишнього головнокомандувача збройних сил Італії, адмірала Джампаоло Ді Паола.

Важливе значення при написанні даної статті мали офіційні матеріали міністерства закордонних справ Італії: «Біла книга 2000. Нові відповіді для світу, що змінюється» та «Звіт 2020. Вибір зовнішньої політики.» Перший документ розкриває специфіку функціонування та діяльності Фарнезіні (МЗС Італії). П'ять розділів присвячені новим засобам, цілям та пріоритетам зовнішньої і внутрішньої політики, аналіз яких допомагає усвідомити роль Італії у світі та простежити за діяльністю італійських дипломатів на міжнародній арені. Серед тем, що порушуються у «Білій книзі», особливу увагу привертають питання безпеки та захист прав людини. Нові реалії вимагають постійних зусиль модернізації. Викликом для дипломатії ХХІ ст., на думку італійських науковців, є гарантування послідовності, логічності у вирішенні проблем, що стосуються національних інтересів та забезпечення єдиного напрямку політики у різноманітних переговорах стосовно закріплення нових міжнародних правил.

Акцентуючи увагу на другому документі, а саме, на звіті Групи стратегічного оцінювання, сформованою Фарнезіною у жовтні 2007 року, зазначимо, що у ньому подається аналітичний матеріал стосовно європейської політики Італії, енергетичної безпеки та її зовнішньоекономічної діяльності, прогнозуються можливі сценарії розвитку міждержавних відносин в умовах глобалізаційних процесів, регіональні пріоритети Риму (Балкани, Середземномор'я) та пов'язані з цим проблеми.

На думку прем'єр-міністра Італії С. Берлусконі, за роки його правління «Італія стала одним з головних діючих акторів світової політики» [2]. В одному з інтерв'ю міністр закордонних справ Франко Фраттіні заявив, що «Італія більше не товче воду в ступі, а приймає рішення» і при цьому «Італія є авангардом у розв'язанні криз і в Європі, й у Середземномор'ї, і у Перській затоці» [3].

Період шестимісячного головування Італії в ЄС в 2003 р. характеризувався прагненнями підсилити позиції Європи на Близькому Сході. На тлі процесів розширення сфер впливу Євросоюзу й різних точок зору, наявних у членів ЄС відносно даних процесів, свою роль італійська держава вбачала в тому, щоб бути поборником порозуміння між Європою, що тяжіє до північно-східного вектору, і Європою, схильною скеровувати свою політику у південному напрямку.

Уряд С. Берлусконі спробував використати участь в антиіракській кампанії для зміцнення впливу Італії в регіональних і світових процесах, використавши для захисту тезу «трансатлантичної єдності». Однак труднощі кампанії в Іраку істотно знизили популярність уряду. Крім того, у своїй європейській політиці Італія, дистанціювавшись від країн «європейського ядра», неминуче втратила частину колишнього впливу й довіри у цій групі [4].

Зміна уряду після виборів у квітні 2006 року й початок правління лівоцентристської коаліції на чолі з Романо Проді внесли чіткі зміни в зовнішньополітичну орієнтацію Рима. Лівоцентристський блок виступив за відмінний від попередника підхід: назад до балансу між двома берегами Атлантики; назад до мультилатералізму (багатосторонньої дипломатії), більш активної й кооперативної ролі ЄС; назад до більш уважного й зваженого ставлення до країн Близького Сходу та Середземномор'я.

Розширене Середземномор'я сьогодні являє собою територію, найбільш диференційовану й поляризовану, на якій досі відбуваються реконструкція силових відносин між регіональними акторами, де економічна диференціація країн (державами з високими прибутками, як-от: держави Перської затоки та Ізраїль, з одного боку, і держави економічно відсталі, з іншого боку) перетинається з політичними відмінностями й напругою (радикали і помірковані), різницею в самоідентичності (шіїти і сунніти) і культурі (сучасність і глобалізація проти традицій).

На сьогодні вироблені два основних бачення розв'язання цілої низки конфліктів у цьому регіоні. Перше – європейське бачення – Барселонський процес і політика Ватикану, – засноване на перспективі економічної інтеграції регіону з європейською та на політико-законодавчому наближенні цих держав до європейських стандартів. Економіка та «інституційне будівництво» стали європейськими засобами щодо сприяння еволюції цього регіону. Друге бачення – американське – базується на тезі про те, що зміна режиму в Іраку є регіональним вибухом. Від ідеї швидкого й форсованого експорту демократії Сполучені Штати Америки перейшли до політичної й військової підтримки регіональних режимів у питаннях стримування Ірану та його регіональних союзників [5].

Незважаючи на труднощі процесу урегулювання та особливо нестабільне становище в зазначеному регіоні, Італія має зацікавленість у подоланні розбіжностей між підходами ЄС (першочергова економіка) та США (головна складова – безпека): інтегрування міжнародних сил зможе призвести до позитивного розв'язання проблем.

Серед пріоритетних завдань зовнішньої політики Італії в регіоні Близького Сходу й Середземномор'я можна назвати наступні:

- Посильне зниження напруженості в арабо-ізраїльському конфлікті, встановлення «холодного миру» між арабськими країнами та Ізраїлем.
- Прискорення політичної, економічної та соціальної модернізації в країнах регіону.
- Сприяння релігійно-культурному діалогу ісламського й західного світів.
- Встановлення нового «нафтового порядку», що був би здатний забезпечити найбільш ефективний розподіл і споживання нафтових ресурсів і капіталу.
- Залучення агентств країн Південного Середземномор'я в економіку Євросоюзу [6].

Військова присутність Італії на Близькому Сході й у Середземномор'ї на початку XXI ст. здійснювалась в рамках миротворчих місій ООН: UNTSO (Палестина), UNFIL (Ліван), MINURSO (Західна Сахара), MFO (Єгипет), TIPH2 (м. Хеврон).

Проявляючи власну дипломатичну волю в миротворчому процесі щодо арабо-ізраїльської проблеми, Італія зайнялась тим, що західні дослідники назвали «сепаратними спробами» дозволу конфлікту. Італійська дипломатія прагне поєднувати дружні взаємини з

арабським світом і взаємовигідне співробітництво з Ізраїлем. Уряд Італії є активним прихильником посилення ролі в процесі прийняття рішень стосовно арабо-ізраїльської проблеми так званого «квартету посередників», до якого входять Сполучені Штати Америки, Російська Федерація, Євросоюз, ООН [7].

У 2001–2005 рр. Італія вимагала від Ізраїлю послабити обмеження на переміщення палестинців, забрати відповідні санітарні огороження. З іншого боку, Італія завжди послідовно засуджувала будь-які теракти, з якими було пов'язано керівництво Палестинської автономії, відмовлялася від контактів з екстремістськими угрупованнями, виступала за невідкладне проведення реформ в автономії. Італія була також безпосередньо залучена до процесу реформування Палестинської національної автономії. Італійські експерти працювали в трьох із семи Групах міжнародної підтримки: із виборного права, судовій системі й ринковій економіці. Крім того, в 2001 р. італійський уряд ініціював так звану Глобальну програму економічної реконструкції й розвитку Палестини. Концепція даної програми була заснована на розумінні того, що корінними тероризму й напруженості в регіоні є економічна відсталість і бідність, з якими потрібно вести першочергову боротьбу, поліпшуючи життєві умови на даних територіях. Первісний внесок Італії у фонд цієї програми склав близько 77 млн. євро [8].

У той же час, незважаючи на традиційно збалансований характер позиції Італії щодо питання ізраїльсько-палестинських відносин, за урядування С. Берлусконі спостерігався деякий дипломатичний перекис убік Ізраїлю. Так правоцентристський прем'єр Італії, головуючи в ЄС, у листопаді 2003 року спровокував критику Європарламенту й Єврокомісії своєю підтримкою ідеї зведення ізраїльського санітарного кордону. Тема співробітництва Італії з Ізраїлем отримала додатковий розвиток завдяки візитам президента Ізраїлю М. Кацава до Італії в 2005 р. Під час цього візиту С. Берлусконі привселюдно повторив свої заяви про те, що «Ізраїль повинен стати членом ЄС». Ізраїльський керівник відреагував на це достатньо стримано, відзначивши, що «ні неформально, ні офіційно Ізраїль не заявляв свою кандидатуру на членство в Євросоюзі»[9].

Рішучість Риму розвивати міцні відносини з обома сторонами забезпечила передумову для важливої ролі, що мав намір зіграти італійський уряд. Після деяких ускладнень ізраїльський уряд відкрито прийняв новий підхід Італії, а керівництво Організації Визволення Палестини й деякі арабські держави висловили своє схвалення щодо цього.

Сьогодні Італія є переконаним прихильником мирного, стабільного й довгострокового співіснування двох незалежних держав: єврейської й арабської. Італійська дипломатія підкреслює, що розв'язання арабо-ізраїльського протистояння неможливе без урахування думок Сирії та Лівану і переговорів з ними. Водночас в Італії розуміють, що міжнародне співтовариство повинне чітко пояснити ворогуючим країнам, що саме вони насамперед зобов'язані внести вклад в умиротворення конфлікту, а не підсилувати напругу.

Існують три субрегіони особливої ваги для Італії, на які вона сконцентровує свої зусилля і ресурси. У Північній Африці – це Єгипет, який відіграє значну роль, завдяки територіальним параметрам та традиційній дипломатичній активності, що ставить його у зовнішньополітичній діяльності Італії не лише в економічну, а й політичну площину. Єгипет, зі своєю провідною роллю в Арабській Лізі, поєднує два напрями: Магриб та Близький Схід. Італія прагне надати специфічну допомогу в утриманні регіональної стабільності і взяти на себе відповідальність за підтримку безпеки. Лівія та Алжир – інші дві північно-африканські держави, з якими Італія зацікавлена розвивати двосторонні стосунки: не лише через енергетичні та міграційні причини, але й завдяки спробі подолати труднощі, які постали між двома державами у місцевій середземноморській інтеграції. У цьому регіоні основний інтерес Італії полягає у підтримці власних економічних позицій на фоні зростаючої конкуренції, передусім азійської [10].

Другим ключовим субрегіоном для італійської діяльності є зона, зосереджена довкола Лівану, в якій концентрується ізраїльсько-палестинське питання і де прагнуть звільнитися від реалізації проблем близькосхідної безпеки.

Під час конфлікту між Ізраїлем і «Хезболлах» Італія ініціювала скликання 26 липня 2006 р. міжнародної конференції лідерів європейських й арабських держав в Римі, метою проведення якої було вироблення незворотного перемир'я між противорчними сторонами й ініціювання процесу реконструкції. Зустріч у Римі була першим кроком на шляху оголошення перемир'я й вироблення політичного рішення шляхом переговорів. Навіть незважаючи на те, що саміт не приніс негайних відчутних результатів, зусилля італійської дипломатії зробили

певний внесок у прискорення стабілізації ситуації у Південному Лівані. Римські переговори заклали фундамент для загального політичного діалогу європейців, американців і поміркованих арабських сил для подолання близькосхідної кризи. Позиція Італії в цьому питанні базувалася на розумінні необхідності створення широкої міжнародної коаліції для запобігання росту небезпеки зіткнення Заходу із мусульманським світом.

Отже, оновлений італійський уряд вирішив встановити для себе новий прецедент досить високого рівня активної участі в міжнародному процесі прийняття рішень щодо близькосхідної проблеми. Після встановлення в 2006 р. перемир'я італійський уряд поспішив висловити свою готовність до реалізації резолюції 1701 Ради Безпеки ООН про розширення миротворчої місії у Лівані.

Сенат Італії вирішив надіслати в серпні 2006 р. до Південного Лівану 3 тис. військовослужбовців. Характерним було те, що як Ізраїль, так і США повністю підтримали заяву Романо Проді про намір Італії очолити місію UNIFIL II. Активізуючи участь у ліванській місії, Італія одночасно прагнула зняти напругу у стосунках із США, що виникла через різкий вивід італійських військ з Іраку, і домогалась посиленої консолідації Європи у цьому контексті..

Третім субрегіоном концентрації італійської зовнішньополітичної діяльності є зона довкола Ірану. Італія стала першою європейською країною, що дозволила іранському керівництву прорвати дипломатичну ізоляцію із часу революції 1979 р., ставши для цієї держави свого роду «вікном» у Західну Європу. Міждержавний діалог з Іраном здійснювався на вищому рівні з часу обрання М. Хатамі президентом Ірану. Однак після заяв президента Ірану М. Ахмадінежада про те, що Ізраїль повинен бути стертий з лиця землі, Італія виступила з різкою критикою подібного підходу. У результаті виникла значна напруженість у відносинах Рим – Тегеран. Міністр закордонних справ Італії Джанфранко Фіні у 2006 р. заявив, що «Італія не бажає ізоляції Ірану, проте Тегеран сам себе ізолює». Міністр при цьому підкреслив, що італійський уряд зацікавлений у співробітництві з Іраном, однак «Тегерану варто бути більш транспарентним, зокрема – у питаннях освоєння ядерних технологій» [11]. Загалом позиція Італії щодо іранського питання збігається із загальною позицією Євросоюзу. Незважаючи на недоброчливу реакцію з боку більшості держав Європи, Рим продовжує підтримувати відкритий діалог з Тегераном, відштовхуючись від історично міцних двосторонніх відносин, і прагне внести вклад у нормалізацію відносин Ірану із західним світом [12].

Італія активно бере участь у зміцненні стабільності і є одним з найголовніших діючих осіб у діалозі ЄС – Середземномор'я. З погляду торговельно-економічних відносин, порівняно з іншими європейськими країнами структура економіки Італія сильніше взаємопов'язана з економіками країн Середземномор'я як у плані експорту, так і у плані імпорту. Італія має значні ринки в Середземномор'ї, які споживають італійські товари більше, ніж це роблять, наприклад, Китай і Японія, разом узяті. Зовнішньоекономічний простір Італії у цьому регіоні існує у межах від Марокко до Туреччини.

Для всіх цих країн Італія обіймає почесне місце у трійці провідних експортерів та імпортерів. Однак досить міцні торговельні зв'язки поки ще залишаються, на думку італійських експертів, недостатньо підкріплені присутністю Італії у сфері прямих інвестицій. Основними одержувачами італійських інвестицій, що направляють у регіон, залишаються Туреччина (31,7%), Лівія (30,9%) і Туніс (12,5%). В останні роки спостерігається ріст інвестиційних капіталовкладень в економіку Єгипту й Ізраїлю.

Важливим політичним й економічним партнером Італії є Туреччина. Рим зацікавлений у співробітництві з Анкарою стосовно створення платформи для подальшої експансії на ринки Близького Сходу, балканського й кавказького регіонів, а також країн Центральної Азії. В останні роки в Туреччині зберігається високий рівень економічного зростання, зниження інфляції. При цьому в країні досить низька вартість робочої сили (як мінімум вдвічі нижче, ніж в Італії). За рахунок високого економічного зростання розширюється й внутрішній ринок. Все це створює передумови для активного нарощування поставок італійських товарів у Туреччину й розвитку спільних виробництв. Враховуються підвищення ролі Анкари як важливого для Італії регіонального вузла у транспортуванні енергоносіїв і можливість у перспективі поставок російського газу через Туреччину до Південної Італії, що було обговорено як турецькою, так і з російською сторонами [13].

Італія підтримує курс на розвиток відносин зі своєю колишньою колонією Лівією. Зростає частка італійського капіталу в різних галузях лівійської економіки – від нафтової промисловості до спеціальних програм з диверсифікації й модернізації економіки.

Відносини Італії із Сирією, що були традиційно досить успішними, в останні кілька років ослабли внаслідок ускладнення політичного становища на Близькому Сході. Проте італійський уряд зберігає переконаність у тому, що Дамаск повинен відігравати конструктивну роль у виробленні довгострокового розв'язання близькосхідних конфліктів. Рим просуває певною мірою інтереси Сирії в ЄС, наголошуючи на доцільності залучення її до процесу побудови миру в регіоні.

Італія є однією з держав, що потужно підтримали процес створення Ініціативи європейсько-середземноморських інвестицій і партнерства (FEMIP), яка була заснована у Барселоні в жовтні 2002 р. Під час свого головування в Європейському союзі 2003 року італійський уряд ініціював низку зустрічей на вищому рівні, спрямованих на те, щоб зробити Італію одним з головних натхненників процесу подальшого розвитку середземноморського регіону [14]. У цьому напрямку була створена за пропозицією Італії у 2004 році «Ініціатива 5+5», як доповнення до Барселонського процесу. Вона є форумом співпраці п'яти держав північного узбережжя Середземномор'я (Франція, Італія, Мальта, Португалія, Іспанія) і п'яти країн південного узбережжя Середземномор'я (Алжир, Лівія, Мавританія, Марокко, Туніс) у секторах морської й повітряної безпеки та цивільно-військової кооперації. Дана Ініціатива передбачає: а) зближення між державами двох прибережних зон Середземномор'я шляхом двосторонньої та рівноправної співпраці у поєднанні з найширшими регіональними ініціативами ЄС та НАТО; б) консолідацію зусиль всіх учасників у цьому напрямку; в) початок взаємозалежного діалогу практичного значення щодо співпраці між державами Південного узбережжя [15].

Італія розглядає Єгипет, Ліван і палестинські території як головні одержувачі матеріально-інвестиційної допомоги в регіоні, передусім, щодо підтримки економічних реформ, зокрема розвитку малого й середнього бізнесу, а також субсидій у сфері навчання кваліфікованих кадрів, охорони здоров'я й водних ресурсів.

Отже, Італія має безпосередню зацікавленість у можливості тією чи іншою мірою брати участь у контролі над ситуацією у регіоні Середземномор'я та Близького Сходу. Це спричинено передовсім тим, що будь-які конфлікти в цьому регіоні призведуть до вкрай небажаного для Італії збільшення міграційних потоків. Окрім того, Італія зацікавлена в економічному розвитку середземноморських країн й у поступовій торгово-фінансовій інтеграції їх з ЄС. Зовнішня політика Італії традиційно має економічне спрямування, у ній переважає прагнення до відкритого торговельного й гуманітарного співробітництва з усіма можливими сторонами. Окрім того, Рим усвідомлює, що без участі в миротворчому процесі на Близькому Сході він не зможе повною мірою скористатись правом участі у розподілі політичних й економічних сфер впливу всередині країн регіону. На початку ХХІ в. Італійська Республіка значно розширила цю участь, збільшивши загальну кількість італійського миротворчого контингенту в декілька разів. Підтримуване Італією поступове залучення країн ЄС до військових регіональних місій зустріло лояльне ставлення з боку Сполучених Штатів й Ізраїлю. Цей факт може бути розцінений як успіх італійської дипломатії. Можливо, у перспективі він ознаменує початок більш наполегливої зовнішньополітичної діяльності Італії й досягнення нею більш високого статусу в міжнародній та регіональній політиці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Marta Dassù, Maurizio Massari. Rapporto 2020. Le scelte di politica estera. – Roma: Unità di analisi e di programmazione, 2007. – p. 57.
2. Ambruzese A. Tutto è Berlusconi. Radici, metafore e destinazione del tempo nuovo. – Milano: Lupetti, 2004. – p. 253.
3. Achille Albonetti. Ciampi, l'Europa, l'Italia e i sei paesi fondatori // Affari Esteri. – 2004. – № 144. – p. 13.
4. Bacci G. Berlusconi, il premier, il mistero – Milano: Armenia, 2004. – P.170.
5. Marta Dassù. – P. 61.
6. Ibid, P. 62.
7. Achille Albonetti. L'Italia, la politica estera e l'unità dell'Europa. – Roma: Edizioni Lavoro, 2005. – P. 121.
8. Italy ready to meet requests for military aid // FT.com. – 2001. – 10 October.
9. Roberto Aliboni e Gianni Bonvicini. La politica estera dell'Italia // L'Italia e la politica internazionale. – 2005. – № . – p. 112-113.
10. Lamberto Dini. La politica estera italiana // Affari Esteri. – 2000. – № 125. – p. 11.
11. Croci O. The Second Berlusconi Government and Italian Foreign. – Istituto Affari Internazionali. – P. 46.

12. Ministero degli Affari Esteri. Libro Bianco 2000. Nuove risposte per un mondo che cambia. – Milano: Franco Angeli, 2000. – P. 88.
13. Achille Albonetti. L'Italia, la politica estera e l'unità dell'Europa. – Roma: Edizioni Lavoro, 2005. – P. 118.
14. Conclusioni della Presenza del Consiglio europeo di Bruxelles del 29 novembre 2003 e 12 dicembre 2003 // Affari Esteri. – 2003. – № 144. – p. 112.
15. Giampaolo Di Paola. Il Mediterraneo, l'Iniziativa 5+5 e la presenza italiana. // Affari Esteri. – 2007. – № 155. – p. 584.

Кукотенко О.О. ЭВОЛЮЦИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ИТАЛИИ В РЕГИОНЕ БЛИЖНЕГО ВОСТОКА И СРЕДИЗЕМНОМОРЬЯ В ПОСТБИПОЛЯРНЫЙ ПЕРИОД.

В статье раскрываются внешнеполитические приоритеты правительства Италии относительно Ближнего Востока и Средиземноморья. Очерчиваются взаимоотношения Итальянской Республики с основными государствами этих регионов. Автором анализируется участие Риму в попытках решения конфликтных ситуаций на Ближнем Востоке.

Ключевые слова: Ближний Восток, Средиземноморье, внешнеполитический курс, многосторонняя дипломатия, военное присутствие, посредник, миротворческая миссия, переговоры, межгосударственный диалог, миграционные потоки.

Coucotenco O.O. EVOLUTION OF FOREIGN POLICY OF ITALY IN REGION NEAR EAST AND SEREDZEMNOMOR'YA IN A POSTBIPOLYARNY PERIOD.

In the article foreign-policy priorities of government of Italy in relation to Near east and Seredzemnomor'ya open up. The mutual relations of Italian Republic with the basic states of these regions are outlined. By an author the participation to Rome in the attempts of decision of conflict situations on Near east is analysed.

Keywords: Near the East, Seredzemnomor'e, foreign-policy course, multilateral diplomacy, military presence, mediator, peacemaking mission, negotiations, intergovernmental dialog, migratory streams.

Історіографія та джерелознавство

УДК 39:728. 6 (477. 4)

С.О. Довгань

ЖИТЛО СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У даній статті подано перелік зарубіжних дослідників, в працях яких зустрічаються описи житла Середньої Наддніпрянщини. Перелік в хронологічній послідовності. Взято до уваги описи житла в творах українських письменників. Акцентується увага на різноманітті тематики дослідження, як на описах інтер'єру так і екстер'єру. У текст праці вводиться цитування, що дає змогу краще зрозуміти локальні особливості народного житла регіону. Послідовний виклад матеріалу задовольняє науковий стиль виконання. У цілому, дослідник демонструє вміння послідовно, аргументовано аналізувати, робити висновки.

Ключові слова: народна архітектура, хата, Середня Наддніпрянщина, інтер'єр, матеріальна культура, традиційне українське житло, побут, піч, піл, тапчан, чотирихилий дах, глина, село, призьба.

Дослідники минулого неодноразово звертали увагу на особливості матеріальної культури українського народу. Однією з таких часточок було й залишається до сьогодні традиційне народне житло. Зарубіжними та вітчизняними дослідниками багато зроблено в дослідженні народного житла Поділля, Півдня України, велика кількість праць по Полісся та такого великого регіону як Західна Україна, значна частина праць є і по дослідженню житла на сході України. Однак, лише незначна частина матеріалів по «серцю» України – Середній Наддніпрянщині. Тому дослідження архітектури Середньої Наддніпрянщини залишається актуальним і сьогодні.

Цей регіон ще називають Центральною Україною, або Подніпров'ям (хоча остання назва може стосуватися всієї течії Дніпра). Тому точнішою назвою краще вважати саме Середня Наддніпрянщина. Мова йде як про Лівобережжя, так і про Правобережжя [1].

Традиційне житло Середньої Наддніпрянщини, за визначенням багатьох іноземних дослідників і мандрівників, які свого часу побували на цих землях, представляло цілком оригінальний витвір народу, було самобутнім явищем в історії архітектури, високим зразком будівельних, мистецьких, етичних та естетичних конструкцій.

Одним із перших дослідників, що залишив нам опис життя та побут землеробських племен – скіфів-орачів, що населяли Середнє Придніпров'я був давньогрецький історик Геродот (485 – 425 рр. до н.е.) [2, с. 229].

Не менш відомий дослідник, що зробив вагомий внесок у дослідженні України в XVII ст. був французький інженер, військовий картограф Г.Л. де Боплан. Він мандруючи по Дніпру, захоплювався високим мистецтвом народного будівництва. І в своїх працях залишив описи жител та побуту. Ось, наприклад: «Житла будуються на московський кшталт, усі на одному рівні, досить низькі, рідко коли перевищують один поверх. Використовуються тут світильники, зроблені із просмолених скалок; ті скалки такі дешеві, що за два динари можна купити більше, ніж потрібно навіть на найдовшу зимову ніч. На базарах продають димарі для печей...» [3].

Павло Алепський, що переїздив через Україну в 1654-1655 роках, із захопленням писав про українські сади, «яким не було числа і в яких було багато вишень, абрикос, горіхових дерев, шовковиць та виноградної лози». Він засвідчує, що «кожна хата в козацькій землі потопає у саду, а земля засаджена капустою, морквою, ріпою, петрушкою тощо» [4, с. 198]. Звідси ми можемо стверджувати, що завжди в селах любили біля житла висаджувати сади та виділяти землю під городину.

Багато цікавих матеріалів подано в описах шведського посла Конрада Гільдебранта, який подорожував по Україні 1656-1657 рр. Він писав, що в хаті селянина стояла велика піч, де пекли і варили, а зверху на ній на овечих шкірах (на старих кожухах) спали діти і прислуга, а господарі — на підвищеному тапчані (мабуть, на дерев'яному настилі для спання – «полу») [5].

Що стосується пізніших часів, то нам відомо про різні документи, в яких збереглося багато описів замків та фортець. Водночас слід мати на увазі, що до складу замкових або фортечних комплексів входили і житлові будівлі, мало відмінні від сільських чи міських хат. Ще в першій половині XVIII ст. житло козацької старшини мало чим відрізнялося від житла багатих козаків і міщан. Народна основа житла, як засвідчують джерела, служила базою і для житла багатих людей в XV – XVII ст. Про те, що навіть старшинські та гетьманські житла були простими, засвідчують описи. Це були звичайні хати на дві половини (світлиці з кімнатами, а посередині сіни), в кожній світлиці по чотири вікна і тільки зовнішній вигляд будівлі з «ганками» навколо, з віконцями, горищами над рундуками і над коморами, відрізняв їх від хати заможного козака [6, с. 246].

Німецький лікар і природник Самуель Готліб Гмелін у своїй чотирьохтомовій «Подорожі по Росії» (1770–1784) писав про українців, що вони «дуже пильні, вдачею веселі, привітливі, замилювані до музики, а ще більше до пиття... Люблять і пильнують чистоти, для того і в найпростіших хатах у них значно краще, ніж у найбагатших дворах у росіян» [7, с. 17].

З цілого XIX ст., можливо, найбільш цікавий опис подорожі по Україні Й.Г. Коля під заголовком «Die Ukraine, Kleinrussland» (1841). Коль, визначний учений і мандрівник, основоположник антропогеографії, переїхав цілу Україну від Харкова до Одеси і від Одеси до Перемишля. У своїй праці спеціально звертає увагу на житлові умови та побут. У своїх мандрівних нотатках відзначив: «Українці живуть в охайних, завше підтримуваних у чистоті хатах, які начебто усміхаються до тебе. Господині не вдовольняються тим, що кожного тижня їх миють, як це роблять голландці, але ще й раз на два тижні їх білять. Тому їх хати виглядають білі, неначе свіжовибілене полотно» [8, с. 23].

Вагомий внесок у дослідженні житла на території Середньої Наддніпрянщини зробив відомий археолог В. Хвойка на початку XX ст. в селі Трипіллі, недалеко від Києва. Під час археологічних розкопок було виявлено поселення. (Воно згодом дасть назву новій археологічній культурі названій трипільською – С. Д). Людність мешкала на берегах річок. Хати були прямокутної форми. Чотирисхилий дах спирався на стовпи. Стіни дерев'яні, обмащені з обох боків глиною. Підлогу робили з дерев'яних плах, складених помостом, обмазаних глиною, іноді обпаленою. Розміри цих будівель були різні – від 6 до 150 кв. метрів. Стіни бували розписані. Житла були здебільшого багатокамерні. Наприклад, переважали чотирікімнатні. Нерідко вони були розписані темночервоними фарбами. Крім багатьох селищ, розкопаних на Україні, знайдено кілька глиняних моделей, так званих «хаток» (Сушківка, Володимирівка, Попудня), які доповнюють уявлення про ці будівлі. Вони мали всередині грубу, лави. Вид хаток нагадує пізніші українські хати, так само, як нагадує їх самий характер будови: дерев'яні, обмащені глиною, стіни [9].

Було б не правильно залишити поза увагою імена відомих українських письменників та поетів, відомих митців, які у своїх працях подають чудові описи садиб, інтер'єру та екстер'єру житла Наддніпрянщини. Ось до прикладу в повісті «Бурлачка» І. Нечуй-Левицький подає прекрасний етнографічний опис сільського житла XIX ст: «З того зкопаного високого місця дивилась на Рось весела хатка Михальчевського з двома ясними вікнами, обведеними червоною фарбою. Одвірки коло дверей були помальовані темно-синьою, а двері ясно-синьою фарбою. До сіней була припнута повітка з широкими, плетеними з лози ворітьми. Кругом хати жовтіла призьба, неначе жовтий пояс...» [10, с. 109].

Зустрічаються в його творах і описи інтер'єру житла: «Серед стола, на білій скатертині, лежав хліб та сіль. Комин був білий, на йому не видно ні цятиночки! Лежанка, челюсті й припічок неначе тільки що були помальовані червоною глиною. В хаті по-хазяйськи, чисто, лавки і вікна помиті, а на вікнах стоять в кухликах квіти. Над столом висить новий, хороший образ з Києва, аж на чотири особи; на образах рушники, шиті орлами та хмелем. Скриня заслана килимом, а постіль та піл – білим рядном...» [11, с. 46].

Не залишились осторонь І. Нечуя-Левицького і моменти пов'язані із самим будівництвом житла, що є добрим матеріалом для вивчення особливостей будівництва того періоду, притаманних Наддніпрянщині: «Кайдаш прикупив трохи колодок, щоб поставити Карпові хату через сіни. Тільки почалась на дворі весна, він закопав слупи. Мотря посіяла на тому місці пшеницю. Пшениця зійшла, то був знак, що місце для хати було чисте...» [12, с. 197].

Середню Наддніпрянщину, куди територіально входять землі південної Київщини та Черкащини, нерідко називають Шевченківським краєм. Тарас Шевченко в одному із своїх віршів показує ті риси, що були притаманні селу Наддніпрянщини. А саме білі невеличкі хатинки, які потопали в садах: «Село! І серце одпочине... Село на нашій Україні – неначе писанка: село зеленим гаєм поросло; цвітуть сади, біліють хати, а на горі стоять палати, неначе диво, а кругом широколисті тополі; а там і ліс, і ліс, – і поле. Сам Бог літає над селом» [13, с. 197].

Саме образ «білої хати», що стоїть у садочку, квітами повита, неначе дівчина, за висловом Т.Г. Шевченка, став свого роду візитною карткою не лише Середньої Наддніпрянщини, а й України в цілому, бо втілює не просто довершений зразок народної архітектури, а й цілу систему естетичних засад, народної творчості, навіть образ світоглядних уявлень та людських стосунків. «Біла, з теплою солом'яною стріхою, порослою зеленим оксамитовим мохом, – писав Олександр Довженко, – архітектурна праматір пристанища людського. Незамкнена, повсякчас відкрита для всіх, без стуку в двері, без «можна?» і без «увійдіть», житло просте, як добре слово, й законне, немовби створили його не людські руки, а сама природа, немовби зросло воно, як плід, серед зелені і квітів» [14].

Можна зробити висновок, що народна архітектура Середньої Наддніпрянщини завжди притягувала до себе увагу своєю невичерпною красою та оригінальністю в різні часи різних за фахом та освітою людей: істориків, лікарів, послів, етнографів, письменників та інших, кому безпосередньо доводилось зустрітись з нею.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Електронний ресурс: Народознавство: Середня Наддніпрянщина. <http://www.readbookz.com/book/190/7020.html>.
2. Козинська І.П. Етапи пізнання природи Кіровоградської області // Наукові записки. Серія: Географія. – 2007. – Вип. 13. – С. 229-232.
3. Електронний ресурс: Г. Л. де Боплан. Опис України. Пер. з фр. Я. І. Кравця. Львів, 1990. Опис України і ріки Борисфен, званої в народі Ніпр чи Дніпр, од Києва до моря, в яке ця ріка впадає. <http://litopys.org.ua/boplan/bop2.htm#pid3>.
4. Барлядяну-Бирладник В. Українське село – колыска національної культури та менталітету // Універсальні виміри української культури. – Одеса. – 2000. – С. 197- 199.
5. Електронний ресурс: Народна архітектура України. <http://ua.textreferat.com/referat-1927.html>.
6. Приходько Н. Некоторые вопросы истории жилища на Украине // Древнее жилище народов Восточной Европы. – Москва. – 1975. – С.245- 275.
7. Електронний ресурс: Формат файла: Microsoft Word - В виде HTML. Для широкого кола читачів. Друкується за виданням: Січинський В. Чужинці про Україну. – Авгсбург, 1946. spas.net.ua/files/foreigners%20about%20Ukraine.doc.
8. Електронний ресурс: Формат файла: Microsoft Word - В виде HTML. Для широкого кола читачів. Друкується за виданням: Січинський В. Чужинці про Україну. – Авгсбург, 1946. spas.net.ua/files/foreigners%20about%20Ukraine.doc.
9. Електронний ресурс: Основні етапи господарського розвитку первісного суспільства: <http://translate.google.com.ua/translate?hl=ru&sl=uk&u=http://eup.ru/Documents/2006-07-18/4176E-3.asp>.
10. Нечуй-Левицький І. Твори у двох томах. Том II: Повісті та оповідання. – К.: Наукова думка, – 1986. – 637 с.
11. Нечуй-Левицький І. Твори у двох томах. Том I: Повісті та оповідання. – К.: Наукова думка, – 1986. – 637 с.
12. Нечуй-Левицький І. Твори у двох томах. Том II: Повісті та оповідання. – К.: Наукова думка, – 1986. – 637 с.
13. Барлядяну-Бирладник В. Українське село – колыска національної культури та менталітету // Універсальні виміри української культури. – Одеса. – 2000. – С. 197- 199.
14. Електронний ресурс: Публікації: 20 травня 2008 13:51/Архітектура, Побут. Особливості побудови народного житла: <http://mamajeva-sloboda.ua/publ.php?id=3>.

Довгань С.О. ЖИЛЬЕ СРЕДНЕЙ НАДДНЕПРЯНЩИНЫ В ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ.

В данной статье подан перечень зарубежных исследователей, в трудах которых встречаются описания жилья Средней Надднепрянщины. Перечень в хронологической последовательности. Приняты во внимание описания народного жилища в произведениях

Наукові записки

украинских писателей. Акцентируется внимание на разнообразии тематики исследования как на описаниях интерьера, так и экстерьера. В текст работы вводятся цитирование, которое дает возможность лучше понять локальные особенности народного жилища региона. Последовательное изложение материала удовлетворяет научный стиль выполнения. В целом, исследователь демонстрирует умение последовательно, аргументированно анализировать, делать выводы.

Ключевые слова: народная архитектура, дом, Средняя Надднепрянина, интерьер, материальная культура, традиционное украинское жилье, быт, печь, полати, топчан, четырёхскатная крыша, глина, село, завалина.

Dovgan S.O. HABITATION OF MIDDLE NADDNIPRYANSHINI IN HISTORIOGRAPHY RESEARCHES.

The list of foreign researchers in labours of which there are descriptions of habitation of Middle Naddnipryanshini is given in this article. A list is in a chronologic sequence. Except for labours of researchers, descriptions of the Ukrainian writers are accepted in attention. Attention is accented on the riznomaitti subjects of research as on descriptions of inter'eru so ekster'eru. In text works are entered quoting which enables better to understand the local features of region. Successive exposition of material of zodovil'nyae is scientific style of implementation. On the whole, a researcher demonstrates ability consistently, argued to analyse, to draw conclusion.

Keywords: folk architecture, house, Middle Naddnipryanschina, inter'er, financial culture, traditional Ukrainian habitation, way of life, stove, pil, trestle-bed, chetirishkiliy roof, clay, village, priz'ba.

УДК 94(477) «17/18»

О.В. Кривошея

ЕВОЛЮЦІЯ ВНУТРІШНЬОЇ СТРУКТУРИ ЗАПОВІТІВ

В даній статті аналізується еволюції внутрішньої структури заповітів на прикладі тестаменту генерального обозного Івана Волевача.

Ключові слова: тестамент, заповіт, спадкоємці, козацький реєстр, козацька старшина.

Тестаменти, чи заповіти, є важливим історичним джерелом приватно-правового походження [1, с. 357], які мають високу ступінь інформативності і репрезентативності. Вони є яскравим проявом людської думки, в яких зафіксовані основні економічні, духовні, соціальні та політичні здобутки конкретної особистості як результат її життєвої діяльності. Можна погодитися з тим, що «мотив створення подібних документів є основою їх достовірності» [2, с. 265].

В архівосховищах зберігається значна кількість заповітів, але попри велике значення як джерела вони використовуються як попередниками [3], так і сучасними дослідниками досить рідко [4].

У статті пропонується спроба аналізу еволюції внутрішньої структури заповітів на прикладі тестаменту генерального обозного Івана Волевача 1650 р. [5, с. 58]. Духівниці мали таку внутрішню структуру: інвакація, інтитуляція, нарація, диспозиція, карабарація, кінцевий протокол, субскрипція.

Початковий протокол досліджуваного нами тестаменту розпочинався такою інвакацією: «Во имя отца и сына и светаго духа, Святия живоначальния неразделимия тройца, стаетсе речь у вечность. Аминь» [6, с. 27].

В інтитуляції тестаменту Волевача «Я, раб божий Иван Тихонович Волевач, обозний Войска Запорожского, обиватель чигринский» засвідчується ім'я, титул і місце проживання.

Нарація засвідчує обставини справи з вказівкою випадку написання тестаменту: «будучи мне от господа Бога хоробою обтеженному и лежачи на смертной постели при конци житие моего, пишу сей мой тестамент», причому, вказується на добровільний і правоспроможний характер цього запису «за доброй памяти и з уласного розуму моего, будучи ни от кого ненамовленный и непримущен, леч з доброй воле своей, напред душу свою грешную полешаю господу Богу, а тело мое ко погребению земному, отдаюся у вечную опеку по воле

украинских писателей. Акцентируется внимание на разнообразии тематики исследования как на описаниях интерьера, так и экстерьера. В текст работы вводятся цитирование, которое дает возможность лучше понять локальные особенности народного жилища региона. Последовательное изложение материала удовлетворяет научный стиль выполнения. В целом, исследователь демонстрирует умение последовательно, аргументированно анализировать, делать выводы.

Ключевые слова: народная архитектура, дом, Средняя Надднепрянина, интерьер, материальная культура, традиционное украинское жилье, быт, печь, полати, топчан, четырёхскатная крыша, глина, село, завалина.

Doygan S.O. HABITATION OF MIDDLE NADDNIPRYANSHINI IN HISTORIOGRAPHY RESEARCHES.

The list of foreign researchers in labours of which there are descriptions of habitation of Middle Naddnipryanshini is given in this article. A list is in a chronologic sequence. Except for labours of researchers, descriptions of the Ukrainian writers are accepted in attention. Attention is accented on the riznomaitti subjects of research as on descriptions of inter'eru so ekster'eru. In text works are entered quoting which enables better to understand the local features of region. Successive exposition of material of zodovil'nyae is scientific style of implementation. On the whole, a researcher demonstrates ability consistently, argued to analyse, to draw conclusion.

Keywords: folk architecture, house, Middle Naddnipryanschina, inter'er, financial culture, traditional Ukrainian habitation, way of life, stove, pil, trestle-bed, chetirishkiliy roof, clay, village, priz'ba.

УДК 94(477) «17/18»

О.В. Кривошея

ЕВОЛЮЦІЯ ВНУТРІШНЬОЇ СТРУКТУРИ ЗАПОВІТІВ

В даній статті аналізується еволюції внутрішньої структури заповітів на прикладі тестаменту генерального обозного Івана Волевача.

Ключові слова: тестамент, заповіт, спадкоємці, козацький реєстр, козацька старшина.

Тестаменти, чи заповіти, є важливим історичним джерелом приватно-правового походження [1, с. 357], які мають високу ступінь інформативності і репрезентативності. Вони є яскравим проявом людської думки, в яких зафіксовані основні економічні, духовні, соціальні та політичні здобутки конкретної особистості як результат її життєвої діяльності. Можна погодитися з тим, що «мотив створення подібних документів є основою їх достовірності» [2, с. 265].

В архівосховищах зберігається значна кількість заповітів, але попри велике значення як джерела вони використовуються як попередниками [3], так і сучасними дослідниками досить рідко [4].

У статті пропонується спроба аналізу еволюції внутрішньої структури заповітів на прикладі тестаменту генерального обозного Івана Волевача 1650 р. [5, с. 58]. Духівниці мали таку внутрішню структуру: інвакація, інтитуляція, нарація, диспозиція, карабарація, кінцевий протокол, субскрипція.

Початковий протокол досліджуваного нами тестаменту розпочинався такою інвакацією: «Во имя отца и сына и светаго духа, Святия живоначальния неразделимия тройца, стаетсе речь у вечность. Аминь» [6, с. 27].

В інтитуляції тестаменту Волевача «Я, раб божий Иван Тихонович Волевач, обозний Войска Запорожского, обиватель чигринский» засвідчується ім'я, титул і місце проживання.

Нарація засвідчує обставини справи з вказівкою випадку написання тестаменту: «будучи мне от господа Бога хоробою обтеженному и лежачи на смертной постели при конци житие моего, пишу сей мой тестамент», причому, вказується на добровільний і правоспроможний характер цього запису «за доброй памяти и з уласного розуму моего, будучи ни от кого ненамовленный и непримужен, леч з доброй воле своей, напред душу свою грешную полешаю господу Богу, а тело мое ко погребению земному, отдаюся у вечную опеку по воле

божеской и матери его ж, споручници Рода христианского, що теж з доброй воле моей, з убогого имени моего рухомого сим тестаментом стверждаю, кому що записал нижей сего тестаamenta явствует напроде», – писалося у заповіті Волевача [6, с. 28].

Основна частина заповіту – диспозиція – містить розпорядження стосовно розподілу майна. Автор стверджував: «А что где якого ґрунта имеется, предковские и мною куплею набитие заходи, то все отказую тож жене своей Парасковей да сину Якову», а також «жене моей Парасковей з сином Яковом двор зо всеми приналежимостми господарскими рухомой ведши, яко то з сребними посудки, грошми всякой монети, з одежою ценею и збожжам, з оружем и всею зброєю, футори ж зо всяким бидлом, з конми, рогатим бидлом и овцами, винници з казанами, також и броварь з казаном, солодовню, мелници, едни на Ирклее, а другие на Суботовки речки, пасека з пчелми у провороте леса Чути, а то вижеписанние угодия Барабашевские». Як бачимо, на початку Національно-визвольної війни Волевачу перейшли маєтності Барабаша – не названі хутори, а також млини на річках Ірклії – правій притоці р. Тясмин і Суботівці, а також пасіку. Маємо вказівку на втрачений універсал Богдана Хмельницького стосовно отримання маєтностей колишнього гетьмана Барабаша: «вижеписанние угодия Барабашевские наданни мне за войсковую службу его млюстю паном Богданом Хмелницким гетманом у вечность з ласки его и всего Войска Запорожского» [6, с. 28].

Іван Волевач вказував на чотири шляхи формування своїх статків: батьківські надбання, спадок по безпотомному брату Андрію («И с опокойного брата моего середулшего Андрея, яко безпотомного, и он по ласце своей братаней все на его спалие предковские ґрунта и отческие мне при конци жития у вечность отписал»), гетьманським універсалом надані, «мною куплею набитие» [7, арк. 114].

Батько заповідача Тихоній Федорович Волевач протягом життя набув:

– «На Чутце предком набитие ґрунта и поселение людей, и футор, як в отческой духовной описано» [7, арк. 114].

– «Над Яничем лес з пасекою, сенокосами, с пахатним полем, предковские» [7, арк. 114].

– «На Чуте сенокоси и пахатное поле предковское» [7, арк. 114].

– «В Войтовом селе и Калантаеве сенокоси, пахатное поле предковское ж».

І. Волевач розкрив і свої купівлі:

– «А тот лес куплен зо всеми приналежимостми с поселением людей у Максима Михайловича, жетеля чигринского за две тисечи коп доброй монети без десяти» [7, арк. 114].

– «Другий же лес мною куплен у Хведори Андреевой, тож жителки чигринской, за пять сот коп грошей доброй монети литовской лечби к своему ж з сенокосами, степом к реце Макаровце и Ингулцю, с плесами рибними и зверинними ловле, где гребля на Ингулце с поселением людей и с хуторищем, и на тие ґрунта запис имеем» [7, арк. 114].

– «Якие же ґрунтовие с поселением людей и без поселения, жене з сином Яковом в сей духовной ниже описанно: Волевачевские восемь байраков, також и пасека з пчелми, сенокоси по обидва боки Цибульника и пахатное поле с поселением людей, футор, тамо ж де степное поле и тот вижеписаний ґрунт понад речкою Цибульником, взявши з низшой голови от жбира, где могила, и от Грузкой балки, и от малого Круглого озерца вгору до скель, где и млин мною за кошт построен, футор на Березовце з степом и сенокосами и пасеками и з бидлом, Плоский лес куплею мною набитий, на який и запис имеемо, и тамо пасек две з пчелми» [7, арк. 114].

– «За Днепром в городку Потоку два млина: мною куплений един в трех колах, ставилом лежниковим, в Стефана Сеницкого посредку млинов, а другой крайний от места в чтирох колах з влаклом в Тимка Николаевича, на якие и записи имеем» [7, арк. 114].

Іван Волевач назвав п'ять спадкоємців: дружину, сина і двох доньок – одну заміжно («Зятеви же моему, а мужу Марииному, Гаврилу Коробце, дви десят кобил из жеребцев гнедим турецким, да пять коней верхових за всим убором козацким, янчарок добрих пять, панцир дощатий из щитом, а ежели що похоще, жена моя, а их matka, и болше уделит, що изволе себе» [7, арк. 115]) і одну удову («А дочце Марии пять тисеч коп доброй монети грошей з двома унуками, и еи дочерми Вацкою и Ганною, и по десеть фунтов сребра, да футор зо всеми приналежимостми будучий на Шабелниках з божжим, з бидлом рогатим и овцами, пасека на Опанасовце с пчелми дочци же моей Марии» [7, арк. 115]), а також племіннику («Братаничу же моему Якиму Антоновичу пару добрих верхових коней, един сивий мастю, а другой гнедий

.....
татарский зо всею зброєю, ронздчик злоцестий с каменцями, янчарок под среблом две, кобил десеть з жеребцем сивим лядским, панцир колчатий з злоцесскою мисюркою и карбаши, тисеча коп грошей») [7, арк. 115].

Старший брат Івана Антон Волевач у тестаменті названий покійним. Син Антона Яким до повноліття знаходився під опікою дядька Івана, а 1640р. отримав батьківський спадок («А старшого опокойного брата моего, Антона, син его в опеку нам покойним вручен бил до зросту мне, якого як опекун приведши его до розуму и всю субстанцию покойного брата моего и его отца, Якиму, братаничеви своему, додержавши ву власти прилюдне вручил в року шесть сот четыре десятом, на что от его, Якима братанича, и квит имею») [7, арк. 114]. У козацькому реєстрі 1649 р. Антон Волеваченко фіксується [6, с. 28], але його місце засвідчує, що це відносно молода людина, тому ідентифікувати його з Антоном Тихоновичем не вважаємо за можливе. Це інша людина, можливо, старший син Антона, тобто Антон Антонович, який отримав батьківський спадок ще за життя останнього.

Волевач вказував на чотири церкви у Чигирині: «На церкви же, Спаскую, Пречискую, Петровскую и Николскую, на все чтире, по тисечи коп грошей, да на повинование свещенником спаскому чигринскому отцу протопопе Пеште коп сто, пречискому, святопетровскому и николскому по три десеть коп» [8, с. 7], Я.Чарниш взагалі не згадував жодної церкви і ми не має додаткових даних, щоб якось пояснити цей факт.

Карабарацією (звіткою про підтвержуючі знаки) є наступна частина заповіту: «К сей же духовной упросилем его млости пана Зеновия Богдана Хмелницкого, гетмана Войска Запорожского, яко своего покровенного, подпис руки и с приложене печати войсковой гетманской» [7, арк. 115]. Наявність свідків була обов'язковою «При котором писанию й правованю сей духовной моей били люде добрие и вери годние» [7, арк. 114-115]. У заповіті свідками перераховані священик пречистенський чигиринський Стефан Яремійович і два покозачених шляхтичі Богдан Пешта і Федір Коробка, перший з яких був хоружим військовим, а другий – отаманом городовим чигринским. Коробка згадувався у реєстрі 1649 р. серед значного військового товариства [6, с. 28]. «Сей вишшеписанній, з доброй памяти моей учинений, тестамент утверждаю бут вечно при своей силе и для того на нем своеручно подписуюсь и о подписи свидетелей нижеподписавшихся» [9, с. 19].

Кінцевий протокол (datum) засвідчив час написання документу: «Писан сей тестамент священиком пречиским Стефаном Еремеевичем року божого тисеча шесть сот пять десятого, м~ця ноябра второго» [7, арк. 115]. Місце написання визначається дотично через вказівку пречистенського священика чигиринського як Чигирин. Слово «дня» упущене переписчиками, так як сам текст дозволяє це зрозуміти. У тестаменті Я.Чарниша кінцевий протокол передус інституляції і карабарації: «также по написаню сего тестаменту сторонного человека упросил. 1745 года, декабря двадцать семого дня» [9, с. 19].

Стосовно субскрипції збереглася лише її частина – «Богдан Хмелницкий, рука власна. /Место печати Богдана Хмелницкого/» [7, арк. 115]. Переписчики залишили поза увагою притиснені до тестементу печатки (вірогідно, вони були, бо Пешти і Коробки – шляхтичі) і підписи.

Маємо інформацію щодо онука заповідача Антона Яковича Волевача (1681–1754–ран. 1760). Він розпочав козацьку службу в Миргородському полку з 1700 р. значковим товаришем [10, с. 19], згодом став сотником потоцьким (1711 – 1721) та 1-м осавулом полковим миргородським (1721 – 1738). У 1722 р. отримав від полковника Апостола 11 дворів в м. Поток [11, с. 12]. 25 лютого 1716 р. купив у товарища Потоцької сотні Гната Лепенка острів над Кам'янкою напроти устья р. Псла на тому березі Дніпра. 5 березня 1724 р. купив у Грицька Федоренка садок у Курилівському байраку. 9 січня 1728 р. купив у Андрія Фесуна половину острова на Дніпрі напроти Кам'янки. 2 березня 1728 р. купив у мешканців потоцьких Кирила Перевозника та Фекли Тимошихи половину острова на Дніпрі вище Кам'янки. 12 січня 1728 р. отримав ствержуючий універсал полковника миргородского Павла Апостола на куплені володіння тому березі Дніпра. Був в кримському поході (1735), під Азовом (1736) [12, арк. 28], в кримському поході (1737) [12, арк.29]. Абшитований полковий осавул (1738–1742–?) [13, арк. 4].

9 червня 1735 р. отримав свідоцтво від гетьманші Уляни Апостолової, що володіння Антона Волевача (ліс Плоский від вершини Цибульника між річками Говнянкою, Інгульцем й Макарівкою) його дідизні.

У 1741 р. на тому боці Дніпра на р. Омельничку мав хуторець з сіножатами й при ньому. До 1752 року на спадкоємних ґрунтах при Цибульнику А.Волевач тримав сільце Волевачівку. Пробирав повернути інші володіння на річці Макарисі, Малому Ігульці і Говнянці, з-за через що мав періодичні суперечки з старшиною Власівської і Криловської сотень [14, арк. 64]. У 1748 р. володів с. Волевачівкою.

Відомі купчі родини Волевачів 1615 і 1630 рр., які були опубліковані І.Каманіним [15, арк. 13].

Отже, наведений заповіт – це найнадійніший історичний матеріал для характеристики епохи у яку жив генеральний обозний Іван Волевач.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калакура Я.С. Історичне джерелознавство. Підручник. – К., 2002.
2. Кривошея В.В. Українська козацька старшина (огляд джерельної бази) // Гілея. – 2007. – Вип. 7.
3. Модзалевский В. Два старинных духовных завещания // Историко – литературный сборник. Посвящается Л. И. Срезневскому (1891 – 1916). – Л., 1924.
4. Барловська А. Духівниці XVII – XVIII ст. як культурно – історична пам'ятка // Сіверянський літопис. – 1998. - № 1. – С. 54 – 59; її ж. До питання про родинні пріоритети козацької старшини другої половини XVII – XVIII ст. (За матеріалами духовних заповітів) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 33 – 36; Попружна А. До соціально-побутового портрету жінки (за матеріалами духівниць козацької старшини XVII – XVIII ст.) // Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2007. – С. 245 – 250; Попружна А. Духовні заповіти як джерело з історії благодійництва козацької старшини (за матеріалами тестаментів другої половини XVII – XVIII ст.) // Матеріали науково-практичної конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століття». – Ніжин, 2006. – 171-175; Кривошея О.В. Духовний заповіт як історичне джерело // Гілея. – 2007. – Вип. 7. – С. 283 – 287; її ж. Духовний заповіт 1650 року обозного Війська Запорозького Івана Тихоновича Волевача як історичне джерело // Козацька скарбниця. Гетьманські читання. – Чернівці, 2006. – Вип. 3. – С. 62 – 68; її ж. Збірка духовних заповітів інституту оукопису національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського як історичне джерело // Гілея. – 2007. – Вип. 8. – С. 274 – 284; її ж. Еволюція духовних заповітів козацької старшини // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 12. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2007 – С. 78 – 81; її ж. Духовні заповіти козацької старшини як історичне джерело // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 369 – 374; її ж. Полковий осавул прилуцький Михайло Федорович Мовчан і його заповіт // Гілея. – 2008. – Вип. 11. – С. 118 – 122; її ж. Тестамент Івана Волевача як історичне джерело // Гілея. – 2008. – Вип. 12; її ж. Тестаменти як джерело до історії духовенства // Гілея. – 2008. – Вип. 13; її ж. Тестаменти як джерело до історії духовенства // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 13. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2008. – С. 331 – 334; її ж. Трансформації масткових господарств козацької старшини (за матеріалами духовних тестаментів) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXIV: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів. – С. 36 – 40; її ж. Духовний заповіт Вадима Львовича Модзалевського як джерело до духовної історії інтелігенції // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 14. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2008. – С. 30 – 33. Кривошея В.В., Кривошея О.В. Козацько-гетьманська держава (до характеристики біосоціальної підсистеми) // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. – Одеса, 2007. - № 16 (53). – С. 198 – 208; їх же. Станіслав Кохановський // Гілея. – 2008. – Вип. 16. – С. 84 – 91; їх же. Українська козацька старшина. Василь Базилевич, Василь Лагода, Андрій Стахович // Гілея. – 2008. – Вип. 17. – С. 108 – 115; їх же. Українська козацька старшина. Іван Черняк // Гілея. – 2009. – Вип. 18. – С. 131 – 136; Українська козацька старшина. Полковник компанійський Григорій Павлович Гайворонський // Гілея. – 2009. – Вип. 19. – С. 56 – 63.
5. Мыщык Ю.А. Анализ архивных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 годов. – Днепропетровск, 1988.
6. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. – К., 1995.
7. ЦДДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11437.
8. Кілессо С. Чигирин – гетьманська столиця // Київська старовина. – 1995. – № 5.
9. Любецкий архив графа Г.А.Милорадовича. – Вып. 1. – К., 1898.
10. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Частина третя. Книга 2. Військове товариство. – К., 2008.

11. Барвинский В. Генеральное следствие о маетностях Миргородского полка. 1729-1730 г. – Полтава, 1912.
12. ЦДІАУК. – Ф.1501. – Оп.1. – Спр.58.
13. ЦДІАУК. – Ф.102. – Оп.2. – Спр.9.
14. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9793.
15. ЧИОНЛ. – 1894. – Кн. 8.

Кривошея О.В. ЭВОЛЮЦИЯ ВНУТРЕННЕЙ СТРУКТУРЫ ЗАВЕЩАНИЙ.

В данной статье анализируется эволюция внутренней структуры завещаний на примере тестаментта генерального обозного Ивана Волевача.

Ключевые слова: тестамент, завещание, наследники, казацкий реестр, казацкая старшина.

Kryvosheya O.V. EVOLUTION OF THE INTERNAL STRUCTURE OF TESTAMENTS.

The article analyses the evolution of the internal structure of testaments on the bases of the testament of Ivan Volevach – the general transport driver.

Keywords: a testament, a heir, the Cossack register, the Cossack foremen.

УДК 908(477.82)

С.А.Сидорук

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ВІННИЦЬКОЇ ТА ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ РЕКРУТСЬКОЇ ПОВИННОСТІ НАСЕЛЕННЯ ВІННИЧЧИНИ

У статті аналізується відображення рекрутської повинності населення Вінниччини, з часу запровадження і до її відміни, у фондах Центрального державного історичного архіву України у Києві та державних архівів Вінницької Житомирської, Київської і Хмельницької областей.

Ключові слова: архів, фонд, справа, документ, рекрутська повинність.

Для вивчення проблеми виконання рекрутської повинності населенням Вінниччини та визначення її місця в різних аспектах життя мешканців регіону істотно наукову цінність становлять документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі ЦДІАУК) і державних архівів Вінницької та Хмельницької областей.

Джерельну базу для дослідження даної проблематики складає великий масив архівних матеріалів, різних за своїм походженням та характером. Чіткої межі, яка б розділяла фонди на приналежність до певної, окремо визначеної групи джерел, провести неможливо, оскільки часто справи одного й того ж фонду містять документи, що різнобічно висвітлюють рекрутчину: як повинність, систему комплектування армії і як суспільне явище. Однак основну масу архівних документів з даної тематики умовно можна поділити на ті, що безпосередньо стосуються забезпечення виконання рекрутської повинності населенням Правобережжя, і такі, що зафіксували вплив рекрутчини на соціально-економічний розвиток, суспільно-політичні та етнонаціональні процеси в регіоні.

До першої групи джерел належать документи цивільних та військових адміністрацій різних рівнів, а також спеціально створених структур, що безпосередньо здійснювали рекрутські набори. Значна кількість таких джерел складає так звані «справи про рекрутські набори», або справи, що стосуються окремих аспектів рекрутської повинності. Документи такого спрямування здебільшого містяться в фондах губернських та місцевих органів влади, які забезпечували виконання рекрутської повинності населенням підлеглих їм територій. Найбільшу фактичну цінність становлять справи з рекрутських наборів, сформовані у канцеляріях генерал-губернатора та цивільних і воєнних губернаторів регіону. Значну кількість джерел цієї групи складають також документи фондів губернських і повітових рекрутських присутствій, губернських правлінь та казенних палат, предводителів дворянства.

Такого роду справи містять, як правило, інформацію різнопланового змісту та характеру. Це зумовлено обставинами, за яких виникли та були введені в обіг конкретні документи. Як показує аналіз, «Справи про рекрутські набори» об'єднують в собі як

11. Барвинский В. Генеральное следствие о маетностях Миргородского полка. 1729-1730 г. – Полтава, 1912.
12. ЦДІАУК. – Ф.1501. – Оп.1. – Спр.58.
13. ЦДІАУК. – Ф.102. – Оп.2. – Спр.9.
14. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9793.
15. ЧИОНЛ. – 1894. – Кн. 8.

Кривошея О.В. ЭВОЛЮЦИЯ ВНУТРЕННЕЙ СТРУКТУРЫ ЗАВЕЩАНИЙ.

В данной статье анализируется эволюция внутренней структуры завещаний на примере тестаментта генерального обозного Ивана Волевача.

Ключевые слова: тестамент, завещание, наследники, казацкий реестр, казацкая старшина.

Kryvosheya O.V. EVOLUTION OF THE INTERNAL STRUCTURE OF TESTAMENTS.

The article analyses the evolution of the internal structure of testaments on the bases of the testament of Ivan Volevach – the general transport driver.

Keywords: a testament, a heir, the Cossack register, the Cossack foremen.

УДК 908(477.82)

С.А.Сидорук

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ВІННИЦЬКОЇ ТА ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ РЕКРУТСЬКОЇ ПОВИННОСТІ НАСЕЛЕННЯ ВІННИЧЧИНИ

У статті аналізується відображення рекрутської повинності населення Вінниччини, з часу запровадження і до її відміни, у фондах Центрального державного історичного архіву України у Києві та державних архівів Вінницької Житомирської, Київської і Хмельницької областей.

Ключові слова: архів, фонд, справа, документ, рекрутська повинність.

Для вивчення проблеми виконання рекрутської повинності населенням Вінниччини та визначення її місця в різних аспектах життя мешканців регіону істотно наукову цінність становлять документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі ЦДІАУК) і державних архівів Вінницької та Хмельницької областей.

Джерельну базу для дослідження даної проблематики складає великий масив архівних матеріалів, різних за своїм походженням та характером. Чіткої межі, яка б розділяла фонди на приналежність до певної, окремо визначеної групи джерел, провести неможливо, оскільки часто справи одного й того ж фонду містять документи, що різнобічно висвітлюють рекрутчину: як повинність, систему комплектування армії і як суспільне явище. Однак основну масу архівних документів з даної тематики умовно можна поділити на ті, що безпосередньо стосуються забезпечення виконання рекрутської повинності населенням Правобережжя, і такі, що зафіксували вплив рекрутчини на соціально-економічний розвиток, суспільно-політичні та етнонаціональні процеси в регіоні.

До першої групи джерел належать документи цивільних та військових адміністрацій різних рівнів, а також спеціально створених структур, що безпосередньо здійснювали рекрутські набори. Значна кількість таких джерел складає так звані «справи про рекрутські набори», або справи, що стосуються окремих аспектів рекрутської повинності. Документи такого спрямування здебільшого містяться в фондах губернських та місцевих органів влади, які забезпечували виконання рекрутської повинності населенням підлеглих їм територій. Найбільшу фактичну цінність становлять справи з рекрутських наборів, сформовані у канцеляріях генерал-губернатора та цивільних і воєнних губернаторів регіону. Значну кількість джерел цієї групи складають також документи фондів губернських і повітових рекрутських присутствій, губернських правлінь та казенних палат, предводителів дворянства.

Такого роду справи містять, як правило, інформацію різнопланового змісту та характеру. Це зумовлено обставинами, за яких виникли та були введені в обіг конкретні документи. Як показує аналіз, «Справи про рекрутські набори» об'єднують в собі як

документи, що з'явилися при підготовці та в ході самих наборів, так і документи, що виникли по їх завершенні. Відповідно до обставин, мети створення та й, власне, самого змісту документації, ми її умовно класифікуємо як «організаційну» та «звітну». Таким чином, у першій групі джерел виділяємо дві підгрупи документів, які разом, або кожна окремо складають подібні справи. У документах, які передували набору, в силу їх розпорядчого змісту, простежується певна вертикаль, за якою, з «верху» до «низу» спрямовувалися розпорядження щодо організації та проведення рекрутських наборів. Перелік «організаційних» документів складають укази, циркуляри сенату та міністра внутрішніх справ, адресовані генерал-губернатору, розпорядження останнього військовим і цивільним губернаторам, які віддавали свої вказівки нижчим, підконтрольним інстанціям. Таким чином, кількість «організаційної» документації зростала в напрямку від найвищих (центральної) до найнижчих (місцевих) інстанцій у системі управлінської структури підросійського Правобережжя. При цьому виразніше специфіка наборів у регіоні проглядалася у документації її нижчих ланок. Що ж стосується «звітної» документації, то вона формувалася за зворотнім принципом – від найнижчих ланок до найвищої інстанції. Характерно, що звітна інформація з повітових і губернських рекрутських присутствій відправлялася наверх уже у вигляді систематизованих статистичних даних із коментарями що, відображали специфіку проведення наборів на місцях. Поява таких документів пов'язана, передусім, з потребою підведення підсумків наборів як у конкретних місцевостях, так і на рівні держави загалом. Левову частку подібних матеріалів складають звіти губернаторів про хід наборів, які інколи фіксували статистичні дані за їх підсумками. Іншу групу джерел складають документи, що не стосуються безпосередньої організації рекрутських наборів, разом з тим висвітлюють окремі події, факти та ситуацію в суспільстві навколо рекрутчини, солдатчини, утримання армії за рахунок цивільного населення та засилля жорстоких військових порядків. У цьому контексті, особливої уваги варті розглядати фонди цивільних установ, які виконували здебільшого допоміжні функції у справі організації наборів. До таких установ належали міські магістрати, волосні правління, губернські комітети земських повинностей. Окрему категорію джерел цієї групи становлять документи відомчих установ, зокрема судово-слідчих органів, які відображають вплив військового фактору на свідомість і морально-психологічний стан населення краю.

Враховуючи складність і багатогранність проблеми, великий обсяг джерельної бази ми не ставимо за мету розкрити її в усій масштабності та глибині, а лише акцентуємо увагу на аналізі та осмисленні найбільш важливих і актуальних архівних джерел, які зберігаються в фондах ЦДІАУ у м. Києві та держархівів Вінницької та Хмельницької областей. Найбільший масив документів з досліджуваної проблематики сформувався у ЦДІАУК, оскільки до Києва – адміністративного центру Південно-західного краю, надходила ділова документація про організацію та хід рекрутських наборів по губерніях усього регіону, що посприяло інформаційній насиченості фондів архіву. Одним із них є фонд ЦДІАУК №422 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора», що містить найціннішу інформацію про організацію рекрутських наборів по всіх губерніях Правобережжя. Його документи представлені переважно діловою документацією, яка і склала основу вище згаданих «справ про рекрутські набори». Наприклад, звіт Подільського цивільного губернатора про хід рекрутського набору 1833 р. [1] відтворює не лише загальну картину щодо його організації, а й допущені недоліки та прорахунки, а відтак дає можливість простежити специфіку рекрутської повинності в регіоні. Важливу інформацію про хід рекрутських наборів безпосередньо на місцях, у населених пунктах Правобережжя, можна почерпнути з фонду 533 «Київський військовий губернатор». У справах зазначеного фонду особливу цінність становлять скарги та листи-прохання від населення Вінницького та сусідніх із ним повітів на ім'я військового губернатора. Якраз із документів такого змісту можна скласти уявлення про специфіку наборів на місцях. Зокрема, у справах про неправильні віддачі у рекрути, містяться документи, що свідчать про несправедливість здавачів та хабарництво у рекрутських присутствіях [2]. Такі справи поєднані умовами їх виникнення та функціонування (під час набору), що дозволяє нам класифікувати їх як «організаційну» документацію.

Безсумнівний інтерес для дослідження даної тематики представляють справи фондів губернського та повітових рекрутських присутствій у Державному архіві Хмельницької області (далі ДАХМО), що містять найбільшу фактичну інформацію і засвідчують відповідну специфіку рекрутських наборів у Подільській губернії. Ці документи стосуються як центрального, так і

східного й південного Поділля. Здебільшого вони містять інформацію про організацію та хід рекрутських наборів, зосереджену у діловій документації (різного роду рапорти, звіти, таблиці, відомості та статистичні дані за результатами наборів тощо). Так, у фонді № 631 «Подільське губернське рекрутське присутствіє» зосереджено кілька десятків справ з формулярними списками рекрутів, відправлених на військову службу в різні роки з повітів губернії, в тому числі Вінницького [3], посімейні чергові списки міських громад та призовні списки рекрутських дільниць міщан м. Вінниці [4], на які лягав важкий тягар виконання рекрутської повинності. Журнали засідань губернського рекрутського присутствія свідчать, що воно систематично обговорювало питання про придатність до військової служби новобранців. А окремі документи цього фонду дають можливість з'ясувати посадовий та особовий склад присутствій [5, арк. 154, 192]. У справах Проскурівського повітового рекрутського присутствія (Ф. 651), до компетенції якого входив прийом рекрутів з м. Вінниці та Вінницького повіту, відображені документи власного провадження: укази, циркуляри та розпорядження губернського правління, казенної палати, списки рекрутів тощо.

Особливу цінність у фонді ДАХМО для вивчення даної проблеми становлять справи що відклалися в фонді Подільського губернського правління (Ф. 227) які, до певної міри, дублюють, а фактично компенсують, документи втрачених 2003 року в Кам'янецькому архівосховищі фондів канцелярії Подільського губернатора (Ф. 228) і Подільської казенної палати (Ф. 226). Фонд Подільського губернського правління містить типові справи про організацію та проведення рекрутських наборів, утримання на постой та постачання продовольством і провіантом розквартированих у губернії військових частин. У таких справах містяться документи, які проливають світло не лише на виконання населенням Подільської губернії рекрутської повинності, але й на інші аспекти соціально-економічної історії краю. Приміром, із «Табеля Подільської казенної палати в експедиції про ревізію душ, скільки потрібно по 12 уїздах взяти рекрутів із числа селян і міщан християнського закону...» очевидно, що станом на початок осені 1797 року в губернії виконанню рекрутської повинності підлягало 492498 осіб чоловічої статі, переважну більшість з яких склали селяни і лише незначний відсоток представляли міщани. Зокрема, Вінницький повіт кількістю міщан поступався лише Літинському. Однак, згідно документу, за кількісним складом купецької верстви Вінницький повіт значно переважав усі інші. За кількістю селян Вінницький повіт займав місце по середині списку [6, арк. 75].

Таким чином, документ, створений виключно для потреб внутрішнього діловодства губернського рекрутського присутствія з метою регулювання розкладки рекрутської повинності, вказує нам точну кількість оподаткованого населення губернії загалом і Вінниччини, зокрема. У єдиному комплексі з джерелами ДАХМО, рекрутську повинність у регіоні висвітлюють документи Державного архіву Вінницької області. Таке об'єднання джерел двох архівних установ зумовлене хронологічними рамками дослідження та тривалою приналежністю до однієї адміністративно-територіальної одиниці у складі Російської імперії ХІХ ст., в межах якої більша частина території Вінниччини перебувала у складі Подільської губернії. Через повітовий статус м. Вінниці протягом досліджуваного періоду, в її обласному архіві відклалися, в основному, матеріали другої групи джерел. До них належать фонди повітових предводителів дворянства, городових магістратів і дум, городничих і волосних правлень, мирових посередників, повітових і земських судів [7]. Ці фонди представлені типовими для своїх фондоутворювачів численними справами про підготовку до рекрутських наборів та спостереження за їх проведенням у міських, містечкових і сільських громадах, у яких теж переважає, головним чином, «організаційна» документація. Типовим документом цієї групи є «Розпорядження Подільської казенної палати мировому посереднику 4 дільниці Вінницького повіту» про порядок представлення людей у рекрути при майбутньому рекрутському наборі. В даному випадку казенна палата застерігає посадовця в тому, що кандидатури рекрутів у сільських громадах мають бути визначені не інакше, як за рішенням мирського сходу [8, арк. 647]. Цей та інші факти дозволяють припустити, що при організації рекрутських наборів на Вінниччині громадами допускалося чимало помилок чи порушень при представленні людей у рекрути. Справедливість такого припущення підтверджують документи, які зафіксували скарги селян Вінниччини на неправомірну віддачу у рекрути членів їх сімей [9] та аналогічні справи, що перебували у провадженні повітових судів [10]. Питання про скарги

селян на «неправильне віддання у рекрути членів їх родин» розглядалися навіть на мирових з'їздах [11], про що свідчать документи з фондів мирових посередників.

Проте з-поміж масиву таких справ виокремлюються документи, що відкривають для нас соціальні аспекти рекрутчини та військової присутності російської армії в регіоні: конфлікти та непослух у громадах під час проведення рекрутських наборів [12], ставлення суспільстві до рекрутів і членів їх сімей [13], свавілля військових постояльців по відношенню до місцевого населення тощо [14].

Морально-психологічне становище населення краю напередодні та під час рекрутських наборів відображують справи про ухиляння населення від рекрутської повинності, дезертирство та переховування таких осіб, які відквалилися у фондах судово-слідчих інстанцій [15, 16]. Щоб уникнути призову до війська молоді, здорові чоловіки наважувалися завдавати собі каліцтва, не зважаючи навіть на жорстокі покарання за такі дії. Окремою проблемою в контексті дослідження рекрутчини є регламентація життя колишніх рекрутів – відставних солдат. Інформація про поселення відставних і безстрокововідпускних нижніх чинів на поміщицьких землях і в поселеннях селян, що вийшли з кріпосної залежності відквалилася у фонді Мирового посередника 3-ї дільниці Вінницького повіту (ф. Д-213) [17, арк. 90-91 зв.]. Питання соціального захисту військовослужбовців і членів їх родин висвітлюють документи фонду «Вінницький повітовий предводитель дворянства». Найбільш гостро ця проблема постала у часи Кримської війни, коли імперські власті вимагаючи жертвності від своїх підданих, мусіли, відповідно, продемонструвати свою турботу про них. Зі справи під заголовком «Листування з Подільським цивільним губернатором, начальником Подільської губернії про надання допомоги сім'ям поранених і загиблих у війні з Туреччиною. Звіти про видачу допомоги. Списки поранених» витікає, що у розпал означеної війни солдати на передовій почали масово подавати своєму начальству скарги про утиски їх сімей з боку місцевих властей. У відповідь на це, уряд зобов'язав місцеві власті усіх губерній звернути увагу на проблеми сімей військовослужбовців, які проживали на підпорядкованій їм території. Тому кожен повітовий предводитель дворянства отримав списки загиблих і поранених у боях солдатів та матросів з їх повітів для надання їх сім'ям допомоги. Саме в таких списках міститься повідомлення про наскрізне поранення штиком у груди матроса 30-го флотського екіпажу, уродженця с. Заметьєць Гайсинського повіту, легендарного героя Кримської війни – Петра Кішки [18, арк. 15, 56].

Таким чином, аналіз вивчених нами справ, документів і матеріалів низки фондів ЦДІАУК і державних архівів Вінницької та Хмельницької областей засвідчує наявність масштабної інформації про запровадження російським самодержавством на Поділлі рекрутської повинності, специфіку організації рекрутських наборів від часу приєднання до Російської імперії до запровадження загальної військової повинності, особливості виконання її різними станами і категоріями населення. Архівні джерела з даної проблематики утворюють дві групи матеріалів, які різняться між собою за ступенем інформаційної насиченості, метою, причинами, умовами виникнення та функціонування – «організаційну» та «звітну». Але зібрані, систематизовані і поєднані в єдиний комплекс, вони становлять широку джерельну базу не лише для дослідження рекрутської повинності населення регіону, але й цінні відомості з соціально-економічної історії краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ДАК). – Ф. 42. – Оп. 65. – Спр. 429. – 32 арк.
2. ДАК. – Ф. 442. – Оп. 65. – Спр. 109. – 173 арк.
3. Державний архів Хмельницької області (Далі – ДАХМО). – Ф. 631. – Оп. 1. – Спр. 16. – 107 арк.
4. ДАХМО. – Ф. 631. – Оп. 1. – Спр. 9. – 111 арк.
5. ДАХМО. – Ф. 631. – Оп. 1. – Спр. 1. – 1 арк.
6. ДАХМО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 6. – 683 арк.
7. Державний архів Вінницької області (Далі – ДАВО): Ф. Д-837. Бершадський; Ф. Д-200. Вінницький; Ф. Д-611. Липовецький; Ф. Д-248. Літинський; Ф. Д-806. Могилів-Подільські повітові предводители дворянства; Ф. Д-262. Вінницька городова дума; Ф. Д-678. Бершадське городничє правління; Ф. Д-205. Мировий посередник 1-ї дільниці Вінницького повіту; Ф. Д-206. Мировий посередник 2-ї дільниці Вінницького повіту; Ф. Д-213. Мировий посередник 3-ї дільниці Вінницького повіту; Ф. Д-533. Бершадський земський суд; Ф. Д-675. Тульчинський земський суд.
8. ДАВО. – Ф. Д-213. – Оп. 1. – Спр. 3. – 671 арк.

9. ДАВО. – Ф. – Д-213. – Оп. 1. – Спр. 20 – 25 арк.
10. ДАВО. – Ф. – Д-222. – Оп. 1. – Спр. 263 – 32 арк.
11. ДАВО. – Ф. – Д-213. – Оп. 1. – Спр. 25 – Арк. 76.
12. ДАВО. – Ф. – Д-200. – Оп. 1. – Спр. 139 – 4 арк.
13. ДАВО. – Ф. – Д-222. – Оп. 1. – Спр. 270 – 44 арк.
14. ДАВО. – Ф. – Д-533. – Оп. 3. – Спр. 20 – 4 арк.
15. ДАВО. – Ф. – Д-222. – Оп. 1. – Спр. 278 – 51 арк.
16. ДАВО. – Ф. – Д-222. – Оп. 1. – Спр. 286 – 39 арк.
17. ДАВО. – Ф. Д-213. – Оп. 1. – Спр. 1. – 199 арк.
18. ДАВО. – Ф. Д-200. – Оп. 1. – Спр. 130. – 100 арк.

Сидорук С.А. ДОКУМЕНТЫ ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВОВ ВИННИЦКОЙ И ХМЕЛЬНИЦКОЙ ОБЛАСТЕЙ КАК ИСТОЧНИК ИССЛЕДОВАНИЯ РЕКРУТСКОЙ ПОВИННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ ВИННИЧЧИНЫ.

В статье анализируется отражение рекрутской повинности населения Винниччины, со времени её введения и до отмены, в фондах Центрального государственного исторического архива Украины в Киеве и госархивов Винницкой Житомирской, Киевской и Хмельницкой областей.

Ключевые слова : архив, фонд, документ, рекрутская повинность.

Sidoruk S.A. DOCUMENTS OF RECORD OFFICES OF WINNITCA AND HMELNITSKOY REGIONS HOW SOURCE OF RESEARCH OF REKRUTSKOY DUTY OF THE VINNICHCHINI POPULATION.

This article analyses reflection of recruiting obligation inhabitants of the Vinnuchuna from time, of it establishes to it abolish in funds of Ukrainian Central State Historical Archives in Kyiv and State Archiweses of Vinitza and Khmelnytskyi regions.

Keywords: archives, fund, case, document, recruit obligation.

УДК 94 (477.43/.44): 930.25 «17/.18»

А.Г. Філінюк

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ВІННИЦЬКОЇ ТА ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

У статті розкривається інформаційний потенціал державних архівів Хмельницької, Вінницької, Житомирської та Київської областей як джерело відтворення соціальних змін і перетворень у Правобережній Україні на межі ХVІІІ–ХІХ століть, зумовлених інкорпораційною політикою російського самодержавства.

Ключові слова: фонди, державні архіви, документи, матеріали, Правобережна Україна.

Об'єктивне дослідження історії Правобережної України, в тому числі й Поділля, на межі ХVІІІ–ХІХ століть, яка поки що не знайшла системного висвітлення в науковій літературі, можливе лише за умови залучення масиву архівних документів і матеріалів обласних державних архівів. Аналіз історичної літератури останніх років засвідчує, що її все більше поповнюють розвідки, що ґрунтуються на новій методологічній основі та великій кількості архівних і документальних джерел. Разом з тим, дослідники ще не залучили необхідні архівні матеріали, які зберігаються передусім в державних архівах областей Вінницької та Хмельницької. Адже, так склалось історично, що поряд із Центральним державним історичним архівом у Києві вони переважно зосереджені в фондах державних архівів Вінницької і Хмельницької областей, територія яких у складі Правобережжя була включена за другим поділом Речі Посполитої та інкорпорована до Росії. Упродовж останніх 15 років нами вивчено близько 1000 справ зазначених архівів. Особливий науковий інтерес представляють фонди Державного архіву Хмельницької області – найбільшого за кількістю документів і обсягом фактичної інформації про історичне минуле в Правобережній Україні. На початкових етапах наукових студій у 1994-2003 роках, коли він функціонував у якості Кам'янець-Подільського

9. ДАВО. – Ф. – Д-213. – Оп. 1. – Спр. 20 – 25 арк.
10. ДАВО. – Ф. – Д-222. – Оп. 1. – Спр. 263 – 32 арк.
11. ДАВО. – Ф. – Д-213. – Оп. 1. – Спр. 25 – Арк. 76.
12. ДАВО. – Ф. – Д-200. – Оп. 1. – Спр. 139 – 4 арк.
13. ДАВО. – Ф. – Д-222. – Оп. 1. – Спр. 270 – 44 арк.
14. ДАВО. – Ф. – Д-533. – Оп. 3. – Спр. 20 – 4 арк.
15. ДАВО. – Ф. – Д-222. – Оп. 1. – Спр. 278 – 51 арк.
16. ДАВО. – Ф. – Д-222. – Оп. 1. – Спр. 286 – 39 арк.
17. ДАВО. – Ф. Д-213. – Оп. 1. – Спр. 1. – 199 арк.
18. ДАВО. – Ф. Д-200. – Оп. 1. – Спр. 130. – 100 арк.

Сидорук С.А. ДОКУМЕНТЫ ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВОВ ВИННИЦКОЙ И ХМЕЛЬНИЦКОЙ ОБЛАСТЕЙ КАК ИСТОЧНИК ИССЛЕДОВАНИЯ РЕКРУТСКОЙ ПОВИННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ ВИННИЧЧИНЫ.

В статье анализируется отражение рекрутской повинности населения Винниччины, со времени её введения и до отмены, в фондах Центрального государственного исторического архива Украины в Киеве и госархивов Винницкой Житомирской, Киевской и Хмельницкой областей.

Ключевые слова : архив, фонд, документ, рекрутская повинность.

Sidoruk S.A. DOCUMENTS OF RECORD OFFICES OF WINNITCA AND HMELNITSKOY REGIONS HOW SOURCE OF RESEARCH OF REKRUTSKOY DUTY OF THE VINNICHCHINI POPULATION.

This article analyses reflection of recruiting obligation inhabitants of the Vinnuchuna from time, of it establishes to it abolish in funds of Ukrainian Central State Historical Archives in Kyiv and State Archiweses of Vinitza and Khmelnytskyi regions.

Keywords: archives, fund, case, document, recruit obligation.

УДК 94 (477.43/.44): 930.25 «17/.18»

А.Г. Філінюк

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ВІННИЦЬКОЇ ТА ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

У статті розкривається інформаційний потенціал державних архівів Хмельницької, Вінницької, Житомирської та Київської областей як джерело відтворення соціальних змін і перетворень у Правобережній Україні на межі ХVІІІ–ХІХ століть, зумовлених інкорпораційною політикою російського самодержавства.

Ключові слова: фонди, державні архіви, документи, матеріали, Правобережна Україна.

Об'єктивне дослідження історії Правобережної України, в тому числі й Поділля, на межі ХVІІІ–ХІХ століть, яка поки що не знайшла системного висвітлення в науковій літературі, можливе лише за умови залучення масиву архівних документів і матеріалів обласних державних архівів. Аналіз історичної літератури останніх років засвідчує, що її все більше поповнюють розвідки, що ґрунтуються на новій методологічній основі та великій кількості архівних і документальних джерел. Разом з тим, дослідники ще не залучили необхідні архівні матеріали, які зберігаються передусім в державних архівах областей Вінницької та Хмельницької. Адже, так склалось історично, що поряд із Центральним державним історичним архівом у Києві вони переважно зосереджені в фондах державних архівів Вінницької і Хмельницької областей, територія яких у складі Правобережжя була включена за другим поділом Речі Посполитої та інкорпорована до Росії. Упродовж останніх 15 років нами вивчено близько 1000 справ зазначених архівів. Особливий науковий інтерес представляють фонди Державного архіву Хмельницької області – найбільшого за кількістю документів і обсягом фактичної інформації про історичне минуле в Правобережній Україні. На початкових етапах наукових студій у 1994-2003 роках, коли він функціонував у якості Кам'янець-Подільського

міського державного архіву, нам вдалось опрацювати низку архівних справ 226, 227 та 228 фондів, назавжди втрачених під час пожеги 2003 року.

Серед документів і матеріалів фонду 226 «Подільська казенна палата. 1795-1918» особливе місце посідають звіти губернаторів, дані статистичних комітетів, господарського, торговельного секторів, у яких міститься чималий фактичний матеріал про насадження царизмом феодально-кріпосницької системи, загострення соціальних протиріч у зв'язку з посиленням національного, соціально-класового та релігійного гноблення місцевого населення з боку держави, магнатів і шляхти та духовенства, про зловживання російською владою і соціальним положенням росіян й поляків тощо. У справах фонду міститься велика кількість фактичного матеріалу про скарги кріпосного селянства на свавілля, гноблення та жорстоку експлуатацію з боку власників, економів і управителів помість, що зумовлювали погіршення становища народних мас. У його документах зберігаються численні відомості про формування росіянами в регіоні соціальної опори за рахунок альянсу з польськими магнатами і шляхтою та закріплення ними позицій в політичній і соціально-економічній сферах [1, арк. 1-76; 11-15, 39-44, 51-54; 1-86, 1-72; 1-96; 1-34]. У фонді 227 «Подільське губернське правління. 1796-1919», що містить більше 35,9 тисячі справ, об'єднаних у низку окремих масивів, вивчено справи з відомостями про соціально-станову та етнонаціональну приналежність чиновників і службовців, виконання мешканцями Поділля різноманітних повинностей, організацію та функціонування міських магістратів, перенесення на український ґрунт російської системи податків і повинностей, про умови праці і життєвий рівень корінного населення, джерела та обсяги його доходів, про вплив дислокованих на теренах Подільської губернії російських військ на соціальне самопочуття мешканців, взаємини між поміщиками та селянами, про жорстоке поводження з кріпаками, ставлення представників російської влади і армії до населення, про зміни та трансформації в духовно-релігійній сфері [2, арк. 1-946; 1-597; 1-148; 1-226; 1-258; 259-346; 1-1092; 1-488; 1-34; 1-92; 1-333; 1-191; 1-596; 1-18; 1-69; 1-44; 1-33; 1-37; 1-184; 1-16; 1-82; 1-98; 1-12; 1-6; 1-3 5; 1-41].

У справах фонду 228 «Канцелярія Подільського губернатора. 1796-1917», який нараховує понад 10,7 тисяч справ, відкладена значна інформація про діяльність місцевої адміністрації на користь метрополії, про налагодження та здійснення самодержавного контролю за всіма сферами суспільного життя, про створення фіскального та репресивного механізму, про боротьбу з непокорю мешканців, втечами селян і солдат, про залучення армії до реалізації внутрішньої політики, про гострі конфлікти військових із цивільними населенням, про системні міжконфесійні протиріччя тощо [3, арк. 1-73; 1-68; 1-98; 1-277; 1-72; 1-16; 1-334; 1-734; 1-38; 1-14; 1-44]. Більш системно трансформації в духовно-релігійній сфері дозволяють відтворити документи фонду 315 «Подільська духовна консисторія». Вивчені нами матеріали 53 справ засвідчують численні факти про напружені етносоціальні взаємини та соціальну напругу на релігійному ґрунті, ворожнечу на рівні конфесійного протистояння між православними християнами і римо-католиками, про зловживання владою поміщиків-поляків над українським селянами-кріпаками, про секретне хрещення євреїв за православним обрядом, які вчиняли різні злочини, про часті таємні переходи жителів із православної у католицьку віру. Значний обсяг інформації, що зосереджений у численних рапортах, донесеннях управлінців, поліцейських і судових чиновників й православних священнослужителів, відомостях, циркулярах, зверненнях тощо стосується чинників, які зумовлювали перехід уніатів у православ'я, дозволяють простежити, якими методами користувалася імперська влада, щоб схилити уніатів перейти в православ'я [4, арк. 1- 44; 1-12; 1-132; 1-43; 1-21; 1-161; 1-40; 1-10; 1-9; 1-9; 1-10; 1-89; 1-37; 1-8; 1-14; 1-223; 1-8; 1-32; 1-20; 1-92; 1-14; 1-18; 1-24; 1-14; 1-32; 1-8; 1-16; 1-46; 1-14; 1-34; 1-4; 1-61; 1-348; 1-54; 1-112; 1-194; 1012; 1-183; 1-61; 1-51; 1-80; 1-17; 1-11; 1-20; 1-31; 1-8; 1-8; 1-12; 1-164; 1-83; 1-130; 1-289; -1-181; 1-160; 1-17].

Зазначимо, що специфіка архівних матеріалів цього фонду полягає в тому, що справи переважно достатньо об'ємні та багатопланові за змістом, що, з одного боку, засвідчує про їх істотну інформаційну насиченість, з іншого – спричиняє істотні труднощі при їх аналітичній обробці. Зокрема, значна частина консисторських справ містить відверто упереджене забарвлення, особливо, що стосувалося уніатів, оскільки з самого початку православна церква виступала в якості державної структури Російської імперії, а консисторія слугувала не лише управлінським, а й судовим органом, в архівних справах міститься чимало інформації, що виходить за рамки церковного життя. Справ, котрі не мають емоційного забарвлення, у цьому

фонді порівняно небагато, а тому для всебічного розгляду поставлених питань необхідно залучати інформацію інших джерел. Типологічно серед них переважають звіти, різнопланові статистичні відомості, рапорти, скарги, пояснювальні записки парафіяльного духовенства, а також накази, розпорядження, листування представників єпархіальної влади. Важливість окремих архієрейських документальних збірок полягає в тому, що у них трапляються неопубліковані в загальнодержавних законодавчих збірках імператорські, синодальні та митрополичі розпорядження, котрі своїм змістом стосуються не лише життя православних мирян, а й формування нестерпного морально-психологічного клімату навколо функціонування уніатської церкви. Тут же знаходяться інформаційно цінні відомості про те, в яку суму для казни виливалося утримання релігійних установ, монастирів, навчальних закладів, доповідні записки різних посадових осіб єпархіального відомства і таємні розпорядження губернської влади.

Значний науковий інтерес викликають документи і матеріали низки справ фонду 115 «Подільська губерньска креслярня» [5, арк. 1-196: 1-13; 1-19; 1-116; 1-34; 1-84; 1-171; Арк. 1-23; 1-80], передусім, топографічні описи, межові журнали і книги, рапорти, донесення, тексти клятв чиновників та інші, що робить можливим скласти уявлення про організацію та проведення межування з сусідніми державами, між губерніями та уїздами, вимоги і підходи до визначення та прокладання межових ліній, фінансування і матеріальне забезпечення діяльності межових комісій; про причини та мотиви перманентних змін щодо внутрішніх кордонів, труднощі й протиріччя, які зустрічалися в їх реалізації. Зі справ стає відомо, що силами землемірів і великої групи військових інженерів протягом 1793-1798 років були зібрані детальну інформацію про економічне, географічне та соціальне становище краю, що лягла в основу створеного в 1800 році губернським землеміром К. Екстером ґрунтового «Опису Подільської губернії». Підготовлені російськими чиновниками в наступні десятиліття матеріали були широко використані іншим губернським землеміром В. Рудлицьким, який у 1819 р. зробив новий опис краю. Опис В. Рудлицького та фрагменти з опису К. Екстера опублікували сучасні дослідники Ю. С. Земський і В. В. Дячок [6, 106 с.] та А. М. Трембіцький і С. М. Єсюнін [7, 276 с.] і тим самим зробили їх доступними для широкого кола науковців і читачів. Матеріали справ фонду 120 „Подільський головний суд, 1796–1831 рр. Департамент кримінальний» [8, арк. 11-43; 20-21; 130-152; 1-21] дозволяють залучити чимало документів і матеріалів для формування уявлення про морально-політичну атмосферу на Поділлі в умовах інкорпораційної політики самодержавства, факти українсько-польського протистояння; обсяги конфіскованого у селян майна; оцінити соціальний стан подільських селян на початку ХІХ ст., про причини ухиляння від рекрутської повинності, навмисне покалічення (дуже поширене!), про переховування рекрутів-утікачів місцевим українським населенням, про зловживання російськими чиновниками своєю владою тощо.

Чималу фактичну інформацію про суспільні процеси у сільському середовищі, культурні процеси та особливості культури на селі, зумовлені політичним і соціально-класовим становищем населення, про кадрові переміщення в губернських і повітових установах, виконання рекрутської повинності і її соціальні впливи та наслідки, про продовольче забезпечення армії містять документи 44 справ фонду 123 «Подільський губерньський предводитель дворянства», де зберігається кілька сотень справ. Опрацювання низки справ фондів 29 «Проскурівський міський магістрат» і 60 «Подільський губерньський прокурор» робить можливим реконструкцію механізму та особливостей трансформаційних процесів у середовищі шляхетського стану і його декласації, реконструкції ступеня захищеності мешканців регіону з боку російських властей тощо [9, арк. 1-23; 1-42; 1-102; 1-46; 1-74; 1-12; 1-29; 1-48; 1-78; 1-103; 1-11; 1-174; 1-328; 1-20; 1-63; 1-289; 1-4; 1-174; 1-211; 1-315; 1-78; 1-88].

Матеріали справ фондів 48 „Проскурівський повітовий стряпчий» і 196 „Подільська палата цивільного суду» наповненні значною інформацією, що засвідчує складні етнічні та соціально-класові протиріччя на Поділлі, відображає ставлення до їх вирішення російських властей, залучення ними військових сил для приборкання бунтівливих кріпаків, дає підстави для формування об'єктивного уявлення про політику тотального контролю за подоянами, заохочення властями протистоянь, протиріч і суперечностей. З їх змісту стає відомо, що часто безпосередніми учасниками соціальних напружень виступали найвищі посадовці, домінуючу роль серед яких посідали росіяни, поляки та євреї [10, арк. 1-22; 1-88; 130-152]. Не менш цінним у контексті відтворення соціальних трансформацій на Поділлі наприкінці ХVІІІ – на

.....

початку ХІХ століття є вивчений нами за останні роки комплекс документів і матеріалів – більше 150 справ Державного архіву Вінницької області – передусім, фондів 895 «Брацлавське намісницьке правління», 669 «Брацлавська духовна консисторія», Д. 799 «Брацлавське духовне правління», 513 «Могилівське духовне правління», 604 «Літинське духовне правління», Д. 798 «Гайсинське духовне правління», 533 «Бершадський нижній земський суд», 678 «Бершадське міське правління», Д. 455 «Тульчинська міська поліція», Д. 222 «Літинський уїздний суд», 391 «Вінницький міський магістрат», 506 «Вінницьке духовне правління», Д. 675 «Тульчинський нижній земський суд», 634 «Бершадська уїзна дворянська опіка», Д. 635 «Бернадський уїздний суд», Д. 677 «Липовецький уїздний землемір», 569 «Могилівська прикордонна карантинна контора» державного архіву Вінницької області робить можливим відтворення трансформаційних процесів у соціальній сфері більшості місцевостей краю. Зокрема, їх залучення створює об'єктивне підґрунтя для виявлення ролі управління, суду, поліції, прокурорського нагляду і військ у соціальних перетвореннях Правобережжя на рубежі ХVІІІ – ХІХ століть, з'ясування того, які соціальні верстви населення взяли під свій захист російські власті, виявлення, що нового в життя регіону внесло насадження самодержавством кріпосництва, чинників і закономірностей соціально-демографічних, етнонаціональних, класово-станових, етноконфесійних змін, осмислення факторів, які сприяли збереженню етнокультурного, духовно-релігійного світу українців [11, арк. 1-18; 1-43; 1-212; 1-98; 1-72; 1-5; 1-5; 1-65; 1-12; 1-8; 1-4; 1-2; 1-12; 1-12; 1-16; 1-22; 1-41; 1-8; 1-14; 1-6; 1-14; 1-9; 1-6; 1-14; 1-22; 1-136; 4; 1-9; 1-82; 1-16; 1-16; 1-8; 1-12; 1-14; 1-14; 1-8; 1-3; 1-61; 1-8; 1-18; 1-62; 1-18; 1-8; 1-5; 1-14; 1-22; 1-34; 1-38; 1-45; 1-14; 1-39; 1-7; 1-18; 1-6; 1-12; 1-2; 1-36; 1-14; 1-543; 1-12; 1-14; 1-6; 1-91; 1-4; 1-14; 1-4; 1-27; 1-3; 1-5; 1-2; 1-15; 1-14; 1-11; 1-23].

Інформацію про налагодження і функціонування прикордонної та митної служб у 1795 році на західному кордоні Брацлавської губернії висвітлено в справах фонді 474 «Ямпільський повітовий суд» Державного архіву Вінницької області в м. Вінниці. Матеріали про закордонну торгівлю регіону зберігаються у фондах Д 533 «Бершадський нижній земський суд» і 521 «Брацлавська казенна палата» [12, арк. 1-4; 1-15; 1-28; 1-91; 1-104; 1-11; 1-43; 1-62; 1-38]. Зокрема, значну наукову та пізнавальну цінність становлять документи і матеріали 24 архівних справ фонду Д 533 «Бершадський нижній земський суд», вивчення яких дозволяє безпосередньо простежити організацію російської імперської влади та проведення адміністративно-територіальних змін на території Поділля і Брацлавщини; відтворити механізм формування прикордонної та митної мереж, причини тривалості межувальних робіт, врахування інтересів польських магнатів і шляхти. Тут знаходимо численні документи і матеріали про створення росіянами нормативної бази соціальних перетворень, формування ними соціальної опори в подільському регіоні, захист органами влади імущих класів і те, що найбільшій верстви населення були поставлені поза законом, про соціальні, станові, класові, національні трансформації тощо.

У числі вивчених нами архівних справ понад 150 належить до фонду Державного архіву Житомирської області, зокрема фондів: 1 «Волинська духовна консисторія», 67 «Волинське губернське правління», 70 «Канцелярія Волинського цивільного губернатора» та 263 «Волинський губернський землемір». Найбільшою насиченістю фактичним матеріалом про зміни в духовно-релігійній сфері, особливості трансформаційних перетворень, пов'язаних із утвердженням православної церкви в державному статусі і витісненням уніатів на узбіччя релігійного життя, вирізняються 66 справ фондів 1 і 146. Зокрема, в них міститься значна інформація про ставлення держави до різних конфесій, місце і роль в житті релігійних громад, про те, яким насправді був перехід уніатів у православ'я і роль у ньому центральних і місцевих властей, про форми спонукання до такого переходу католиків та іудеїв у православ'я, про взаємини між представниками різних релігійних громад, віруючих і властей, поміщиків, про розв'язання питань сімейно-шлюбних відносин, церковного землеволодіння та землекористування тощо. Великий науковий інтерес представляють документи про те, як вибудовувалася церковна ієрархія, етносоціальне походження, освітній рівень і матеріальне становище кліру. З багатьох документів постає втручання державних органів у конфесійні відносини, їхній вплив, а нерідко тиск на процес переходу в православну віру, підтримку і приязне ставлення росіян до магнатів, шляхти та священників римо-католицького віросповідання і зверхнє, часто зухвале ставлення до православних. Матеріали засвідчують про загострення суперечностей у ході схилення уніатів до православ'я, настанови

.....
священнослужителям проводити роботу серед віруючих щодо покори владі та своїм господарям, про налагодження системи інформування священників про настрої у приходах, поведінку мирян, бажаючих і небажаючих переходити в благочестя тощо [13, арк. 1-16; 1-3; 1-8; 1-8; 1-14; 1-13; 1-15; 1-16; 1-8; 1-8; 1-16; 1-62; 1-10; 1-50; 1-16; 1-24; 1-21; 1-13; 1-4; 1-8; 1-8; 1-6; 1-8; 1-41; 1-14; 1-9; 1-18; 1-24; 1-16; 1-13; 1-16; 1-8; 1-17; 1-22; 1-16; 1-12; 1-28; 1-23; 1-36; 1-4; 1-410; 1-549; 1-11; 1-9; 1-76; 1-201; 1-123].

Великий масив документів і матеріалів про створення росіянами нормативно-правової бази соціальних перетворень, своєї соціально-станової опори в регіоні, діяльність центральних і місцевих органів влади щодо захисту імутих класів і те, що найбільш вразливі верстви населення були фактично поставлені поза законом; про соціальні, станові, класові, національні трансформації представляють справи фондів 1 «Київське губернське правління», 2 «Канцелярія Київського губернатора», 25 «Київська губернська креслярня», 332 «Радомишльський уїзний землемір», 333 «Сквирський уїзний землемір», 334 «Таращанський уїзний землемір», 533 «Переяславська міська дума», 782 «Київські губернські дворянські збори і канцелярії предводителів дворянства», 1238 «Київський уїзний предводитель дворянства» та інших Державного архіву Київської області [14, арк. 1-175; 1-51; 1-39; 1-62; 1-4; 1-14; 1-34; 1-32; 1-244; 1-116; 1-224; 1-176; 1-94; 1-49; 1-15; 1-152; 1-4; 1-52; 1-22; 1-91; 1-68; 1-92; 1-137; 1-18; 1-4 1; 1-332; 1-44; 1-18; 1-114; 1-217].

Отже, фонди державних архівів Вінницької, Житомирської, Київської та Хмельницької областей містять поки що всебічно не вивчений науковцями і дослідниками винятково великий за обсягом і значний за інформаційним ресурсом документальний комплекс для дослідження та розкриття проблеми соціальних трансформацій на теренах Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XIX століття внаслідок приєднання до Росії та розгортання на її теренах інкорпораційної політики самодержавства. Абсолютна більшість архівних джерел, які охоплюють події та процеси, що відбулись у великому українському регіоні напередодні 1793 року й на межі XVIII – XIX століть, зберігається в Державному архіві Хмельницької області, тоді як у фондах державних архівів Вінницької, Житомирської та Київської областей міститься значно менше за кількістю документів і матеріалів й переважно фіксують фактичні дані про політичні, економічні, соціальні та культурно-релігійні перетворення, що відбувалося в уїздах зазначених губерній. Вивчення, критичний аналіз, узагальнення та залучення документів і матеріалів опрацьованого архівного комплексу до наукових студій дозволить ввести новий масив невідомих фактів про перенесення й консервування росіянами в Правобережжі відсталих феодально-кріпосницьких відносин, насадження російським режимом імперських засад у всіх сферах суспільного життя, колоніальне пограбування корінного населення; глибше розгледіти нюанси розвитку національної і релігійної специфіки, особливості міжнаціональних взаємин, які будувалися на зверхності росіян, зневазі інтересів українців, приниженні, гоніннях і руйнуваннях уніатської церкви та перетворенні православної церкви в державну інституцію тощо й зробити істотні узагальнення для формування цілісного полотна про соціальні трансформації в краї, зумовлені його інкорпорацією всесильною імперією, а відтак створення об'єктивної історії про рубіжний період нашого минулого.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Хмельницької області (Далі – ДАХМО) – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 2928; Оп. 78. – Спр. 2789; Оп. 79. – Спр. 7140; Спр. 7141; Спр. 7161; Спр. 7162.
2. ДАХМО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 3. – Т. 1; Спр. 6; Спр. 7; Спр. 7; Спр. 9. – Т. 1; Спр. 9. – Т. 2; Спр. 17; Спр. 23; Спр. 25; Спр. 26; Спр. 28. – Т. 1; Спр. 40; Спр. 44. – Т. 3; Спр. 46; Спр. 48; Спр. 51; Спр. 58; Спр. 63; Спр. 71; Спр. 77; Спр. 80; Спр. 85; Спр. 87; Спр. 95; Спр. 103; Спр. 291.
3. ДАХМО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 1; Спр. 2; Спр. 9; Спр. 11. – Т. 1; Т. 2; Спр. 15; Спр. 44. – Т. 2; Т. 4; Спр. 45; Спр. 53; Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 211; Спр. 1095; Спр. 1107; Спр. 1108; Спр. 1109.
4. ДАХМО. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 1; Спр. 48; Спр. 90; Спр. 866; Спр. 918; Спр. 1051; Спр. 1095; Спр. 1098; Спр. 1091; Спр. 1098; Спр. 1101; Спр. 1104; Спр. 1105; Спр. 1106; Спр. 1107; Спр. 1109; Спр. 1112; Спр. 1114; Спр. 1117; Спр. 1120; Спр. 1123; Спр. 1144; Спр. 1206; Спр. 1212; Спр. 1234; Спр. 1233; Спр. 1295; Спр. 1315; Спр. 1322; Спр. 1324; Спр. 1332; Спр. 1389; Спр. 1390; Спр. 1609; Спр. 2526; Спр. 2332; Спр. 3585; Спр. 3587; Спр. 3588; Спр. 3588 а.; Спр. 3589; Спр. 3590; Спр. 3605; Спр. 3612; Спр. 3637; Спр. 5103; Спр. 5119; Спр. 6279; Спр. 6666; Спр. 6698; Спр. 6699; Спр. 6701; Спр. 6704; Спр. 6705; Спр. 6706.
5. ДАХМО. – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 1; Спр. 2; Спр. 15; Спр. 19; Спр. 22; Спр. 24; Спр. 36; Спр. 1235; Спр. 1870.

6. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / Упоряд. Ю. С. Земський, В. В. Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2005.
7. Михайло Якимович Орловський (1807-1887). Вибрані праці. / Упоряд. А.М. Трембіцький, с. М.Єсюнін. – Хмельницький–Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2007. – Ч. 1.
8. ДАХМО. – Ф. 120. – Оп. 1. – Спр. 866; Спр. 918; Спр. 921; Спр. 1233.
9. ДАХМО. – Ф. 123. – Оп. 1. – Спр. 44; Оп. 2. – Спр. 1; Спр. 6; Спр. 10; Спр. 11; Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 1; Спр. 8; Спр. 20; Спр. 29; Спр. 74; Оп. 3. – Спр. 16; Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 1; Спр. 4; Спр. 8; Спр. 20; Спр. 29; Спр. 74; Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 1; Спр. 2; Спр. 9; Спр. 11; Спр. 12.
10. ДАХМО. – Ф. 48. – Оп. 1. – Спр. 3; Спр. 4; Спр. 21.
11. Державний архів Вінницької області (Далі – ДАВО) – Ф. 895. – Оп. 1. – Спр. 4; Спр. 12; Спр. 14; Спр. 15; Спр. 16; Ф. 678. – Оп. 1. – Спр. 28; Спр. 33; Спр. 39; Спр. 40; Спр. 45; Спр. 46; Спр. 56; Спр. 64; Спр. 65; Спр. 72; Спр. 74; Спр. 88; Спр. 99; Спр. 105; Спр. 118; Спр. 136; Ф. 669. – Оп. 1. – Спр. 6; Спр. 10; Ф. Д 799 – Оп. 1. – Спр. 13; Ф. Д 604. – Оп. 1. – Спр. 6; Ф. 513. – Оп. 1. – Спр. 70; Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 4; Спр. 6; Спр. 10; Спр. 11; Спр. 16; Спр. 17; Спр. 18; Спр. 20; Спр. 21; Спр. 25; Спр. 42; Спр. 45; Спр. 53; Спр. 55; Оп. 3. – Спр. 11; Спр. 12; Спр. 26; Ф. 604. – Оп. 1. – Спр. 6; Ф. Д 798. – Оп. 1. – Спр. 67; Спр. 76; Ф. Д 455. – Оп. 1 – Спр. 1; Ф. Д 222. – Оп. 1. – Спр. 263; Спр. 702; Оп. 2. – Спр. 6; Ф. Д. 675. – Оп. 1. – Спр. 9; Спр. 11; Спр. 20; Спр. 21; Спр. 23; Спр. 30; Спр. 38; Спр. 46; Ф. 391. – Оп. 1. – Спр. 543; Ф. Д 506. – Оп. 1. – Спр. 1; Спр. 17; Спр. 24; Спр. 35; Спр. 46; Спр. 47; Спр. 49; Спр. 59; Спр. 63; Спр. 80; Ф. 634. – Оп. 1. – Спр. 2; Ф. Д 635. – Оп. 1 – Спр. 3; Спр. 7; Ф. Д 677. – Оп. 2. – Спр. 3; Спр. 39.
12. ДАВО. – Ф. Д 533. – Оп. 2. – Спр. 4; Спр. 6; Спр. 10; Спр. 11; Спр. 21; Спр. 42; Спр. 53; Оп. 3. – Спр. 12; Спр. 26.
13. Державний архів Житомирської області – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 28; Спр. 15; Спр. 17; Спр. 25; Спр. 36; Спр. 38; Спр. 40; Спр. 41; Спр. 43; Спр. 48; Спр. 62; Спр. 63; Спр. 74; Спр. 76; Спр. 79; Спр. 82; Спр. 85; Спр. 94; Спр. 101; Спр. 102; Спр. 130; Спр. 336; Оп. 3. – Спр. 13; Спр. 15; Спр. 16; Спр. 18; Спр. 20; Спр. 21; Спр. 26; Спр. 38; Спр. 41; Спр. 43; Спр. 44; Спр. 56; Спр. 79; Спр. 91; Спр. 96; Спр. 97; Спр. 104; Спр. 225; Спр. 255; Ф. 146. – Оп. 1. – Спр. 1; Спр. 2655; Спр. 2656; Спр. 2657; Спр. 2661; Спр. 2662.
14. Державний архів Київської області. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 374; Спр. 808; Спр. 923; Оп. 336. – Спр. 4; Спр. 124; Спр. 126; Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 798; Оп. 3. – Спр. 630; Ф. 332. – Оп. 1. – Спр. 3; Спр. 4; Ф. 333. – Оп. 1. – Спр. 1; Спр. 2; Спр. 13; Ф. 334. – Оп. 1. – Спр. 3; Спр. 4; Ф. 782. – Оп. 2. – Спр. 1 б; Спр. 1 в; Спр. 16; Спр. 17; Спр. 89 а; Спр. 90; Спр. 99; Спр. 104; Спр. 447; Оп. 3. – Спр. 783; Спр. 784; Ф. 1238. – Оп. 2. – Спр. 1; Спр. 6; Спр. 9; Спр. 17.

Філінюк А.Г. ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВОВ ВИННИЦКОЙ И ХМЕЛЬНИЦКОЙ ОБЛАСТЕЙ КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ НА ПОДОЛЛИИ В КОНЦЕ XVIII - В НАЧАЛЕ XIX ВВ.

В статье раскрывается информационный потенциал государственных архивов Хмельницкой, Винницкой, Житомирской и Киевской областей как источник реконструкции социальных изменений и преобразований в Правобережной Украине на рубеже XVIII–XIX столетий, обусловленных инкорпорационной политикой российского самодержавия.

Ключевые слова: фонды, государственные архивы, документы, материалы, Правобережная Украина.

Filinyuc A.G. DOCUMENTS AND MATERIALS OF RECORD OFFICES OF WINNITCA AND HMELNITSCOI REGIONS HOW SOURCE OF STUDY OF SOCIAL TRANSFORMATIONS ON PODILLI AT THE END OF XVIII IS - AT THE BEGINNING OF A XIX.

In this article the information potential of the state archives of Khmelnytsky, Vinnytsya, Zhytomyr, Kyiv regions as a source of recovery of the social changes and conversions in Right Bank Ukraine at the border of XVIII-XIX centuries, caused by incorporative politics of Russian autocracy, is enlightened.

Keywords: funds, state archives, documents, materials, Right Bank Ukraine.

ЧАСОПИС «ВОЛЫНСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ВОЛИНСЬКОГО РЕГІОНУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

В статті розглядається історико-краєзнавча спадщина неофіційної частини часопису «Волынские епархиальные ведомости». Аналізуються краєзнавчі дослідження та проблеми у висвітленні священників-краєзнавців Волині на сторінках часопису протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: священники – краєзнавці, неофіційна частина, «Волынские епархиальные ведомости», історико-краєзнавчі дослідження, історико-статистичні описи, повітові містечка.

Історичне краєзнавство Волині XIX – початку XX ст. розвивалося в загальному контексті розвитку історичної науки в Україні. Хоч в губернії не було крупних навчальних, культурологічних центрів, краєзнавчий інтерес виникає та розвивається в середовищі місцевої інтелігенції: серед державних службовців, журналістів, сільських священників, викладачів Кременецької (Волинської) духовної семінарії.

Про роль та значення епархіального часопису «Волынские епархиальные ведомости» другої половини XIX – початку XX ст., як одного з організаторів краєзнавчого руху на Волині досі немає комплексних ґрунтовних досліджень. Висвітлені часописом матеріали неофіційної частини частково розглядалися у монографіях з історичного краєзнавства України Л.Баженова [1], А.Зінченка [5], В.Прокопчука [13], О.Кошеля [8], І.Ярмошика [15] та в окремих доповідях регіональних історико – краєзнавчих конференціях Волині. Наукова значущість історико-краєзнавчої спадщини неофіційної частини часопису «Волынские епархиальные ведомости» обумовлюється тісним зв'язком з встановленням та розвитком історичного краєзнавства Волині другої половини XIX – початку XX століття.

У вітчизняній історіографії відсутні наукові праці, які б комплексно досліджували проблему визначення місця і ролі часопису «Волынские епархиальные ведомости», його історичної спадщини в національно-духовному та історико-краєзнавчому житті України 1867 – 1917 р.

Епархіальна влада першою зрозуміла всю важливість, доцільність і перспективність створення та діяльності під своїм контролем краєзнавчих товариств і осередків. Хоча при цьому ставила прагматичну мету – звести діяльність науковців і краєзнавців до вузько конфесійних завдань і спрямувати їх на протидію з католицизмом і польською ідеологією [9, с. 242].

«Волынские епархиальные ведомости» виходили в м.Кременці при Кременецькій духовній семінарії (хоча друкувалися при Почаївській Лаврі) з вересня 1867 р. до 1917 р. Одним із головних призначень неофіційної частини даного періодичного видання була організація та створення історико-статистичних описів епархії, її церков та парафій, населених місць та опублікування краєписів таких нарисів [2, с. 173].

Яскраве сузір'я талановитих редакторів, які відкрили доступ до неофіційної частини видання усім бажаючим для публікації історичних та документальних досліджень, описів, нарисів і повістей, перетворило епархіальні «Ведомости» спочатку в головний осередок, а згодом – в основну опору краєзнавчих товариств і стали унікальним явищем і базою формування та розвитку наукового регіонального дослідництва та його популяризації.

Щоб зацікавити духовенство краєзнавчими дослідженнями, редакція «Ведомостей» уже в перших числах помістила відозву до сільських священників збирати акти і документи з історії краю, статистичні відомості про епархію та її населення. За кілька перших років у часописі було оприлюднено значна кількість краєзнавчих описів, нарисів з історії міст і сіл, церков і парафій, котрі викликали значний інтерес громадськості до минулого своєї землі, активізували регіональне дослідництво [3].

На сторінках «Волынских епархиальных ведомостей» протягом 1867–1917 рр. подавалися дослідження різної тематики по історії України, та Волині зокрема. «Волынские епархиальные ведомости» взяли на себе місію розвивати регіональні дослідження, стали одним з головних організаторів краєзнавчого руху, своєрідним клубом для місцевих пошуковців. За

півстоліття у «неофіційній частині» журнал опублікував понад 200 подібних матеріалів, авторами яких були у переважній більшості священники або викладачі духовно-учбових закладів Волині.

Вперше систематизував наукові та краєзнавчі публікації і назвав прізвища їх авторів волинський краєзнавець Ігор Лозов'юк у рідкісному виданні «Bibliografia artykułow naukowych ogłoszonych w «Wołyńskich Eparchialnych Wiadomościach»», що побачило світ 1938 року у м. Рівному окремих відбитком з «Rocznika Wołyńskiego» [16, с. 367-439]. Автор продовжив традиції бібліографічних покажчиків подібних видань, що регулярно випускалися у дореволюційний час. У дослідженні вміщено понад 30 прізвищ священників – краєзнавців, загальновідомих, як А. Сендульський, В. Переговський, А. Хойнацький, М. Теодорович, Л. Рафальський, так і мало знаних серед широкого загалу. Уже трохи згодом, житомирський краєзнавець Роман Кондратюк, дещо доповнив біографії деяких священників та подав у широкий загал [6, с. 245-248].

Найбільша кількість досліджень та розвідок на сторінках «Волинских епархиальных ведомостей» відводиться історико-статистичному опису церков та монастирів, а також містечок Волинської єпархії. При написанні нарисів дослідники широко використовували документальні джерела, насамперед церковні літописи і хроніки. Своїми історико-статистичними описами багатьох населених пунктів Волині, закладено основу подальшого системного вивчення й висвітлення її пам'яток та минувшини.

На шпальтах часопису побачили світ зібрані раніше парафіяльними священниками відомості з історії та старожитностей Волині. В перших номерах часопис помістив підготовану протягом 1865 – 1867 рр. працю свого редактора М.І.Петрова «Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих» [12]. Подаючи на основі опрацьованих рукописних джерел головні віхи історії відомих волинських православних монастирів, автор дає аналіз стану пам'яток, їх теперішнього стану. Саме дослідження такого роду на даний час є головним підґрунтям для розвитку історичного пам'яткознавства волинського регіону.

Деякі дослідження з історії повітових містечок Волині на сторінках часопису взагалі вперше подавалися як хронологічно викладена історія населеного пункту. Серед таких досліджень варто виокремити доробок Василя Переговського. Серед праць Переговського особливу увагу заслуговує дослідження історії повітового міста Старокостянтинова, розміщеного на сторінках декількох номерів «Волинских епархиальных ведомостей» за 1881 р., що також вийшло окремих виданням у Житомирі. Саме історія Старокостянтинова Переговського стала першою вітчизняною друкованою працею з історії міста [10].

Некролого-мемуарні життєписи відомих у минулому діячів церкви подавалися у часописі зразком діяльності, орієнтували сучасників на великі устремління. Національно-духовне значення мали біографічні публікації про діяльність видатних просвітителів, єпископів, церковних діячів та святих [9, с. 244].

Підтримав дану тематику й священник Стефан Барановський. На сторінках «Волинских епархиальных ведомостей» опублікував більше двох десятків публікацій краєзнавчого характеру. Декілька його праць висвітлюють науково освітній і культурний розвиток регіону в середньовіччі. «Дерманский настоятель Мелетий Смотрицкий, как деятель в пользу соединения православных с униатами (1627 – 1629 гг.)» [2].

Недарма в перших номерах «Ведомостей» була опублікована стаття «Епархиальная летопись. Древность Почаевской Лавры», де автор намагається логічно пояснити, коли була закладена Почаївська Лавра, посилаючись на ряд джерел. Почаївська Успенська Лавра у 1831 році повернулася до православних від базиліан. І була віднесена до лавр російської церкви у 1832 р., до того ж займає в їх рядах 4 місце. Автор прослідковує історію Лаври від князя Володимира до XVIII ст., розповідається легенда, коли Мати Божа залишила слід нагорі Почаївській, де і виник монастир [7].

Серед постійних дописувачів журналу варто згадати А. Сендульського, який присвятив ряд статей історії православних, монастирів Волині, які зникли під натиском католицизму та уніатства. Окремі статті присвячені активним захисникам православ'я на Волині: Іову Почаєвському та князю Федору Острозькому [14, с. 149].

Своїми публікаціями про наукову діяльність духовенства та історико – статистичними описами церков та парафій часопис стимулював розвиток краєзнавчих досліджень в Україні,

незважаючи на антиукраїнську політику царизму. Часопис відіграв важливу роль в збереженні священниками Правобережної України національних ознак у ставленні культури та історії. Хоча цей пласт наукового та культурного життя краю і є предметом вивчення сучасних науковців, все ж багато прізвищ справжніх подвижників своєї справи й досі залишаються маловивченими. Майже не розроблені їх біографії, науково-краєзнавчий доробок та подальші долі, тому в подальшому планується систематичне та різнобічне вивчення та дослідження даного напрямку в дисертаційному дослідженні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баженов Л.В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX - на початку XX ст. – Хмельницький, 1995.
2. Барановський С. Дерманский настоятель Мелетий Смотрицкий, как деятель в пользу соединения православных с униатами (1627 – 1629 гг.) // Волыньские епархиальные ведомости. (далі ВЕВ) – 1875. - №19.
3. ВЕВ.– 1867. - №1. – часть неофициальная.
4. Гаврилюк С. Историчне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.). – Луцьк, 2002.
5. Зінченко А. Благовість національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст., – К., 1993.
6. Кондратюк Р.Ю. Священники – краєзнавці Волині // Житомирщина на зламі тисячоліть. Матеріали міжнародної наукової конференції – Житомир, 2000.
7. Епархиальная летопись. Древность Почаевской Лавры // ВЕВ. – 1867 – 1868. - №2 – 8, 16, 18.
8. Кошель О.М. Між церквою і наукою. Историчний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865-1920). – К., Кам'янець-Подільський, 1998.
9. Кошель О.М. Роль «Подольских епархиальных ведомостей» и «Волыньских епархиальных ведомостей» у становленні та розвитку історичних регіональних досліджень // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т.4. – Кам'янець-Подільський, 2004.
10. Лукашук В.С. Василь Переговський – дослідник історії Старокостянтинова // Наше місто. – 2008. - № 28 (233). – 3 липня.
11. Мілясевиц І.В., Левитська О. Ю. Бібліографічна культура журналу «Волыньские епархиальные ведомости» // Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції з нагоди 200-річчя утворення Волинської губернії. – Новоград-Волинський, 1995.
12. Петров М.І. «Краткие сведения о православных монастырях Волыньской епархии, в настоящее время не существующих» // ВЕВ. – 1867 – 1868. – №2 – 8, 16, 18.
13. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі. Історія і сучасність. – К., 1995.
14. Ярмошик І.І. Аполоній Сендульський – дослідник історії Волині // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського епархиального давньосховища. – Житомир, 1993.
15. Ярмошик І.І. Историчне краєзнавство Волині (друга половина XIX – початок XX ст.). – Житомир, 2006.
16. Łozowiuk I. Bibliografia artykułow naukowych ogłoszonych w «Wołyńskich Eparchialnych Wiadomościach» // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – Т.VII.

Лукашук В.С. ЖУРНАЛ «ВОЛЫНЬСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ» КАК ИСТОЧНИК К ИЗУЧЕНИЮ ПРОБЛЕМ ВОЛЫНЬСКОГО РЕГИОНА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX - НАЧАЛА XX ВЕКА.

В статье рассматривается историко-краеведческое наследие неофициальной части журнала «Волыньские епархиальные ведомости». Анализируются краеведческие исследования и проблемы в освещении священников-краеведов Волини на страницах журнала на протяжении второй половины XIX - начала XX ст.

Ключевые слова: священники - краеведы, неофициальная часть, «Волыньские епархиальные ведомости», историко-краеведческое исследование, историко-статистические описания, уездные города.

Lukashuk V.S. «VOLYNSKIJE YEPARHIALNYJE VEDOMOSTI» (VOLYN' EPARCHIAL JOURNAL) AS THE SOURCE TO STUDY THE ISSUES OF THE VOLYN REGION IN THE 2ND HALF OF 19TH – BEGINNING OF 20TH CENTURY.

The article reviews the historical and regional ethnographical legacy of the unofficial part of the journal «Volynskije yeparhialnyje vedomosti». The analysis is made of the ethnographical studies

.....
and issues as presented by the priests –regional ethnographers published in the journal during the second part of the 19th – beginning of 20th century.

Keywords: priests–regional ethnographers, unofficial part, «Volynskije yeparhialnyje vedomosti», historical and regional ethnographical studies, historical and statistical reviews, district (uyezd) towns.

УДК 94 (477) «18/19»–058.237:930.1

О.І. Лука

**ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ У КІНЦІ ХІХ–НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.:
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

В статті проаналізовано ступінь дослідження політичних настроїв інтелігенції України на рубежі ХХ ст.

Ключові слова: інтелігенція, суспільно-політичні процеси, політичні настрої, русифікація, історіографія

На початку ХХІ ст. українська історична наука активізувала вивчення морально-політичного стану населення у різні періоди історії. Поступово увагу вчених привертає так звана «суб'єктивна історія», що вивчає такі факти розвитку історичного процесу, як масову свідомість, менталітет, моральний стан народу, його суспільні настрої і духовний розвиток. Саме історія трансформації масової свідомості мешканців України тривалий час залишалася найменш вивченою стороною життя населення. Сучасна історіографія визначає, що соціальні установки та психологічні орієнтації людей є самостійним фактором суспільного розвитку, оскільки вони впливають на особливості соціальної поведінки і в значній мірі визначають механізми прийняття політичних рішень владою. Будь-який суспільний режим не може існувати без підтримки суспільної думки. Царат тривалий час ефективно використовував різноманітні механізми впливу на свідомість громадян – від пропаганди до терору. Йому вдалося сформувати у суспільстві відповідні настрої, які працювали на підтримку його авторитету. Цей процес також спрямовувався проти інтелігенції України з метою знищення відцентрових течій та скерування прагнень освічених людей у вигідне для правлячого режиму русло.

На сьогодні практично не існує наукових праць, в яких здійснювалося б комплексне дослідження політичних настроїв інтелігенції на рубежі ХХ ст. Характерною особливістю як української, так і зарубіжної історіографії вивчення політичних настроїв інтелігенції України у кінці ХІХ – на початку ХХ століття є фрагментарність дослідження. Як правило предметом попередніх досліджень виступали окремі аспекти морального стану осіб інтелектуальної праці, які включали ставлення до українського національного руху, культурницького руху (видавничого, просвітницького, мистецького діяльності), участі у революційних подіях.

Початок дослідження окремих аспектів обраної проблеми припадає на рубіж ХІХ – ХХ сторіччя. Роботи, написані учасниками подій, передають певні спрямування політичних настроїв інтелігенції України, пов'язаних у першу чергу із культурницькою діяльністю [1]. Революція 1905-1907 років, частково скасувавши обмеження українського друкованого слова, створила передумови для розвитку українознавчих студій. Саме у цей період починають з'являтися дослідження, автори яких досліджують різні аспекти діяльності представників інтелігенції, торкаючись висвітлення її морально-політичного стану. Головним чином увага авторів була прикута до вивчення ментальності українського народу та визначення місця інтелігенції у можливих державотворчих, культурно-освітніх процесах [2].

Серед робіт дорадянського часу варто звернути увагу на дві, діаметрально протилежні у своїх концептуальних підходах, праці. Це, по-перше, дослідження В.Дорошенка, яке було чи не першою спробою комплексного дослідження українського руху в культурницькому і політичному аспектах із вивченням політичних настроїв інтелігенції. По-друге, книга київського цензора С.Щоголева, яка поруч із численними шовіністичними висловлюваннями містила багатий і добре класифікований матеріал та висновки щодо тенденцій розвитку українського руху [3].

.....
and issues as presented by the priests –regional ethnographers published in the journal during the second part of the 19th – beginning of 20th century.

Keywords: priests–regional ethnographers, unofficial part, «Volynskije yeparhialnyje vedomosti», historical and regional ethnographical studies, historical and statistical reviews, district (uyezd) towns.

УДК 94 (477) «18/19»–058.237:930.1

О.І. Лука

**ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ У КІНЦІ ХІХ–НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.:
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

В статті проаналізовано ступінь дослідження політичних настроїв інтелігенції України на рубежі ХХ ст.

Ключові слова: інтелігенція, суспільно-політичні процеси, політичні настрої, русифікація, історіографія

На початку ХХІ ст. українська історична наука активізувала вивчення морально-політичного стану населення у різні періоди історії. Поступово увагу вчених привертає так звана «суб'єктивна історія», що вивчає такі факти розвитку історичного процесу, як масову свідомість, менталітет, моральний стан народу, його суспільні настрої і духовний розвиток. Саме історія трансформації масової свідомості мешканців України тривалий час залишалася найменш вивченою стороною життя населення. Сучасна історіографія визначає, що соціальні установки та психологічні орієнтації людей є самостійним фактором суспільного розвитку, оскільки вони впливають на особливості соціальної поведінки і в значній мірі визначають механізми прийняття політичних рішень владою. Будь-який суспільний режим не може існувати без підтримки суспільної думки. Царат тривалий час ефективно використовував різноманітні механізми впливу на свідомість громадян – від пропаганди до терору. Йому вдалося сформувати у суспільстві відповідні настрої, які працювали на підтримку його авторитету. Цей процес також спрямовувався проти інтелігенції України з метою знищення відцентрових течій та скерування прагнень освічених людей у вигідне для правлячого режиму русло.

На сьогодні практично не існує наукових праць, в яких здійснювалося б комплексне дослідження політичних настроїв інтелігенції на рубежі ХХ ст. Характерною особливістю як української, так і зарубіжної історіографії вивчення політичних настроїв інтелігенції України у кінці ХІХ – на початку ХХ століття є фрагментарність дослідження. Як правило предметом попередніх досліджень виступали окремі аспекти морального стану осіб інтелектуальної праці, які включали ставлення до українського національного руху, культурницького руху (видавничого, просвітницького, мистецького діяльності), участі у революційних подіях.

Початок дослідження окремих аспектів обраної проблеми припадає на рубіж ХІХ – ХХ сторіччя. Роботи, написані учасниками подій, передають певні спрямування політичних настроїв інтелігенції України, пов'язаних у першу чергу із культурницькою діяльністю [1]. Революція 1905-1907 років, частково скасувавши обмеження українського друкованого слова, створила передумови для розвитку українознавчих студій. Саме у цей період починають з'являтися дослідження, автори яких досліджують різні аспекти діяльності представників інтелігенції, торкаючись висвітлення її морально-політичного стану. Головним чином увага авторів була прикута до вивчення ментальності українського народу та визначення місця інтелігенції у можливих державотворчих, культурно-освітніх процесах [2].

Серед робіт дорадянського часу варто звернути увагу на дві, діаметрально протилежні у своїх концептуальних підходах, праці. Це, по-перше, дослідження В.Дорошенка, яке було чи не першою спробою комплексного дослідження українського руху в культурницькому і політичному аспектах із вивченням політичних настроїв інтелігенції. По-друге, книга київського цензора С.Щоголева, яка поруч із численними шовіністичними висловлюваннями містила багатий і добре класифікований матеріал та висновки щодо тенденцій розвитку українського руху [3].

Радянська історіографія 20-х років XIX багато в чому зберігала правдивість висвітлення подій, характерну для дореволюційної української історіографії, що робило історичні дослідження достатньо об'єктивними і толерантними. Однак кількість таких робіт відносно невелика, а висвітлення морального стану представників інтелігенції у них залишилося епізодичним і обмежувалося, в основному визначенням його стосовно ставлення російського уряду до культурницької діяльності представників українського національного руху [4].

Повоєнні роки стали періодом більш детального вивчення окремих аспектів морального-політичного стану української інтелігенції. Звісно, треба мати на увазі, що панування комуністичної ідеології не давало можливості для всебічного вивчення тих чи інших подій, процесів, діяльності видатних представників інтелігенції України. Принциповим для висвітлення цього питання було твердження про утворення української нації лише наприкінці XIX століття. Утворення та діяльність України-Гетьманщини не бралася до уваги, оскільки була спрямована проти Російської імперії, а отже і проти імперських забаганок радянського керівництва. Такий підхід ставав на перешкоді до об'єктивного вивчення політичних настроїв представників інтелектуальної праці. Утворення української нації пов'язувалося не з давніми традиціями державотворення, а з розвитком капіталістичних відносин у другій половині XIX століття. А, оскільки економічна діяльність була переважно в руках росіян і іноземців, економічна еліта України практично перебувала поза увагою вчених з огляду визначення впливу її економічних інтересів на формування політичних настроїв.

Аналіз радянськими авторами політичних настроїв української інтелігенції, в основному, обмежувався вивченням діяльності тих її представників, які вимагали вільного розвитку української мови та культури. Видана у повоєнний час література досить різнопланова. Частина з неї присвячувалася розвитку періодичної преси. До ґрунтовних досліджень цієї теми можна віднести роботи О.Дея та В.Дмитрука [5]. Побіжним оглядом можна вважати роботу П.Вороб'я [6]. Тут варто підкреслити, що автори обмежилися висвітленням лише настроїв прибічників більшовицької партії, не аналізуючи політичні вподобання інших людей. У цих роботах чітко розмежовувалися видання революційного та «націоналістичного» напрямків.

Важливими для розуміння політичних настроїв інтелігенції України були праці, присвячені історії Київського та Новоросійського (пізніше Одеського) університетів [7].

В радянській історіографії не було змін у концептуальних підходах до принципів висвітлення політичних настроїв представників інтелектуальної праці. В основному можна говорити про фрагментарне висвітлення морально-політичного стану представників інтелігенції, які підтримували більшовицьку владу, а що стосується її противників, то всі вони оголошувалися «буржуазними націоналістами», а мотивація їхньої діяльності у якості суб'єктів політики не розглядалася.

У радянський період з'явилося кілька робіт, присвячених проблемам розвитку видавничої справи, а також науки і просвітництва в Україні [8].

Загалом радянська історіографія уникала говорити про політичні настрої українського населення, обмежуючись висвітленням в основному культурно-освітньої діяльності інтелігенції. Такий підхід дозволяв маскувати той факт, що значна частина населення України не вітала приходу до влади більшовиків і тривалий час успішно опиралася посиленню їхнього впливу. Причому натиск більшовиків сприяв розколу у політичних настроях українців, частина з яких схилилася у бік продовження співпраці із західними країнами в умовах розбудови незалежної держави, а інші – віддавали перевагу тісному співробітництву із Росією. Таке розмежування породило поширення ненаукових штампів щодо визначення спрямування політичної свідомості української інтелігенції, коли мотиви діяльності опозиційних владі представників розумової праці безжально кваліфікувалися як «буржуазно-націоналістичні», «контрреволюційні» і не піддавалися науковому аналізу взагалі. Крім того, поза увагою вчених залишалися і й настрої тієї частини українців, які підтримували політичні платформи не більшовицьких загальноросійських партій, відстоюючи у різних інтерпретаціях ідею «єдиної і неподільної Росії».

Після проголошення незалежності України почався якісно новий етап розвитку української історіографії. Позбавлені обов'язку вписувати свої роботи у вигідні для правлячої партії рамки, українські вчені почали процес переосмислення української історії. І особливо багато уваги приділялося періоду «визвольних змагань», коли було здійснено спробу

відродження української державності. Для обґрунтування позицій українських лідерів в цей час історики аналізували події початку ХХ століття, коли відбувався процес кристалізації українських національних прагнень в умовах становлення багатопартійності.

Найбільш ґрунтовною роботою, присвяченою висвітленню різних аспектів діяльності інтелігенції України є комплексне дослідження Г.Касьянова, яке, зокрема, присвячене вивченню та осмисленню значення діяльності інтелігенції для розвитку української нації, визначення її місця та ролі в українському визвольному русі на рубежі ХІХ – ХХ століть [9].

Визначним внеском у справу вивчення історії інтелігенції України стала поява колективної праці «Нариси історії української інтелігенції» [10]. Різноманітні аспекти українського громадсько-політичного і культурного життя новітнього періоду розглядалися також у ряді статей, що увійшли до збірника «Україна ХХ ст.» [11].

Збірник «Історія України в особах ХІХ-ХХ ст.» містить інформацію про особисте ставлення окремих персоналій до подій політичного життя в Україні відповідного періоду. Він цінний тим, що політичні настрої у ньому подаються у контексті життєвого шляху видатних представників інтелігенції [12].

Значне місце в історіографічній базі дисертації займають роботи істориків української діаспори. Передусім цінними є праці дослідників, які були безпосередніми свідками подій, а після встановлення радянської влади емігрували. До них можна віднести праці Д.Дорошенка, Д.Антоновича [13]. Характерною особливістю цих робіт залишається насиченість фактичним матеріалом, серед якого можна виділити окремі спрямування політичних настроїв представників української інтелігенції. Їх роботи відрізняють обґрунтовані узагальнення, а також об'єктивний підхід до висвітлення проблем.

Важливим напрямком дослідницької роботи в українській діаспорі можна розглядати вивчення персоналій. Цій проблемі присвячувалися дослідження Д. Дорошенка, С. Чорнія, С. Яременка, В. Ревуцького, С. Стечишина, Н. Когуської, роботи яких як історичні портрети увійшли до збірок «Нариси історії української культури» [14].

Певні аспекти політичних настроїв високоосвічених українців, і у першу чергу політиків, представлені у роботі І.Нагаєвського, однак, аналізуючи їх, автор обмежився лише визначенням зв'язку між політичними настроями інтелігенції на початку ХХ століття та їхнім впливом на роботу представників інтелектуальної праці в роки визвольних змагань 1917-1920 років [15].

Окремі аспекти політичних настроїв інтелігенції України представлено також у роботах О. Субтельного, Т. Гунчака, Н.Полонської-Василенко, М. Семчишина [16].

В цілому можна стверджувати, що політичні настрої представників розумової праці України вивчені фрагментарно. У наукових працях до останнього часу точиться полеміка щодо визначення термінів «українська інтелігенція», «інтелігенція України». У перспективних дослідженнях доцільно було б звернути увагу на окреслення критеріїв терміну «національно свідомі інтелігенція» із визначенням доцільності його вживання у науковій літературі.

Вивчення політичних настроїв представників розумової праці дозволило б визначити причини тяжіння партійної системи України до атомізованого типу у період становлення багатопартійності. Крім того, важливо встановити механізм формування вигідних для російського уряду настроїв в середовищі українських освічених людей, оскільки певною мірою відповідний тиск на українське суспільство відчувається й до останнього часу. Таке дослідження дозволило б також визначити корені формування комплексу «меншовартості» в частини української інтелігенції і сприйняття нею проросійського курсу розвитку України як єдино можливого з огляду на спільність історичних коренів слов'янських народів.

Зріз політичних настроїв інтелігенції України дозволяє зрозуміти мотивацію політичних дій її представників, корені поширення абсентеїзму в суспільстві, дозволяє визначити ступінь готовності представників інтелектуальної праці до державного будівництва. На сучасному етапі в Україні проявляються рецидиви шовіністичних тлумачень національного питання. Явною є активізація спроб використати національну, мовну карту в політичній боротьбі. У зв'язку з цим вивчення проявів антиукраїнської політики в Російській імперії на зламі ХІХ – ХХ століть не втрачає як наукової актуальності, так і громадсько-політичного звучання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вартовий П. Яка тепер народна школа на Україні // Життя і слово. – 1896. – № 4. – С. 241-258; Грінченко Б. Якої нам треба школи. – К., 1907; Дорошенко Д. Культурно-просвітна діяльність

- українського громадянства // Україна. – 1907. – Т. 4. – Кн. 2-3. – С. 17-34; Старицька-Черняхівська Л. Двадцять п'ять років українського театру // Україна. – 1907. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 44-95; Кн. 2-3. – С. 280-346.
2. Грушевський М. Очерки истории украинского народа. – СПб., 1906; Доманицький В. Український видавничий рух в Росії за останні п'ятнадцять літ // Перший український просвітньо-економічний конгрес. – Львів, 1910. – С. 81-96; Єфремов С. Історія українського письменства. – В 2 т. – К., 1912.
  3. Дорошенко В. Українство в Росії: Новітні часи. – Відень, 1916; Щоголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912.
  4. Ігнатенко В. Українська преса (1916-1923). – К., 1926; Зілинський М. Часописи Поділля. – Вінниця, 1927; Єфремов С. У тісних рямцях: українська книга 1793-1916. – К., 1926; Козаченко А. Минуле книги України. – Харків, 1930.
  5. Дей О. Українська революційно-демократична журналістика. – К., 1959; Дмитрук В. Нарис історії української журналістики ХІХ ст. – Львів, 1969.
  6. Воробей П. З історії української преси в Росії (1905-1914) // Укр. іст. Журн. – 1971. – № 10. – С. 48-56.
  7. Історія Київського університету, 1834-1959 рр. / Відп. ред. проф. О.З.Жмудський. – К., 1959; Історія університету за 100 років. – К., 1968.
  8. Історія української дожовтневої журналістики. – К., 1983; Сарбей В. Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографія країни // Укр. іст. журн. – 1977. – № 12. – С. 99-103; Колесник М. Історичне товариство Нестора-літописця: Основні етапи й напрямки діяльності (1872-1931) // Укр. іст. журн. – 1989. – № 9. – С. 50-56.
  9. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ ст.: соціально-політичний портрет. – К., 1993.
  10. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). – У 3 кн. – К., 1994.
  11. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 1993.
  12. Історія України в особах ХІХ-ХХ с. – К., 1995.
  13. Дорошенко Д. Нарис історії України. – В 2 т. – Мюнхен, 1966; Антонович Д. Українська культура. – Подєбради, 1940; Антонович Д. Триста років українського театру 1619-1919. – Прага, 1925.
  14. Дорошенко Д. С. Чикаленко. Його життя і громадська діяльність. – Прага, 1934; Чорний С. Карпенко-Карий і театр. – Мюнхен-Нью-Йорк, 1978; Яременко С., Ревуцький В. Нариси з історії української культури. – Едмонтон, 1984; Стечишин С., Когуська Н. Нариси з історії української культури. – Едмонтон, 1984.
  15. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1994.
  16. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1992; Полонська-Василенко Н. Історія України. – В 2 т. – К., 1993; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. – К., 1993; Семчишин М. Тисяча років української культури. – К., 1993.

Лыса О.И. ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАСТРОЕНИЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ УКРАИНЫ В КОНЦЕ ХІХ - В НАЧАЛЕ ХХ ВЕКА: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ.

В статъе анализируется степень исследования политических настроений интеллигенции Украины на рубеже ХХ ст.

Ключевые слова: интеллигенция, общественно-политические процессы, политические настроения, русификация, историография.

Lusa O.I. POLITICNI MOODS OF INTELLIGENTSIA OF UKRAINE AT THE END OF 19 - AT THE BEGINNING OF A 20 AGE: HISTORIOGRAPHY.

In given article is considering main aspects of political rule of the intelligentsia of Ukraine in the beginning of XX century. The author is describing most important problems of this research.

Keywords: intelligentsia, social and political processes, political moods, rousificatsiya, historiography.

ПРИВАТНІ АРХІВИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ (НА МАТЕРІАЛАХ
МІСТЕЧКА ЧЕЧЕЛЬНИК)

Статтю присвячено короткому огляду приватних архівів жителів містечка Чечельник на Південно-Східному Поділлі, які посідають вагоме місце серед історичного джерелознавства. Вони включають в себе рукописи, документи та фото, які є цінними свідченнями з історії не лише Чечельника чи Поділля, а й усієї України і колишніх Російської імперії та Радянського Союзу. Хронологічно документи з цих архівів охоплюють кінець XIX – XX століття.

Ключові слова: приватний архів, історичне джерело, рукописи, документи, фото, Чечельник, Поділля.

Історичні джерела збереглися у різноманітних видах і формах. Вони поділяються на письмові, речові, етнографічні, усні, лінгвістичні, фоно- та фотодокументи. Такий поділ засвідчує відмінності в їх походженні, формах і ознаках [1, с. 10]. Приватні, або родинні архіви, до яких входять різні види джерел і які є мало не в кожній сучасній родині, нечасто потрапляють в поле зору дослідників.

Наукові праці та підручники з історичного джерелознавства головну увагу приділяють конкретним видам джерел або подають загальний їх аналіз. Так у багатьох випусках збірника «Історичні джерела та їх використання», що виходив у 70-х рр. XX ст. вміщено статті про різні джерела. Наприклад, стаття Р.Й. Кантора присвячена листам трудящих [2, с. 44-50], а Л.П. Маркітан подає аналіз кінофотодокументів [3, с. 60-67]. У 20-му випуску збірника «Рукописна та книжкова спадщина України» подано огляди рукописних фондів архівів М.Ф. Владимирського-Буданова [4, с. 142-146], П.М. Попова [5, с. 147-155], К.Р. Анищенко [6, с. 169-173]. В окрему групу джерел виділено листи в навчальному посібнику російських авторів – І.М. Данилевського, В.В. Кабанова, О.М. Медушевської, М.Ф. Румянцевой [7, с. 640-648]. Лише у навчальному посібнику «Документальные памятники: выявление, учет, использование» окремих розділ присвячено родинним архівам [8, с. 188-195].

Проводячи історико-етнографічне дослідження смт Чечельник на Південно-Східному Поділлі автор мав змогу працювати з рядом родинних архівів жителів цього селища: Косаківського А. А. (1879-1964), Іщенка З. А. (1897-1981), Ободянського І.М. (1919 р.н.), Старих (Косаківської) Г. А. (1914 р.н.), Жмурко А. А. (1896-1972), Остафієва М.Г. (1886 р.н.), Мацик (Серпінської) Я. В. (1917 р.н.), Четверні Б. О. (1928 р.н.) тощо. В цих архівах збереглися рукописи, документи та фото починаючи з кінця XIX ст. Але найбільше матеріалів відноситься до першої половини XX ст. і вони висвітлюють історичні події, які охоплюють не лише Чечельник і Поділля, а й Україну та Російську імперію і Радянський Союз.

Нижче подаємо характеристику найбільш цінних документів з деяких родинних архівів жителів Чечельника.

АРХІВ ОБОДЯНСЬКОГО ІВАНА МАКАРОВИЧА, 1919 Р.Н.

Він складається з рукописів, документів, фото та планів земель, що належали родині Лисаків, непрямим спадкоємцем яких був Ободянський І.М.

Так на карті «Плань Подольской Губернії Ольгопольскаго уезда участка земли при предместьи Чечельника уроч. Божотарня приобретеннаго покупкою у Князей Орловых Максимом Ефремовымъ Лысаковымъ, составлень 1891 г.» зазначено, що М. Є. Лисаковим, в урочищі «Божотарня» було куплено 44 десятини 740 сажнів землі: 39 дес. 456 сажнів орної землі, 4 дес. 184 сажні під акацією та 1 дес. 100 сажнів під ярами. На цій землі новим власником було споруджено житлові та господарські будівлі. У 1913 р., по смерті власника, ці землі та майно було переділено між спадкоємцями. Про цей поділ розповідають копії судових документів та новий план із зазначеними на ньому ділянками та новими власниками. У 1923 р. радянська влада відібрала все майно у цієї родини, як нетрудове. Про це свідчить копія судового вироку. У будинках споруджених М. Є. Лисаковим (насправді прізвище було не Лисаков, а Лисак – В.К.) та його спадкоємцями, на землі в урочищі «Божотарня», нині розміщується Чечельницький маслозавод [9].

Наукові записки

АРХІВ ОСТАФІЄВА МИКОЛИ ГАВРИЛОВИЧА, 1886 Р.Н.

Архів зберігся у дочки – Марченко А. М. Микола Гаврилович народився в с. Анютине, яке в минулому належало до Чечельника. Серед документів – атестат про закінчення школи залізничників на КВЖД та свідоцтва про проходження практики на одній із станцій цієї залізниці. За бойові заслуги в роки Першої світової війни він був нагороджений Георгієвськими хрестами 4 і 3 ступенів. У нагородному листі до Георгієвського хреста 4-го ступеня зазначено:

«Дано сіе отъ 4 го Жельзнодорожнаго баталіона младшему унтер – офицеру того же баталіона Николаю Остафьеву въ томъ, что онъ награжденъ Комендантомъ крѣпости Осовець Георгіевскою медалью 4-й степени за № 40498, за работы по обслуживанію станціи Осовець во время бомбардировки крѣпости непріятелемъ, что подписью съ приложеніемъ казенной печати удостоверяется».

У нагородному посвідченні до Георгієвського хреста 3-го ступеня, яке підписане генерал-майором Корніловим, зазначено наступне:

«Дано сіе отъ 4 го Жельзнодорожнаго баталіона младш. унт. офиц. того же баталіона Николаю Остафьеву въ томъ, что ему приказомъ Главнокомандующаго арміями Съверо – Западнаго фронта отъ 18 Мая 1915 г. за № 1268 пожалована Георгіевская медаль «3» степени за № 608 за мужество и энергию, проявленные при постройкѣ узкоколейныхъ жел. дор. къ батареямъ подъ шрапнельнымъ огнемъ противника 14, 17 и 19-го февраля 1915 года, что подписью съ приложениемъ казенной печати удостоверяется».

Крім того, в архіві збереглися автобіографія та окремі документи 30-40-х рр. ХХ ст.[10].

АРХІВ ЧЕТВЕРНІ БОРИСА ОЛЕКСІЙОВИЧА, 1928 Р.Н.

Основу архіву складають фото, документи, рукописи та біографічні вірші матері Бориса Олексійовича - Л.К. Шимановської-Четверня (бл. 1903-1948) і батька О. А. Четверня (1900-1979).

Четверня Б. О. - людина, яку в Чечельнику та в Чечельницькому районі знають всі люди старшого покоління. Процюючи протягом 1964 – 1988 років фотографом райпобуткомбінату він зафіксував на фотоплівку всі події які відбулися в Чечельницькому районі. Перші його фотороботи було вміщено в районній газеті, ще в середині 50-х років. З того часу і аж до кінця 90-х років він беззмінний фотокор районної газети – «Колгоспник» (нині газета - «Чечельницький вісник»). Крім фотографування всіх важливих подій районного та містечкового масштабів, фотоапарат Бориса Олексійовича фіксував майже всі події, які відбувалися в родинах мешканців району – весілля, похорони, проводи до армії, випуски в школах тощо. Велика кількість фото та негативів збереглась і до нині [11, с. 4-41]. Написав спогади про свою родину. Матеріали архіву Б. О. Четверня опубліковано окремою книгою [12, 212 с.].

АРХІВ ЖМУРКО АВЕРКІЯ ЗАХАРОВИЧА (1855 р.Н.)

ТА ЙОГО СИНА АРЕХТИ (АРЕФИ) ОВЕРКОВИЧА (1896-1972).

Архів зберігся у внучки Арехти Оверковича – Монастирської А. С., 1960 р.н. Основу цього зібрання становлять документи Аверкія Захаровича про купівлю ним 3 десятин поля з Чечельницького маєтку графа Орлова та квитанції з 1907 по 1917 рр. про сплату позики. Це – «План участковъ пахотной земли изъ состава Чечельникскаго имѣнія Подольской губерніи, Ольгопольскаго уезда, владенія Крестьянскаго Поземельнаго Банка. Составленъ въ 1907 году». Копію цього плану було виконано на замовлення Жмурка Аверкія Захарова, 1855 р.нар., селянина м. Чечельник, одного з покупців земельної ділянки в урочищі «Ромашково». На цьому плані зазначено 190 земельних ділянок, різної величини, куплених у Чечельницькому маєтку, переважно селянами: 64 ділянки в ур. «Лак», 71 - в ур. «Садки», 4 - в ур. «Бритавка», 13 - в ур. «Потайна» та 38 - в ур. «Ромашково». Загальна площа купленої орної землі, разом з дорогами та непридатною для оранки землею (мочарі, ярі, крутосхили) становила - 575 дес. 1630 сажнів. На зворотній стороні плану повний список усіх купців, із зазначенням прізвища, імені, по батькові та площі новопридбаних земельних ділянок.

В цьому ж родинному архіві збереглося багато документів - Подільського відділення Селянського Поземельного банку, а саме - повістки, оголошення, окладні листи, розписки та квитанції. Усі документи виписані на ім'я Жмарко А. З. і свідчать про те, що він протягом 1907-1917 рр. виплачував цьому банку позику за придбану у приватну власність землю.

Другу, більшу частину цього архіву становлять документи Арехти Оверковича - селянина-одноосібника. Виявлені документи 20-30-х рр. можна об'єднати у три групи: 1 –

Серія: ІСТОРІЯ

документи за 1932 – 1938 рр. – «Плани сівби гр. Жмурко Арехта Аверків сільради Липецької»; 2 - документи за 1922 – 1952 рр. про сплату різних податків Жмурком А. З. та його сином - Арехтою; 3 - документи за 1931 – 1940 рр. про розкуркулення родини Жмурко А.А.

У 1928 р. родина Жмурка А. З., 1855 р.нар., складалася із 7 ідців: господаря, його дружини, 2 одружених синів, 2 невісток і 1 внучки. Родина мешкала у старій хаті, яку Аверкій Захарович спорудив у 1912 р. Земельний наділ становив – 3.43 га, річний прибуток з якого становив 174 крб 93 коп. Біля хати 0.26 га городу (19 крб 50 коп прибутку). У господарстві було 2 воли і 1 корова (3 крб 60 коп прибутку). Загальна сума прибутку становила – 254 крб 43 коп. (20 крб на 1 ідця – 140 крб, а чистий прибуток становив 114 крб 43 коп). По цьому окладному листу на Жмурка А. З. було нараховано податок у сумі 7 крб 65 коп.

Одружені сини Аверкія поділили батьківську садибу і налагоджували своє господарство. Однак не все було гаразд у цій родині, як загалом і у більшій частині жителів тогочасної України. Наступили складні і важкі 30-ті роки. На людські голови посипалися чисельні податки.

Селянським одноосібницьким господарствам сільрада с. Липецького (українська частина Чечельника) щороку складала також плани весняної і осінньої сівби, цим самим жорстко визначаючи види та суми податків.

Так за планами весняної сівби, у різні роки (1932-1938) родина мала посіяти на земельній ділянці площею в - 3.76, 4.05, 4.03, 3.54, 3. 83 га: ячмінь (1.09; 0.30; 0.34; 0.50); овес (0.20; 0.30); горох (0.30; 0.30); просо (0.13); гречку (0.23); соняшник (0.10; 0.20; 0. 25); кукурудзу (0.86; 0.55; 0.58; 1.53; 0.83; 0.60); цукровий буряк (0.80; 0.30; 0.40); кормовий буряк (0.10; 0.20); бобові (0.70); сою (0.15); баштан (0.20); городину (0.20); картоплю (0.25; 0.20; 0.20; 0.40); коноплі (0.02); вику на зерно (0.10); вику – овес (0.15); однорічні трави (0.45); траву на силос (0.47). В осінню сівбу: озимину (1.35; 1.33; 1.93; 1.80); жито (0.65; 1.54; 0.78); пшеницю (1.40; 0.39 ;0.56).

Також у «Планах сівби» зазначено необхідну для посіву кількість насіння, страховий фонд, кількість насіння, яке потрібно очистити та протруїти. Також, у плані на 1932 р.та у плані без зазначення року вказано, що також необхідно вивезти по 90 і 80 возів гною для удобрення полів.

Таким чином, склавши «план сівби» місцеві органи влади мали можливість тут же складати плани стягування податків. І така система працювала чітко. Скільки було видів податків у 20-50-ті рр. встановити важко, але однозначно зрозуміло, що їх було так багато, що практично виконати їх повністю неможливо.

Протягом багатьох років (1922-1952) родина Жмурків сплачувала такі види податків (* - план, ** – виконання): поставка м'яса державі (кг) – 42*/42**, 58/58, 42/42; поставка картоплі (кг) – 272/, 562/98, 500/300, 150/142; поставка державі шкірсировини (шт.) – 1 свин. шкура; самообкладання (крб) – 10-75/10-75, 20-39/20-38, 75-00; трудгужвідробітки – 12. 06. 32 р.перевозка 200 шт. цегли в м. Ободівку; одноразовий збір з сільської людности на культурно-господарчі потреби (крб) – 6/6; податок на коня – 500, 1000; одноразовий податок з одноосібних селянських господарств (крб) – 25-00; податок по окладному листу – 6 пуд 24 фунти жита, 1 п. 35 ф. пшениці, 2 п вівса, 0,2 ф сала, 7-65 крб, 20-04/24-84 крб.; зобов'язання по поставці зерна (кг) – 774 зерна, 367 кукур., 560,62 жита; сільські платежі: культзбір (крб) – 242-00; обов'язкове страхування будівель (хата, клуня, хлів) (крб) – 16-40/11-13; військовий податок (крб) – 260; сільськогосподарський податок (крб) – 1498-88/1436-00; недоїмка (крб) – 6-00.

Крім того була ще контракція – податок овочами. Наприклад, після збору урожаю необхідно було здати: 100 кг капусти, 15 кг буряків, 2 кг цибулі, 10 кг моркви, 100 кг помідор, 100 кг огірків та 1 кг часнику. Все це необхідно було здати у вересні місяці, у зазначеній в контракції п'ятиденці.

У випадку несплати вище перелічених податків їх стягували примусово. Нерідко такі стягнення становили подвійну, від необхідної, суму. Часто за борги продавали господарські будівлі, навіть не розібравшись кому вони належать.

У випадку не здачі контракції сільрада знову «попереджала» боржника: «Одноразово попереджаємо, що в разі не здачі овочів в указані терміни приймемо до В(ас) заходів згідно з п. 10 умови про контракцію, а саме: стягнемо в безспірнім порядку неустойку в розмірі подвійної разової вартості невиконаної частини умови».

Наукові записки

13 березня 1938 р. нове попередження Чечельницького райфінвідділу, яке надруковане на спеціальному бланку, такого змісту: «За Вами лічиться недоплати сільських платежів: культизбору 1938 р. – 242 крб ... , терміни сплати яких давно минули.

Райфінвідділ попереджає, що коли Вами до 23/III ц. року не буде сплачено зазначених платежів, справу на Вас буде скеровано до суду».

У січні 1940 р. агент по державних поставках Уповнаркозагу по Чечельницькому районі знову «попереджав» громадянина Жмурка А. А.

Але і це ще не все. Найжахливішим способом стягнути податки стало – розкуркулення, яке мало також ще одну, мабуть, головнішу мету – знищити заможні середняцькі селянські господарства, які в той час називалися куркульськими.

Показовими у цьому випадку є третя група документів родинного архіву Жмурків. Особливою є та обставина, що Жмурка Арехту розкуркулювали три рази, незважаючи на те, що він був інвалідом з дитинства на 80% і рухатися міг лише з допомогою двох палиць. Але він був надзвичайно працьовитим. Мав як кажуть «золоті руки». Працював сидячи. Крім того Арехта (Арефа) Аверкович мав певну освіту та вольовий характер. Не терплячи наруги влади над своєю родиною звертався з чисельними скаргами у різні органи тієї ж влади на не помірні побори. Окремі скарги писав сам, деякі інші допомагав складати хтось із добрих знайомих. Інколи залишав для себе копії скарг.

У січні 1937 р. Жмурко А. З. звернувся до податкової комісії Чечельницького фінвідділу з проханням переглянути суми податків, які на його думку були значно завищеними. Через рік, у лютому 1938 р. він знову звернувся із заявою до влади про непомірні плани та податки.

Перше велике розкуркулення сталося ще у 1931 р. У ході розкуркулення, активістом Ящишиним Ананієм, було складено акт. Згідно цього акту у Жмурка А. забрали: корову, кабана, коні з возом та з упряжжю, однокінного воза на залізних осях, 2 вози кукурудзи в качана, 2 вози ячмінної соломи, 1 віз кормового буряка, гороху 40 кг, квасолі 20 кг, одну клуню 25 аршин довжини, одну шопу 18 аршин, діжку велику на 40 відер і дві діжки малих по 6 відер, два відра цинкових, кожух, прядку, півшорок.

Після такого розкуркулення потерпілий звернувся за допомогою до Чечельницького РВК із заявою. Не одержавши ніякої відповіді, на цю ж саму адресу було направлено нову заяву.

Ще одне розкуркулення Жмурка А. сталося 15 листопада 1940 р. Повертаючись з поля у Ромашковому, на дорозі його перестрів фінансист Пец С., склав акта і забрав за несплачені борги коня з возом (грабаркою). Цей акт зберігся також у родинному архіві:

«Акт 15 дня листопада місяця 1940 р мною фін. агентом с. Липецького Пецом С. Н. в присутності члена С.В.К. т. Ткача Миколи Ом. описано у гр. с. Липецького одноосібника т. Жмурка Арефи Ав. коня 1 шт., упряж повністю, і грабарку за несплату податку з коня за 1940 рік в сумі 500 крб (п'ятсот крб.) де строки сплати вже минули про що й складено настоящий акт.

Фін. агент – (підпис) - /Пец/.

Член с в к – (підпис).

Платник – Жмурко».

Третє «розкуркулення» сталося тоді коли Арефа Аверкович самотужки збудував млина: десь роздобув двигуна, знайшов камені для жорен і все необхідне для налагодження роботи. Коли млин був готовий до пуску, від сільради з'явився представник, який повідомив, що коли він (Жмурко А.А.) запустить у роботу свого млина то того ж дня буде розкуркулений і висланий у Сибір. Цілу ніч довелося розбирати того млина, ховати його деталі, щоб зберегти родину від чергового розкуркулення та виселення. Так про це розкуркулення згадували дочки – Анастасія і Ганна.

Розв'язка у житті селянина – одноосібника Жмурка А. А. та його родини наступила аж у 1950 р., коли це господарство обклали податком у сумі 1490 крб 88 коп. У цьому році прибутки родини Жмурка А. А., згідно копії платіжного повідомлення на 1950 р. становили: 1. зернові (53 сотки) - 1600 крб; 2. город (картопля) (18 соток) - 1152 крб; 3. сади, ягоди (01 сотка) - 140 крб; 4. свиня (одна) - 800 крб; (разом 3692 крб); 5. подушні доходи - 1289 крб. Всього прибутку - 4981 крб.

Нараховано податку 1490 крб 88 коп. Їх необхідно було сплатити у вересні (497 крб 88 коп), листопаді (497 крб) і грудні (496 крб).

Мабуть не одну ніч робив свої підрахунки прибутків та податки, які необхідно сплатити, Жмурко А. А. Вони явно не сходилися з офіційними. В його архіві збереглася вирізка із якоїсь центральної газети за 1948 р.з «Указом Президиума Верховного Совета СССР Об изменении статей 8 и 23 и об отмене статьи 25 Закона о сельскохоззяйственном налоге». В ній наведена таблиця ставок податків, які необхідно нараховувати із прибутків колгоспників, що мають особисте підсобне господарство.

Отже, одержавши прибуток у 1950 р.у сумі 4981 крб Жмурко А. А. мав би заплатити податок у сумі 510 крб та крім цього ще по 21 коп з кожного карбованця прибутку понад 4000 крб (до 200 крб). Тобто він мав сплатити податок в межах 700 крб, а не 1490 крб 88 коп, як йому нараховували. Але так не сталося.

Вже з липня місяця 1950 р.до родини Жмурків став навідуватися податковий агент №4 з Чечельницького райфінвідділу на прізвище Шепітко. Податок у сумі 1436 крб було сплачено. Акуратно підшиті квитанції про сплату цього жахливого сільськогосподарського податку багато років зберігаються у родинному архіві разом з незакінченою заявою, мабуть про відмову від землі, самого дорогого що було у кожного українського селянина – трударя.

Це була остання крапка у житті одноосібного селянського господарства. Щоб у майбутньому не сплачувати такі великі податки Жмурко А. А. вирішив покинути своє поле і більше ніколи його не обробляти. Його дочки закінчивши школу пішли працювати на Чечельницький цукровий завод.

На початку 90-х рр. ХХ ст.дочки Жмурка А. А. – Ганна і Анастасія звернулися до місцевих органів влади з проханням відшкодувати матеріальні збитки завдані їхній родині у 30-х рр. Сума «відшкодування» становила 20 тис. купонів [13].

Отже, зробивши короткий огляд частини приватних архівів жителів містечка Чечельник на Південно-Східному Поділлі, можемо констатувати, що вони є цінним джерелом до історії кінця ХІХ-ХХ ст.не лише окремого населеного пункту чи краю, а й усієї території України, яка в той час входила до складу Російської імперії та Радянського Союзу. Особи, яким належали документи з цих архівів були активними учасниками тогочасних історичних подій: брали участь у Першій і Другій світовій війнах, громадянській війні, колективізації тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.
2. Кантора р.Й. Листи трудящих – важливе джерело для наукового дослідження // Історичні джерела та їх використання. К.: Наукова думка, 1971. – Вип. 6. - С. 44-50.
3. Маркітан Л. П. Кіно фотодокументи як історичне джерело // Там само. – С. 60-67.
4. Зубкова Н. М., Гайкалов О. Є. Архів Михайла Флегонтовича Владимирського-Буданова // Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К.: Українознавство, 1994. – Вип. 2. – С. 142-146.
5. Крижанівська Л. О. Огляд архіву П. М. Попова // Там само. - С. 147-155.
6. Степченко О. П. Архів письменника К. р.Анищенка (1885-1929) // Там само. – С. 169-173.
7. Источниковедение: Теория. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие. / Данилевський І. Н. Кабанов В. В., Медушевская О. М., Румянцева М. Ф. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. – 702 с.
8. Документальные памятники: выявление, учет, использование: Учеб. пособие для студентов высших учеб. заведений / Под ред. С. О. Шмідта. – М.: Высш. школа, 1988. – 255 с.
9. Родинний архів Ободянського Івана Макаровича, 1919 р.н., жителя смт Чечельник.
10. Родинний архів Марченко (Остафіївої) Анастасії Миколаївни, 1930 р.н., уродженки с. Анютине, жительки смт. Чечельник.
11. Косаківський В. А. До історії роду Четверня // Мои года – мое богатство. – Вінниця, 2008. – С. 4-41
12. Мои года – мое богатство / за заг. ред. В. А. Косаківського. – Вінниця: ROMiK, 2008. – 212 с.
13. Родинний архів Монастирської (Атаманенко) Анастасії Сергіївни, 1960 р.н., жительки смт. Чечельник.

Косаковский В.А. ЧАСТНЫЕ АРХИВЫ КАК ИСТОЧНИК К ИСТОРИИ ПОДОЛИИ (НА МАТЕРИАЛАХ МЕСТЕЧКА ЧЕЧЕЛЬНИК).

Статья посвящена краткому обзору частных архивов жителей местечка Чечельник в Юго-Восточной Подолии, которые занимают важное место среди исторического источниковедения. Они включают в себя рукописи, документы и фото, которые являются ценными свидетельствами истории не только Чечельника или Подолии, но и всей Украины и

.....
бывших Российской империи и Советского Союза. Хронологически документы из этих архивов охватывают конец XIX – XX столетие.

Ключевые слова: частный архив, исторический источник, рукописи, документы, фото, Чечельник, Подолия.

Kosakivsky V.A. PRIVATE ARCHIVES AS SOURCE FOR HISTORY PODOLIE (BASED ON THE MATERIALS WITH TOWN OF CHECHELNIK).

The article is devoted to a brief review of private archives Chechelnic residents of the town on the southeastern Podolie, which occupy important place among the historical Chronology. They include manuscripts, documents and photos that are valuable evidence of the history not only Chechelnic or Podolie, but all over Ukraine and the former - the Russian Empire and Soviet Union. Chronologically, the documents from these archives cover the end of XIX - XX century.

Keywords: private archives, historical sources, manuscripts, documents, photos, Chechelnic, Podolie.

УДК 94(477.42)«1918»:070

В.О. Венгерська

ВЛАДНИЙ КАЛЕЙДОСКОП 1918 Р.: ПОЛІТИКА ТА СУСПІЛЬСТВО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВОЛИНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ)

У статті, спираючись на матеріали двох періодичних видань (одного – помірковано-ліберального, іншого – соціалістичного за змістом) автор розглядає окремі особливості реалізації соціально-економічної політики як українських соціалістичних урядів, так і більшовицького, також політика консервативного уряду гетьмана П.Скоропадського. Особлива увага приділяється впливу різної за змістом та спрямованістю внутрішньої політики урядів на пересічне життя громадян.

Ключові слова: українська революція, Центральна Рада, Генеральний Секретаріат, німецька присутність, Рада народних міністрів, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія, «місцеві гроші», Ліга громадської безпеки, погроми, концерти, курси для підготовки вчителів, гімназії, художні школи, театри.

Узагальнення стандартних шкільних та вузівських курсів історії України викликають потребу глибинного осмислення процесів та явищ одного із найцікавіших та складних її періодів – української революції 1917-1921 рр. Запропонований матеріал торкається подій лише одного року - 1918. Чому об'єктом дослідження став саме цей рік? За насиченістю подій, концентрацією яскравих особистостей, швидкістю змін політичних союзників, геополітичних впливів, політичних орієнтацій, він є одним із найбільш динамічних та неоднозначних. Протягом року на політичній арені України калейдоскопічно змінювалась влада, представники кожної нової мали власне бачення її політичного майбутнього та пропонували свої «рецепти» покращення життя. Саме в цей час спостерігається завершення еволюціонування від прихильності ідеям федералізму до політичної самостійності в середовищі українських націонал-демократів, діяльність яких пов'язується спочатку із Центральною Радою, пізніше - з Директорією; від загравань та проголошення можливості «самовизначення» для представників «національних окраїн» до категоричного його не сприйняття російськими більшовиками. Політичні зміни початку року відбувались на фоні триваючих військових операцій Першої світової та невдалих спроб поновлення російської імперії з її монархічною системою. Найтриваліший період цього року позначений створенням та функціонуванням української монархічної влади у формі Гетьманату П.Скоропадського. Кожна влада через принципові відмінності в базових цінностях та ідеологічних засадах намагалась запропонувати власні моделі реалізації соціально-економічної політики.

Одним із завдань статті є дослідження того, як пересічні громадяни сприймали ці зміни і чи впливали вони на особливості світосприйняття, духовності, повсякденного життя. Перехідні періоди, яким, без сумніву є досліджуваний етап, призводять до втрати життєвих, політичних, духовних орієнтирів. Руйнуються звичний уклад та ритм життя, певні норми та правила поведінки. Інформація, яку ми маємо можливість почерпнути зі сторінок тогочасної

.....
бывших Российской империи и Советского Союза. Хронологически документы из этих архивов охватывают конец XIX – XX столетие.

Ключевые слова: частный архив, исторический источник, рукописи, документы, фото, Чечельник, Подолия.

Kosakivsky V.A. PRIVATE ARCHIVES AS SOURCE FOR HISTORY PODOLIE (BASED ON THE MATERIALS WITH TOWN OF CHECHELNIK).

The article is devoted to a brief review of private archives Chechelnic residents of the town on the southeastern Podolie, which occupy important place among the historical Chronology. They include manuscripts, documents and photos that are valuable evidence of the history not only Chechelnic or Podolie, but all over Ukraine and the former - the Russian Empire and Soviet Union. Chronologically, the documents from these archives cover the end of XIX - XX century.

Keywords: private archives, historical sources, manuscripts, documents, photos, Chechelnic, Podolie.

УДК 94(477.42)«1918»:070

В.О. Венгерська

ВЛАДНИЙ КАЛЕЙДОСКОП 1918 Р.: ПОЛІТИКА ТА СУСПІЛЬСТВО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВОЛИНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ)

У статті, спираючись на матеріали двох періодичних видань (одного – помірковано-ліберального, іншого – соціалістичного за змістом) автор розглядає окремі особливості реалізації соціально-економічної політики як українських соціалістичних урядів, так і більшовицького, також політика консервативного уряду гетьмана П.Скоропадського. Особлива увага приділяється впливу різної за змістом та спрямованістю внутрішньої політики урядів на пересічне життя громадян.

Ключові слова: українська революція, Центральна Рада, Генеральний Секретаріат, німецька присутність, Рада народних міністрів, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія, «місцеві гроші», Ліга громадської безпеки, погроми, концерти, курси для підготовки вчителів, гімназії, художні школи, театри.

Узагальнення стандартних шкільних та вузівських курсів історії України викликають потребу глибинного осмислення процесів та явищ одного із найцікавіших та складних її періодів – української революції 1917-1921 рр. Запропонований матеріал торкається подій лише одного року - 1918. Чому об'єктом дослідження став саме цей рік? За насиченістю подій, концентрацією яскравих особистостей, швидкістю змін політичних союзників, геополітичних впливів, політичних орієнтацій, він є одним із найбільш динамічних та неоднозначних. Протягом року на політичній арені України калейдоскопічно змінювалась влада, представники кожної нової мали власне бачення її політичного майбутнього та пропонували свої «рецепти» покращення життя. Саме в цей час спостерігається завершення еволюціонування від прихильності ідеям федералізму до політичної самостійності в середовищі українських націонал-демократів, діяльність яких пов'язується спочатку із Центральною Радою, пізніше - з Директорією; від загравань та проголошення можливості «самовизначення» для представників «національних окраїн» до категоричного його не сприйняття російськими більшовиками. Політичні зміни початку року відбувались на фоні триваючих військових операцій Першої світової та невдалих спроб поновлення російської імперії з її монархічною системою. Найтриваліший період цього року позначений створенням та функціонуванням української монархічної влади у формі Гетьманату П.Скоропадського. Кожна влада через принципові відмінності в базових цінностях та ідеологічних засадах намагалась запропонувати власні моделі реалізації соціально-економічної політики.

Одним із завдань статті є дослідження того, як пересічні громадяни сприймали ці зміни і чи впливали вони на особливості світосприйняття, духовності, повсякденного життя. Перехідні періоди, яким, без сумніву є досліджуваний етап, призводять до втрати життєвих, політичних, духовних орієнтирів. Руйнуються звичний уклад та ритм життя, певні норми та правила поведінки. Інформація, яку ми маємо можливість почерпнути зі сторінок тогочасної

.....
періодики «вихоплює» та фіксує щоденні події та явища – від глобальних новин, урядових постанов до вуличних замальовок, новинок культурного, наукового життя; кримінальної хроніки, приватних оголошень та інших речей, які в комплексі і дозволяють відтворити зміст та відчуття «дух» епохи.

Історіографія доби 1917-1921 рр. включає значну кількість різнопланових робіт. Зокрема, цій проблемі присвячена докторська дисертація В.П. Капелюшного [1], в якій ґрунтовно проаналізовано зміст та напрямки досліджень як сучасних вітчизняних вчених, так і радянських науковців, а також представників діаспори та європейських шкіл. Представники львівської історичної школи, серед яких особливе місце належить Я.Й. Грицаку [2] запропонували змінити підхід щодо хронології та логіки української революції - виділивши 1914-1923 рр. – як період, що в більшості східноєвропейських (та частково західноєвропейських) народів характеризується «стрибком» «із селян у націю», пов'язаний із початком першої світової війни та активізацією модернізаційних процесів.

Серед публікацій, в яких для вивчення окремих аспектів української революції використовувалися пресові матеріали, варто виділити статтю Г.В. Журбелюк [3, с. 165-167]. Особливу увагу автор приділив взаємозв'язку специфіки інформації та різноманітними газетними жанрами, особливо наголосивши на важливості таких як соціально-побутовий та історичний нарис. Але оскільки об'єктом дослідження виступала соціальна політика, то саме аналізу її змісту приділено основну частину статті.

Метою запропонованої статті є дослідження окремих особливостей соціально-економічної політики різних за ідеологічною платформою урядів, та її (політики) вплив на окремі аспекти буденного життя мешканців міст Волині.

У грудні 1917 р. загострилися стосунки між українською Центральною Радою та російсько-більшовицькою Радою Народних комісарів, що вилилось у збройний конфлікт. Нестабільна політична ситуація не порушила традиції зустрічі Нового року, але відображала посилення відмінностей в різних світоглядних установах. Так, кореспондент газети «Волинь» в номері від 5 січня повідомляє про випадок, що трапився під час святкування в одному із закладів Житомира, театрі «Гротеск». Під час виконання оркестром «Марсел'ези», всі присутні в залі встали. Лише один офіцер продовжував сидіти, мотивуючи це наступним: «Я українець та зобов'язаний вставати лише під час виконання українського гімну, оскільки знаходжусь на українській території» [4, с. 4].

На тлі святкових заходів дисонансом виступають наступні газетні повідомлення: «Вже декілька днів як в містечку Ліщин анархія, грабунки та вбивства. Населення піддається терору; багато хто виїздить. Поміщика Добровольського розорили. Днями відправили із Житомира частину вільного козацтва, яка була зустрінута пострілами. У відповідь також пролунали постріли. Серед селян - погромників – шестеро вбито, 15 поранено». З приводу загальнополітичної ситуації, зазначалось: «Козаки тіснять більшовиків. В Катеринославі більшовики захопили 6 мільйонів, пограбували пошту. Всі втікають» [4, с. 2].

Фактично в умовах реальної загрози втрати влади, Генеральний Секретаріат Центральної Ради ухвалює рішення про створення армії Української Народної Республіки на засадах добровільності та грошового утримання. Члени Секретаріату одразу захопились процесом українізації військових частин. В номері «Волині» від 8 січня 1918 р. оприлюднена постанова, підписана генеральним секретарем УЦР М.Поршем. Було видано наказ: «В умовах анархії, з'явилась значна кількість темних елементів, які прикриваються ім'ям українських вояків... З метою відрізнення українського козака від всіх злодіїв, оголошую:

а) всі козаки без відмінностей положення носять блакитні суконні погони, обшиті жовтим кантом;

б) знак спеціального виду зброї носить на петлицях комірця шинелі та мундира. Петлиці такого ж розміру та форми, що були в російській армії. Але також блакитні та з жовтим кантом;

в) всім частинам російської армії українського фронту та тилу залишаються погони захисного кольору та попередньої форми» [5, с. 1].

Зосередження уваги на зовнішніх атрибутах функціонування армії без належного організаційного підкріплення призвело до втрати часу. Як підтвердили наступні події, армія виявилась цілком небоєздатною. На початок січня радянські війська вже захопили Катеринослав, Олександрівськ, Полтаву, Чернігів, інші міста, та впритул наблизились до

Правобережної України. Більшовики намагались захопити владу і в Житомирі 8-9 січня. Через відсутність підтримки з боку переважної більшості мешканців міста, ця спроба залишилась невдалою. Загальною непевною ситуацією в Житомирі вирішили скористатись «темні» особистості різних «мастей». 9 січня загрожувало перетворитись на день погромів, які розпочались зі складу мануфактури Волинської Губернської продовольчої Управи. В цей час в місті розміщувався Перший чехословацький Гуситський стрілецький запасний полк. Саме до його керівництва звернувся губернський комісар А.Г. В'язлов з проханням надати допомогу для припинення погрому [6, с. 2]. Перебування в Житомирі цього полку пов'язується і з організацією концертів, інших культурних заходів. Так, в номері газети «Волинь» від 8 лютого розміщено оголошення про проведення, за підтримки полку, в залі музичного училища, концерту піаніста З.П.Давіда, полкового хору та оркестру під керівництвом Ф.Бартоша [4, с. 4].

Влада Української Народної Республіки не залишала без уваги культуру та освіту. З 15 січня 1918 р. в Житомирі було оголошено набір на земські дворічні педагогічні курси для підготовки вчителів вищих народних училищ. Для осіб, які по закінченні планували служити в училищах Волинської губернії, навчання було безкоштовним. А для найбідніших – передбачалась виплата стипендій. Заняття на курсах планувалось розпочати 26 січня. Наводимо список основних дисциплін та викладачів, які працювали на курсах: педагогічна психологія – М.В. Янович; російська мова та література – А.А. Ришков; українська мова та література – М.К. Чекавський (який, одночасно був комісаром Центральної ради по народній освіті на Волині); загальна історія - М.Л. Лятошинський (директор комерційного училища та батько видатного українського композитора); російська та українська історія - О.А. Фотинський, та інші. Спостерігався значний наплив бажаючих навчатись на курсах. Лише протягом одного тижня з моменту оголошення набору було зараховано 75 чоловік. З цього приводу репортер газети «Волинь» зазначав: «судячи з напливу слухачів, курси, відповідають моменту та обіцяють дати земству достатню кількість цілком підготовлених робітників для вищих початкових училищ». Курси розміщувались в приміщенні гімназії Н.В. Овсянникової на вул. М. Бердичівській, 25 [6, с. 2]. Як бачимо, земства, які були становими дворянськими інституціями, продовжували функціонування та співпрацювали з українським соціалістичним урядом.

В умовах цілковитої розрухи значні труднощі в своїй діяльності відчували банківські установи. Переважна кількість проблем пов'язувалась із відсутністю готівки. В цих умовах з'являються різні варіанти «місцевих» грошей. Керівництво Житомирського відділення державного банку прийняло рішення про видання клієнтам замість грошей банківських чеків. Урядові, міські та земські установи визнали банківські чеки достатньо забезпеченими та беззаперечно платіжними знаками. Чеки могли виписуватись і приватними банками на суми 50, 100, 200, 300 та 500 крб., а Житомирське відділення Державного банку ставило на їх обороті особливий штампель, який завірявся підписами керуючого та контролера. Банк брав на себе зобов'язання оплачувати чеки в міру накопичення готівки. Банківські чеки визнавались однаково цінними нарівні з готівкою та обов'язковими для прийняття без утримання жодних відсотків за їх розмін та розрахунки [7, с. 3].

Загальне враження про ситуацію, що склалась в цілому в Україні, та Житомирі зокрема, виразив в своїх «Мініатюрах» один із кореспондентів «Волині», С. Словинський: «Тепер нам не доводиться прагнути потужних відчуттів, ці відчуття приходять до нас самі» [7, с. 2]. Підтверджує ці враження повідомлення про постріл п'яного солдата в дитячу юрбу, у дворі будинку на вулиці Старовільській 17, в результаті чого було поранено дівчинку та у важкому стані доправлено до лікарні [7, с. 2]. В цих умовах в Житомирі створюється Ліга громадської безпеки, на яку покладається обов'язок організації мешканців міста для самооборони [8, с. 2].

Бердичівський кореспондент газети в номері від 23 січня ділиться своїми враженнями щодо нового складу міського самоврядування: «Виявляється, що соціалістичне міське самоврядування не платить по тим зобов'язанням, які були із легкістю видані населенню. Якби ви тільки читали багатообіцяючі реклами номера 5, які прикрашали свого часу вітрини, будинки та ін. Боже ж ти мій, що це була за реклама! Чого тільки не обіцяли нам!» [9, с. 2]. Як бачимо, час іде, незмінними лишаються лише політики.

Повертаючись до аналізу загальнополітичної ситуації, слід наголосити, що невітніші реалії змусили діячів Центральної Ради переглянути свої погляди на статус України, і цілковито перейти на позиції самостійності української держави – результатом цього

усвідомлення стала дещо запізнена поява Четвертого Універсалу, який проголошував Україну самостійною, незалежною державою. Подальший розвиток подій призводить до відставки уряду В. Винниченка. До Києва наближаються більшовицькі війська на чолі з М. Муравйовим. 25 січня члени Малої Ради і Ради Народних міністрів змушені були залишити Київ. 28 січня Центральна Рада прибула до Житомира. Оскільки міська дума не надала дозволу розташувати членів Ради безпосередньо у місті, мотивуючи це бажанням зберегти Житомир від розорення та руйнації в разі переслідування членів Центральної ради, було прийняте рішення про її розміщення в вагонах на залізничній станції [26, 261]. Тим часом більшовики продовжували наступ, Рада вимушена була продовжити свою подорож у напрямку до Коростеня. Новосформований український уряд на чолі з В.Голубовичем звернувся до німців по допомогу. 12 лютого німецькі частини зайняли Житомир [10, с. 262].

Тогочасна преса не встигала за змінами влади. Так, в житомирських газетах від 13 лютого було вміщено звернення представників більшовицької влади. В ньому повідомлялося про оголошення Подільської, Волинської та Київської губерній на військовому положенні, а Києва – на обсадному. Повідомлялось також про створення комітету «для керівництва оборони революційної України від західних імперіалістів» у наступному складі: Народного комісара у військових справах Ю.Коцюбинського, секретаря праці та промисловості М.Скрипника, секретаря пошт та телеграфу Я. Март'янова, керівника червоного козацтва О.Примакова. Завершувався текст звернення досить красномовно: «до процесу риття окопів має бути залучена вся буржуазія України» [10, с. 2]. Цього ж дня, тобто 13 лютого Центральна рада повертається з Коростеня до Житомира. Її члени зайнялись активною законотворчістю. 9 березня - день повернення УЦР до столиці української народної республіки – Києва. Новий період пов'язується зі спробами на дипломатичному рівні досягти хоча б якоїсь перерви в бойових операціях та відстоюванням українських майнових інтересів. В результаті діяльності державної комісії з товарообміну між Україною та центральними державами, було досягнуто домовленостей про повернення Україні захоплених у більшовиків 800 паротягів, 3000 вагонів [11, с. 2]. 30 березня Рада народних міністрів УНР вирішила звернутись до уряду народних комісарів з нотой, в якій пропонувалось негайно розпочати мирні переговори. В номері газети «Волинь» від 30 березня розміщено статтю «Більшовизм перед всенародним судом». Основна ідея автора виражена в наступних словах: «Більшовизм не російська хвороба (за походженням). Але вона заразила організм, який не був готовий до цієї хвороби і швидко знищила його. За своїми наслідками – більшовизм явище виключне» [12, с. 2].

Німці мали значні претензії щодо діяльності Української Центральної Ради, що не в останню чергу призвело до перевороту та приходу до влади в Україні гетьмана П.Скоропадського 29 квітня 1918 р. Особливістю державного будівництва періоду Гетьманату стала військова іноземна присутність. П. Скоропадський взяв на себе зобов'язання з виконання угод, підписаних в Брест-Литовську представниками Центральної Ради. За твердженням фахівців, П.Скоропадський свідомо пішов на встановлення тимчасового авторитарного режиму, в умовах якого можна було говорити про наведення певного порядку [13, с. 106]. В урядовому зверненні, розміщеному не тільки в столичних а й провінційних газетах, зазначалось: «Основним завданням уряду, який має тимчасовий, перехідний характер, є те, щоб закріпити на Україні державний порядок та в умовах цілковитого спокою довести країну до моменту скликання народного представництва. Необхідно розробити виборчий закон, в чому уряд розраховує на сприяння з боку людей державного досвіду та наукового знання» [14, с. 1].

В умовах приходу до влади нової політичної сили партії лівого спрямування змушені були визначатись зі своїми подальшими кроками. В пресі з'являється заява представників різних політичних сил, в якій зазначається: «Політичні партії, не виключаючи лівих есерів, заявляють про себе як про непримиренних ворогів советського уряду. На ґрунті боротьби з більшовиками, всі партії об'єднались та розробили програму мінімум. Представники навіть соціалістичних партій вважають прийнятною для себе конституційну монархію з демократичним парламентом» [15, с. 2].

Волинським німецьким комендантом було призначено оберст-лейтенанта Ендерса. 20 травня в місцевій пресі ним було розміщено достатньо красномовний наказ, з якого наведемо найбільш цікаві, на нашу думку, моменти: «Всі поля мають бути негайно оброблені та засіяні, врожай збере той, хто його засіяв. Домашні тварини забороняється випускати на сінокоси та

.....
чужу землю. Негайно повернути все майно німецьким колоністам. Припинити будь-яку агітацію як проти української, так і проти німецької влади» [16, с. 1].

Попередньому українському уряду не вдалось створити розгалуженого апарату управління на місцях. Тому представники нового, в першу чергу, звернули увагу на роз'язання цієї проблеми. 14 травня замість комісарів УЦР були призначені старости. Волинським губернським старостою призначили Д.Ф.Андро [10, с. 265]. Наступні декілька місяців позначились відносним спокоєм та поверненням житомир'ян до більш звичного, розміреного життя. Газета «Волинь» повідомляла про відкриття в Житомирі одразу двох середніх навчальних закладів з правами урядових: вечірньої гімназії для дорослих М.Л. Шерешевської на вул. Петроградській, 19, та гімназії Л.Я. Стуля [17, с. 4]. Було відкрито художню школу з пошиття «изящной обуви». З'явилися оголошення про надання приватних уроків танцю (артистом варшавського балету Д.Козловським); гри на фортепіано та музичної теорії для підготовки вчителів до педагогічної діяльності та вступу до консерваторії. В місті знову активно почали функціонувати театри, кінотеатри, про що в кожному номері місцевої преси інформували афіші: в міському театрі вистава «Маруся Богуславка», у великому садку Хорошанського – «Старенькі та дівчатка», в Малому театрі Мянновського – картина «Покупці душі та тіла» з гастрольями Августи та Леоніда Мустевич; в кінотеатрі «Люкс» картина «Диявол» з виступом балерини.

Журналісти повернулись до підготовки та публікацій аналітичних статей. Зміст однієї з яких, розміщеної в газеті «Волинь» від 10 травня 1918 р., викликає зацікавленість через співзвучність з так би мовити «сучасним політичним моментом»: «Партійність – справа негідна. Партійний уряд, який застигає в певних межах та умовах, не може не бути однобоким. ... Замініть партійну програму зводом законів, які чітко виконуйте і тоді обиватель спокійно зітхне» [18, с. 2].

Період гетьманату позначений певними успіхами у фінансовій справі. Міністром фінансів в уряді П.Скоропадського був К.Ржепецький, поляк за національністю. Одне із найпомітніших досягнень – заснування та відкриття Державного та Земельного банків. Українська преса повідомляла про можливе відкриття в декількох містах німецьких банків. Представники української кредитної канцелярії узгоджували безпосередньо в Берліні питання друку знаків українського казначейства. Була розпочата підготовка до переходу на українську валюту. Але через прив'язку до німецької марки, економічні наслідки війни, дефіцит бюджету, гроші не вдалось втримати від знецінення.

Основними недоліками держави П.Скоропадського традиційно називають низьку соціально-економічну ефективність та орієнтацію в діяльності на засади консервативної доктрини, яка на той момент не мала одностайної підтримки в суспільстві. В результаті швидкими темпами зростало незадоволення урядом та його керівниками з боку селянства та мало заможних верст населення, що і призвело до чергової зміни влади.

У Києві було створено український революційний комітет, який оприлюднив «Відозву до населення», написану В.Винниченком. Головним отаманом військ було проголошено С.Петлюру. До антигетьманського руху активно почали долучатись військові об'єднання, повстанські загони на зразок загонів отамана Зеленого. Слабким місцем повстання стало те, що до нього почали активно залучались маргінально-кримінальні, люмпенізовані елементи, схильні до влаштування погромів, розбою та грабежів. 14 листопада було створено альтернативний уряд – Директорію.

В ніч на 27 листопада гетьманська влада залишила Житомир. Але німці ще лишались у місті, що не могло не викликати збройних сутичок. Бої точились з перемінним успіхом, врешті-решт, 13 грудня німецький гарнізон залишив місто і в ньому було встановлено владу Директорії [10, с. 267]. Знову були відновлені органи республіканського правління, почала видаватись перша україномовна газета «Громадянин», редакція якої розташовувалась на вул. В.Бердичівській, 14.

В одному із перших грудневих номерів газети було розміщено статтю «Під суд!» [22, с. 2] із закликом віддати під суд П. Скоропадського та міністрів його уряду які, як зазначалось, «сім місяців розпродавали народне добро, цинічно і відверто спекулювали». Головним закидом на адресу П. Скоропадського стало «умисне руйнування військової сили держави, та віддача німцям і спекулянтам державного майна». Міністр фінансів К. Ржепецький звинувачувався у «заплутані справ української валюти з очевидно корисливих причин,

поставивши її в залежність від бажань московських банкірів та комбінацій німецьких банків» [23, с. 2]. Подібні закиди висувались до всіх міністрів гетьманської держави. Критикуючи попередній уряд, представники Директорії не змогли запропонувати власної конкретної програми діяльності та створення умов для консолідації суспільства. Хоча, окремі спроби об'єднання різних за ідеологічними установками організацій з метою координації діяльності, спостерігались. Так, в Житомирі було створено філію Українського національного Союзу, до складу якого входили представники наступних політичних сил та громадських організацій: 1) соціалістичного спрямування – української соціал-демократичної партії, партії соціалістів-федералістів, есери, соціал-трудовики, «Селянської Спілки»; 2) національно-ліберального - представники «Старої Громади», члени Волинської губернської «Просвіти», члени Братства св. Спаса, Ради кооперативних з'їздів на Волині, волинського Союзу кредитних кооперативів; 3) професійні об'єднання - Спілка вчителів-українців, члени Української Громади Залізничників, Української Громади Поштарів-телеграфістів [24, с. 4]. Як бачимо, представництво було досить широким, але, (і це вже в наш час стало традицією), члени Союзу почали займатись поділом приміщень, портфелів, і ні на крок не наблизились до розв'язання по-справжньому нагальних проблем. Хоча в сфері культурництва діяльність лишалась жвавою. Організовувались концерти українських хорових колективів, оскільки період був передсвятковий, виступи складались із різдвяних колядок, українських співанок. В місті продовжували функціонувати школи. Повідомлялось про відкриття з 1 січня 1919 р. історико-природничого та сільськогосподарського відділів Волинського центрального музею за безпосередньої участі членів Товариства Дослідників Волині [25, с. 4]. В цей же час, в одному із останніх номерів «Громадянина» за 1918 р., з'являється стаття під назвою «Наша орієнтація». В ній мова йшла про ставлення представників Директорії до більшовиків та можливих союзів з ними. Зокрема, зазначалось: «Ми ставимось з осудом до руйнівних експериментів більшовиків. Це герої переломної доби. То ж федеруватись з тими, хто не має будучини, не має рації, бо це загроза і нашій будучині. Єдиною нашою орієнтацією є Українська Народна республіка, одна, неподільна» [26, с. 1].

Підсумовуючи викладене у статті, слід зазначити, що спільним в діяльності і соціалістичних і консервативних українських урядів лишалось, як і протягом всього XIX ст., значне культурницьке наповнення та спрямування. Тобто та сфера діяльності, в якій українці вже мали певний досвід і надалі поглиблювали його через розвиток шкільництва, музичного та театрального мистецтва. Розуміння консервативним урядом важливості для нормального функціонування держави банківської сфери та необхідності зміцнення грошової одиниці, мало короткочасні позитивні наслідки. Щодо інших політичних та державницьких навичок, як таких, на жаль, переважна більшість (особливо представники соціалістичного табору) не мала. Відсутність внутрішньої єдності в кожному із українських урядів лише посилювали існуючі прогалини.

Загальна невизначеність та непевність знаходила своє відображення на сторінках тогочасної преси. Соціальні та політичні настрої, характерні для тогочасного суспільства дивним чином співзвучні із сучасною ситуацією в Україні: перманентний конфлікт між федералістами, самостійниками, монархістами, соціалістами, аналіз складу тогочасної міської Думи Бердичева; прихід до влади нової політичної сили розпочинається зі звинувачень у непрофесіоналізмі представників попереднього уряду; після чергової зміни влади з'являються закиди щодо фактичного «відмивання» коштів, створенні відповідних структур через які і здійснювались різноманітні оборудки, звинувачення у зраді національних інтересів. На тлі цих подій – роздуми їх сучасників про суть більшовизму та його безперспективність. В цьому контексті, на нашу думку, подальшого аналізу потребують матеріали періодичних видань різного спрямування, з метою відстеження змін у настроях, ідеологічних настановах пов'язаних із встановленням політичної моделі, що базувалась на непопулярних в українському суспільстві ідеях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Капелюшний В.П. Автореферат дисертації доктора історичних наук: 07.00.06. – Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2004.
2. Грицак Я.Й. Українська революція, 1914-1923: нові інтерпретації. [Електронний ресурс] / www.lnu.edu.ua.

3. Журбелюк Г.В. Соціальна політика УНР: загальний та регіональний аспекти (кореляційний аналіз преси Бердичівщини) //Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т.21. – Житомир, 2000 - С. 165-167.
4. // Волинь (Громадсько-політична газета Волинської губернії). – 1918. – 5 січня.
5. Там само. – 1918. – 8 січня.
6. Там само. – 1918. – 9 січня.
7. Там само. – 1918. – 8 лютого.
8. Там само. – 1918. – 5 лютого.
9. Там само. – 1918. – 23 січня.
10. Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Житомир: підручна книга з краєзнавства. – Житомир, 2006.
11. Волинь. – 1918. – 8 лютого.
12. Там само. – 1918. – 15 січня.
13. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. – К., 1999.
14. Волинь – 1918. – 13 лютого.
15. Там само. – 1918. – 28 березня.
16. Там само – 1918. – 30 березня.
17. Там само. – 1918. – 13 травня.
18. Там само. – 1918. – 9 травня.
19. Там само. – 1918. – 10 травня.
20. Там само. – 1918. – 10 травня.
21. Там само. – 1918. – 10 травня.
22. Громадянин (Друкований орган Українського Національного Союзу) - № 1. – 1918.
23. Громадянин. – 1918. – №1.
24. Там само. – 1918. – №2.
25. Там само. – 1918. – № 4.
26. Там само. – 1918. – №3.

Венгерская В.О. ВЛАСТНЫЙ КАЛЕЙДОСКОП 1918 Г.: ПОЛИТИКА И ОБЩЕСТВО (ПО МАТЕРИАЛАМ ВОЛЫНСКОЙ ПЕРИОДИКИ).

В статье, опираясь на материалы двух периодических изданий (одного - умеренно-либерального, другого - социалистического по содержанию) рассматриваются отдельные особенности реализации социально-экономической политики как Украинских социалистических правительств, так и большевистского, также политика консервативного правительства гетмана П.Скоропадского. Особенное внимание уделяется влиянию разной по содержанию и направленностью внутренней политики правительств на рядовую жизнь граждан.

Ключевые слова: Украинская революция, Центральный Совет, Генеральный Секретариат, немецкое присутствие, Совет народных министров, Гетманат П. Скоропадского, Директория, «местные деньги», Лига общественной безопасности, погромы, концерты, курсы для подготовки учителей, гимназии, художественные школы, театры.

Vengersca V.O. IMPERIOUS KALEIDOSCOPE Is A 1918 R.: POLICY AND SOCIETY (ON MATERIALS Of VOLINSCOI PERIODICALS).

In the article, leaning against materials of two magazines (one - moderate-liberal, other - socialistic on maintenance) the separate features of realization of socio-economic policy are examined both the Ukrainian socialistic governments, and bolshevist, also the policy of conservative government of hetman P.Scoropadscogo. Special attention is spared to influencing of different on maintenance and orientation of domestic policy of governments on the ordinary life of citizens.

Keywords: Ukrainian revolution, Central Advice, General Secretariat, German presence, Council of folk ministers, Getmanat of P. Scoropadscogo, Directory, «local money», League of public safety, pogroms, concerts, courses for preparation of teachers, high schools, artistic schools, theaters.

ОСОБОВИЙ ФОНД ГЕОРГІЯ НАРБУТА В НАЦІОНАЛЬНОМУ ХУДОЖНЬОМУ МУЗЕЇ УКРАЇНИ (М. КИЇВ) ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ЙОГО БІОГРАФІЇ 1917 – 1920 РР.

В статті характеризується зміст документів особового фонду визначного художника Георгія Нарбута, датовані 1917 – 1920 рр. й зберігаються в Національному художньому музеї України (м. Київ).

Ключові слова: Г.І. Нарбут, Національний художній музей України (м. Київ), фонд, мистецтво, революція.

Демократичні тенденції з проголошенням незалежності України зумовили принципово нові орієнтири в галузі вітчизняної історії. У зв'язку із розсекреченням масиву архівних документів стало можливим, згідно з критеріями об'єктивності, дослідження життя й діяльності багатьох патріотів, які доклали значних зусиль для утвердження української державності на різних етапах минувшини.

У сучасних умовах дослідники історії культури епохи Української революції 1917-1921 рр. зробили досить значний внесок у вивчення біографій кращих представників національної еліти. До славної когорти інтелігентів, життєвим кредо котрих було служіння Україні, цілком заслужено належить Георгій (Юрій) Іванович Нарбут (1886-1920 рр.) – визначний український художник-графік, педагог, громадський діяч. Він брав активну участь в революції, став одним з фундаторів Української академії мистецтв (1917 р.), був її ректором. Саме в той час Г. Нарбут остаточно утвердився як основоположник українського книжкового мистецтва, він вирішив проблему комплексного оформлення книги. Завдяки унікальному таланту в 1917-1920 рр. йому вдалося створити неперевершені шедеври образотворчого мистецтва («Абетку», ескізи грошових знаків, герби, ілюстрації, обкладинки книг, журналів тощо), котрі стали взірцем для наступних поколінь художників.

Біографія Г.І. Нарбута цікавила багатьох дослідників, починаючи з 1920 р. (часу передчасної смерті) й до сьогодні. Результатом пошуків істориків, мистецтвознавців стала наявність об'ємного історіографічного доробку, присвяченого, здебільшого, характеристиці творчості митця. У 1920-х-1950-х рр. ініціативу у вивченні спадщини Георгія Нарбута проявили такі західноукраїнські науковці діаспори: М. Голубець [1], В. Зонненберг-Федоровський [2], В. Січинський [3], І. Крип'якевич [4], О. Оглоблин [5] та ін. Одна з найперших розвідок про нього в радянській Україні належить М. Бурачек [6]. Автором найбільш фундаментальних праць є послідовний біограф Георгія Нарбута П. Білецький [7, 8]. Творчості Г. Нарбута присвячені праці сучасних науковців, а саме, В. Рубан [9], с. Білоконя [10], І. Іващенко [11], Н. Присталенко [12], О. Харченко [13], спогади В. Кричевського [14], статті в енциклопедичних, довідкових виданнях різних років тощо [15-18].

Унікальна інформація про митця зберігається в архіві та фондах Національного художнього музею України (м. Київ) (далі НХМ України (м. Київ) – найбільшій за чисельністю експонатів музейній установі нашої держави. Аналіз змісту матеріалів біографії і творчості Георгія Нарбута в комплексному аспекті спричинив потребу їх оприлюднення та популяризації.

Колекція «Нарбутіана» представлена особовим фондом художника. Документи, що складають архів Г. Нарбута, ймовірно, були систематизовані Ф.Ернстом під час організації посмертних виставок митця. Фонд включає документи особистого, біографічного та творчого характеру, зібрані в трьох описах. Архівні матеріали дають достатньо повну уяву про Г. Нарбута як людину, митця. У фонді зосереджено його автобіографію, особисті фотографії, листування з дружиною, художниками, громадськими діячами, організаціями, товариствами (в т.ч. щодо Української Академії мистецтв), фоторепортажі виставок, а також його похорону. Особливо цінним є родинний архів Г.Нарбута («Акти Нарбуторум» у двох книгах). (Найдавніший документ – лист ніжинського полковника Н. Жураховського до козака М. Нарбута – датується 1678 р.). Серед матеріалів, зібраних і систематизованих особисто Георгієм Нарбутом, є автограф гетьмана І. Мазепи, план маєтку Нарбутівка (Глухівський повіт на Чернігівщині), генеалогічне дерево Нарбутів, складене Г. Нарбутом та ін. У фонді

Наукові записки

.....
сконцентровано досить об'ємний масив мистецьких творів Георгія Івановича Нарбути. Також тут міститься інформація про вшанування його пам'яті, посмертну виставку праць, організовану в м. Києві 1926 р. [19].

Перший опис (198 одиниць зберігання) представлений такими джерелами періоду Української революції 1917-1920 рр.: особисті документи, матеріали до творчості, листи Георгія Нарбути, листи до нього, службове листування, біографічні відомості, запрошення, різні матеріали, особисті фото, фото робіт Г. Нарбути.

Вважаймо доцільною більш детальну характеристику вищезазначених джерельних груп – особисті документи Георгія Нарбути: автобіографічні замітки (1919 р., 10 аркушів (далі арк.); послужний список (12.03.1919 р., 8 арк.); декларація про прибутки (1920 р., 2 арк.); посвідчення проф. Державної Академії мистецтв (10.04.1919 р., 1 арк.); посвідчення про звільнення від мобілізації в армію (18.07.1919 р., 1 арк.); мандат, виданий комітетом образотворчих мистецтв для участі в організації свята 1 травня (26.04.1919 р., 1 арк.); посвідчення, видані Всеукраїнським комітетом образотворчих мистецтв (5.06.1919 р., 1 арк.), Всеукраїнським відділом мистецтв (5.07., 28.07.1919 р., 2 арк.), Всеукраїнським видавництвом (5.07.1919 р., 1 арк.), професійною Спілкою художників м. Києва (9.02.1919 р., 1 арк.), Комітетом громадських організацій в м. Києві із влаштування зустрічі Директорії УНР (1 арк.), будинковим комітетом (29.01.1918 р., 28.03.1919 р., 3 арк.), Українською Академією мистецтв про охорону державою майстерні Г.І.Нарбути (24.04.1919 р., 1 арк.); охоронні листи комісара з охорони культурно-освітніх установ й організацій (11.02.1919 р., 1 арк.), а також на приміщення студії живопису й графіки Г.Нарбути, видані Наркомосом УСРР (12.04., 29.04.1919 р., 1 арк.).

Матеріали до творчості Георгія Нарбути: фрагмент аркуша з «Діаріуша» (1919 р., 1 арк.); список малюнків (1919 р., 1 арк.); угода з видавництвом «Друкар» про виготовлення Г.І.Нарбутом 33 малюнків до «Абетки» (30.10.1919 р., 1+1 арк.); звернення редакції журналу «Наше минуле» до співробітників (15.11.1918 р., 1 арк.); почесні квитки на вистави «Молодого українського драмтеатру» (1918 р., 3 арк.); статут Українського видавничого товариства «Сіверянська думка» (1918 р., 6 арк.); статут Спілки діячів прикладного мистецтва та художньої промисловості (б.р.в., 8 арк.); протокол спільної наради Правління видавничого товариства «Друкар» і видавничого відділу (28.10, 10.11.1919 р., 2 арк.).

Листи Георгія Нарбути: записка до В. Модзалевського з повідомленням про хворобу (1919 р., 1 арк.); чернетка листа про відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету (22.10.1918 р., 2 арк.); лист до правління видавничого товариства «Друкар» з пропозицією видання «Абетки» (24.10.1919 р., 1 арк.); чернетки та копії листів персидському консулу (11.02.1919 р., 2 арк.; 28.03.1919 р., 4 арк.); копія листа начальнику штабу Київської радянської міліції (28.03.1919 р., 1 арк.); чернетки листів Головного управління мистецтва та національної культури до житлово-ревізійного відділу Київського виконкому в житлових справах Г. Нарбути (1919 р., 1 арк.); до будинкового комітету з інформацією про мешканців квартири Г. І. Нарбути (1919 р., 1 арк.).

Листи до Георгія Нарбути: від О. Карпенка з проханням влаштувати побачення з Я. Ждановичем (1917-1918 рр. – ?, 1 арк.); від студентів майстерні Г. Нарбути (жартівливого характеру з малюнком) (1918-1919 рр. – ?, 1 арк.).

Службове листування: [лист] від Д. Невеглина, власника художньо-іконостасної майстерні із запрошенням оглянути його колекцію (до 1918 р. – ?, 1 арк.); від товариства «Сіверянська думка» з повідомленням про обрання його членом товариства (24.02.1918 р., 1 арк.); [листи] від Українського клубу в м. Києві з повідомленням про подорож до Канева та про вечірку співів (21.06.1918 р., 1 арк.), а також з проханням сплатити членські внески (13.01.1919 р., 1 арк.); від Кооперативного видавництва «Сіяч» з проханням виготовити малюнок й обкладинку до книги Г. Коваленка «Оповідання з української історії» (31.08.1918 р., 1 арк.), з пропозицією прискорити виготовлення ілюстрацій до збірки оповідань О. Левицького (21.10.1918 р., 1 арк.), з повідомленням про припинення діяльності літературно-художньої комісії при Товаристві та з подякою Г. І. Нарбути за допомогу (28.03.1919 р., 1 арк.); від персидського консула у справі про квартиру (10.02., 12.02.1919 р., 1 арк.); [лист] від редактора газети «Трибуна» з пропозицією бути співробітником часопису (9.10.1919 р., 1 арк.); від спілки «Міський споживач» із пропозицією взяти участь у роботі журі конкурсу малюнка художньої марки Спілки (17.07.1919 р., 1 арк.); від Савицького з проханням «постежити за квартирою та

Серія: ІСТОРІЯ

.....
сплатити внески» (11.11.1919 р., 1 арк.); від постійної комісії зі складання «Біографічного словника діячів України» з проханням подати відомості про себе (17.01.1920 р., 1 арк.); поштова картка про зустріч та розмову з [А.] Середою (після 1918 р., 1 арк.); конверти від головного складу Червоного Хреста (до 1918 р., 1 арк.); відділу пластичних мистецтв Міністерства народної освіти й мистецтва (1918 р., 1 арк.); анонімного кореспондента (1918 р., 1 арк.).

Біографічні відомості Георгія Нарбута: повідомлення про смерть художника (23.05.1920 р., 3 арк.); лист В. Міяковського до П. Зайцева про похорон Г. І. Нарбута (24.05.1920 р., 1,5 арк.); свідоцтво про смерть Г. Нарбута (23.05.1920 р., 1 арк.); медичні довідки про стан здоров'я Г. І. Нарбута (23.10.1919 р., 1 арк.; 20.03.1920 р., 1 арк.); опис архіву Г. Нарбута (1915-1920 рр., 1 арк.); службовий список І. Я. Нарбута (20.06.1918 р., 2 арк.).

Запрошення: ініціативного гуртка митців з нагоди організації професійної Спільки (26.01.1918 р., 1 арк.); об'єднаної Комісії відділу художньої промисловості – (без назви, 4.03.1918 р., 1 арк.), з інформацією про ремісничий музей та художньо-промислової школи (11.04.1918 р., 1 арк.), з нагоди скликання з'їзду діячів художньої промисловості (20.04.1918 р., 1 арк.); правління професійної спілки художників м. Києва (23.02.1918 р., 1 арк., 19.03.1918 р., 1 арк.); Ради відділу пластичних мистецтв МНОМ – на розгляд проектів поштових марок (18.03.1918 р., 1 арк.), з інформацією про організацію Національної галереї (25.03.1918 р., 1 арк.), про український шрифт (8,11,18.04.1918 р., по 1 арк.), про Київське художнє училище (10.05.1918 р., 1 арк.), про з'їзд українських художників (13.05.1918 р., 1 арк.), про Київську та Одеську художні школи, про Державну Академію мистецтв (24.05.1918 р., 1 арк.), про розгляд малюнків до «Букваря» (31.07, 22.08.1918 р., по 1 арк.), про проект акцій Державного банку Української держави (9.09.1918 р., 1 арк.), про малюнки до «Букваря» (30.09, 22.10.1918 р., по 1 арк.); від підкомісії з організації технічно-будівельного відділу (19.03.1918 р., 1 арк.); від товариства «Січ» з повідомленням про перенесення засідання (23.04.1918 р., 1 арк.), від Комісії з вироблення українського шрифту (23, 26.04.1918 р., 2 арк.); на міжвідомчу нараду при Головному управлінні у справах мистецтва й національної культури (30.07.1918 р., 1 арк.); від комісії з розгляду малюнків до акцій Українбанку (14.11.1918 р., 1 арк.); архітектурного відділу Київського Софійського комітету (27.11, 31.12.1918 р., 2 арк.); секції історії мистецтва українського наукового товариства (18.01.1919 р., 1 арк.); комісії по вищих школах та інституціях (24.01.1919 р., 1 арк.); комісії зі створення вільних художніх майстерень при відділі художньої освіти (15.05.1919 р., 1 арк.); комісії з обстеження проекту археологічного інституту в м. Києві (25.07.1919 р., 1 арк.); товариства дослідників мистецтва (29.05.1918 р., 1 арк.); комісії з оцінки приміщення та майна театру Геймона (8.11.1918 р., 1 арк.); комісії з ліквідації підвідділу трудової допомоги (15.04.1918 р., 1 арк.); товариства опіки сиріт, батьки яких загинули «в бою» (28.03.1919 р., 1 арк.); на товариський обід видавничого товариства «Друкар» та редакції журналу «Наше минуле» (1.01.1919 р., 1 арк.).

Різні матеріали: щодо урочистого відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету – програма свята на честь організації вузу (20.10.1918 р., 1 арк.), програма урочистого відкриття університету (22.10.1918 р., 2 арк.), вхідний квиток Г. Нарбута на відкриття університету (22.10.1918 р., 1 арк.), запрошення на відкриття вузу (22.10.1918 р., 2 арк.); хлібні та продовольчі картки Г. І. Нарбута (1919 р., 11 одиниць); розписки Товариства шкільної освіти про одержання членських внесків Г. Нарбута (18.09.1919 р., 2 одиниці); копія доповіді міністра народної освіти до ЦР з пропозицією про передачу художньо-промислових шкіл у відання МНО (1918 р., 5 арк.); копія листа про бої у Франції (рос. та нім. мовами, 23.03.1918 р., 1 арк.); молитва за український народ (26.05.1918 р., 2 арк.); копії ордерів про зняття реквізицій з помешкання Г. І. Нарбута (10.04.1919 р., 2 арк.); розписка В. Модзалевського на бланку керуючого справами мистецтва та національної культури (21.06.1919 р., 1 арк.). Особисті фото Георгія Нарбута: Г. Нарбут читає, сидячи на дивані (1918 р., - ?); Г. Нарбут у труні (25.05.1920 р.); похоронна процесія (1920 р.); прощання з Г. Нарбутом на Байковому цвинтарі (1920 р.). Фото робіт Георгія Нарбута: літери «З», «Б», «Абетки» (1917 р.); оформлення диплома С. Єфремова за підписами професорів «Академії шляхології» (березень, 1920 р.); обкладинка книги В. Нарбута «Аллілуя» (1917 р.); «Фортуна» (до збірки «Аллілуя») (1917 р.); монограма – вензель «КВВС» (1919 р.); обкладинки журналів «Зорі», «Револуційне мистецтво» (обидва – 1919 р.); «Мистецтво» (1920 р.); Автопортрет (силует) (1919 р.)²⁰.

Опис №2 названого фонду складається з 9 од. зб. 1917-1920 рр. Особисті документи представлені посвідченнями: Наркомосу УСРР на ім'я Г. Нарбута, зав. секцією художньо-промислового комітету за підписом В. Затонського (23.06.1919р.); посвідчення члена Народного комісаріату у воєнних справах (1.11.1919 р.); посвідчення професора Державної Академії мистецтв (17.02.1920 р.); некролог про смерть (травень, 1920 р.).

Фотографії ілюструють процес організації відкриття Державної Академії мистецтв 1917 р. в м. Києві: експозиції, інтер'єр виставки з творами Г. Нарбута; колектив професорів академії (М. Бурачек, В. та Ф. Кричевські, М. Жук, М. Бойчук, О. Мурашко, Г. Нарбут); старовинний килим; експозиції творів О. Мурашка, М. Бойчука, М. Жука, А. Малевича. М. Бурачека [21].

Третій опис документально-архівного фонду містить родовід Георгія Нарбута, складений А. М. Нарбутом, професором Московського автодорожнього інституту, надісланий до музею в 1995 р. (ця робота виконана автором (до речі, не родичем Г. Нарбута) на замовлення Всесоюзного Інституту мистецтвознавства у м. Москві) [22].

Отже, такий опис дає підстави констатувати, що матеріали архівного фонду Г. Нарбута разом із понад 60-ма творами образотворчого мистецтва містять унікальну інформацію про життя й творчість художника в найбільш вагомий, завершальний період його біографії, що відкриває перспективи для наступних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голубець М. Юрій Нарбут (в другі роковини смерті 25.5.1922) // Літературно-науковий вісник. – 1922. – Т.76. – С.59-62.
2. Зонненберг-Федоровський В. Мистецтво на марках України: (Нарбут і українські марки) // Український філателіст. – Відень, 1935. - №1/2. – С.2-3; №3/4. – С.2-3.
3. Січинський В. Юрій Нарбут: 1886-1920. – Краків-Львів: Укр. вид-во, 1943. – 63 с.
4. Історія української культури / За заг. ред. І.Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – С.572-573.
5. Оглоблин О. Праця Юрія Нарбута над утворенням українського державного Герба і Державної печатки: (з архіву Ю.Нарбута) // Державна думка. – Філадельфія, 1951. - №3. – С.47-50.
6. Бурачек М. Спогади про Г.І.Нарбута // Бібліологічні вісті. – К., 1927. - №1. – С.91-101.
7. Белецкий П. Талантливый украинский художник // Советская Украина. – 1957. – Кн.4. – С.157-161.
8. Белецкий П.А. Георгий Иванович Нарбут. – Л.: Искусство. 1985. – 239 с.:ил.
9. Рубан В. Історія української культури. – К., 2004. – 403 с.
10. Білокінь С. Георгій Нарбут і українська поштова марка // Пошта і філателія України. – 1996. - №1. – С.17-19.
11. Іващенко Г. Український портрет та герб у проєктах гральних карт Георгія Нарбута (1917-1918 рр.) // П'ята наукова геральдична конференція (Львів, 10-11 листопада 1995 р.): Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1995. – С.31-34.
12. Присталенко Н. Українська революція в Нарбутівських алегоріях: (Невідомі ескізи та гіпотези) // Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – С.402-410.
13. Харченко О. «Українська абетка» Г.Нарбута // 100 найвідоміших України. – К.: Автограф, 2004. – С.481-484.
14. Кричевський В. Нарбут в українській Академії мистецтв: До 80-річчя Української державної академії мистецтв // Образотворче мистецтво. – 1997. - №1. – С.54-58; №2. – С.17-19.
15. Енциклопедія українознавства. – К., 2001. – 501 с.
16. Нарбут Георгій Іванович // Митці України: енциклопедичний довідник / Упоряд. М.Г.Лабінський, В.С.Мурза. За ред. А.В.Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. – С.417.
17. Нарбут Георгій (Юрій) Іванович // Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2002. – С.495.
18. Георгій Нарбут // Видатні діячі України минулих століть: меморіальний альманах. – К.: Кампанія Євроімідж, 2001. – С.380-381.
19. Національний художній музей України (м.Київ) (далі – НХМ України (м.Київ)). – Ф.1. – Нарбут Георгій Іванович (1886-1920). – Оп.1. Загальна характеристика фонду.
20. Там само. – Од. зб.1-198.
21. Там само. – Оп. 2. - Од. зб.1-10.
22. Там само. – Оп.3. – Нарбут А.М. Родовід художника Г.І.Нарбута (1995 р., машинопис).

Телячий Ю.В. ЛИЧНЫЙ ФОНД ГЕОРГИЯ НАРБУТА В НАЦИОНАЛЬНОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ МУЗЕЕ УКРАИНЫ (Г. КИЕВ) КАК ИСТОЧНИК ИССЛЕДОВАНИЯ ЕГО БИОГРАФИИ 1917 – 1920 ГГ.

В статье характеризуется содержание документов личного фонда известного художника Георгия Нарбута, датируемые 1917 – 1920 гг., которые хранятся в Национальном художественном музее Украины (г. Киев).

Ключевые слова: Г.И. Нарбут, Национальный художественный музей Украины (г. Киев), фонд, искусство, революция.

Telyachyi Y.V. PERSONAL FUND OF GEORGIY NARBUT IN THE UKRAINIAN NATIONAL ART MUSEUM (KYIV) AS A SOURCE OF HIS BIOGRAPHY RESEARCH.

The article characterizes the content of the documents of the personal fund of a famous artist Georgiy Narbit which date back to 1917 – 1920 and are kept in the Ukrainian National Art Museum (Kyiv).

Keywords: G.I. Narbit, The Ukrainian National Art Museum, fund, Art, revolution.

94(477, 43) «1917-1920»

Г.Д. Бінциаровська

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ПОДІЇ НА ВІННИЧЧИНІ 1917-1920 рр. У ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

За період незалежності розпочато дослідження багатьох проблем історії України. Так, розглянуто питання про роль Вінниччини у період національно-визвольної війни 1917-1920х рр.

У статті висвітлюється аналіз джерел та досліджень науковців цього періоду. Головна увага зосереджена на таких питаннях: політичне життя Поділля у 1917-1920 х рр.; наслідки приходу до влади Центральної Ради; Гетьманський переворот і Вінниччина; часописи Поділля доби Директорії; політичні портрети провідних діячів Української революції з Вінниччини. Стаття являє собою історіографію Вінниччини у 1917-1920 х рр.

Ключові слова: Центральна Рада, Гетьманат, Поділля.

Сьогодні в Україні відбуваються докорінні політичні зміни, тому події 1917-1920 рр. є актуальними, особливо це стосується врахування їх уроків, негативних і позитивних сторін. Правдиву історію нині мають знати всі, а особливо політична еліта, урядовці, депутати. У статті основним завданням є проаналізувати період визвольних змагань 1917-1920 рр. у дослідженнях науковців цього періоду.

Падіння самодержавства, демократизація суспільства сприяли піднесенню національно-визвольних процесів. Виникла можливість самовизначення України й відродження її державності. За ініціативи Товариства українських поступовців була утворена Центральна Рада. Її діяльність завершилась прийняттям чотирьох універсалів, початком формування української армії. Із досліджень Йолтуховського [16, №15] дізнаємось і про формування української армії на Поділлі.

Питання української революції на Поділлі знайшли своє відображення в дослідженнях В.П. Воловика. [7, с. 3-4], П. Мельниченко [25, с. 53-54], А. Лисого [20]. Група авторів Ф. Винокурова., П. Лещенко, Л Шпильова. [3, с.3] досліджували час, коли готувався І Універсал. Науковці підкреслюють, що на території Вінниччини перебувало чимало військ. Вирувало політичне життя, вже після прийняття універсалу активізувався український рух.

Інформацію про події, пов'язані з Центральною Радою, а також про документи того періоду знаходимо у статті Ф.А. Винокурової [4], де вказувалось, що Вінниччина мала у своїх фондах всі чотири універсали, а відозва Центральної ради до населення Волині й Поділля від 15 липня 1917 року у Вінниці була надрукована чотирма мовами : українською, російською, польською та єврейською. Документи свідчать про об'єднання громадськості навколо нової влади, яка робила перші кроки на шляху до незалежності України. Ці події описані у статтях В. Воловика, М. Стопчака [8, с. 40-41].

Телячий Ю.В. ЛИЧНЫЙ ФОНД ГЕОРГИЯ НАРБУТА В НАЦИОНАЛЬНОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ МУЗЕЕ УКРАИНЫ (Г. КИЕВ) КАК ИСТОЧНИК ИССЛЕДОВАНИЯ ЕГО БИОГРАФИИ 1917 – 1920 ГГ.

В статье характеризуется содержание документов личного фонда известного художника Георгия Нарбута, датируемые 1917 – 1920 гг., которые хранятся в Национальном художественном музее Украины (г. Киев).

Ключевые слова: Г.И. Нарбут, Национальный художественный музей Украины (г. Киев), фонд, искусство, революция.

Telyachyi Y.V. PERSONAL FUND OF GEORGIY NARBUT IN THE UKRAINIAN NATIONAL ART MUSEUM (KYIV) AS A SOURCE OF HIS BIOGRAPHY RESEARCH.

The article characterizes the content of the documents of the personal fund of a famous artist Georgiy Narbit which date back to 1917 – 1920 and are kept in the Ukrainian National Art Museum (Kyiv).

Keywords: G.I. Narbit, The Ukrainian National Art Museum, fund, Art, revolution.

94(477, 43) «1917-1920»

Г.Д. Бінциаровська

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ПОДІЇ НА ВІННИЧЧИНІ 1917-1920 рр. У ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

За період незалежності розпочато дослідження багатьох проблем історії України. Так, розглянуто питання про роль Вінниччини у період національно-визвольної війни 1917-1920х рр.

У статті висвітлюється аналіз джерел та досліджень науковців цього періоду. Головна увага зосереджена на таких питаннях: політичне життя Поділля у 1917-1920 х рр.; наслідки приходу до влади Центральної Ради; Гетьманський переворот і Вінниччина; часописи Поділля доби Директорії; політичні портрети провідних діячів Української революції з Вінниччини. Стаття являє собою історіографію Вінниччини у 1917-1920 х рр.

Ключові слова: Центральна Рада, Гетьманат, Поділля.

Сьогодні в Україні відбуваються докорінні політичні зміни, тому події 1917-1920 рр. є актуальними, особливо це стосується врахування їх уроків, негативних і позитивних сторін. Правдиву історію нині мають знати всі, а особливо політична еліта, урядовці, депутати. У статті основним завданням є проаналізувати період визвольних змагань 1917-1920 рр. у дослідженнях науковців цього періоду.

Падіння самодержавства, демократизація суспільства сприяли піднесенню національно-визвольних процесів. Виникла можливість самовизначення України й відродження її державності. За ініціативи Товариства українських поступовців була утворена Центральна Рада. Її діяльність завершилась прийняттям чотирьох універсалів, початком формування української армії. Із досліджень Йолтуховського [16, №15] дізнаємось і про формування української армії на Поділлі.

Питання української революції на Поділлі знайшли своє відображення в дослідженнях В.П. Воловика. [7, с. 3-4], П. Мельниченко [25, с. 53-54], А. Лисого [20]. Група авторів Ф. Винокурова., П. Лещенко, Л Шпильова. [3, с.3] досліджували час, коли готувався І Універсал. Науковці підкреслюють, що на території Вінниччини перебувало чимало військ. Вирувало політичне життя, вже після прийняття універсалу активізувався український рух.

Інформацію про події, пов'язані з Центральною Радою, а також про документи того періоду знаходимо у статті Ф.А. Винокурової [4], де вказувалось, що Вінниччина мала у своїх фондах всі чотири універсали, а відозва Центральної ради до населення Волині й Поділля від 15 липня 1917 року у Вінниці була надрукована чотирма мовами : українською, російською, польською та єврейською. Документи свідчать про об'єднання громадськості навколо нової влади, яка робила перші кроки на шляху до незалежності України. Ці події описані у статтях В. Воловика, М. Стопчака [8, с. 40-41].

У квітні відбувається Гетьманський переворот. До влади прийшов Гетьман Павло Скоропадський. Цей період на Вінниччині і Поділлі досліджували О.І. Яременко, П.С. Григорчук [10, с.60-65], які розповідають що у Вінниці переворот проявився в тому, що начальник міліції Мартиновський розповсюдив оголошення про те, що влада в Україні належить Гетьману всієї України – Павлу Скоропадському. О.І. Яременко [40, с. 246-248] розповідає про встановлення на Поділлі влади гетьмана П.Скоропадського.

У період Гетьманату про поступові кроки до повної концентрації влади на місцях в руках старост свідчить дослідження П.С. Григорчука [11, с. 183-188], який досліджував політичне життя Поділля в роки П. Скоропадського.

Після падіння гетьманату на зміну приходять Доба Директорії – складний і багатоманітний період в історії України і Поділля зокрема. Про це свідчать матеріали місцевої періодики. Часописи Поділля протягом періоду українських визвольних змагань виходили безперервно загальною кількістю 312 одиниць і найбільш активно в часи Директорії [1, с. 20]. У статті М.Становича [33, с. 45-48] аналізується діяльність української політичної еліти доби визвольних змагань 1917 – 1920 років. Обґрунтовується, що криза відносин між різними її течіями та угрупованнями обернулася кризою всієї політичної системи країни і втратою незалежності України.

В історичних дослідженнях Вінниччини 1917-1920 р. міститься ряд політичних портретів провідних діячів Української революції. Це праці К.Завальнюка, [13, с. 13-18] А.Бортняка, [2] М. Становича [29], де знаходимо опис діяльності С. Петлюри; К. Завальнюка [14], І. Ткаченко [38], В. Тимчука [37], які описують організаторів повстанського руху на Поділлі в 1917-1920 р. Анатолія Я Волинця, Г. Гандзюка; у праці С. Калитка [18, с. 37-39] дізнаємось про перебування влітку 1981 р. у м. Бар, Кам'янець М.Грушевського, який тут збирав матеріал для дослідження про Барське староство. Автори Л. Шпильова [39, с.5], М. Станович [33, с. 45-48] описують В. Приходька, політичного і громадського діяча Поділля, який був міністром юстиції в уряді Директорії.

Прихід у грудні 1918 р. до влади Директорії започаткував нову добу в розвитку національно-демократичній революції – добу Директорії УНР. Одним із результатів її діяльності було проголошення Акту Злуки УНР і ЗУНР. Цитуємо далі дослідника цього періоду М. Становича [30]: «Директорія вступила до Києва 18 грудня, вона прибула із Вінниці де вона приймала 10 грудня 1918 р. представників Франції. [31]

Під час воєнної інтервенції та громадянської війни Поділля стало ареною запеклих боїв (тут були австрійські, німецькі окупанти в 1918 р., польські легіонери в 1919 році і особливо в 1920 р., денікінці в 1919 і представники генерала Врангеля, що намагались на території губернії формувати свою третю армію, у 1920 р. про це читаємо у праці В. Воловика [6], який також досліджував історію українського національного руху на Поділлі в першій половині 1917 р. [9, с. 40-41].

Несподівана, нерішуча політика Директорії призвела до того, що Уряду доводилося переховуватись у різних містах України, зокрема на Поділлі. Про перебування Директорії у Вінниці, як столиці УНР, описує М. Станович [34] у своїх статтях, звідки дізнаємось про проживання членів Директорії Андріївського, Макаренка в готелі «Савой», канцелярія уряду знаходилась по вулиці Романівській 67, поруч з палацом Директорії – по вулиці Б.Хмельницького, 4 секретаріат народних міністрів, державна канцелярія по вулиці Б. Хмельницького, 12 (Подільський дім), там був кабінет Голови, його секретаря, працював керуючий справами, урядовці з особливих доручень, комендатура.

Намагаючись врятувати українську справу, Директорія пішла на переговори з Польщею. 24 квітня 1920 року між урядами УНР і Польщею було підписано Варшавський договір. У травні цього ж року Україна, і зокрема, Вінниці приймала Юзефа Пілсудського. Ці події детально описані в статті М. Становича [32], а також у праці І.І Гучва [12, с. 60]. Про перебування поляків на Поділлі в період української революції 1917-1920 рр. пише В.С. Лозовий [21, с. 264-267]

М. Стопчак, В. Воловик [36,41-42], Новінський [26] досліджували перебування С. Петлюри у Вінниці, яку у травні 1920 році було проголошено тимчасово столицею, а також у цій праці згадується про візит прем'єр-міністра Ісаака Мазепи до нашого міста.

Після відновлення радянської влади і втрати владою Директорії восени 1919 р. Директорія перейшла до партизанської форми боротьби. Взимку 1919–1920 рр. її 5-тисячна

армія здійснила так званий «зимовий похід». З дослідження А. Малигіна [22, с. 40] дізнаємось про проходження «зимового походу» через Вінниччину.

Досить детально описано дні перебування С. Петлюри на Вінниччині у праці Завальнюка [15], де знаходимо інформацію про візит до Вінниці директора ЗУНР Петрушевича, і до Жмеринки Мазепи. Стаття А. Залигіна [23, с. 6] дає опис подій пов'язаних з прийняттям Петлюрою місії Антанти, у праці М. Становича [28] йдеться про перебування Петлюри, І. Мазепи у м. Липовець.

Досить яскраво наступне побачення Петлюри з містом над Бугом відбулось у травні 1920 року, про це описує І.П. Вільшина [5, с. 59], цитуючи місцеву газету «Хвиля» 7 травня 1920 р.

Міста Бар, Брацлав, Бершадь, Вапнярка теж були осередками українського державотворення, відповідно до статті М. Становича [30], міста Могилів-Подільський, Жмеринка – місця ставки, де у вагонах готувались і друкувались українські видання .

Однією із неприємних сторінок історії української революції стали єврейські погроми. Праці В. Сергійчука [27, с. 105], Л. Бернара [19] свідчать, що погроми мали місце й на Вінниччині.

Боротьба за незалежність в Україні 1917–1920 рр. завершилась поразкою: Західна Україна ввійшла до складу Польщі, Румунії, Чехословаччини, а в Наддніпрянській Україні остаточно утвердився більшовицький режим. Героїчна боротьба українського народу 1917–1920 рр. стала прикладом вона дала досвід наступним поколінням українців. Без цієї боротьби було б неможливим проголошення державної незалежності в 1991 році. І досить вагоме місце в цій боротьбі відіграла Подільська земля, адже вона стала ареною боротьби, важливість пов'язана з тим, що подільські землі пов'язані із створенням Української держави, пов'язані з тим, чим живе зараз народ України.

Аналіз зазначеного наукового матеріалу, незважаючи на різноманітність поглядів щодо оцінки історичних подій, дозволяє нам прийти до рішення, що події періоду 1917–1920 рр. на території Вінниччини потребують ще ретельного дослідження.

Революційні події не завжди закінчуються щасливо, так і революція 1917–1920 рр., але вони вчать прийдешні покоління не припускають помилок минулого, пробуджують свідомість у народу. Ось головний урок історії для народу, який прагне до свободи, до кращого майбутнього, до розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Белінський М. Часописи Поділля (в межах УРСР). – Вінниця. – 1927. – С. 20.
2. Бортняк А. Крім усього іншого, ще й видатний публіцист // Вінницька газета. – 1999. – 18 травня.
3. Винокурова Ф. Й., Лещенко П.В., Шпильова Л.М. «Однині самі будемо творити своє життя» // Вінниччина. – 1992. – 1 липня. – С.3
4. Винокурова Ф.А. Піднімалась Україна... [Про документи, що знаходяться в обласних архівах періоду створення УНР] // Вінниччина. – 1992. – 15 лютого.
5. Вільшина І.П. Газета «Хвиля» про зустріч С.В. Петлюри у Вінниці в 1920 р. // Тези доп. і повідом. 11-ї Вінн.обл.іст-краєзн.конф. – Вінниця. – 1992. – С. 59
6. Воловик В. П. «Біла пляма прояснюється» // Вінниччина. – 1992. – 21 травня.
7. Воловик В. П. Деякі концептуальні питання історії Поділля (1917-1920 рр.) // Тези доп. і повідом. 11-ї Вінн.обл.іст-краєзн.конф.- Вінниця. – 1992. – С. 3-4
8. Воловик В., Стопчак М. Події УНР на Поділлі в жовтні-грудні 1917 р. // Тези і доп. і повідом. 17-ї Вінн. обл. іст. краєзн. конф. – Вінниця, 1997. – С. 40-41.
9. Воловик В., Стопчак М. З історії українського національного руху на Поділлі в І п. 1917 р. // Тези доп. і повідом. 16-ї Вінн.обл.іст-краєзн.конф. – Вінниця. – 1997. – С. 40-41
10. Григорчук П.С., Яременко О.І. Поділля в період гетьманату: деякі аспекти політичного розвитку//Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. – Хмельницький, 1995. – С. 60-65.
11. Григорчук П.С.Політичне становище на Поділлі в період гетьмана Павла Скоропадського //Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 183-188.
12. Гучва І.І. Промова Ю. Пілсудського у Вінниці 17 травня 1920 р. // Тези доп. одинадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця. – 1992. – С. 60.
13. Завальнюк К. Ананій Волинець – організатор повстанського руху на Поділлі в 1917-1920 рр. // Тези доп. і повідом. 17-ї Вінн.обл.іст-краєзн.конф. – Вінниця. – 1997. 13-18
14. Завальнюк К. Генерал УНР із Поділля // Вінницька газета. – 1998, – 26 листопада
15. Завальнюк К. У наших краях бував він не раз // Вінниччина. – 1999. – 2 травня.

16. Йолтуховський М. Листаючи забуті часописи // Подільський край. – 1994. – 15 листопада
17. Йолтуховський М. Читаючи архівні документи // Земля Подільська. – 1995. – 11 березня.
18. Калитко С. Діячі Центральної Ради та Східне Поділля // Тези і доп. і повідом. 19-ї Вінн. обл. іст. краєзн. конф. – Вінниця, 1999. – С. 37-39.
19. Лекаш Бернар. За 20 років до Освенціма // Вінницька правда. – 1990. – 5 серпня.
20. Лисий А. Першу незалежність було втоплено в крові чи випливе друга з нафтового чорторию? // Подолія. – 1993. – 21 січня.
21. Лозовий В.С. Поляки на Поділлі в період української революції 1917-1920 рр. // Поляки на Хмельниччині. – Хмельницький, 1999. – С. 264-267.
22. Малигін А. Вінниччина в добу Директорії: [Події 1919-1920 рр.] // Тези доп. 15-ї Вінн. обл. краєзн. конф. – Вінниця. – 1996. – С.40.
23. Малигін А. Симон Петлюра на Вінниччині. // Народна газета. -1996. – серп (№34) – С. 6.
24. Масловський М. Зустріч С. Петлюри в Могилів-Подільському і Ямполі в 1920 р. // Тези доп. і повідом. 15-ї Вінн. обл. іст.-краєзн. конф.- Вінниця. – 1996. – С. 52
25. Мельниченко П. Літопис визвольного руху на Поділлі навесні 1917 р. (за матеріалами газети «Народна воля») // Тези доп. і повідом. 17-ї Вінн. обл. іст.-краєзн. конф.- Вінниця. – 1997. – С. 53-54
26. Новінський Л. Столиця України – Вінниця? // Подолія. – 1993. - 15 квітня.
27. Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство. // Дніпро. – 1999. - №5/6. – С. 105-140.
28. Станович М. «Бо смерть мов пес голодний, йде за нами»: [Вінниччина періоду УНР] // Вінниччина.- 1992 р. – 17 жовтня.
29. Станович М. «Борітеся, ще час, ще час!» [Область періоду УНР] // Вінниччина. – 1992. – 26 вересня.
30. Станович М. «Підступаючись до епохи. Вінниччина. – 1992- 21 листопада.
31. Станович М. Злука зароджувалась у Вінниці: [Про Вінниччину в період Директорії] // Вінниччина. – 1992. – 15 серпня.
32. Станович М. Юзеф та Симон: [Пілсудський та Петлюра у Вінниці 1920 р.] // Вінниччина. – 1992. – 31 жовтня.
33. Станович М. Подільська преса – важливе джерело історії української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. доби Директорії УНР // Вінниччина: минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – 2005. – 45-48.
34. Станович М. Таємниці готелів «Савой», «Бельвю», «Континенталь»: [Вінниччина в період Директорії] // Вінниччина. – 1992. – 29 серпня.
35. Станович М. Як Петлюра закрав «Свободное слово»: [Вінниччина часів Директорії] // Вінниччина. – 1992. – 12 вересня.
36. Стопчак М. Воловик В. Воєнно-політичне становище в Подільській губернії навесні 1919 р.: [Лютий - червень] // Тези доп. 15-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – 1996. – С.41-42
37. Тимчук В. Волинець: герой чи отаман банди // Вінницька правда. – 1990. – 7 жовтня.
38. Ткаченко І. Хто ж він, отаман Волинець? // Панорама. – 1999. – 21 серпня.
39. Шпильова Л, Степанович М. Редактор, котрий українізував часопис // Економічне життя Поділля. – 1997. – №2. – С. 5.
40. Яременко О.І. Встановлення на Поділлі влади гетьмана П. Скоропадського // Матеріали ІХ Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 246-248.

Бинцаровская Г.Д. НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫЕ СОБЫТИЯ ВИННИЧЧИНИ 1917-1920 ГГ. В ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ.

Статья освещает анализ источников и исследований научных работников о роли Винниччины периода национально-освободительной войны 1917-1920-х гг. Главное внимание сосредоточено на таких вопросах: политическая жизнь Подолья в 1917-1920-х гг.; последствия прихода к власти Центрального Совета; Гетманский переворот и Винниччина; журналы Подолья времени Директории; политические портреты ведущих деятелей Украинской революции из Винниччины. Статья представляет собой историографию Винниччины 1917-1920-х гг.

Ключевые слова: Центральный Совет, Гетманат, Подолье.

Bintsarovska G.D. NATIONAL-LIBERATION EVENTS OF VINNITSYA REGION OF 1917-1920 IN THE HISTORICAL-AREA STUDIES RESEARCHES.

The article lights the analysis of sources and researches of research workers about the role of the Vinnichchyni period of national liberation war 1917-1920th. Much attention is paid to such questions: political made of living of Podillya in 1917-1920; consequenus of the Central Rada coming into power; hetman's overturn and Vinnitsya region; historical description of Podillya during

Directory times; political images of the leading political figures of Ukrainian revolution from Vinnitsya region. The article is the Vinnitsya region historiography of 1917-1920.

Keywords: Central Advice, Getmanat, Podillya.

УДК 394 (477)

О.А. Коляструк

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ В СУЧАСНІЙ ЗАХІДНІЙ НАУКОВІЙ ТРАДИЦІЇ

У статті йдеться про стан розвитку історії повсякденності на сучасному етапі в західній історіографії та її специфічні національні особливості (Німеччина, Італія, США, Англія та ін.).

Ключові слова: історія повсякденності, повсякденне життя, національна історіографія, мікроісторія, соціальна історія, культурна історія, приватна сфера, щоденні практики.

В останнє десятиліття в історико-культурологічній та соціально-гуманітарній літературі все частіше зустрічається термін «повсякденність». Раніше відкинута філософами як несправжня, повсякденність сьогодні стала об'єктом гуманітарно-наукової рефлексії. Це не випадково, на думку дослідників, і хоч цей конструкт прийшов до нас з повсякденного вжитку, саме він дозволяє «схопити» суб'єктивність – головне, що вирізняє людину від усіх інших істот. ... І сьогодні вираз «повсякденність», що раніше був профанним, все більше претендує на статус наукової категорії [1, с. 21].

Історія повсякденності як напрям зародилась у першій третині минулого століття у Франції, а до його завершення остаточно здобула визнання у переважній більшості європейських національних історіографій в Європі і за океаном, нині вона має потужний розвиток [2-6]. Оскільки в українській історіографії цей напрям новітніх досліджень лише набуває окреслень і статусу [7-13], а його становлення певною мірою відбувається під впливом досягнень зарубіжних істориків, вважаємо за необхідне здійснити короткий огляд його розвитку у останній чверті ХХ – на початку ХХІ ст.

У Німеччині історія повсякденності (Alltagsgeschichte) як перспективний напрям антропологічно орієнтованої науки з 1990-х рр. вийшла за межі історії матеріальної культури, вивчення житла, харчування, одягу тощо. Її завдання – аналіз життєвого світу звичайних пересічних людей, їх щоденної поведінки і буденних переживань. Вона витримала досить гостру критику адептів «соціальної історичної науки» [14, с. 180-184]. Німецькі соціальні історики лайливо глузували зі спроб «повсякденників» знайти свою нішу в історичній науці Німеччини: Г.-У. Велер повторив слідом за Н. Еліасом, що напрям поки що «ні риба, ні м'ясо»; Ю. Кокка вважав її скороминущою «тенденцією», «настроєвою хвилею». Таке ставлення виражало закономірний конфлікт шкіл. У 1980-ті рр. «історія повсякденності» цілком надавалася до критики, оскільки її молоді дослідники ще визначалися з предметом вивчення, методами дослідження і джерелами дослідницького забезпечення. Критики називали її неоригінальною дилетантською спробою підважити основні засади історичної професії. Натомість вже у 1992 р.в Ганновері на Національному конгресі істориків Німеччини була утворена окрема секція з історії повсякденності, що формально засвідчило інституювання нового напрямку, лідерами якого були А. Людтке, Х. Медик, р.Ван Дюлман та ін. Наукова спільнота склалась на основі ідеї консолідації різних напрямків соціальної історії з орієнтацією на її міждисциплінарність і порівняльний підхід. Конгрес визнав історію повсякденності науковим напрямком, що є свого роду «коректуванням історичної науки і дасть нові шанси для оцінки минулого». об'єктами вивчення стали окремі звичайні люди або їх групи, носії повсякденних інтересів, а через них – проблеми культури як способу розуміння повсякденного життя і поведінки у ньому [15]. Вже наступного року був налагоджений випуск періодичного видання «Історична антропологія. Культура. Суспільство. Повсякденність» у видавництві «Бойлау» за редакцією Ріхарда дан Дюльмана, Альфа Людтке, Ханса Медика і Міхаеля Міттерауера. Це видання маніфестувало «відкриття» історії «крізь призму життєвих обставин людей». Журнал охоче надавав свої сторінки антропологам, обговорюючи як «внутрішні» питання етнології, так і її стосунки з історією.

Directory times; political images of the leading political figures of Ukrainian revolution from Vinnitsya region. The article is the Vinnitsya region historiography of 1917-1920.

Keywords: Central Advice, Getmanat, Podillya.

УДК 394 (477)

О.А. Коляструк

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ В СУЧАСНІЙ ЗАХІДНІЙ НАУКОВІЙ ТРАДИЦІЇ

У статті йдеться про стан розвитку історії повсякденності на сучасному етапі в західній історіографії та її специфічні національні особливості (Німеччина, Італія, США, Англія та ін.).

Ключові слова: історія повсякденності, повсякденне життя, національна історіографія, мікроісторія, соціальна історія, культурна історія, приватна сфера, щоденні практики.

В останнє десятиліття в історико-культурологічній та соціально-гуманітарній літературі все частіше зустрічається термін «повсякденність». Раніше відкинута філософами як несправжня, повсякденність сьогодні стала об'єктом гуманітарно-наукової рефлексії. Це не випадково, на думку дослідників, і хоч цей конструкт прийшов до нас з повсякденного вжитку, саме він дозволяє «схопити» суб'єктивність – головне, що вирізняє людину від усіх інших істот. ... І сьогодні вираз «повсякденність», що раніше був профанним, все більше претендує на статус наукової категорії [1, с. 21].

Історія повсякденності як напрям зародилась у першій третині минулого століття у Франції, а до його завершення остаточно здобула визнання у переважній більшості європейських національних історіографій в Європі і за океаном, нині вона має потужний розвиток [2-6]. Оскільки в українській історіографії цей напрям новітніх досліджень лише набуває окреслень і статусу [7-13], а його становлення певною мірою відбувається під впливом досягнень зарубіжних істориків, вважаємо за необхідне здійснити короткий огляд його розвитку у останній чверті ХХ – на початку ХХІ ст.

У Німеччині історія повсякденності (Alltagsgeschichte) як перспективний напрям антропологічно орієнтованої науки з 1990-х рр. вийшла за межі історії матеріальної культури, вивчення житла, харчування, одягу тощо. Її завдання – аналіз життєвого світу звичайних пересічних людей, їх щоденної поведінки і буденних переживань. Вона витримала досить гостру критику адептів «соціальної історичної науки» [14, с. 180-184]. Німецькі соціальні історики лайливо глузували зі спроб «повсякденників» знайти свою нішу в історичній науці Німеччини: Г.-У. Велер повторив слідом за Н. Еліасом, що напрям поки що «ні риба, ні м'ясо»; Ю. Кокка вважав її скороминущою «тенденцією», «настроєвою хвилиною». Таке ставлення виражало закономірний конфлікт шкіл. У 1980-ті рр. «історія повсякденності» цілком надавалася до критики, оскільки її молоді дослідники ще визначалися з предметом вивчення, методами дослідження і джерелами дослідницького забезпечення. Критики називали її неоригінальною дилетантською спробою підважити основні засади історичної професії. Натомість вже у 1992 р.в Ганновері на Національному конгресі істориків Німеччини була утворена окрема секція з історії повсякденності, що формально засвідчило інституювання нового напрямку, лідерами якого були А. Людтке, Х. Медик, р.Ван Дюлман та ін. Наукова спільнота склалась на основі ідеї консолідації різних напрямків соціальної історії з орієнтацією на її міждисциплінарність і порівняльний підхід. Конгрес визнав історію повсякденності науковим напрямком, що є свого роду «коректуванням історичної науки і дасть нові шанси для оцінки минулого». об'єктами вивчення стали окремі звичайні люди або їх групи, носії повсякденних інтересів, а через них – проблеми культури як способу розуміння повсякденного життя і поведінки у ньому [15]. Вже наступного року був налагоджений випуск періодичного видання «Історична антропологія. Культура. Суспільство. Повсякденність» у видавництві «Бойлау» за редакцією Ріхарда дан Дюльмана, Альфа Людтке, Ханса Медика і Міхаеля Міттерауера. Це видання маніфестувало «відкриття» історії «крізь призму життєвих обставин людей». Журнал охоче надавав свої сторінки антропологам, обговорюючи як «внутрішні» питання етнології, так і її стосунки з історією.

А. Людтке наполягав на розумінні історії «як багатошарового процесу, який відтворюється і, насамперед, трансформується тими, хто є водночас і об'єктами історії та її суб'єктами» [15, с. 99].

Г.-У. Велер пояснював популярність напрямку тим, що в ідеї вивчення маленької людини як антипода сильних світу цього, що завжди знаходились у центрі уваги історика, міститься скритий протест проти несправедливості, проти панування бюрократії в сучасному світі, проти втрати простої людяності й уваги один до одного. Можна також додати, що історична повсякденність дозволяє людині наблизитись до минулого, оцінити його адекватно, вжитися в нього, відчувти своє минуле [16].

У сучасній німецькій історіографії дуже часто зближують і навіть ідентифікують поняття «історія повсякденності» та «мікроісторія». Хоча це не є цілком вірним. Почасті для історика повсякденності мікроісторія є методом, натомість дослідницьким полем мікроісторії є історія повсякденності [17, с. 129-130]. З іншого боку в Німеччині поступово долається раніше припустиме ототожнення між «історією знизу» та «історією повсякденності».

в Італії проблематика повсякденної історії почала розроблятися у 1970-ті рр. під егідою наукової течії, що набула назви «мікроісторія». Її пов'язують з невеликою групою італійських істориків: Карло Гінзбург, Джованні Леві і Едоардо Гренді. Мікроісторія виникла як реакція на традиційну в Італії «риторичну» історію, історію-синтез, як протиположна спрощеним уявленням про автоматизм суспільних процесів і тенденцій. За визнанням Е. Гренді, сильний вплив на формування цього напрямку мала соціальна антропологія [18, с. 291-294]. Тоді ж він відзначив внутрішню неоднорідність мікроісторії, оскільки теоретичні маніфести з'явилися багато пізніше і вирішальним моментом на перших етапах була дослідницька практика. Зазначимо, що термін «мікроісторія в Європі вперше вжив Фернан Бродель ще у 1960 р., щоправда, слово було застосоване мимохіть і в негативному контексті [19]. Потім воно з'явилося в романі французького критика Раймона Кено «Сині квіти» (1965; 1985). Р.Кено так само ієрархічно протиставив мікро- і макроісторії. Перша, за його викладом, виявилась не тільки набагато нижчою за «світову історію» або «загальну історію», але й ... навіть нижче за «історію подій» [20, с. 194]. Наприкінці 60-х рр. цей термін вжив мексиканський дослідник Л. Гонсалес-і-Гонсалес уже в серйозному смислі як підзаголовок книги про своє рідне село. Впродовж десятиліття значення і зміст поняття «мікроісторія» змінилися і остаточно звільнилися від негативного і конкретного образу дрібного, не вартого уваги, наче приватного залишку «великої» історії. З другої половини 70-х рр. термін *microstoria* став окреслювати новий науковий напрям.

З кінця 1970-х рр. насамперед в Італії, але також в США, у Франції та ФРН мікроісторія, раніше іронічно ототожнювана з «жалюгідними рештками» історії, перетворюється у новий спосіб дослідження і пізнання, що відкриває можливість проникнути у недосліджені галузі соціальної історії [20, с. 194-195]. На відміну від традиційної історії («погляд згори») дослідники цього напрямку зосередили увагу на історії соціальних низів, але не цілих класів, а малих груп чи навіть окремих родин, щоб зрозуміти їх «переживання історії», їх адаптацію до життєвих обставин чи політики державців. Тому в Італії історія повсякденності ідентифікувалась і як «історія знизу», і як мікроісторія. У контексті вивчення повсякденності йдеться не про суспільну історію як таку, а про щоденний досвід соціальних груп, про латентні важелі щоденної поведінки.

По-перше, мікроісторія була реакцією на один з різновидів соціальної історії, котра відтворювала модель економічної історії і користувалась кількісними методами, описуючи лише загальні тенденції без врахування розмаїття і специфіки локальних культур. По-друге, мікроісторія була свого роду відгуком на зближення з антропологією, остання пропонувала альтернативну модель – розширене вивчення казусів. Мікроскоп – принадна альтернатива телескопу, що дозволяла конкретним людям і локальному досвіду знову стати частиною історії [21]. По-третє, мікроісторія була відповіддю на зростаюче розчарування у так званій «метарозповіді» прогресу.

Молоді італійські історики, згуртувавшись навколо журналу «*Quaderni Storici*», розпочали видання серії «*Microstorie*». Надзвичайно важливо, що їх цікавили не стільки «середній зріз», не типовість, а виключність, унікальність. Вони звернули увагу не лише на поширене, стереотипне в історії, а й на випадкове, одиничне, приватне. Вивчення випадкового, на їх думку, дозволить відтворити множинні і гнучкі соціальні ідентичності, які виникають і

руйнуються під час взаємин (конкуренції, солідарності, об'єднання тощо). Тим самим вони прагнули встановити зв'язок між індивідуальною раціональністю і колективною ідентичністю [22, с. 31].

Знайомство з працями, виконаними за принципами мікроісторії, дозволяє відчути в них не тільки наскрізний струмінь історичної антропології, а й цілі масиви матеріалів з історії повсякденності. Це закономірно, оскільки мікроісторики вдалися до методики детального розгляду історії низів, щоб з'ясувати історичне минуле крізь життя пересічної людини, отже, вони мали поцікавитись її побутом, предметно-речовим оточенням, щоденними практиками і звичками, її проживанням на тлі ідеології і політики, в контексті не тільки юридичних законів і приписів, а й стереотипів, легітимізованих звичкою поколінь.

Водночас уже перші праці мікроісториків виказали два істотних недоліки. Перший – пастка описовості, за висловом Ж. Ревеля, прагнення, щоб нічого не пропустити, зачепити все, що має стосунок до цілого. Другий – проблема репрезентативності досліджуваного об'єкта. Цілком очевидно, що не можна відтворити історію шляхом арифметичного складання певних «історій» об'єктів та індивідів. Але наскільки правильним є інший підхід: розкрити всю повноту історії через біографію того чи іншого представника класу, стану тощо? Як можна бути впевненим, що у житті саме даного індивідуума відбилися всі найважливіші процеси? [23].

мікроісторикам дорікали за побутописання, надмірну увагу до деталей. Серед учених точилась дискусія стосовно доцільності таких історичних студій. Дослідники вдалися до мікроаналізу, щоб, наче під збільшувальним склом, роздивитися істотні особливості досліджуваного явища. Дж. Леві підкреслював, що вивчення проблеми на мікрорівні зовсім не свідчить про масштаб проблеми. Навпаки, мікроаналіз дозволяє побачити переломлення загальних процесів у «певній точці реального життя». «мікроісторія означає не розглядання дрібниць, а розгляд у подробицях».

Упродовж 1990-х рр. у багатьох дослідженнях вказувалось на наявність в італійській мікроісторії двох різних напрямків: «соціального» підходу і відмінного від нього, «культурного». виникло два типи мікроісториків: одні цікавились переважно соціальною конституціоналізацією історичних об'єктів, а інші – вписуванням їх у культурний контекст. Таке протиставлення вперше проявилось, на думку Альберто Банті, у праці Карло Гінзбурга «Морелі, Фрейд і Шерлок Холмс: докази і науковий метод». Як зазначав А. Банті, обидві течії мікроісторії мали стосунок до малих об'єктів дослідження, але методи і цілі у них різні [24]. Через три роки Едоардо Гренді також вказав на існування двох напрямків в мікроісторії [18].

Отже, італійські мікроісторики, як і їхні французькі чи німецькі колеги, об'єктивно доклалися до становлення європейської традиції вивчення повсякденної історії.

під впливом європейської «нової історії» в США склалось кілька підходів з приводу того, як слід писати історію повсякдення. Низка істориків розуміли під повсякденністю переважно сферу приватного життя, що охоплює питання сім'ї, домашнього побуту, виховання дітей, дозвілля, товариських стосунків, кола спілкування і взаємин [25]. Інші насамперед розглядали життя трудове, ті моделі поведінки і стосунків, що виникли на робочому місці [26]. найцікавішим і найдинамічнішим напрямом радянських студій в англомовній історіографії стало вивчення повсякденних культурних практик радянського суспільства, зокрема сталінізму. Проблеми приватної сфери загалом, повсякденного життя в умовах радянського суспільного ладу вивчали такі дослідники, як Шейла Фіцпатрік, Рональд Суні, Левіс С'егельбаум та ін. [27-29]. Одним з найбільш цікавих питань для істориків-повсякденників є взаємозв'язок між приватними й публічними практиками. Сталінізм у своєму повсякденному вимірі передбачав такі специфічні практики як щохвилине самоспостереження та самоконтроль, публічне визнання вини, громадське обговорення чийогось приватного життя. За радянського режиму люди публічно мусили говорити речі, які вважали брехнею, і обговорювати «правду» в приватному житті. Звертання до влади зі скаргами, доносами, проханнями, тобто перенесення до громадської сфери особистих життєвих ситуацій, було частиною повсякденного репертуару радянських громадян у боротьбі з життєвими труднощами, оскільки інші способи вирішення проблем у сталінський період були недовірними. Дослідники повсякденності в умовах тоталітарних режимів часто зосереджувались на активному чи пасивному опорі режиму [30]. Дослідниця Д. Вірлінг наполягала на виокремленні проблеми насилля в повсякденності. Вона висловила думку про те, що повсякденність стає свого роду bastionом простої людини проти

всього загрозливого насилля державної влади. Адже влада виступає не тільки як система норм, настанов і приписів, які регламентують повсякденне життя, але й як соціальна практика. Традиційна формула, за якою людина підкорена системі, пояснюється здатністю влади за допомогою економічних і соціально-політичних інститутів здійснювати експансію, тобто інтегрувати суспільство в єдиний монолітний організм. Такий погляд на природу насилля є панівним в історичній науці, лише зрідка враховується його інший бік: ставши заручником державної влади, людина поступово стає гарантом її внутрішньої стабільності і функціонування. Втім, така характеристика є вкрай важливою для розкриття феномену тоталітаризму [31, с. 248]. Отже, історія повсякденності змінює оптику бачення минулого, відповідно, і його оцінювання і тлумачення. Такий поворот в історіографії відповідав логіці розвитку науки.

Не випадково в Чиказькому університеті ще у 80-х рр. ХХ ст. професором Ш. Фіцпатрік був організований семінар досліджень російської радянської історії, за результатами його напрацювань був започаткований цикл видань у цьому жанрі. У концепції Ш. Фіцпатрік історія повсякденності окреслена як феноменальна «життєво-ужиткова практика», що включає форми поведінки, стратегії виживання та просування, якими користуються люди в специфічних соціально-політичних умовах, котрі виникли внаслідок бруталного втручання держави в усі сфери життя [32, с. 7]. До кола тем, що дають можливість розкрити повсякденні практики радянських людей за сталінського режиму, дослідниця включила торгівлю, подорожі, свята, анекдоти, пошук квартири, отримання освіти / роботи, просування по службі, налагоджування зв'язків і придбання покровителів, укладання шлюбу і виховання дітей, скарги і доноси, голосування і спроби уникнути впливу ворогів. Таким чином, у полі аналізу опинилися аспекти як суто приватного, особистого, навіть внутрішнього світу людини, так і офіційного, публічного, не тільки дозвілєвого, а й виробничо-професійного і суспільно-громадянського характеру. Насправді монографії Ш. Фіцпатрік про звичайне життя радянських людей у «надзвичайних умовах» [32-33] засвідчили значно ширше розуміння нею цього нового напрямку в історичній науці. Дослідниця доводить, що радянська повсякденність 1920-1930-х рр. визначалась передусім державою, її ідеологією, соціально-економічною та національно-культурною політикою. Традиційні ментальні чинники формування повсякденних практик були блоковані державою і з часом скореговані у процесі формування homo sovieticus [32, с. 275]. Зауважимо, що піонерські роботи американських учених про радянську повсякденність сталінської пори не тільки помітно захопили розвиток напрямку в перебудовній і постперебудовній Російській Федерації, а й визначили його основну тематику і коло проблем.

з 1980-х рр. на Заході успішно розвивається історія приватного життя («privacy»), серед фундаментальних праць п'ятитомна французька «Історія приватного життя», цей напрям виник в 1960-і рр. з історії тематики сім'ї. За виразом Т.Харевен, історико-сімейні дослідження – це «нанизування розсипаних перлів на нитку», за допомогою якої можна реконструювати «килим соціальних змін». Вивчення приватного життя ведеться по двох головних аспектах: ритуальне оформлення і правове регулювання актів приватного життя і стиль повсякденного життя.

Варто відзначити, що в Англії історія повсякденності також має доволі потужну традицію, у межах якої серія книг подружжя Квеннеллів посідає досить значне місце. Квеннелли розпочали свою діяльність з 1917 р., їх твори не підлягали марксистському розумінню історії. крім того, автори не були професійними істориками: Марджорі Кортні Квеннелл була художницею, а Чарльз Генріх Борн Квеннелл – архітектором. Через це їх книгам не надавалось значення (втім, як і працям Віолле-ле-Дюка, котрий теж був архітектором). Квеннелли прагнули донести до молодого покоління історичне минуле своєї країни, вони намагались сформулювати відповідне ставлення саме у цьому середовищі. Показовою у цьому разі є доля їх сина, відомого літературознавця, письменника і поета сера Пітера Квеннелла (1905-1993), чия освіта почалась з книг батьків. У 50-60-ті рр. він сам працював над історією повсякдення ХІХ ст.: його біографії Чосера, Шекспіра, Байрона, Шеллі і багатьох інших великих англійців визнані кращими в англійському літературознавстві. П. Квеннелл завжди приділяв увагу повсякденним аспектам життя своїх героїв, що додавало їм живості та яскравості, показувало їх живими людьми.

Після другої світової війни у Великій Британії спеціальне дослідження повсякденності почало здійснюватися в межах історії робітничого класу. Піонером тут виступив у 60-ті рр. Е. Томпсон з монографією «Формування робітничого класу», де приділив багато уваги

повсякденному життєвому світу простого робітника, спробував реконструювати його поведінкові норми. Значний імпульс розвитку вивченню повсякденності надав науково-дослідний рух «History Workshop». Починаючи з 1966 р. на підставі нарративних джерел оксфордські студенти досліджували повсякденність промислових робітників та її роль у соціальній боротьбі. Більше того, дослідження повсякденності стало здійснюватися в формі усних опитувань, завдяки чому вже в 1971 р. було створене товариство з вивчення усної історії («Oral History»).

Така практика вивчення недавнього минулого («на відстані» одного покоління) шляхом інтерв'ювання свідків набула поширення у багатьох європейських країнах. Змістом «усної історії» є опитування свідків епохи. У них беруть інтерв'ю з метою довідатись, як вони сприймали своє життя під час різних режимів, у різних політичних, економічних і соціальних умовах. Такі суб'єктивні джерела сприяли не реконструкції фактів, а реконструкції сприймання минулого і формування їх пам'яті. У центрі уваги дослідників знаходиться «життєвий досвід».

У Швеції 1978 р. С. Ліндквіст опублікував книгу «Копай, де стоїш», яка стала свого роду біблією по вивченню повсякденних умов праці. С. Лінквіст базувався на вивченні життєвих умов робітників цементної промисловості. У монографії подані практичні приклади роботи з листами, спогадами [34, с.148].

Так у межах «нової історичної науки» сформувалася історія повсякденності як один з дослідницьких напрямків. Поруч з загальним магістральним напрямом написання тотальної історії в європейській історіографії нерідко додавались супутні причини, зумовлені як науковими, так і суспільними чинниками: у Німеччині – це «неповнота» соціальної історії, в Італії – загальнодемократичні настрої суспільства, в Британії – переосмислення можливостей джерел.

Багатоманітність ідей, які ніс із собою новий (порівняно з броделівським, що був зосереджений на ментальності) підхід до повсякденності, визначалась контекстом його виникнення – епохою постструктуралістського виклику гуманітарним знанням з його цікавістю до мови, критикою текстоцентризму, пошуком образів іншого і толерантного визнання цього іншого. Спільним для двох підходів до повсякденності – і наміченого Ф. Броделем, і пропонованого мікроісториками – було нове розуміння минулого як історії знизу, історії зсередини, що надало голос маленькій людині як незвичайній, так і пересічній. Наслідком цього стало подолання снобізму стосовно маргіналів суспільства (злочинців, інакомислячих, представників сексуальних меншин тощо). Два підходи об'єднує також міждисциплінарність (зв'язок із соціологією, психологією, етнологією, культурологією тощо). Обидва передбачають – хоч і на різних рівнях (макроісторичному і мікроісторичному) – увагу до символіки повсякденного життя. Врешті дослідники обох напрямків визнали, що людина минулого не була схожою на людину сьогодення, вивчення цієї несхожості є шляхом до розуміння механізмів соціопсихологічних змін. У світовій науці продовжують співіснувати обидва розуміння історії повсякденності – і як реконструкції ментального макроконтраксту подієвої історії, і як реалізації прийомів мікроісторичного аналізу [31, с. 248].

Таким чином, станом на початок XXI ст. історія повсякденності як самостійний напрям наукових досліджень у західноєвропейській історіографії не викликає заперечень. Втім її становище має низку особливостей.

По-перше, й до сьогодні зберігається певна концептуальна і термінологічна невизначеність самої історії повсякденності та нечіткість її меж і взаємин з іншими близькими течіями в сучасній історіографії. Більшість дослідників визнають, що історія повсякденності завдячує своїй появі історико-антропологічному лону, є її від брунькуванням. Втім трапляються, з одного боку, їх протиставлення, а з іншого, пряме ототожнення і паралелізм. Ще складнішими є інституційні взаємини історії повсякденності з такими течіями сучасної історичної науки, як історія приватного життя, нова культурна історія, мікроісторія, історія знизу, історія ментальностей, усна історія тощо.

По-друге, предметне становище об'єкту повсякденної історії спонукає міждисциплінарні контакти і запозичення. У зв'язку із цим можна виокремити такі три специфічні напрями дослідження повсякденності: 1) історико-антропологічний (Ж. Ле Гофф, А.Я. Гуревич та ін.); 2) соціолого-феноменологічний (А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман, І. Гоффман, Л. Юнін); 3) культурно-семіотичним (Ю.М. Лотман, В.В. Іванов, В.Н. Топоров, Б.А. Успенський та ін.).

По-третє, строкате і численне розмаїття досліджень відбувається на двох рівнях: концептуально-теоретичному (методологічному) і конкретно-історичному. Останній значно переважає як за кількістю праць, так і за тематикою досліджень.

По-четверте, предметні окреслення й методологія історії повсякденності мають свої особливості у кожній з національних шкіл, що пристали на визнання повсякденності як об'єкту історичного аналізу. Це зумовлене низкою чинників: загальним розвитком тієї чи іншої національної історіографії, станом її сучасного розвитку; наявністю науково-дослідних традицій, шкіл і центрів; загальним рівнем розвитку суспільства і станом його світоглядних, громадянських і гуманітарних, запитів; забезпеченістю науково-інтелектуальними силами; наявністю особистості(-ей), що здатна(-і) на роль лідера, засновника, організатора, натхненника.

Сучасному етапу вивчення повсякденності притаманні такі тенденції: а) прагнення пов'язати повсякденність як мікроісторичний рівень життя з макроісторією (економікою, політикою, рівнем розвитку техніки тощо) і показати їх взаємодію; б) відмова від самоцінного побутописання; в) звернення до ментального рівня повсякденного життя, до ідеалів, стереотипів свідомості, ціннісних орієнтацій; г) розкриття культурних смислів побутових речей, одягу, форм і формул поведінки, спілкування; д) тяжіння до синтезованого розкриття повсякденності з опертям на семіотичне, естетичне, культурологічне вивчення повсякденності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касавин И. Т., Щавелев С. П. Анализ повседневности. – М., 2004.
2. David I. Hoffman. Stalinist values: The Cultural Norms of Soviet Modernity (1917-1941), Ithaca and London, 2003.
3. Devies Sarah. Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, propaganda and dissent, 1934-1941, Cambridge, 1997.
4. Moshe Lewin, The Making of Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia New York, 1985.
5. Wendy Z. Goldman, Women, the State, and Revolution: Soviet Family Police and Social life, 1917-1936. – New York, 1993.
6. Lynne Viola, Introduction in Contending with Stalinism: Soviet Power and Popular Resistens in the 1930s. – Ithaca, 2002. – P. 9-13.
7. Васильчук Г.М. Вивчення «радянської повсякденності» 20-30-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Зб. ст. – Вип. 11. – К.: ПУ НАНУ, 2007. – С. 102-111.
8. Гогохія Н.Т. Якісні методи дослідження у вивченні радянської повсякденності 1920-30-х рр. // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка. – 2007. – №23. – С. 109-114.
9. Головка В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряму // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наук. пр. – Вип. 17. – К.: ІІУ НАНУ, 2007. – 494 с.
10. Коляструк О.А. предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // український історичний журнал. – 2007. – №1. – С. 174-184.
11. Куновська О. Quo vadis «Історія повсякдення»? // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 18. – 488 с. – С. 21-30.
12. Удод О. Методологічні проблеми історії повсякденності // Матеріали V Міжнародного конгресу українців / 26-30 серпня 2002 р., м. Чернівці. – Історія. – Ч. 2. – Чернівці: «Рута», 2004. – 639 с. – С. 381-385.
13. Удод О.А. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства // Історія в школах України. – К., 2005. – №4. – С. 40-45.
14. Оболенская С.В. «История повседневности» в историографии ФРГ // Одиссей. Человек в истории. – М., 1990. – С. 180-196.
15. Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии // Социальная история: Ежегодник. 1998/1999. – М., 1999. – С. 77-100.
16. Гатаева Б.Т. Концепции повседневности в зарубежной культурологии // Россия – Запад – Восток: компаративные проблемы современной философии // Философская антропология. – 2004.
17. Оболенская С. В. Некто Йозеф Шеффер, солдат гитлеровского вермахта // Одиссей. Человек в истории. 1996. – М., 1996. – С. 128-147; 18. Гренди Э. Еще раз о микроистории // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории – 1996. – Вып. 1. – М., 1997. – С. 291-302.
19. Гинзбург К. Микроистория: две-три вещи, которые я о ней знаю // Современные методы преподавания новейшей истории. – М., 1996. – С. 207-235.

20. Медик Ханс. Микроистория // Thesis. – 1994. – Вып.4. – С. 193-202.
21. Леви Дж. К вопросу о микроистории // Современные методы преподавания новейшей истории. – М., 1996. – С. 167-190.
22. Лелеко В.Д. Пространство повседневности в европейской культуре. – СПб.: СПГУКИ, 2002. – 320 с.
23. Филлюшкин А.И. Историческая антропология // <http://www.novist20w.narod.ru/>.
24. Черутти Симона. Микроистория: социальные стосунки проти культурних моделей? / Cherutti S. Microhistory: Social Relations versus Cultural Models? / Between Sociology and History. Essays on Microhistory, Collective Action, and Nation-Building / Ed. by A.-M. Castrén, M.Lonkila, M.Peltonen. – Helsinki, 2004. – P.17-50.
25. A History of Private Life. IV: From the Fires of revolution to the Great War. – Cambridge, 1990.
26. The History of Everyday Life. Reconstruction Historical Experience and Ways Life. – Princeton, 1995.
27. Siegelbaum L., Sokolov A. Stalinism as a way of life: A narrative in documents. – London, New Haven: Yale University Press, 2000.
28. Fitzpatrick S. Private and public practices // Stalinism: New directions / Ed. by S. Fitzpatrick. – New York, London: Routledge, 2000.
29. Suny R. G. Reading Russia and the Soviet Union in the twenties century: How the ‘West’ wrote its history of the USSR // The Cambridge history of Russia. – Vol. III: The twenties century / Ed. by R. G. Suny. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – P. 57-64.
30. Peukert D.J.K. Inside Nazi Germany. Conformity, Opposition, and Racism in Everyday Life. – New Haven, 1987.
31. Методологические проблемы истории. – Мн., 2006.
32. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / пер. с англ. Л.Ю.Пантина. – 2-е изд. – М.: РОССПЭН, 2008. – 336 с.
33. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. – М.: РОССПЭН, 2001. – 341 с.
34. Курьянович А.В. история повседневности как характерная черта мировой исторической науки во второй половине XX в. // Теоретико-методологические проблемы исторического познания: Материалы к междунауч. науч. конф./ Под ред В.Н.Сидорцова, В.С.Кошелева, Я.С.Яскевич: В 2 т. – Мн.: РИВШ БГУ, 2000. – Т.1. – 201 с. – С.147-150.

Коляструк О.А. ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ ЗАПАДНОЙ НАУЧНОЙ ТРАДИЦИИ.

В статье речь идет о состоянии развития истории повседневности на современном этапе в западной историографии и ее специфические национальные особенности (Германия, Италия, США, Англия и др.).

Ключевые слова: история повседневности, повседневная жизнь, национальная историография, микроистория, социальная история, культурная история, частная сфера, повседневные практики.

Kolyastruk O.A. HISTORY OF EVERYDAY LIFE IN THE CONTEMPORARY WESTERN SCIENTIFIC TRADITION.

The article is dedicated to showing the status of the daily life in the contemporary western scientific tradition and specifically peculiarities (Germania, Italia, USA, England and other).

Keywords: history of everyday life, everyday life, national historiography, mikrohistory, social history, cultural history, private sphere, everyday practice.

Рецензії

УДК 94(477.43/.44) «1917/1918»:08

А.К. Лусий

**СХІДНЕ ПОДІЛЛЯ В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ГЕТЬМАНАТУ
П. СКОРОПАДСЬКОГО (БЕРЕЗЕНЬ 1917 Р. – ГРУДЕНЬ 1918 Р.): ЗБІРНИК
ДОКУМЕНТІВ ТА МАТЕРІАЛІВ. УПОРЯДНИКИ: ЗАВАЛЬНЮК К.В., СТЕЦЮК Т.В. –
ВІННИЦЯ, 2008. – 208 С.**

Зауважено, що упорядники рецензованого збірника документів та матеріалів вперше у науковий обіг ввели досі невідомі документи з історії Східного Поділля періоду Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського.

Одним з найпоширеніших міфів у галузі історичного поділлязнавства є міф про масовий більшовицький революційний рух на Поділлі у 1917-1918 рр. та про його безперечну підтримку місцевим населенням. Про це нас свого часу переконували такі відомі, проте тенденційно сформовані, збірники документів, як-от «Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р. – лютий 1918 р.)» (Хмельницький, 1957) та «Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.)» (Вінниця, 1959), а також чимало відповідних наукових досліджень. Лише із здобуттям Україною незалежності у 1991 р. стало можливим на повний голос говорити про реальні історичні події на теренах нашого краю. Про них мовою документів сказали упорядники рецензованого збірника К.В. Завальнюк та Т.В. Стецюк.

При підготовці збірника «Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського» використано 115 документів, які зберігаються у фондах Державного архіву Вінницької області. Зокрема, чимало фактичного матеріалу із зазначеної тематики взято із фондів Подільського губернського комісара Тимчасового уряду (ф. Р – 2734), Подільського губернського коменданта (ф. Р – П 96), Вінницького окружного суду (ф. Д – 172), Вінницької повітової земської управи (ф. Д – 255), Вінницької міської думи (ф. Д – 262) тощо.

Тематично та хронологічно документи збірника об'єднані авторами – упорядниками у два розділи: «Східне Поділля в часи Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)» та «Східне Поділля в добу Гетьманату П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.)».

Представлені у збірнику документи дозволяють дослідникам краще зрозуміти ту складну соціально-політичну та економічну обстановку на Поділлі, яка настала після Лютневої революції 1917 р. в Російській імперії. Це і параліч старих органів влади, і стихійні селянські заворушення, підпали та руйнування поміщицьких маєтків, розгул карного бандитизму та широкої хвилі дезертирства, деструктивні виступи більшовиків (аж до насильницької узурпації влади у Вінниці в січні 1918 р.), російських монархістів-чорносотенців («Червона точка» та ін.), польських легіонерів, свавілля німецьких та австро-угорських союзних військ, внутрішні чвари серед українських національних політичних сил, економічні негаразди тощо. І ось саме на тлі вищезгаданих несприятливих факторів і відбувалось будівництво молодої Української держави, про що також розповідають документи збірника (стабілізація фінансової системи, розбудова національної освіти, кооперації, адміністративного апарату тощо).

Щодо територіального представництва, то в збірнику включені ті населені пункти (в межах сучасної Вінницької області), які раніше входили до складу Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Літинського, Могилівського, Ольгопільського, Новоушицького та Ямпільського повітів Подільської губернії. Водночас у збірнику не представлені ті райони сучасної Вінниччини, які раніше входили до складу Київської губернії (Козятинщина, Липовеччина, Іллінещина, Оратівщина тощо) і за тогочасним адміністративно-територіальним принципом не належали до Поділля.

Усі опубліковані у збірнику документи мають складені до них заголовки, де зазначається дата, місце походження, вид документа (розпорядження, лист, донесення, рапорт, телеграма тощо) і стислий зміст.

У кінці документів вказуються посади і, по можливості, прізвище осіб, які їх підписали. Крім цього, у контрольно-довідкових відомостях (легендах) до документів подаються такі дані,

.....
як назва архіву, номер фонду, опису, справи і аркушів, а також автентичність тексту (оригінал або копія).

Документи у збірнику публікуються мовою оригіналів за сучасною орфографією, із збереженням фонетичних особливостей першоджерел. Крім цього, автори-упорядники дозволили собі використати чимало розділових знаків, яких не вистачає в оригіналах.

Варто також відзначити, що низку документів у збірнику опубліковано із скороченням. Це стосується тих випадків, коли документ містить малоцінні відомості або ж текст у ньому пошкоджено. При цьому скорочення зазначаються трьома крапками, взятими у прямі дужки.

У випадках пропусків складів чи окремих слів, що утруднюють розуміння тексту, авторами-упорядниками вживаються доповнення у квадратних дужках.

У цілому, на нашу думку, збірник документів сприятиме кращому розумінню періоду становлення Української державності на Поділлі в 1917-1918 рр., а його матеріали із цікавістю сприймуть науковці, освітяни, краєзнавці, зрештою, усі небайдужі до вітчизняної історії люди.

Lysyi A.K. VOSTOCHNE PODILLYA DURING THE REIGN OF TSENTRALNA RADA AND HETMAN P.SKOROPADSKYI (MARCH 1917 – DECEMBER 1918): collection of documents and materials. Authors: K.V.Zavalnyuk, T.V.Stetsyuk. – Vinnitsya, 2008. – 208 p.

The authors of this reviewed collection of documents and materials have firstly put into science circulation unknown documents from the history of Vostochne Podilla of the reign of Tsentralna Rada and hetman P. Skoropadskyi.

УДК 94(477) «1919/1920»: 338.43.01/02

О.М. Любовець

**КОРНОВЕНКО С.В. БІЛИЙ РУХ ПІВДНЯ РОСІЇ: АГРАРНА ПОЛІТИКА УРЯДІВ
А. ДЕНІКІНА, П. ВРАНГЕЛЯ (1919 – 1920 РР.) – ЧЕРКАСИ, 2009. – 440 С.**

У статті прорецензовано монографію С.В. Корновенка. Обґрунтовано, що аграрна політика уряду А.Денікіна, була спрямована на поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насіннєвим фондом, робочою худобою тощо.

Події революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. в Україні – одна із складних і неоднозначних сторінок національної історії. У них взяли участь всі верстви тогочасного українського суспільства. Одним із активних учасників стало селянство, яке прагнуло задовольнити своє споконвічне прагнення володіти та користуватися землею. Визначаючи особливості громадянської війни на території колишньої Російської імперії, Л. Троцький писав про те, що на Півдні Росії громадянська війна була суто селянською, укоріненою у місцевий ґрунт і мужицькою люття випереджала революційну боротьбу в інших частинах країни”. Саме шляхи вирішення аграрного питання політичними силами під час революції та громадянської війни у багатьох моментах визначали подальший розвиток подій. Фактично у той час не існувало жодного військово-політичного режиму, який у той чи інший спосіб, намагаючись заручитися підтримкою селян, не проводив би аграрну політику. Не став винятком і Білий рух Півдня Росії. Його лідери великого значення надавали аграрній політиці, оскільки, як засвідчив досвід попередніх років революції, спостерігався прямий зв’язок між аграрною складовою внутрішньоекономічної політики тієї чи іншої влади і ставленням до неї селянства – основного виробника матеріальних благ і найчисельнішої частини тогочасного українського суспільства. З урахуванням цього С. Корновенко звернувся до вивчення актуальної теми – аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля.

Рецензована монографія написана з дотриманням новітніх методологічних підходів, їхнього критичного осмислення автором. Зокрема, як правильно зазначає С. Корновенко, модерністські та постмодерністські методології не бездоганні, їхнє застосування не може бути “сліпим”, хоч кожна з них (і всі вони разом), безперечно, мають право на існування; враховуючи пізнавальні можливості людини, багатовимірність об’єктів історичних досліджень,

.....
як назва архіву, номер фонду, опису, справи і аркушів, а також автентичність тексту (оригінал або копія).

Документи у збірнику публікуються мовою оригіналів за сучасною орфографією, із збереженням фонетичних особливостей першоджерел. Крім цього, автори-упорядники дозволили собі використати чимало розділових знаків, яких не вистачає в оригіналах.

Варто також відзначити, що низку документів у збірнику опубліковано із скороченням. Це стосується тих випадків, коли документ містить малоцінні відомості або ж текст у ньому пошкоджено. При цьому скорочення зазначаються трьома крапками, взятими у прямі дужки.

У випадках пропусків складів чи окремих слів, що утруднюють розуміння тексту, авторами-упорядниками вживаються доповнення у квадратних дужках.

У цілому, на нашу думку, збірник документів сприятиме кращому розумінню періоду становлення Української державності на Поділлі в 1917-1918 рр., а його матеріали із цікавістю сприймуть науковці, освітяни, краєзнавці, зрештою, усі небайдужі до вітчизняної історії люди.

Lysyi A.K. VOSTOCHNE PODILLYA DURING THE REIGN OF TSENTRALNA RADA AND HETMAN P.SKOROPADSKYI (MARCH 1917 – DECEMBER 1918): collection of documents and materials. Authors: K.V.Zavalnyuk, T.V.Stetsyuk. – Vinnitsya, 2008. – 208 p.

The authors of this reviewed collection of documents and materials have firstly put into science circulation unknown documents from the history of Vostochne Podilla of the reign of Tsentralna Rada and hetman P. Skoropadskyi.

УДК 94(477) «1919/1920»: 338.43.01/02

О.М. Любовець

**КОРНОВЕНКО С.В. БІЛИЙ РУХ ПІВДНЯ РОСІЇ: АГРАРНА ПОЛІТИКА УРЯДІВ
А. ДЕНІКІНА, П. ВРАНГЕЛЯ (1919 – 1920 РР.) – ЧЕРКАСИ, 2009. – 440 С.**

У статті прорецензовано монографію С.В. Корновенка. Обґрунтовано, що аграрна політика уряду А.Денікіна, була спрямована на поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насіннєвим фондом, робочою худобою тощо.

Події революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. в Україні – одна із складних і неоднозначних сторінок національної історії. У них взяли участь всі верстви тогочасного українського суспільства. Одним із активних учасників стало селянство, яке прагнуло задовольнити своє споконвічне прагнення володіти та користуватися землею. Визначаючи особливості громадянської війни на території колишньої Російської імперії, Л. Троцький писав про те, що на Півдні Росії громадянська війна була суто селянською, укоріненою у місцевий ґрунт і мужицькою люття випереджала революційну боротьбу в інших частинах країни”. Саме шляхи вирішення аграрного питання політичними силами під час революції та громадянської війни у багатьох моментах визначали подальший розвиток подій. Фактично у той час не існувало жодного військово-політичного режиму, який у той чи інший спосіб, намагаючись заручитися підтримкою селян, не проводив би аграрну політику. Не став винятком і Білий рух Півдня Росії. Його лідери великого значення надавали аграрній політиці, оскільки, як засвідчив досвід попередніх років революції, спостерігався прямий зв’язок між аграрною складовою внутрішньоекономічної політики тієї чи іншої влади і ставленням до неї селянства – основного виробника матеріальних благ і найчисельнішої частини тогочасного українського суспільства. З урахуванням цього С. Корновенко звернувся до вивчення актуальної теми – аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля.

Рецензована монографія написана з дотриманням новітніх методологічних підходів, їхнього критичного осмислення автором. Зокрема, як правильно зазначає С. Корновенко, модерністські та постмодерністські методології не бездоганні, їхнє застосування не може бути “сліпим”, хоч кожна з них (і всі вони разом), безперечно, мають право на існування; враховуючи пізнавальні можливості людини, багатовимірність об’єктів історичних досліджень,

.....
будь-яка методологія не є універсальною, передбачає взаємозв'язок із іншими, потребує постійного удосконалення.

Наукововиправданим є судження автора рецензованої монографії стосовно того, що соціокультурний підхід, обраний С. Корновенком як стрижневий методологічний орієнтир дослідження, має багатовимірний характер, об'єднуючи, наприклад, історичне, історіософське та соціологічне вивчення суспільства. Це дозволяє брати до уваги під час дослідження всю багатогранність реальності соціального життя, досліджувати українське суспільство, селянство, учасників Білого руху Півдня Росії у подіях революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. як суперечливу єдність відносин особистості, груп, суспільства в усіх можливих комбінаціях.

Науково цінними у рецензованій монографії є думки автора про те, що аграрне питання у програмних засадах Білого руху Півдня Росії було представлено від початку його формування, тобто вже у “Конституції генерала Л. Корнілова” (грудень 1917 – січень 1918 рр.), у наступних програмних та законодавчих документах воно уточнювалося та доповнювалося, залежно від конкретних історичних обставин та завдань, що стояли перед його лідерами. Адже загальноприйнятним було інше твердження. Вважалося, що лідери Білого руху Півдня Росії не приділяли великого значення аграрній політиці, реставруючи дореволюційні порядки і не більше.

С. Корновенком обґрунтовано доведено, що аграрна політика уряду А. Денікіна, спрямована на поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насіннєвим фондом, робочою худобою тощо, не сприймалася селянами українських губерній різко негативно. Однак, як широко розкрито у тексті рецензованої монографії, розбіжності між принципами білої влади з устаткування тилу та практикою їхньої реалізації зумовили те, що високий ступінь соціальної довіри до Добровольчої Армії, як уособлення білої ідеї, який вона мала на початку приходу на територію українських губерній, змінився наприкінці її перебування на рівнозначне соціальне розчарування, невдоволення, що і стало підґрунтям розгортання антиденікінського селянського повстанського руху опору.

Схвалення заслуговує вдала спроба, зроблена С. Корновенком, показати, що законодавство аграрної реформи Уряду Півдня Росії спрямовувалося на впорядкування землекористування і землеволодіння на селі; за мету ставилося наділення за плату селян землею, піднесення як їх матеріального добробуту, так й інтенсифікація сільського господарства в цілому; законодавство представляло та захищало економічні інтереси не лише середньозаможного та заможного селянства, а й інтереси незаможного та малозаможного селянства; поміщики усувалися із процедури розрахунків із селянами-займанцями, їм заборонялося не лише повертатися у маєтки, а навіть обіймати адмінпосади у повіті, де ці маєтки розташовувалися; аграрне законодавство влади білого Криму було «гнучким», тобто розроблялося та удосконалювалося з урахуванням соціально-економічних та суспільно-політичних обставин часу. Основні його положення узгоджувалися з принципами вирішення аграрного питання у країнах Центрально-Східної та Південної Європи. Врангелівське аграрне законодавство не суперечило й аграрним інноваційним моделям українських національних урядів, зокрема Директорії УНР.

Цінним у монографії є те, що її автором встановлено і аргументовано тезу стосовно того, що влада білого Криму, конструюючи систему управління, переглянула роль, місце і значення селянської ініціативи та самоорганізації. Волосні земельні ради стали справжніми органами місцевого самоврядування, через які “по-селянськи”, а не “по-панськи” вирішувалося аграрне питання. Владні інститути не втручалися в їхню роботу, виконуючи допоміжну функцію при волосних земельних радах. Останні представляли та захищали інтереси селян перед цивільними властями білого Криму, які рахувалися з висловленими ними пропозиціями.

Позитивно, що С. Корновенко відійшов від однобокого, спрощеного підходу у трактуванні причин, які визначали позицію селян Північної Таврії та Криму до аграрної реформи П. Врангеля. Серед чинників, які впливали на ставлення селянства до аграрних інновацій Уряду Півдня Росії, автор рецензованої монографії правильно, на нашу думку, називає причини соціально-економічного, суспільно-політичного, суб'єктивного характеру. Діапазон коливався від відкритого несприйняття (з боку поміщиків), стриманого ставлення до активної зацікавленості (з боку селян, червоноармійців, солдат і офіцерів Російської Армії). Відкритого збройного протистояння між населенням та властями на ґрунті реалізації не

виявлено. Водночас С. Корновенку варто було б звернути увагу й на національний аспект. Передусім на те, як фактор мови, про що, наприклад, неодноразово йдеться у мемуарах учасників Білого руху Півдня Росії, позначався на сприйнятті селянами Добровольчої та Російської Армій, режимів А. Денікіна, П. Врангеля.

Отже, рукопис монографії С. Корновенка “Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919 – 1920 рр.)” за актуальністю, науковістю та обґрунтованістю отриманих результатів заслуговує на рекомендацію до друку. Ми переконані, що це дослідження істотно доповнює історичні знання з історії революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр., аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля, яка, незважаючи на всю неоднозначність її оцінок – цінний історичний досвід конструктивної, наскільки це було можливим за руйнації традиційних суспільно-політичних та соціально-економічних відносин, внутрішньої господарсько-економічної політики.

Lyubovets O.M. KORNOVENKO S.V. WHITE GUARD MOVEMENT IN THE SOUTH OF RUSSIA. AGRICULTURAL POLICY OF A.DENIKIN AND P.VRUNGEL GOVERNMENTS (1919 – 1920) – CHERKASY, 2009. - 440 S.

In this article the monograph of S.V. Kornovento is put under review. It has been proved that agricultural policy of A.Denikin government was directed at improvement of land-use system, increase of agricultural soil working, providing agriculture with agriculture implements, seed-cultural fund, working cattle etc.

УДК 368(477) «1919/1938»

В.А. Тучинський

**МЕЛЬНИЧУК О.А. СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
(20 – 30-ТІ РР. ХХ СТ.) – ВІННИЦЯ: ЕДЕЛЬВЕЙС І К, 2009. – 372 С.**

У статті прорецензовано монографію О.Мельничука, виокреслено основні проблеми та напрямки соціального страхування в Радянській Україні міжвоєнного періоду.

Становлення України як демократичної, соціальної та правової держави має на меті підвищення рівня життя її громадян до соціальних стандартів цивілізованих держав світу. Реалізації цього завдання сприятиме виважена та збалансована соціальна політика, спрямована на соціальний прогрес, тобто на подолання бідності, зменшення майнового розшарування населення, поліпшення добробуту, посилення соціальної стабільності, побудови ефективної системи соціального захисту.

В умовах ринкових трансформацій пріоритетною організаційно-правовою формою реалізації прав громадян на соціальний захист, інструментом і механізмом реалізації соціальної політики виступає соціальне страхування, яке дозволяє, у випадку настання соціальних ризиків, зберегти необхідні стандарти рівня і якості життя. Пошук раціональних шляхів становлення та розвитку даного інституту в незалежній Україні вимагає не лише ознайомлення із теорією та практикою соціального страхування у передових країнах світу, але й вивчення особливостей його функціонування на українських землях в історичній ретроспективі. Важливим для розуміння сучасних основ та принципів діяльності соцстраху є період 20 – 30-х рр. ХХ ст., що позначився функціонуванням та діяльністю самодіяльних органів соціального страхування.

Монографічне дослідження Мельничука О.А. виконане на основі опрацювання широкої джерельної бази, основу якої склали: архівні матеріали; нормативні акти, що визначали правовий статус страхових органів; матеріали періодичної преси досліджуваного періоду та опубліковані документи. Їх всебічний аналіз дає автору змогу твердити про функціонування впродовж 20 – 30-х рр. системи соціального страхування як однієї із організаційно-правових форм соціального захисту робітників та службовців.

Проведений у вступі історіографічний екскурс із досліджуваної проблеми свідчить про відсутність цілісного наукового історичного дослідження про діяльність органів соціального страхування в Україні у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. Автор цілком справедливо зазначає, що обґрунтовуючи досягнення соціальної політики у сфері підвищення добробуту трудящих, переважна більшість істориків радянської доби акцентували увагу на вивченні заходів

виявлено. Водночас С. Корновенку варто було б звернути увагу й на національний аспект. Передусім на те, як фактор мови, про що, наприклад, неодноразово йдеться у мемуарах учасників Білого руху Півдня Росії, позначався на сприйнятті селянами Добровольчої та Російської Армій, режимів А. Денікіна, П. Врангеля.

Отже, рукопис монографії С. Корновенка “Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919 – 1920 рр.)” за актуальністю, науковістю та обґрунтованістю отриманих результатів заслуговує на рекомендацію до друку. Ми переконані, що це дослідження істотно доповнює історичні знання з історії революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр., аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля, яка, незважаючи на всю неоднозначність її оцінок – цінний історичний досвід конструктивної, наскільки це було можливим за руйнації традиційних суспільно-політичних та соціально-економічних відносин, внутрішньої господарсько-економічної політики.

Lyubovets O.M. KORNOVENKO S.V. WHITE GUARD MOVEMENT IN THE SOUTH OF RUSSIA. AGRICULTURAL POLICY OF A.DENIKIN AND P.VRUNGEL GOVERNMENTS (1919 – 1920) – CHERKASY, 2009. - 440 S.

In this article the monograph of S.V. Kornovento is put under review. It has been proved that agricultural policy of A.Denikin government was directed at improvement of land-use system, increase of agricultural soil working, providing agriculture with agriculture implements, seed-cultural fund, working cattle etc.

УДК 368(477) «1919/1938»

В.А. Тучинський

**МЕЛЬНИЧУК О.А. СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
(20 – 30-ТІ РР. ХХ СТ.) – ВІННИЦЯ: ЕДЕЛЬВЕЙС І К, 2009. – 372 С.**

У статті прорецензовано монографію О.Мельничука, виокреслено основні проблеми та напрямки соціального страхування в Радянській Україні міжвоєнного періоду.

Становлення України як демократичної, соціальної та правової держави має на меті підвищення рівня життя її громадян до соціальних стандартів цивілізованих держав світу. Реалізації цього завдання сприятиме виважена та збалансована соціальна політика, спрямована на соціальний прогрес, тобто на подолання бідності, зменшення майнового розшарування населення, поліпшення добробуту, посилення соціальної стабільності, побудови ефективної системи соціального захисту.

В умовах ринкових трансформацій пріоритетною організаційно-правовою формою реалізації прав громадян на соціальний захист, інструментом і механізмом реалізації соціальної політики виступає соціальне страхування, яке дозволяє, у випадку настання соціальних ризиків, зберегти необхідні стандарти рівня і якості життя. Пошук раціональних шляхів становлення та розвитку даного інституту в незалежній Україні вимагає не лише ознайомлення із теорією та практикою соціального страхування у передових країнах світу, але й вивчення особливостей його функціонування на українських землях в історичній ретроспективі. Важливим для розуміння сучасних основ та принципів діяльності соцстраху є період 20 – 30-х рр. ХХ ст., що позначився функціонуванням та діяльністю самодіяльних органів соціального страхування.

Монографічне дослідження Мельничука О.А. виконане на основі опрацювання широкої джерельної бази, основу якої склали: архівні матеріали; нормативні акти, що визначали правовий статус страхових органів; матеріали періодичної преси досліджуваного періоду та опубліковані документи. Їх всебічний аналіз дає автору змогу твердити про функціонування впродовж 20 – 30-х рр. системи соціального страхування як однієї із організаційно-правових форм соціального захисту робітників та службовців.

Проведений у вступі історіографічний екскурс із досліджуваної проблеми свідчить про відсутність цілісного наукового історичного дослідження про діяльність органів соціального страхування в Україні у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. Автор цілком справедливо зазначає, що обґрунтовуючи досягнення соціальної політики у сфері підвищення добробуту трудящих, переважна більшість істориків радянської доби акцентували увагу на вивченні заходів

соціального захисту 50 – 80-х рр. ХХ ст., в період, коли основною його формою виступало соціальне забезпечення. Самодіяльне соціальне страхування 1920-30-х рр., охарактеризоване як буржуазний інститут соціального захисту, залишалося поза увагою дослідників.

У першому розділі подано загальну характеристику складових частин радянського соціального страхування, визначено його місце і роль у більшовицькій доктрині суспільного розвитку. Цікавим видається дослідження автором джерел фінансового забезпечення системи соціального страхування.

Другий розділ рецензованої книги присвячений організації надання допомоги населенню в порядку соціального страхування. Коло питань, що розглядаються тут автором охоплює соціальне страхування від безробіття, медичне обслуговування застрахованих, організацію профілактичної допомоги та забезпечення застрахованих у разі тимчасової втрати працездатності.

Предметом розгляду третього розділу є пенсійне забезпечення застрахованих у визначений автором період. Особливу увагу дослідник звертає на практичні кроки пенсійного страхування. Заслуговує на схвалення прагнення автора визначити особливості реформування пенсійного страхування протягом 30-х рр. ХХ ст.

Правильно визначена структура дослідження, підбір відповідного методичного інструментарію дозволили автору всебічно, в логічній послідовності розкрити проблему. В роботі, на основі проблемно-хронологічного підходу, висвітлюються засадничі складові радянського соціального страхування, аналізується діяльність органів соціального страхування з забезпечення застрахованих допомогою та пенсіями.

Проведене дослідження дозволило Мельничуку О.А. чітко виокремити періоди функціонування соціального страхування в рамках радянської соціальної політики, простежити еволюцію різних видів державного соціального страхування в Україні в їх хронологічних межах. Практика соціального страхування розкривається автором через порівняльний аналіз із його дореволюційними формами та розвитку даного інституту в країнах Західної Європи.

Результати наукового дослідження Мельничука О.А містять у собі суттєві елементи новизни, що зумовлено як звертанням до нових та маловідомих документів, які раніше не були об'єктом наукового аналізу, так і результативними намаганнями автора відійти від традиційної в радянській історіографії схеми показу проблеми, визначеної офіційною ідеологією.

На підставі осмислення значної кількості літератури та джерельного матеріалу з допомогою сучасних методологічних підходів до історії системи соціального захисту автор вдало зробив висновки та узагальнення. Головний з яких полягає в тому, що з усіх республік колишнього СРСР саме в Україні діяльність органів соціального страхування набула найбільшого розмаху. Це пояснюється частковим збереженням на цій території окремих страхових органів, зокрема лікарняних кас, реальною підтримкою ідеї соціального страхування радянськими, господарськими та профспілковими органами на місцях.

Разом з тим, на наш погляд, наукове дослідження дещо перевантажене значною кількістю загальносоюзних нормативних актів, що визначали правові основи діяльності органів соціального страхування в Україні, окремі статистичні матеріали подаються автором без належної аналітичної оцінки.

Таким чином, монографія О.А. Мельничука «Соціальне страхування в Радянській Україні (20–30 рр. ХХ ст.)» – самостійне наукове дослідження, виконане на високому фаховому рівні. Його практичне значення полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, висновки та узагальнення, що містяться в роботі, суттєво розширюють сучасні знання із соціального страхування в Радянській Україні складних та драматичних 20-30-рр. ХХ століття. Результати дослідження можна використовувати для написання спеціальних та узагальнюючих робіт з історії України, сучасних соціальних проблем. Отриманий фактичний та аналітичний матеріал буде корисним при підготовці спеціальних навчальних курсів для студентів вищих навчальних закладів.

В цілому монографія О.А. Мельничука – цілком актуальне дослідження і тому воно становить значний інтерес не тільки в науковому середовищі, а й для широкого загалу читачів.

Touchinskiy V.A. MELNICHOUK O.A. SOTSIALNE INSURANCE In SOVIET UKRAINE (20 - 30-TI A NH Item) Is WINNITCA: EDELWEISS And C, 2009. - 372 S.

In the article a monograph O.Melnichouca, viocresleno basic problems and directions of social security in Soviet Ukraine, is reviewed intermilitary period.

УДК 94(477.44)–058.57

Ю.А. Зінько, І.М. Романюк

РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ: У ДВАЦЯТИ СЕМИ ТОМАХ. ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ.

**(Редакція тому: Л.М. Спірідонова (голова), В.П. Лациба, С.С. Нешик та ін. – кн. 2. –
Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2007. – 848 с.**

У статті прорецензовано фундаментальне видання, здійснене вінницькими істориками протягом декількох років. Аналізуються причини, механізми та наслідки політичних репресій в роки комуністичного режиму.

Однією з важливих проблем, що активно досліджуються вітчизняними істориками, є проблема політичних репресій радянських часів, що були невід'ємною частиною тоталітарного режиму.

У межах державної програми підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», визначеної постановами Президії Верховної Ради України № 2256 XII від 6 квітня 1992р. і Кабінету Міністрів України на №530 від 11 вересня 1992р, видано багато наукових праць, але до останнього часу питання комплексного вивчення кількісних показників репресій не були предметом уваги вчених істориків.

В умовах демократичних перетворень, які відбуваються в Україні, черговою перемогою розвитку джерелознавства є публікація великої кількості документів і матеріалів, які довгий час приховували сторінки політичних репресій ХХ ст. та мали гриф «Таємно».

Друга книга «Реабілітовані історією. Вінницька область» загалом справляє добре враження. Насамперед зазначимо її громадсько-політичну і державорозбудовчу актуальність. Вона ліквідує ту прогалину в історії Вінницької області, яка утворилася внаслідок деформованого тоталітаризмом напрямку розвитку української історичної науки в цілому. Редакційна колегія тому щодо виявлених нових різноманітних аспектів тоталітарного минулого.

Автори зуміли чи не вперше об'ємно дослідити (через призму Вінниччини) проблему репресованих, яка з ідеологічних та кон'юнктурних міркувань свідомо замовчувалась у колишньому СРСР. У цьому є наукова новизна і актуальність даного дослідження.

Науковий інтерес викликає той факт, що автори здійснили глибоку аналітичну роботу над матеріалами.

Правда завжди врешті-решт перемагає. Цю народну мудрість згадуєш, коли читаєш книгу про долі простих людей у страшні часи масових сталінських репресій. У ній ідеться не про відомих політичних чи громадських діячів держави, є розповіді про колгоспників, робітників, службовців, педагогів краю.

Але тим страшніший вигляд має безжалісна державна система, в якій за вказівками вузького кола партійно-державних олігархів нищили цілі суспільні прошарки. Вона не милувала нікого – справжніх супротивників чи потенційних опонентів, або навіть тих, хто працював на неї, але мав власну думку з певних політичних аспектів.

Рецензована книга цінна перш за все тим, що легка для сприйняття форма викладу поєднується зі скрупульозною документальністю. Саме біографічні довідки, які оприлюднюються у книзі вперше, їх усебічний розгляд дають можливість показати конкретних людей, їхні долі в ході конкретних і типових для свого часу історичних подій. Зі сторінок книги постають особистості, кожна з яких має власну історію, що є складовою загальної.

Вважаємо, що обласна редакційна колегія і науково-дослідницька група досягли поставленої мети. Їм зокрема, вдалося неупереджено проаналізувати й опрацювати архівно-слідчі справи на реабілітованих громадян, репресованих мешканців Вінницької області.

Варто зазначити, що робота над томом в організаційному, документально-пошуковому та видавничому аспектах відзначилися цілеспрямованим та програмним характером. В її основу

Touchinskiy V.A. MELNICHOUK O.A. SOTSIALNE INSURANCE In SOVIET UKRAINE (20 - 30-TI A NH Item) Is WINNITCA: EDELWEISS And C, 2009. - 372 S.

In the article a monograph O.Melnichouca, viocresleno basic problems and directions of social security in Soviet Ukraine, is reviewed intermilitary period.

УДК 94(477.44)–058.57

Ю.А. Зінько, І.М. Романюк

РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ: У ДВАЦЯТИ СЕМИ ТОМАХ. ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ.

**(Редакція тому: Л.М. Спірідонова (голова), В.П. Лациба, С.С. Нешик та ін. – кн. 2. –
Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2007. – 848 с.**

У статті прорецензовано фундаментальне видання, здійснене вінницькими істориками протягом декількох років. Аналізуються причини, механізми та наслідки політичних репресій в роки комуністичного режиму.

Однією з важливих проблем, що активно досліджуються вітчизняними істориками, є проблема політичних репресій радянських часів, що були невід'ємною частиною тоталітарного режиму.

У межах державної програми підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», визначеної постановами Президії Верховної Ради України № 2256 XII від 6 квітня 1992р. і Кабінету Міністрів України на №530 від 11 вересня 1992р, видано багато наукових праць, але до останнього часу питання комплексного вивчення кількісних показників репресій не були предметом уваги вчених істориків.

В умовах демократичних перетворень, які відбуваються в Україні, черговою перемогою розвитку джерелознавства є публікація великої кількості документів і матеріалів, які довгий час приховували сторінки політичних репресій ХХ ст. та мали гриф «Таємно».

Друга книга «Реабілітовані історією. Вінницька область» загалом справляє добре враження. Насамперед зазначимо її громадсько-політичну і державорозбудовчу актуальність. Вона ліквідує ту прогалину в історії Вінницької області, яка утворилася внаслідок деформованого тоталітаризмом напрямку розвитку української історичної науки в цілому. Редакційна колегія тому щодо виявлених нових різноманітних аспектів тоталітарного минулого.

Автори зуміли чи не вперше об'ємно дослідити (через призму Вінниччини) проблему репресованих, яка з ідеологічних та кон'юнктурних міркувань свідомо замовчувалась у колишньому СРСР. У цьому є наукова новизна і актуальність даного дослідження.

Науковий інтерес викликає той факт, що автори здійснили глибоку аналітичну роботу над матеріалами.

Правда завжди врешті-решт перемагає. Цю народну мудрість згадуєш, коли читаєш книгу про долі простих людей у страшні часи масових сталінських репресій. У ній ідеться не про відомих політичних чи громадських діячів держави, є розповіді про колгоспників, робітників, службовців, педагогів краю.

Але тим страшніший вигляд має безжалісна державна система, в якій за вказівками вузького кола партійно-державних олігархів нищили цілі суспільні прошарки. Вона не милувала нікого – справжніх супротивників чи потенційних опонентів, або навіть тих, хто працював на неї, але мав власну думку з певних політичних аспектів.

Рецензована книга цінна перш за все тим, що легка для сприйняття форма викладу поєднується зі скрупульозною документальністю. Саме біографічні довідки, які оприлюднюються у книзі вперше, їх усебічний розгляд дають можливість показати конкретних людей, їхні долі в ході конкретних і типових для свого часу історичних подій. Зі сторінок книги постають особистості, кожна з яких має власну історію, що є складовою загальної.

Вважаємо, що обласна редакційна колегія і науково-дослідницька група досягли поставленої мети. Їм зокрема, вдалося неупереджено проаналізувати й опрацювати архівно-слідчі справи на реабілітованих громадян, репресованих мешканців Вінницької області.

Варто зазначити, що робота над томом в організаційному, документально-пошуковому та видавничому аспектах відзначилися цілеспрямованим та програмним характером. В її основу

Наукові записки

.....
лягла Державна програма увічнення пам'яті жертв масових репресій та обласна програма «Вінницький мартиролог жертв політичних репресій у 20-50-х рр. ХХ ст.».

Центральне місце тому займають біографічні нариси з довідками про репресованих громадян. Вони написані чітко, яскраво і зрозуміло. Біографічними даними охоплено відомості про людей практично з усіх соціальних верств, які й утворювали соціальну структуру Вінниччини за репресованих часів.

У авторів дослідження наводять довідкові матеріали, які свідчать про певну єдину основу дій різних і ніяк непов'язаних між собою людей. Книга свідчить про незбориму силу правди, стане в пригоді всім, хто цікавиться історією рідного краю, долями його людей.

Вважаємо, що автори біографічних нарисів досягли своєї мети і за допомогою документальних матеріалів відтворили соціально-психологічну атмосферу того часу показали всю абсурдну жорстокість тоталітарного режиму.

Незаперечне значення цієї книги полягає ще і в тому що це єдине місце, де діти, онуки і правнуки можуть знайти дані про своїх рідних, які були піддані репресіям.

Завершує том список скорочень, перелік використаних документів, що є сьогодні обов'язковим атрибутом науково-довідкового апарату. Тут розміщено опрацьовані первісні кількісні дані, які й стали підвалинами для написання тексту. Тому на нашу думку, проведена робота є цінним джерелом для вивчення репресивно-каральної політики тоталітарної системи на території Вінниччини з одного боку, та викладанням точок зору дослідників цієї проблематики з іншого, що має неабияке значення для сучасної історіографії.

Здійснення масштабного проекту дозволило певною мірою з'ясувати частково-кількісні показники репресивної діяльності тоталітарної системи На Вінниччині. Загалом праця стане у нагоді всім кому небайдуже минуле України.

Zinko Y.A., Romanyuk I.M. EXONERATED BY THE HISTORY: TWENTY SEVEN VOLUMES. VINNITSYA REGION. (Volumes under the editorship of L.M. Spiridonov (the head of the editorship), V.P. Latsyba, S.S.Neshyk and others – vol. 2. – National cartographic factory, 2007. – 848 S.)

In this article a fundamental issue, which was created by Vinnitsya historians during a number of years, is reviewed. The article focuses on the reasons, mechanisms and aftermath of political repressions during the communist regime.

Відомості про авторів

- БАРТАШУК Олеся Юріївна** – м. Хмельницький, викладач кафедри української мови та літератури Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.
- БІНЦАРОВСЬКА Галина Дмитрівна** – м. Вінниця, викладач кафедри економіки і корпорацій Вінницького інституту економіки Тернопільського національного економічного університету.
- ВІТЮК Олександр Олегович** – м. Вінниця, здобувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- ГАЛЬЧАК Сергій Дмитрович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ГІНДА Володимир Васильович** – м. Київ, кандидат історичних наук.
- ГОДЛЕВСЬКА Валентина Юріївна** – м. Вінниця, викладач кафедри педагогіки, психології та соціології Вінницького національного технічного університету.
- ГРИГОРЧУК Петро Семенович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ДОВГАНЬ Сергій Олексійович** – м. Київ, аспірант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського.
- ЗІНЬКО Юрій Анатолійович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, директор інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КАХНО Ігор Валентинович** – м. Вінниця, старший викладач суспільних дисциплін Вінницького будівельного технікуму.
- КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КОНОНЕНКО Василь Петрович** – м. Київ, аспірант Відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України.
- КОРЗУН Олена Вікторівна** – м. Київ, аспірантка Державної національної сільськогосподарської бібліотеки.
- КОСАКІВСЬКИЙ Віктор Афанасійович** – м. Вінниця, старший викладач кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КОТИК Юрій Васильович** – м. Вінниця, старший викладач кафедри економічної теорії Вінницького державного аграрного університету.
- КРАВЧУК Олександр Миколайович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КРИВОШЕЯ Володимир Володимирович** – м. Київ, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені Івана Кураса НАН України.
- КРИВОШЕЯ Олена Вікторівна** – м. Київ, старший науковий співробітник Музею Гетьманства.
- КРИМСЬКА Олена Миколаївна** – м. Хмельницький, викладач Міжрегіональної Академії управління персоналом.
- КУЗЬМІНЕЦЬ Наталія Петрівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Наукові записки

- .....
- ЛАДАНЯК Інна Анатоліївна** – м. Вінниця, викладач Вінницького кооперативного інституту.
- ЛЕВЧУК Костянтин Іванович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького державного аграрного університету.
- ЛИСИЙ Анатолій Кононович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ЛУКАШУК Валентина Сергіївна** – м. Маріуполь, аспірантка кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного гуманітарного університету.
- МАЗИЛО Ігор Васильович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- МАЗУР Інна Віталіївна** – м. Вінниця, аспірантка кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- НИКОЛІНА Інна Іванівна** – м. Вінниця, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ОНІШКО Тетяна Володимирівна** – м. Полтава, кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України.
- ПЕТРОВА Алла Іванівна** – аспірантка кафедри історії та етнополітики Інституту української філології Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- ПИЛИПАК Максим Анатолійович** – м. Київ, аспірант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського.
- ПШОВСЬКА Тетяна Валентинівна** – м. Вінниця, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- РЕКРУТ Валерій Пилипович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, викладач Вінницького кооперативного інституту.
- РОМАНЕЦЬ Людмила Миколаївна** – м. Вінниця, здобувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- РОМАНЮК Іван Миронович** – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- САЛАТА Оксана Олексіївна** – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики навчання Київського міського педагогічного університету імені Бориса Грінченка.
- СИДОРУК Сергій Антонович** – м. Кам'янець-Подільський, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- СОЛОМОНОВА Тетяна Робертівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- СТЕПАНЧУК Юрій Степанович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ТЕЛЯЧИЙ Юрій Васильович** – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- ТРЕМБИЦЬКИЙ Анатолій Михайлович** – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, старший викладач Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом.
- ТРИГУБ Олександр Петрович** – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Серія: ІСТОРІЯ

.....
ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ФІЛІНЮК Анатолій Григорович – м. Кам'янець-Подільський, кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЯЦЕНКО Оксана Василівна – м. Вінниця, аспірантка Чернігівського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка, викладач Вінницького кооперативного інституту.